

P.-ISSN 0135-0536
E.-ISSN 3045-302X

ԴԱՏԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱԴԱՆ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

2
2026

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԻԵՄ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

2026, 2 (232)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
PUBLISHING HOUSE «GITUTYUN» NAS RA

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАН
2026

YEREVAN

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал издается с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

The journal has been published since 1958
Editor-founder M. G. Nersisyan

Խմբագրական խորհուրդ

Ն ա խ ա գ ա հ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
Գ լ խ ա վ ո Ր խ մ բ ա գ ի Ր՝ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Գ լ խ ա վ ո Ր խ մ բ ա գ ի տ եղ ա կ ա լ՝ ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ
Պ ա տ ա ս խ ն ա տ ու ք ա Ր տ ու ղ ա Ր՝ ՍՈՆՅԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
Ա ն դ ա մ ն ե Ր՝ ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ ԼԵՎՈՆ, ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԱՆՆԱ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ,
ԲԱՐԴԱԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ԱՄՆ), ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ ԱԵԼԻՏԱ, ԴՈՒՄ-ԹՐԱԳՈՒԹ
ԺԱՍՄԻՆ (Ավստրիա), ԶԵԿԻՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա), ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ,
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ, ՏԵՐՅԱՆ ԱՐԱՀԱՄ (ԱՄՆ), ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ
(Ֆրանսիա), ԿՈՆՏԻՆ ԲԵՆԵԴԵՏԱ (Ավստրիա), ԿՐՅՈՒՉԿՈՎ ԻԳՈՐ (Ռուսաստան),
ՈՐՍՈՒՅԱՆ ՀԵՐԻՔՆԱԶ, ՍՈՒԲԻԱՍՅԱՆ ՀԱՄՈ

Редакционная коллегия

Председатель – АШОТ МЕЛКОНЯН
Главный редактор – АНУШАВАН ЗАКАРЯН
Заместитель главного редактора – СТЕПА ПЕТОЯН
Ответственный секретарь – СОНЯ ГАСПАРЯН
Члены – АБРАМЯН ЛЕВОН, АВЕТИСЯН ПАВЕЛ, АСАТРИАН АННА, БАРДАКЧЯН ГЕВОՐԴ
(США), ВОРСКАНЯН ЕРИКՆԱԶ, ДОЛУХАՆՅԱՆ ԱԵԼԻՏԱ, ԴՈՒՄ-ԹՐԱԳՈՒԹ ԺԱՍՄԻՆ
(Австрия), ЗЕКИЯՆ ЛЕВОН (Италия), КАТВАԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՕԳԱՆԻՍՅԱՆ ԴԵՆՐԻԿ,
ԹԵՐԻԱՆ ԱԲՐԱԱՄ (США), ТОНАПԵՏՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ (Франция), КОНТИՆ ԲԵՆԵԴԵՏՏԱ
(Австрия), КРЮЧКОВ ИГОР (Россия), СУКИАСՅԱՆ ԱՄՈ

Editorial Board

Chair: ASHOT MELKONYAN
Editor-in-Chief: ANUSHAVAN ZAKARYAN
Deputy Editor-in-Chief: STYOPA PETOYAN
Responsible secretary: SONYA GASPARYAN
Members: ABRAHAMYAN LEVON, AVETISYAN PAVEL, ASATRYAN ANNA, BARDAKJIAN
KEVORK (USA), VORSKANYAN HERIKNAZ, DOLUKHANYAN AELITA, DUM-TRAGUT JASMINE
(Austria), ZEKIYAN LEVON (Italy), KATVALYAN VIKTOR, HOVHANNISYAN HENRIK,
TERIAN ABRAHAM (USA), TONAPETYAN ANAHIT (France), KONTIN BENEDETTA (Austria),
KRUCHKOV IGOR (Russian), SUKIASYAN HAMO

© Պատմաբանասիրական հանդես, 2026
© Историко-филологический журнал, 2026
© Historical and Philological Journal, 2026

Հասկավումը՝ ՊԲՀ
Аббревиатура – ИФЖ
Abbreviation: HPhJ

ՀՏԴ : 378(470)

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.2-3

ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 210-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽՈՇՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆԸ.
ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ*

ՀՐԱՉՅԱ ԲԱԼՈՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Մոսկվա, Լազարյաններ, Լազարյան ճեմարան, լեզու, սան, ուսում, առարկա:

Ամփոփում

Հայ իրականության մեջ խոշոր դերակատարություն ունեցած կրթական հաստատություններից է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը: Լազարյան (Եղիազարյան) տոհմի կողմից հիմնադրվելով և գործելով օտար երկրում՝ այն անգնահատելի ծառայություն է մատուցել հայ ժողովրդին: Կրթօջախը դռները բացել է 1815 թվականին, որն էլ պաշտոնապես համարվում է նրա հիմնադրման թվականը: Հանրակրթական առարկաների հետ այս հաստատությունում դասավանդվել են նաև օտար լեզուներ: Ճեմարանում ուսանել են տարբեր ազգերի երեխաներ: Այն դիմորդներ է պատրաստել համալսարան ընդունվելու համար: Նրա շրջանավարտները դարձել են ամենատարբեր բնագավառների մասնագետներ՝ հայ աշխարհիկ ու հոգևոր դպրոցների ուսուցիչներ, Հայ եկեղեցու սպասավորներ: Ունեցել է ընդգծված արևելագիտական բնույթ, տվել է թարգմանիչներ, դիվանագիտության բնագավառի աշխատողներ, արևելյան լեզուների ուսուցիչներ: Տարբեր ժամանակներում ճեմարանում դասավանդել են հայ (և ոչ միայն) մշակույթի երախտավորներ: Այդպիսի երախտավորներ են դարձել նաև կրթօջախի շրջանավարտների մի մասը: Ուսումնական հաստատությունը դասվել է պետական առաջին աստիճանի դպրոցների՝ լիցեյների կարգը: Լազարյան ճեմարանում ծավալվել է նաև հրատարակչական գործունեություն. 13 լեզվով տպագրվել է տարաբնույթ գրականություն: Ունեցել է թատրոն: Որոշակի դեր է խաղացել նոր գրական հայերենի՝ աշխարհաբարի ձևավորման ու հաղթանակի գործում: Տասնամյակներ շարունակ այստեղ են այցելել հայ, ռուս և օտարազգի բազմաթիվ անվանի դեմքեր: Լազարյան

* Ներկայացվել է 22. IV. 2026 թ., գրախոսվել է 07. V. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

ճեմարանի կրթական գործունեությունը ավարտվել է 1917-ին: Հետագա տարիներին նշված կառույցի շենքում տեղակայվել են մի շարք հաստատություններ: Հայաստանի անկախացումից (1991) հետո այստեղ է գործում Ռուսաստանի Դաշնությունում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանությունը:

1920-ականների սկզբներին ճեմարանի գրադարանը հանձնվել է Խորհրդային Հայաստանին և դարձել Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարանի (ներկայիս՝ Հայաստանի ազգային գրադարան) հիմնարար ֆոնդերից մեկը: Խորհրդային Հայաստան է տեղափոխվել նաև ճեմարանին պատկանող «Լազարյան ավետարան»-ը:

Նախաբան

Հայ ժողովրդի կյանքում իր ունեցած վիթխարի վաստակով առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը: Այն մշտապես եղել է հայ և ռուսաստանցի հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Այս հաստատության մասին գրվել են բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններ՝ հոդված, մենագրություն և այլն: Նշվել է նաև ԽՍՀՄ արևելագիտության ձևավորման գործում կրթօջախի ունեցած հսկայական դերը: Որոշ հետազոտողներ կրթական հաստատությունն ուսումնասիրել են ամբողջության մեջ, ոմանք էլ՝ նրա գործունեության առանձին ուղղություններ՝ կրթական, հրատարակչական, գրադարանային, մշակութային և այլն:

Լազարյան ճեմարանը եղել է հայագիտական ու արևելագիտական ուղղվածությամբ կրթագիտական խոշոր կենտրոն, հայ մտավոր շտեմարան է փոխանցել ուսումնական ձեռնարկներ, մենագրություններ, արևելյան լեզվաբանության, Արևելքի ու Անդրկովկասի պատմության, մշակույթի վերաբերյալ տարբեր հետազոտություններ:

Հիմնադրումը

Լազարյան ճեմարանը հիմնադրվել է 1815 թ. Մոսկվայում հայկական Լազարյան տոհմի կողմից, որի անունով էլ հետագայում կոչվել է:

1749 թ. Մոսկվայում հաստատված Լազարյանները ազնիվ վարքի ու ջանադիր, բոլորանվեր գործի շնորհիվ վայելում էին թե՛ ռուսական կայսրության և թե՛ այլ տերությունների մեծազդեցիկ անձանց ու գահակալների համակրանքը, վստահությունը և գնահատանքը: Նյութական մեծ կարողություններ ունեցող ազգանվեր այս տոհմը տարաբնույթ բարեգործություններով առնչվում էր նաև իր ազգին և նրան օգուտ բերող ձեռնարկներին: Սակայն հայ ժողովրդի բազմահազարամյա պատմության մեջ Լազարյան տոհմի անունը հավերժացավ հենց վերը հիշատակված կրթակառույցի շնորհիվ, որ չնայած գործեց մայր հայրենիքից հեռու, բայց իր ողջ ներուժով ծառայեց հայության մտավոր զարգացմանը:

Ազգաշեն այս տոհմից սերող Հովհաննես Լազարի Լազարյանը միակ արու գավակին կորցնելուց հետո՝ իր մահվանից (1801 թ.) առաջ, բավականին խոշոր գումար է կտակում փոքր եղբորը՝ Հովակիմին, որպեսզի վերջինս իրագործի իր վաղեմի փափագը՝ դպրոց բացի հայ մանուկների համար: Հովա-

կիմը եղբոր և իր ցանկությունը կատարելու համար, մի որոշ գումար էլ իր կողմից ավելացնելով, լծվում է ազգանվեր այդ գործին: 1812 թվականից սկսվում է կրթարանի շենքի կառուցումը, որն ավարտվում է 1815-ին: Գործունեությունը հայակառույց այս օջախն սկսում է նույն տարվա մայիսի 14-ից:

Լազարյան ճեմարան, 1838 թ.

Առաջին տեսուչը Լազարյանների գրագիր, աստրախանցի դպիր Գևորգ Ալամդարյանն էր, որին 1814-ին Հարություն անունով ձեռնադրել էին քահանա՝ ի հիշատակ Հովակիմ Լազարյանի 22-ամյա որդու, առաջին հոգաբարձուն տոհմի ներկայացուցիչ և շինարարությունն իրագործող Հովակիմ Լազարյանն էր, օգնականը՝ եղբայրը՝ Խաչատուրը:

Կրթական գործունեությունը

Լազարյան կրթական հաստատությունը սկզբում տարրական տիպի մասնավոր դպրոց էր, կոչվում էր Հայկական Լազարյան ուսումնարան: Այստեղ սովորում էին միայն Լազարյան որդեգիրները: Ճեմարան ընդունվում էին տարբեր ազգերի 10–14 տարեկան երեխաներ, հիմնականում հայեր և ռուսներ: Ուսման տևողությունը տատանվում էր 5-ից 10 տարվա սահմաններում: Քննությունները տեղի էին ունենում հունվարին ու հունիսին: Այս օջախը դիմորդներ էր պատրաստում համալսարան ընդունվելու համար, ինչպես նաև պաշտոնյաներ ու հայկական դպրոցների ուսուցիչներ. ճեմարանավարտները կարող էին աշխատանքի անցնել ամենատարբեր բնագավառներում՝ արքունական, ռազմական, կրոնական, մանկավարժական և այլն:

1820-ական թվականների ուսումնական ծրագրով ճեմարանը համապատասխանեցվում է ռուսական գիմնազիաների մակարդակին: Հանրակրթական առարկաների հետ դասավանդվում են ռուսերեն, հայերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, նաև պարսկերեն, թուրքերեն, արաբերեն: 1827-ին կրթակառույցը վերանվանվում է Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտ (հայկական աղբյուրներում ավանդաբար կոչվում է Լազարյան ճեմարան), անցնում ժողովրդական կրթության նախարարության ենթակայությանը: 1828-ից կոչվում

է Լազարյան հայկական ճեմարան արևելյան լեզուների: 1830-ական թվականներին ստանում է 2-րդ աստիճանի ուսումնական-հաստատության իրավունք՝ 5-ամյա ուսուցմամբ: Հայ եկեղեցու սպասավորներ և հոգևոր դպրոցների ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով 1841-ին կրթավայրին կից բացվում է հոգևոր բաժին:

1848-ի կանոնադրությամբ ճեմարանը դասվում է պետական առաջին աստիճանի դպրոցների՝ լիցեյների կարգը՝ 8-ամյա ուսուցմամբ՝ գիմնազիական 6 և լիցեյական 2 դասարաններով: Վերջին 2 դասարաններում ուսուցանվում են արևելյան լեզուներ: 1851-ին բացվում է նախապատրաստական բաժին, որի ուսումնավարտները կարող էին ընդունվել ճեմարանի գիմնազիական բաժին: Ուսումնական ծրագրի մեջ մտնող մեկ պարտադիր արևելյան լեզվից բացի՝ հայերը, ինչպես և վրացիներն ու կովկասյան այլ ազգությունների պատկանող սաները, սովորում էին նաև իրենց մայրենի լեզուն:

1872 թ. ընդունված նոր կանոնադրությամբ՝ ճեմարանն ստանում է ընդգծված արևելագիտական բնույթ. պատրաստվում են թարգմանիչներ, դիվանագիտության բնագավառի աշխատողներ, արևելյան լեզուների ուսուցիչներ: Այդ կանոնադրությամբ կրթական օջախը, փաստորեն, բաղկացած էր երկու ուսումնական հաստատություններից՝ դասական գիմնազիայից և եռամյա ուսուցմամբ մասնագիտական դասարաններից (արևելյան լեզուների ֆակուլտետ), որ ստեղծվել էին լիցեյական դասարանների հիման վրա: Մասնագիտական դասարանների բացումով արևելագիտությունը ճեմարանում զարգացման նոր փուլ է թևակոխում. արևելյան լեզուների ֆակուլտետն իր տված կրթության մակարդակով համապատասխանում է բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին:

Թեև ուսուցման լեզուն ռուսերենն էր և մեծ տեղ էր հատկացվում արևելագիտական առարկաներին, այդուհանդերձ, Լազարյան կրթակենտրոնը իր գոյության ընթացքում պահպանում է հայկական շունչը. հայերեն են ավանդվել հայագիտական առարկաները, հայերից է բաղկացած եղել ուսուցչադասախոսական կազմի և սաների մեծամասնությունը, հիմնականում հայերի ձեռքում է գտնվել ղեկավարությունը՝ տնօրինությունը ու հոգաբարձությունը:

Նշանավոր դասախոսները

Տարբեր ժամանակներում ճեմարանի հարկի ներքո ազգանվեր կրթական աշխատանք են կատարել Հարություն Ալամդարյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Ստեփանոս Նազարյանցը, Մկրտիչ Էմինը, Միքայել Սալլանթյանը, Սմբատ Շահագիզը, Մսեր Մսերյանը, Նիկոլայ Ռիբկինը, Տոր-Նել Լանգեն, Վասիլի Միլլերը և ուրիշներ. մի մասը՝ ճեմարանի նախկին ուսումնառուներ:

Կրթակառույցի համար նշանակալի է եղել պատմության դասախոս, 1861–1881 թթ.՝ տեսչի, 1881–1897 թթ. վերատեսչի պաշտոնը վարած Գևորգ Քանանյանի նպատակասլաց ու ջանադիր աշխատանքը: Այս նվիրյալ ղեկավարի օրոք ճեմարանը վերածվել է բարձրագույն դպրոցի: Նրա նախաձեռնությամբ կառուցվել են մարմնամարզական դահլիճ, ննջարաններ՝ գիշերօթիկ սաների, ինչպես և առանձին մասնաշենք՝ մասնագիտական դասարանների ու գրադարանի համար: 1891-ին ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու Սիմոն Դավիթի

Աբամելիք-Լազարյանի ծախսով Քանանյանը հրատարակել է «Семидесятилетие Лазаревского института восточных языков» գիրքը:

Ուսանողությունը

Ճեմարանում Լազարյանների և այլ նվիրատուների ու բարերարների աջակցությամբ, նաև իրենց հաշվին կրթություն են ստացել հարյուրավոր, եթե ոչ հազարից ավել պատանիներ ու երիտասարդներ: Նրանց մի զգալի մասը հետագայում մնայուն տեղ է գրավել հայ և ռուս գրական, հասարակական, կրթական ու մշակութային բնագավառներում: Այստեղ են գիտելիքների իրենց նախնական պաշարը կուտակել բանաստեղծներ Ռափայել Պատկանյանը, Գևորգ Դոդոխյանը, Սմբատ Շահագիրը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Վահան Տերյանը, մանկավարժներ Գևորգ Աբովյանը, Սեդրակ Մանդինյանը, Առաքել Բահաթրյանը, նկարիչներ Վարդգես Սուրենյանցը, Եղիշե Թադևոսյանը, Հովհաննես Պատկանյանը, դերասաններ, թատերագիրներ, թատերական գործիչներ Սարգիս Տիգրանյանը, Ռուբեն Սիմոնովը, Էմին Տեր-Գրիգորյանը, Գևորգ Պետրոսյանը, Գևորգ Զուբարը, գիտնականներ, թարգմանիչներ, հրապարակախոսներ, հասարակական գործիչներ Քերովբե Պատկանյանը, Մկրտիչ Էմինը, Յուլիս Խանզադյանը, Պողոս Մակինցյանը, Մկրտիչ Բարխուդարյանը, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, Գրիգոր Խալաթյանցը, Համազասպ Համբարձումյանը, Գրիգոր Զանշյանը, Մինաս Բերբերյանը, Գևորգ Ախվերդյանը, պետական-քաղաքական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և այլք:

Հայահիմն այս օջախում են կրթություն ստացել նաև ռուս մշակույթի մի շարք դեմքեր՝ հայագետ Յուրի Վեսելովսկին, թատերական գործիչներ Կոստանդին Ստանիսլավսկին (Կոստանդին Ալեքսեն), Ֆեոդոր Կորշը, պատմաբան, գրող Սերգեյ Գլինկան և ուրիշներ: Լազարյան ճեմարանում արևելյան լեզուներ ուսանած Վասիլի Գորդլևսկին և Ազաֆանգել Կրիմսկին դարձել են թուրքերենի ու արաբերենի դասախոսներ, համարվել ժամանակի լավագույն արևելագետները:

Հրապարակական գործունեությունը

1829 թվականին Լազարյանների ժառանգներ Հովհաննես և Խաչատուր Հովակիմյանները ճեմարանին կից հիմնում են տպարան՝ Պետերբուրգից բերելով դեռևս 1811-ին Հովսեփ քահանա Հովհաննիսյանի կողմից այնտեղ հիմնադրված տպարանը: Ճեմարանական տպագրատան առաջին հրատարակություններից է կրթավայրի սաների արձակ և չափածո գործերը բովանդակող ժողովածուն՝ «Մուզայք Արարատեան», որը նվիրված էր Լազարյաններին. պատրաստվել է 1828-ին, տպագրվել՝ 1829-ին: 13 լեզվով տառատեսակ ունեցող այս մշակութանվեր վայրը մտավոր գործունեության ասպարեզ է բերում նույնքան լեզուներով գրականություն, այդ թվում՝ «Կարգադրությունք կայսերական հովանաւորութեամբ պաշտպանեալ Հայկական ճեմարանին արեւելեան լեզուաց» ժողովածուն, Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքը (12 լեզվով), Շուշիի բողոքականների 2 աշխարհաբար գրքույկները, «Աւետարանի զօրութիւն կամ Մին արաբ ծառայի պատմութիւն ...», «Երեք խօսակցութիւնք մին քահանայի մին աշխարհական մարդոյ հետ» (բոլորը՝

1830), «Նկարագիր գաղթականության հայոց ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան» (1832) աշխատությունները, Ժան Ռասինի «Գոթողիա» (1834) ողբերգությունը, Ալեքսանդր Խուդաբաշյանի «Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ»-ը (հ. 1, 2, 1838), «Բարձրագոյն հրովարտակք եւ արձանագրութիւնք ...» (հայերեն, ռուսերեն, 1842) ժողովածուն, Մկրտիչ Էմինի «Ընտիր հատուածք քաղեալք ի գրոց նախնի և արդի մատենագրաց հայոց ...» (1848, 1849) դասագիրքը, աշուղ Ազբարի (Ադամ Երևանցի) «Ջանազան երգք»-ը (1855), Մսեր Մսերյանի «Յիշատակարան կենաց եւ գործոց մեծանուն պայազատաց Լազարեան տոհմի» (մաս 1-3, 1856) մատենագիտական-պատմաբանասիրական աշխատությունը, Ստեփանոս Նազարյանցի «Հանդէս նոր հայախօսութեան» (մաս 1-2, 1857) երկը, Սաադիի «Գոլեստան»-ը (ռուսերեն, 1858), Մովսէս Խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ը (ռուսերեն, 1858) և այլն, նաև քերականական, ճարտասանական ու այլ ձեռնարկներ:

Ճեմարանավարտ Սերգեյ Գլինկայի «Նկարագիր գաղթականության հայոց ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան» (1832) և «Հայ ժողովրդի պատմութեան տեսութիւն» (հ. 1, 2, 1832-1833) աշխատությունները նույնպես լույս են ընծայվել Լազարյանների տպարանում:

1859-1863 թթ. տպարանը վարձակալում է Մկրտիչ Էմինը. հրատարակում է Մովսէս Կաղանկատվացու (1860, Լազարյան եղբայրներն այն ներկայացրել են Ալեքսանդր II ցարին), Մխիթար Այրիվանեցու, Վարդան Արևելցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Ուխտանեսի Պատմությունները, Միքայել Չամչյանի «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի», «Կանոնք վասն ընդունելոյ ծրիավարժ որդեգիրք ի Լազարեան ճեմարանը արեւելեան լեզուաց» (հայերեն, ռուսերեն, 1860), ինչպես նաև ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, հունարեն, վրացերեն, թուրքերեն, արաբերեն, ղպտիերեն գրքեր: Ա. Պուշկինի «Բախչիսարայի շատրվանը» և «Կովկասի գերին» ստեղծագործությունները առաջին անգամ թարգմանել է Մկրտիչ Էմինը՝ հեղինակի ողջության օրոք՝ 1834-1835 թթ.): Էմինի գումարով պարբերաբար հրատարակվում է «Էմինեան ազգագրական ժողովածու»-ն¹: Այստեղ են լույս ընծայվում նաև «Հյուսիսսփայլ», «Ճռաքաղ» ու «Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականները:

1863-1866 թթ. տպարանը վարձակալում, իսկ 1866-ին գնում է հրատարակիչ Անատոլի Մամոնտովը: Նա հրատարակում է Ռաֆայել Պատկանյանի «Բանաստեղծությունք»-ը (1864), Սմբատ Շահագիզի «Լևոնի վիշտը» (1865) և այլն: Այդ ժամանակից սկսած՝ կրճատվում է հայերեն հրատարակությունների թիվը, նախապատվությունը տրվում է վրացագիր գրականության հրատարակությանը: Ճեմարանի վարչության որոշմամբ՝ հայերեն առանձին հրատարակություններ լույս են տեսնում մինչև 1917 թվականը: Լազարյան ճեմարանի տպարանին կից գործում է ժամանակի արևելահայ խոշորագույն գրահրատարակչությունը²:

¹ Տե՛ս Դոկուխանյան. 2015, 177-196:

² Տե՛ս Աղայան. 1963, 366-368, Դավթյան. 1964, 40-45, Սաֆարյան. 1988, 224-229, Հայ գրատպություն և գրքարվեստ. հանրագիտարան. 2015, 450:

Մշակութային գործունեությունը

Կրթական հաստատության սաները հակում ունեին ոչ միայն գիտության, այլև արվեստի նկատմամբ: Այդպիսի հակում ունեցող լազարյանական սաներից երկուսը՝ Թեոդորոս Խատամյանը և Սարգիս Տիգրանյանը դառնում են Նոր Նախիջևանի թատրոնի հիմնադիրները (1830-ական թվականների վերջ): Սակայն այդ հակման ամենամեծ դրսևորումը լինում է 1858-ի դեկտեմբերին Լազարյան ճեմարանի ու Մոսկվայի համալսարանի հայ, ինչպես և ռուս ու վրացի ուսանողների մասնակցությամբ հայկական թատրոնի հիմնադրումը: Հիմնադիրներից էին Վ. Շահխաթունյանը, Մ. Տեր-Գրիգորյանը, Ս. Մանդինյանը, Ա. Տիշմիշյանը, Հ. Գուրգենբեկյանը, Ն. Ալադաթյանը, Դ. Երիցփոխյանը, Ս. Շահազիզը, Գ. Քուչարյանը, Ն. Փուլինյանը, Մ. Բուրջալյանը: Ուսանողական թատրոնը բացվում է 1859-ի հունվարի 27-ին Մ. Ստեփանյանի առանձնատան դահլիճում: Ճեմարանում սովորելու տարիներին ուսանողաստեղծ թատրոնի կյանքին աշխուժորեն մասնակցում էր Կ. Ստանիսլավսկին: Ներկայացումները տեղի էին ունենում ճեմարանի դահլիճում, Սեկրետարյովի թատրոնում, նաև մասնավոր տներում: Թատրոնի գոյության միայն առաջին տասնամյա ժամանակահատվածում՝ 1859-1868 թթ., խաղացված շուրջ երեսուն գործերի գերակշիռ մասի հեղինակները ճեմարանական սաներն էին: Այս թատրոնում բեմ են բարձրանում Ս. Վանանդեցու «Արիստակես» («Ներսես Մեծ») ողբերգությունը և Ն. Ալադաթյանի «Վայ իմ կորած հիսուն ոսկին» կատակերգությունը: Բեմադրվում են նաև Ս. Շահազիզի «Կովարար-Կիրակոս», Մ. Տեր-Գրիգորյանի «Ժլատ», Ն. Փուլինյանի «Դալալ Ղադո», Ա. Քիշմիշյանի «Քաղքի ադաթը փոխվի է», Գ. Երիցփոխյանի «Հնարագետ կինը», Գ. Քուչարյանի «Ահա ազգասերները» կենցաղային կատակերգությունները, Մ. Պատկանյանի «Միջի մարդ կամ մոցիքուլ», Գ. Սունդուկյանի «Գիշերվան սաբըր խեր է» վոդևիլները, Ս. Հեքիմյանի «Սամել կամ Կրոնք և տիրասիրություն», Խ. Գալֆայանի «Արշակ Երկրորդ» պատմական ողբերգությունները: Հայ ուսանողները մասնակցում են նաև ռուսերեն բեմադրվող ներկայացումներին, XIX դ. 80-ականներից սկսած գործուն մասնակցում են Պ. Ադամյանի, Գ. Պետրոսյանի, Հ. Աբելյանի, Ա. Վրույրի, Օ. Սևումյանի և այլոց հյուրախաղերի կազմակերպմանը³: Ռուսաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1918 թ., ճեմարանական թատրոնը դրվում է նորաստեղծ պետության Ժողկոմատի ազգային գործերի և լուսավորության նախարարության իրավասության ներքո: 1919-ին ճեմարանի շրջանավարտ Սուրեն Խաչատրյանի (Արամ Խաչատրյանի մեծ եղբայրը) նախաձեռնությամբ ստեղծվում է դրամատիկական ստուդիա, որը հանգրվանում է Լազարյանների հիմնած հաստատությունում:

Լազարյանների կողմից ստեղծված մտավոր այս կրթօջախը նպաստում է նաև հայոց նոր գրական լեզվի մշակմանը. ծանրակշիռ է նրա դերը աշխարհաբարի ձևավորման ու հաղթանակի գործում⁴:

³ Տե՛ս Թ եր գ ի բ ա շ յ ա ն. 1959, 422–426:

⁴ Տե՛ս Շ ա հ ա զ ի զ. 1944, 24, 26–27, Ղ ա զ ա ը յ ա ն. 1981, 345:

Այլ փաստեր Լազարյան ճեմարանի մասին

Ճեմարանի շենքն ունեցել է գլխավոր և երկու կողմից կառուցված մասնաշենքեր, որտեղ եղել են դասասենյակները, աշակերտների ննջարանները, վերատեսչի և վերակազմների բնակարանները, սեղանատունը, խոհանոցը, բաղնիքը, հիվանդանոցը, քննության դահլիճը, մատենադարանը, դրամադարանը (դրամների և մեդալների թանգարան), պարի ու թատերական խաղերի ընդարձակ սենյակը: Դահլիճում ցուցադրվել են թագավորների, իշխանների, ճեմարանի հիմնադիրների գեղարվեստական նկարներ և դիմաքանդակներ: 1914-ին կրթօջախի պատվավոր հոգաբարձու, հնագետ Սիմոն Աբամելիք-Լազարյանը Մոսկվայում գտնվող մեկ միլիոն ռուբլի արժողությամբ իր շենքը նվիրաբերել է Լազարյան հաստատությանը՝ հօգուտ արտասահմանից եկած հայ երեխաների կրթության ֆոնդի:

Ճեմարանն ունեցել է սեփական կնիք ու պետության կողմից արտոնված հատուկ կրծքանշան շրջանավարտների համար՝ ՊՊ տառերով և ուսանողական հատուկ համազգեստ:

Լազարյան կրթարանը եղել է Մոսկվայի տեսարժան կառույցներից: Տասնամյակներ շարունակ այստեղ են այցելել ռուսական կայսրերը, հայ, ռուս, օտարազգի բազմաթիվ բարձրաստիճան գործիչներ, դիվանագետներ, հոգևորականներ, զինվորականներ և այլ բնագավառների ներկայացուցիչներ: Ռուս նշանավոր գրողներից ճեմարան են այցելել Ա. Գրիբոյեդովը, Ն. Գնեդիչը, Ա. Պուշկինը, Վ. Ժուկովսկին, Ֆ. Վյազեմսկին, Ս. Մուրավյովը, Ն. Գրեչը, Ն. Գոգոլը և շատ ուրիշներ:

Կրթական գործունեության ավարտը և ճեմարանական շենքի ճակատագիրը

1917-ի Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո նոր ժամանակներ են գալիս հարյուրամյա հայահիմն կրթօջախի համար, ավելի ճիշտ, մոտենում է նրա վերջի սկիզբը: Ճեմարանի վերակառուցմանն ուղղված գործընթացներ են ծավալվում, որոնց ներգրավված են լինում նաև գիտության ու արվեստի վառ անուններ՝ Նիկողայոս Մառ, Վահան Տերյան, Հովսեփ Օրբելի և այլք:

Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1919 մարտի 4-ի դեկրետով Լազարյան ճեմարանը վերածվում է Հայկական, այնուհետև՝ Առաջավոր Ասիայի, 1920-ին՝ Արևելյան կենդանի լեզուների կենտրոնական, 1921-ին՝ Մոսկվայի արևելագիտության ինստիտուտի⁵:

Այդ տարիներին ճեմարանի շուրջ ծավալվող իրադարձությունների վերաբերյալ հետաքրքիր ու արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում գրական-հասարակական և մշակութային գործիչ, արձակագիր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, «Գարուն» գրական-քննադատական ամսանախի խմբագրակազմի անդամ (1910–1912 թթ.) Կարեն (Գերասիմ) Միքայելյանը՝ հայագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Դավիթ Անանունին (Դավիթ Տեր-Դանիելյան) 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ին Մոսկվայից գրած նամակում: Միքայելյանը, խոսելով քաղաքի հայ համայնքի կյանքի մասին, գրում է. «Երկրորդ նշանավոր երևույթը

⁵ Ст'ю Базилянц. 1973.

մեր այստեղի գաղութում Լազարյան ճեմարանի մադրասայի վերածվելն է: Այո՛, չգարմանա, այժմ նա պիտի կոչվի Центральный Институт живых Восточных языков Восток ... (մեկ բառ անհասկանալի է – Ա. Զ.) մի նոր ակտ է սա:

Տերյանի ժամանակ պրոֆ. Մառի մշակած ծրագրի համաձայն փակվեցին միանգամայն անգործնական նախկին специальные курсы ու վերածվեցին Историко-филологический и этнографический переднеазиатский Лазаревский институт-ի, ուր պիտի ուսումնասիրվեին առաջավոր Ասիայի ազգությունների լեզուն, պատմությունն ու գրականությունը, առաջնակարգ տեղ տալով Հայաստանին:

Այնուհետև Մակինցյանի ժամանակ այդ ինստիտուտը դարձավ Армянский институт, պահպանելով իր նախկին переднеазиатский ծրագիրը»⁶:

Ըստ Միքայելյանի՝ գիմնազիական մասը փակվեց ու դրա տեղը բացվեցին նույն դասընթացները՝ այս անգամ միայն հայերեն: Մի ամբողջ տարի գոյություն ունեցավ այդ գիմնազիական մասը, ուր ուսուցչական խորհրդի նախագահ լինելու պատիվն ունեցավ ինքը: Այնուհետև, Հայկական Կոմիսարիատում տեղի ունեցող մի շարք ինտրիգների ու տարածայնության պատճառով, այդ դասընթացները փակվեցին և այդպես էլ փակված մնում են մինչև նամակը գրելու օրը: Լիցեյական մասը հնալով քարշ է տալիս իր գոյությունը⁷: Նամակի հեղինակը գրում է. «Այժմ Бюро Востока-ն գտնելով, որ այդ հաստատությունից ոչ ոք չի օգտվում, Սուլթան-Գալիկի ձեռնեղենությամբ որոշել է փոխել Արևելյան կենդանի լեզուների ճեմարանի: Սեպտեմբերի» 7-ին արդեն դուրս է եկել դեկրետը և ճեմարանի համար նշանակված է արդեն թուրք կոմիսար իր թուրք օգնականով:

Այդ ինստիտուտի խնամքին է հանձնվում մուգեյը, գրադարանը և մյուս հնությունները: Այդ վերակազմությանը առանձին շահագրգռություն են ցույց տալիս ճեմարանի նախկին երկու մասնաճյուղերի պրոֆեսորները, որոնք Մառի նոր կանոնադրությունից հետո դասավանդողների ցանկը չմտան, իբրև պատշաճավոր պատրաստություն չունեցող անձինք: Այժմ դրանք ինչ ասել կուզի, որ նոր մադրասի արժանի մոլլաները կլինեն:

Հայ կոմունիստները շնորհիվ ու շվարել են: Այդ կարգադրությունը բեկանելու հույս չունին և երևի ստիպված կլինեն հաշտվել կատարված փաստի հետ: Կասկածներ կան, որ Բյուրոն ճեմարանի, իր տեսակի մեջ միակ, գրադարանը կարող է փոխադրել Բաքու, Ադրբեջանի համալսարանին: Վաղվանից արդեն շինությունը պիտի հանձնվի նոր տերերին»⁸:

Հետաքրքիր ու արժեքավոր տեղեկություն է պարունակում նաև Կ. Միքայելյանի՝ 1921 թ. հուլիսի 1-ին Մոսկվայից Դ. Անանունին գրած մեկ այլ նամակ. «Այդ հիմնարկությունը (Լազարյան ճեմարանը – Հ. Բ.) մի տարի թրքանալուց և վանդալական ավերածության ենթարկվելուց հետո, նորից դառնում է հայկական: Այս քանի օրս երևի դեկրետով այդ կհայտարարվի: Ողջ շինությունը պիտի կոչվի «Հայաստանի Կուլտուրայի Տուն», ուր բացի դպրոցից և ինստիտուտից, արդեն կենտրոնացած են մի շարք հայկական կուլտուրական հիմնարկություններ»⁹:

⁶ Զ ա ք ա ղ ա ն. 2023, № 1, 231–232:

⁷ Զ ա ք ա ղ ա ն. 2023, № 1, 232:

⁸ Զ ա ք ա ղ ա ն. 2023, № 1, 232:

⁹ Զ ա ք ա ղ ա ն. 2023, № 1, 234:

1921 թ. ճեմարանի նյութական ու մշակութային արժեքները հանձնվում են Հայաստանի խորհրդային հանրապետությանը: Համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի 1921-ի հոկտեմբերի որոշմամբ Լազարյան ճեմարանի շենքում հանգրվանում է Խորհրդային Հայաստանի մշակույթի տունը: Այստեղ շուրջ քառորդ դար շարունակում է գործել Ս. Խաչատրյանի ստեղծած Հայկական պետական դրամատիկական ստուդիան, գործում են նաև այլ արվեստուսույց անկյուններ:

Լազարյանական հիմք ունեցող այս ենթակառուցված ժամանակի ընթացքում առնչություն են ունենում հայության մի շարք պանծալի անուններ՝ Արամ Խաչատրյան, Ռուբեն Սիմոնով, Գեորգի Յակուլով և այլն: 1970-ական թվականներին ճեմարանի համալիրը հանձնվում է Խորհրդային Հայաստանի կառավարության տնօրինությանը. ճեմարանի շենքում են տեղակայվում Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի մշտական ներկայացուցչությունը, այստեղ էր գործում նաև ԽՍՀՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների պատմության ինստիտուտը: 1987-ին՝ վերականգնողական աշխատանքների ավարտից հետո, ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի որոշմամբ շենքում ստեղծվում է հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության թանգարան: 1988 թ. հիմնվում է Հայաստանի մշակույթի կենտրոնը, բացվում են հուշապատմական ցուցադրություն և հայկական արվեստի աշխատանքների ցուցահանդես: 1988 թվականից կենտրոնական մասնաշենքում գործել են հայոց լեզվի դասընթացներ, անցկացվել Մոսկվայի Բաումանի շրջանի հայկական դրամատիկական թատրոնի փորձերը: Հայաստանի անկախացումից (1991) հետո այս շենքում է գործում Ռուսաստանի Դաշնությունում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանությունը¹⁰:

Ճեմարանի մշակութային արժեքների փոխադրումը Խորհրդային Հայաստան

Թեպետ 1920-ական թվականների սկզբին կար կառավարական որոշում՝ ճեմարանապատկան նյութական ու մշակութային արժեքները հանձնել Խորհրդային Հայաստանին, այդուհանդերձ, Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները չէին պատրաստվում ճեմարանի հարուստ գրադարանը հանձնել ՀԽՍՀ-ին: Գրադարանի փոխադրումը Երևան ձգձգվում էր, քանի որ Մոսկվայում մի շարք հեղինակավոր անձիք դեմ էին դրան. կար ենթադրություն, որ այդ գրադարանից օգտվող չի լինի, և որ ստացողները ունակ չեն լինի այն պահել ու կարգի բերել, ինչի հետևանքով կարող է կորստյան մատնվել մի գրադարան, որի նմանը խորհուրդների անձայրածիր երկրում այդ ժամանակ չկար: Հակառակ ամեն տեսակ խոչընդոտների՝ Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Լազարյան ճեմարանի գրադարանի հավաքածուն (մոտ 30 հազար միավոր գրականություն) հանձնվում է Խորհրդային Հայաստանին՝ դառնալով նրա մայր՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան հանրապետական

¹⁰ Լազարյան ճեմարանի մասին մանրամասն տե՛ս Ի գ ն ա տ յ ա ն. 1969, Թ ա - դ է ո ս ե ա ն. 1953, Դ ի լ յ ա ն. 1966, Բ ա գ ի յ ա ն գ. 1986, 61–87, Լազարյան ճեմարան–200. 2017, Մ ս եր ե ա ն գ. 1856, 12–56, Ա ի խ ա ն յ ա ն. 1969, Б а з и я н ц. 1959; А н а н я н. 1998, № 1–2, 63–74; З и н о в ь е в. 1863.

գրադարանի (ներկայիս՝ Հայաստանի ազգային գրադարան) հիմնարար ֆոնդերից մեկը¹¹: Այժմ ճեմարանի գրադարանի հավաքածուից այստեղ պահպանվում է 27620 միավոր գրականություն: Մի մասն էլ պահպանվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մնացածը՝ Երևանի պետական համալսարանի գրադարանում:

Ճեմարանապատկան հոգևոր գանձարանից հայրենիք է հասնում նաև մի ուրիշ անգին գանձ՝ «Լազարյան ավետարան» անվանումն ստացած IX դարի մագաղաթյա գրչագիր մատյան, որ 1847-ին ճեմարանին էր ընծայել Թեոդոսիայի վաճառական Խաչուկյանը. մեզ հասած հայերեն առաջին ամենահին նկարազարդ և թվագիր ամբողջական ձեռագիրը (887 թ., գրիչ և ծաղկող՝ Սահակ Վանանդեցի): 1925-ին ձեռագիրը Լազարյան հավաքածուի հետ (215 միավոր) տեղափոխվում է Էջմիածին (այժմ՝ Մատենադարան, ձեռ. № 6200)¹²:

Եզրակացություն

Ամենևին տուրք չտալով ազգային սնապարծությանը՝ կարող ենք վստահաբար ասել, որ Լազարյան ճեմարանը երևույթ էր համաշխարհային մանկավարժության պատմության մեջ: Գոնե մեզ հայտնի չէ մեկ այլ օրինակ, երբ որևէ ազգ կրթական հաստատություն է հիմնում օտար երկրում, որը ծառայում է ոչ միայն այդ ազգի, այլև տվյալ պետության, ինչպես նաև այլ ազգերի ներկայացուցիչների կրթական կարիքների բավարարմանը՝ դրան զուգահեռ ծավալելով մշակութային բեղուն գործունեություն: Լազարյանների հիմնադրած կառույցը, ըստ էության, բազմագործառույթ հաստատություն էր՝ կրթական, գիտական, հրատարակչական, արվեստի և այլն: Եվ դա, կարծեք, բնագոյաբար ստացվեց. պետականություն չունեցող ժողովրդի գավակները օգտագործեցին առիթը և կրթության համար նախատեսված հաստատության մեջ զբաղվեցին նաև ազգին շատ անհրաժեշտ այլ ոլորտներով: Այս առումով Լազարյան ճեմարանը նման էր մեր միջնադարյան վանքերին, որոնք, կրոնական հաստատություններ լինելուց զատ, գուցե երբեմն էլ առավել, նաև կրթական, գիտական, գրչագրական, արվեստի ու այլ բնագավառների հաստատություններ էին:

Մի ամբողջ դար ձգվեց ճեմարանի գործունեությունը: Վերջինիս շնորհիվ ժամանակի՝ հոգեմտավոր հետաքրքրություններ ու հակումներ ունեցող հայությունը հաղորդակից եղավ ժամանակի համաշխարհային հոգեմտավոր նվաճումներին: Հայաշունչ կրթօջախը արժանիորեն մեծարվել է «Մայր դպրանոց», «Սերմնարան հայոց դպրոցաց» և այլ բնութագրումներով: Լազարյան ճեմարան երևույթով հերթական անգամ ապացուցվեց, որ հայ ժողովուրդը կրթության ու գիտության նկատմամբ սեր ունեցող ժողովուրդ է, որ հնարավորության դեպքում անգամ օտար երկրում ստեղծում է կրթական զորեղ կենտրոն, որը կրթել է նույնիսկ այլազգիների, ինչն էլ իր հերթին վկայում է, որ հայ ազգը իր մտավոր ճգնաժամներով ու ներուժով ոչ մի առաջադեմ, լուսավոր ազգի չի զիջում:

¹¹ Տե՛ս Ա դ ա մ յ ա ն. 2018, 24–35:

¹² Տե՛ս Մ ա թ և ո ս յ ա ն. 1973, № 1, 123–132:

Հրաչյա Բալոյան – ք. գ. թ., ՊԲՀ-ի հայերեն բաժնի խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ժամանակակից հայոց լեզու, արևմտահայերեն, հայոց լեզվի պատմություն, հայոց լեզվի համեմատական քերականություն: Հեղինակ է 1 մենագրության և 12 հոդվածի: ORCID: 0009-0009-0758-8752.
hrachyab@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ադամյան Ա. 2018, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի գրադարանը. – «Բանբեր Հայաստանի գրադարանների», Երևան, հ. 1, էջ 24-35 [Adamyan A. 2018, The Library of the Lazarev Institute of Moscow. “Bulletin of Armenian Libraries”, Yerevan, V. 1, pp. 24–35 (in Armenian)]:

Ալիխանյան Ս. Հայ մշակույթի օջախը. – «Սովետական Հայաստան», 22. V. 1969 [Alikhanian S. The Center of Armenian Culture. “Soviet Armenia”, 22. V. 1969 (in Armenian)]:

Աղայան Ղ. 1963, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, Հայպետհրատ, 684 էջ [Aghayan Gh. 1963, Collected Works, V. 4, Yerevan, Haypethrat, 684 p. (in Armenian)]:

Բազիյանց Ա. Պ. 1986, Էջեր Լազարյանների դիվանից (ակնարկներ), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 164 էջ [Baziyants A. P. 1986, Pages from the Lazarev Archive (essays). Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 164 p. (in Armenian)]:

Դավթյան Հ. 1964, Աշխարհաբար գիրքը հայ տպագրության սկզբից մինչև 1850 թվականը, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական ռեսպուբլիկական գրադարան, 142 էջ [Davtyan H. 1964, The Book in Ashkharabar from the beginning of Armenian printing until 1850. Yerevan, Armenian SSR, State Republican Library after A. Myasnikyan, 142 p. (in Armenian)]:

Դիլոյան Վ. Ա. 1966, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից (XVIII դ. երկրորդ կես), Երևան, ԳԱ հրատ, 274 էջ [Diloyan V. A. 1966, From the History of the Socio-Political Activity of the Lazarev Family (second half of the 18th century). Yerevan, Publishing House of the National Academy of Sciences, 274 p. (in Armenian)]:

Դոլուխանյան Ա. 2015, Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանը և Մկրտիչ Էմինը. – «Գրականագիտական հանդես» (Երևան), հ. ԺԶ, էջ 177–196 [Dolukhanyan A. 2015, The Lazarev Institute of Oriental Languages and Mkrtich Emin. “Journal of Literary Studies”, Yerevan, V. XVI, pp. 177–196 (in Armenian)]:

Զաքարյան Ա. 2023, Դավիթ Անանուն. Նամակների ընտրանի. – ՊԲՀ, № 1, էջ 207–246 [Zakaryan A. 2023, David Ananun: Selected Letters, HPh], № 1, pp. 207–246 (in Armenian)]:

Թադեոսեան Յ. 1953, Պատմություն Լազարեան տոհմի եւ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 518 էջ [Tadeosyan Hovsep, 1953, History of the Lazarev Family and the Lazarev Institute of Oriental Languages. Vienna, Mekhitarist Publishing House, 518 p. (in Armenian)]:

Թերզիբաշյան Վ. 1959, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, գիրք 1, Երևան, «Հայպետհրատ», 488 էջ [Terzibashyan V. 1959, History of Armenian Drama. Book 1, Yerevan, “Haypethrat”, 488 p. (in Armenian)]:

Իգնատյան Ա. 1969, Լազարյան ճեմարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 355 էջ [Ignatyan A. Lazarev Institute, Publishing House of Yerevan State University, 1969, 355 p. (in Armenian)]:

Լազարյան ճեմարան–200. 2017, կազմեց և խմբագրեց Արա Խզմալյանը, Երևան, «Արմավ» հրատ., 64 էջ [Lazarev Institute-200, 2017, compiled and edited by Ara Khzmalyan, Yerevan, “Armar” Publishing House, 64 p. (in Armenian)]:

Հայ գրատպություն և գրքարվեստ. հանրագիտարան. 2015, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 1120 էջ [Armenian Book Printing and Book Art, Encyclopedia, 2015, Yerevan, “Armenian Encyclopedia” Publishing House, 1120 p. (in Armenian)]:

Ղազարյան Ա. Ղ. 1981, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 404 էջ [Ghazarian S. Gh. 1981, A Brief History of the Armenian Language. YSU Publishing House, 404 p. (in Armenian)]:

Մաթևոսյան Ա. 1973, Լազարյան ճեմարանի հնագույն ձեռագիրը. – ՊԲՀ, № 1, էջ 123–132 [Mathevosyan A. 1973, The Oldest Manuscript of the Lazarev Institute, HPhJ, № 1, pp. 123–132 (in Armenian)]:

Մսերեանց Մ. 1856, Յիշատակարան կենաց եւ գործոց մեծանուն պայազատաց Լազարեան տոհմի, Մոսկուա, ի տպարանի Արեւելեան լեզուաց Ճեմարանի Տեսրց Լազարեանց, 159 էջ [Mserents Mser, 1856, Memorial of Life and Works of the Noble Lazarev Family. Moscow, Publishing House of the Lazarev Institute of Oriental Languages, 159 p. (in Armenian)]:

Շահազիզ Ե. 1944, Սմբատ Շահազիզի կենսագրությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 94 էջ [Shahaziz E., 1944, Biography of Smbat Shahaziz. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 94 p. (in Armenian)]:

Սաֆարյան Ա. Վ. 1988, Հայ գրահրատարակչական գործը Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում (ճեմարանի տպարանի պատմությունից). – ՊԲՀ, № 4, էջ 224–229 [Safaryan A. V. 1988, Armenian publishing activity at the Lazarev Institute of Moscow (from the history of the publishing house of the Institute). HPhJ, № 4, pp. 224–229 (in Armenian)]:

Ананян Ж. А. 1998, Лазаревский институт восточных языков в первой половине XIX в. – ИФЖ, № 1–2, с. 63–74 [Ananyan Zh. A. 1998, The Lazarev Institute of Oriental languages in the first half of the 19th century, HPhJ, № 1–2, pp. 63–74 (in Russian)]:

Базиянц А. П. 1959, Лазаревский институт восточных языков. Москва, Издательство восточной литературы, 56 с. [Baziyants A. P. 1959, The Lazarev Institute of Oriental languages, Moscow, Publishing House of Eastern Literature, 56 p. (in Russian)]:

Базиянц А. П., 1973, Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. Москва, изд. «Наука», 224 с. [Baziyants A. P., 1973, The Lazarev Institute in the history of the Russian Oriental studies, Moscow, “Nauka” Publishing House, 224 p. (in Russian)]:

Зиновьев А. 1863, Исторический очерк Лазаревского института восточных языков. Москва, типография Лазаревского института восточных языков, 149 с. [Zinoviev A., 1863, Historical Outline of the Lazarev Institute of Oriental languages. Moscow, Printing House of the Lazarev Institute of Oriental Languages, 149 p. (in Russian)]:

КРУПНЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР:
ЛАЗАРЕВСКИЙ ИНСТИТУТ

РАЧЬЯ БАЛОЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Москва, Лазаревы, Лазаревский институт, язык, воспитанник, образование, предмет.

Одним из учреждений, сыгравших значимую роль в армянской действительности, является Лазаревский институт в Москве. Основанный родом Лазаревых (Егизарян) и действовавший в чужой стране, он оказал неоценимую услугу армянскому народу. Учебное заведение стало работать с 1815 года, который официально считается годом его основания. Наряду с общеобразовательными предметами здесь преподавались и иностранные языки. В институте обучались представители разных национальностей. Учебное заведение готовило абитуриентов для поступления в университеты. Его выпускники становились специалистами в самых разных областях: чиновниками различных сфер, учителями армянских светских и духовных школ, служителями Армянской церкви. Институт имел востоковедческую направленность: готовил переводчиков, работников сферы дипломатии, преподавателей восточных языков. Здесь преподавали видные деятели армянской (и не только) культуры. Ряд выпускников института также стали известными ключевыми фигурами в армянской культуре. Учебное заведение относилось к государственным школам первой категории – лицеям. Лазаревский институт занимался также издательской деятельностью. При институте действовал театр. Учебное заведение сыграло определённую роль в формировании и утверждении нового литературного армянского языка (ашхарабара). На протяжении десятилетий его посещали многие известные армянские, русские и иностранные деятели.

В 1917 году институт завершил свою деятельность. В последующие годы здание института предоставлялось различным учреждениям. После обретения Арменией независимости (1991 г.) в стенах бывшего Лазаревского института действует Посольство Республики Армения в РФ.

Библиотека института в начале 1920-х годов была передана Советской Армении и стала одним из основных фондов Республиканской библиотеки имени Александра Мясникяна (ныне Национальная библиотека Армении). Принадлежавшее институту «Лазаревское Евангелие» также было перевезено в Советскую Армению.

Рачья Балоян – к. филол. н., редактор армянского отдела ИФЖ. Научные интересы: современный армянский язык, западноармянский язык, история армянского языка, сравнительная грамматика армянского языка. Автор 1 монографии и 12 статей. ORCID: 0009-0009-0758-8752. hrachyab@gmail.com

LARGE EDUCATIONAL AND CULTURAL CENTER:
LAZAREV INSTITUTE

HRACHYA BALOYAN

Summary

Keywords: Moscow, the Lazarevs, Lazarev Institute, language, student, education, subject.

One of the institutions that played a significant role in Armenian reality is the Lazarev Institute in Moscow. Founded by the Lazarev (Eghiazarian) family and operating in a foreign country, it rendered invaluable service to the Armenian people. The institution opened its doors in 1815, which is officially considered the year of its establishment. Alongside general education subjects, foreign languages were also taught there. Representatives of various nationalities studied at the institute. The educational institution prepared applicants for admission to universities. Its graduates became specialists in a wide range of fields: officials in various areas, teachers in Armenian secular and theological schools, and clergy in the Armenian Church. The institute focused on Oriental studies: it trained translators, specialists in diplomacy, and teachers of Oriental languages. Prominent figures of Armenian (and not only Armenian) culture taught there. A number of graduates from the institute also became distinguished figures in Armenian culture. The educational institution was a state school of the first category, that is, lyceum. The Lazarev Institute carried out publishing activity as well. There was a theater operating at the institute. The educational institution played a certain role in forming and establishing the new literary Armenian language (Ashkharabar). Over the decades, many prominent Armenian, Russian, and foreign figures visited the institute.

In 1917, the institute stopped its activity. In the following years, several institutions were housed in the building of the institute. After Armenia gained its independence in 1991, the building of the former Lazarev Institute was given to the Embassy of the Republic of Armenia in the Russian Federation.

The library of the institute was handed over to the Soviet Armenia in the early 1920s and became one of the basic collections of the Republican Library after Alexander Myasnikyan (now National Library of Armenia). The “Lazarian Gospel”, belonging to the institute, was also moved to the Soviet Armenia.

Hrachya Baloyan – Candidate of Philological Sciences, Editor of the Armenian Section of the “Historical and Philological Journal”. Scientific interests: Modern Armenian, Western Armenian, history of the Armenian language, comparative grammar of Armenian. Author of 1 monograph and 12 articles. ORCID: 0009-0009-0758-8752. hrachyab@gmail.com

ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՀԱՅԸ. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՄՆԻԿՅԱՆ*

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Նոր Նախիջևան, Մոսկվա, Լազարյան ճեմարան, Միքայել Նալբանդյան, Արևմտյան ռազմաճակատ, գլխավոր հրամանատար, կենտրոնական նախագահ, Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ:

Ամփոփում

Խորհրդային պետական, կուսակցական և ռազմական ականավոր գործիչ, հրապարակախոս ու գրականագետ Ալեքսանդր Աստվածատուրի (Ֆեոդոր) Մյասնիկյանը (Մյասնիկով, կեղծանունը՝ Ալ. Մարտունի, 1881–1925) հայոց նորագույն պատմության մեծագույն դեմքերից է, որի կարճատև կյանքն ու բազմաբեղուն գործունեությունը սերտորեն կապված են եղել նաև հայ ժողովրդի ազատության ու ազգային վերածննդի հետ:

Նոր Նախիջևանի (ներկայիս Դոնի Ռոստովի շրջագծում) հայ-ռուսական միջավայրը, դպրոցական ուսումնառությունը՝ տեղի ծխական ու թեմական դպրոցներում (սեմինարիա), ապա՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, նպաստեցին Մյասնիկյանի հայրենասիրական, ազգային դիմագծի ձևավորմանը, իսկ կրթության շարունակությունը Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում, ինչպես նաև մասնակցությունը Դոնի Ռոստովում ու Մոսկվայում սկսված համառուսաստանյան գործադուլներին, ցույցերին ու դեկտեմբերյան զինված ապստամբությանը, խթանեցին Ալ. Մյասնիկյանի մտածողության զարգացումը ու հասարակական-քաղաքական հայացքների ձևավորումը, ազգային հեղափոխական ու կուսակցական գործչի ընդունակությունների և կազմակերպչական ունակությունների բացահայտումը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նրա մասնակցությունը ռազմական գործողություններին, ստացած շքանշաններն ու մեդալները, ապա

* Ներկայացվել է 19. V. 2026 թ., գրախոսվել է 27. V. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

քաղաքացիական պատերազմի տարիներին հերոսական ու անձնուրաց պայքարը հակահեղափոխական, սպիտակգվարդիական ուժերի և օտարերկրյա ինտերվենտների՝ գերմանալեհական ու չեխոսլովակյան զավթիչների դեմ, ենթասպայից գեներալի աստիճանին հասնելը նպաստեցին նրա՝ տաղանդավոր ռազմական գործչի ընդունակությունների դրսևորմանը:

Մյասնիկյանի՝ կուսակցական, ռազմական ու պետական աշխատանքների հմուտ կազմակերպչական գործունեության լավագույն փորձառություն հանդիսացան կուսակցական աշխատանքները Արևմտյան ռազմաճակատում, Մինսկի բոլշևիկյան կոմիտեի ղեկավարի, ՌՍԴ(բ)Կ-ի Հյուսիսարևմտյան մարզային կոմիտեի նախագահի, Մինսկի խորհրդին կից ռազմահեղափոխական Կոմիտեի նախագահի, Արևմտյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարի, Ռուսաստանի ժողովրդական բանակի առաջին ընտրովի գլխավոր հրամանատարի, երիտասարդ խորհրդային հանրապետության զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարի, ՌԿ(բ)Կ Մոսկվայի քաղաքային ու նահանգային կոմիտեների առաջին քարտուղարի, Բելոռուսիայի խորհրդային հանրապետության կենտգործկոմի նախագահի և ռազմական գործերի ժողկոմի, Հայաստանի խորհրդային Հանրապետության ժողկոմխորհրդի առաջին նախագահի, Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի միութենական խորհրդի առաջին նախագահի, կուսակցության Անդրերկրյան առաջին քարտուղարի ղեկավար պաշտոնները: Ահա այն մարտական ուղին որով անցել է Ալեքսանդր Մյասնիկյանը:

Ալ. Մյասնիկյանը ոչ միայն կուսակցական, պետական ու ռազմական շնորհաշատ գործիչ էր, այլ նաև հասարակական ակտիվ գործիչ, հրապարակախոս, գրաքննադատ ու տեսաբան: 1917–1925 թթ. հիմնադրել ու խմբագրել է բոլշևիկյան «Звезда», «Молот», «Буревестник» թերթերը՝ Բելոռուսիայում, «Коммунистический труд»-ը՝ Մոսկվայում և այլն: Նա խոշոր հետք է թողել նաև հասարակական մտքի պատմության վրա. գրել է հոդվածներ Հայկական հարցի, հայոց գրերի գյուտի, հայ պոեզիայի դասականների մասին, նաև բազմաթիվ այլ հոդվածներ ու աշխատություններ, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրին ու նրա մշակույթին: Խորհրդային Հայաստանի գործիչներից Մյասնիկյանն առաջինն է անդրադարձել Հայաստանի և Սփյուռքի փոխհարաբերություններին, հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Սփյուռքում հայ ազգային քաղաքական կազմակերպությունների խնդիրներին: Մյասնիկյանի աշխատությունները լույս են տեսել առանձին ժողովածուով (Երկեր, 5 հատորով, 1984–1986, 2007 թթ.):

Ստանձնելով Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ղեկը՝ Ալ. Մյասնիկյանը մեծ ջանքեր է գործադրել երկրի տնտեսությունը վերականգնելու, արևմտահայ փախստականներին հայրենադարձելու և երկրում կայունություն հաստատելու համար: Նա աշխատել է հայ մտավորականությանը Հայաստանում միավորելու և ստեղծագործական աշխատանքի համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ: 1921 թվականի հուլիսի 4–5-ը Ալ. Մյասնիկյանը մասնակցել է ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի լիազումար նիստին, որտեղ քննարկվել է Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Դեմ է եղել Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու մասին որոշմանը: Նրա հետևողական ջանքերի շնորհիվ էր, որ Ադրբեջանը 1923 թ. հուլիսին Լեռնային Ղարաբաղին տվեց մարզի

կարգավիճակ՝ Ադրբեջանի կազմում: Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի դաշնային խորհրդում աշխատելու տարիներին՝ 1922–1925 թթ., Մյասնիկյանը լծվում է Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների ժողովրդական տնտեսության ու կուլտուրական շինարարության զարգացման գործին:

Մյասնիկյանը զոհվել է 1925 թ. մարտի 22-ին Թիֆլիսի մոտակայքում տեղի ունեցած ավիավթարի ժամանակ: Թաղված է Թբիլիսիում՝ Կոմունարների այգում՝ ավիավթարի հետևանքով զոհվածների հետ: Մյասնիկյանի անունով Երևանում պողոտա և հրապարակ կա, որտեղ տեղադրված է նրա հուշարձանը: Ականավոր գործչի անունով են կոչվել Մինսկի վագոնանորոգման գործարանը (1932 թ.), որի բակում տեղադրված է նրա հուշարձանը, նաև հրապարակ և փողոց, Հայաստանի Գեղարքունիքի մարզի Մարտունի քաղաքը, Մարտունի գյուղը, Արմավիրի մարզի Մյասնիկյան գյուղը, Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունի քաղաքը, Վրաստանի Մյասնիկյանի գյուղը, Ռուսաստանի Ռոստովի մարզի Մյասնիկովի շրջանը:

Ալ. Մյասնիկյանի անունով է կոչվել ՀՀ պետական հանրային գրադարանը, որտեղ պահվում է նրա անձնական գրադարանը: Նրա անհատական հավաքածուն պարունակում է 6707 միավոր գրականություն: Այն գրադարանին է փոխանցվել նրա մահից հետո՝ 1925 թ. հուլիսին:

Նախաբան

XIX դարի վերջերին և XX դարասկզբին Դոնի Ռոստովը, լինելով հարավային Ռուսաստանի արդյունաբերական ու մշակութային խոշոր կենտրոն, ապրում էր հասարակական-քաղաքական անհանգիստ կյանքով, ուր գաղափարական տարբեր ուղղություններ գտնվում էին մշտական պայքարի մեջ: Ներկայիս Դոնի Ռոստովի շրջագծի մեջ մտնող Նոր Նախիջևանի հայկական գաղթօջախը խուլ վայրում գտնվող բնակավայր չէր, և ոչ էլ խաղաղ ու անվրդով քաղքենիական աշխարհ: Այն մշտապես կրում էր Դոնի Ռոստովի խոր ազդեցությունը, նրա միջոցով հաղորդակցվում էր երկրի կարևորագույն իրադարձություններին, հեղափոխական շարժումներին, հասարակական-քաղաքական կյանքում գործող գաղափարական տարբեր ուղղությունների պայքարին: Նշված ժամանակահատվածում Նոր Նախիջևանի հայկական գաղթօջախում լայնորեն տարածված էին Րաֆֆու, այստեղ ծնված նշանավոր գրողներ Միքայել Նալբանդյանի և Ռաֆայել Պատկանյանի հայրենասիրական, ազգային ու հեղափոխական գաղափարները, որոնք մեծ ազդեցություն էին գործում հատկապես գաղթօջախի աշակերտության ու երիտասարդության վրա: Ահա հենց այսպիսի միջավայրում են անցնում Ալ. Մյասնիկյանի մանկության և պատանեկության տարիները:

Ալ. Մյասնիկյանի մանկությունն ու պատանեկությունը

Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Մյասնիկով, կեղծանունը՝ Ալ. Մարտունի) ծնվել է 1886 թ. փետրվարի 9-ին (հին տոմարով՝ հունվարի 27-ին) Նոր Նախիջևան քաղաքում (ներկայումս՝ Դոնի Ռոստովի շրջագծում)՝ հայկական նահապետական բազմանդամ ընտանիքում: Նրա հայրը՝ Աստվածատուր (Ֆեոդոր) Մյասնիկյանը (Մյասնիկով), զբաղվում էր մանր առևտրով և իր ստացած չնչին վաստակով հազիվ էր կարողանում պահպանել ընտանիքի գոյությունը: Ապագա

անվանի գործիչը ընդամենը հինգ տարեկան էր, երբ վախճանվում է հայրը՝ ընտանիքը թողնելով նյութական ծանր կացության մեջ: Ուստի նա մանկությունից ճաշակում է անապահով կյանքի դառնությունները: Հետագայում՝ 1922 թ., երբ լրացնում է իր անձնական գործը, հարցաթերթիկի այն հարցին, թե ո՞ր տարիքից է ապրում իր վաստակով, պատասխանում է՝ 15 տարեկանից¹: Ալ. Մյասնիկյանը 1894 թ. ընդունվում է Նոր Նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանքի ծխական գիշերօթիկ դպրոցը, որտեղ հաղորդակցվում է հայոց գրական լեզվին, ծանոթանում հայ գրողների ստեղծագործություններին, որն անհրաժեշտ էր նրա ազգային դիմագիծը պահպանելու համար:

1898 թ. ավարտելով դպրոցը՝ Ալեքսանդրն ընդունվել է Նոր Նախիջևանի հայոց հոգևոր թեմական դպրոց-սեմինարիան: Այս հաստատությունն ուսուցիչներ էր պատրաստում ազգային, եկեղեցական ծխական դպրոցների համար:

Ալեքսանդրը աշխատասեր, առաջադեմ աշակերտ էր, եռանդուն, մշտապես գրքերի հետ, խոհուն: Սեմինարիան, որտեղ ուսման տևողությունը վեց տարի էր, նա ավարտեց հինգ տարում՝ 1903 թ.: Այստեղ ուսումնասիրեց հայ հին ու նոր գրականություն, հայոց պատմություն: Աբովյանը, Րաֆֆին, Նալբանդյանն ու Պատկանյանը նրա սիրելի գրողներն էին²: Աբովյանի ու Պատկանյանի անեզր հայրենասիրությունը, Րաֆֆու դեմոկրատիզմը, Նալբանդյանի հեղափոխական կիրքը մեծապես ազդում էին պատանու ազգային-ազատագրական պայքարի, հասարակական-քաղաքական հայացքների ձևավորման ընթացքի վրա:

Մյասնիկյանի կուսակցական ու հեղափոխական գործունեությունը

Ամենևին պատահական չէ, որ ազգայնական տրամադրվածություն ունեցող Մյասնիկյանն այդ տարիներին, ինչպես ինքն է նշում իր անձնական թերթիկում՝ «1903 թ. սեպտեմբերից մինչև 1904 թ. մարտը համակրել է դաշնակցությանը, նրա էսեռական արտահայտությանը»³: Տաճկահայության վիճակն ու Հայոց հարցը նրա մտահոգության կենտրոնում են եղել: 1904 թ. օգոստոսին Ալ. Մյասնիկյանը մեկնել է Մոսկվա և ընդունվել Լազարյան ճեմարանի 7-րդ դասարանը, որտեղ սովորելու երկու տարիներին ավելի է խորացել հայագիտության և հասարակական գիտությունների մեջ: Այդ ընթացքում Մյասնիկյանը մտել է «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության»՝ սպեցիֆիկների կուսակցության մեջ, որը արգելք չի եղել ՌՍԴԿ (բոլշևիկյան թևի) հետ ևս աշխատելուն⁴: 1906 թ. ամռային արձակուրդներին Մյասնիկյանը գալիս է Նոր Նախիջևան, Ռոստովի կազմակերպության միջոցով անցնում ՌՍԴԿ շարքերը՝ հարելով բոլշևիկներին: Լազարյան ճեմարանում Ալ. Մյասնիկյանի դասընկերներն են եղել Վահան Տերյանը, Կարապետ Կուսիկյանը, Պողոս Մակինցյանը, Յուլալ Խանզադյանը և ուրիշներ: Դեռևս 1902 թ. Ռոստովում Մյասնիկյանը մասնակցել է բանվորական ցույցերին ու միտինգներին, իսկ 1905 թ.՝ համառուսական գոր-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 4004, ց. 1, գ. 70, թ. 12:

² Դ և ր ի կ յ ա ն. 2006, 6:

³ ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 1, գ. 70, թ. 16:

⁴ Խ ա ն զ ա դ յ ա ն. 1926, 8, 9:

ծաղուկներին և դեկտեմբերյան զինված ապստամբությանը: Լազարյան ճեմարանն ավարտելուց հետո՝ 1906 թ., ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, որտեղ ուսանողության շրջանում շարունակել է իր ընդհատակյա հեղափոխական գործունեությունը: Նույն տարում ցարական ոստիկանության կողմից ձերբակալվել է, արտաքսվել Մոսկվայից ու մեկնել Բաքու, որտեղ մինչև 1908 թ. ծավալել է հեղափոխական գործունեություն: 1922 թ. իր անձնական գործը լրացնելիս այդ ժամանակաշրջանի մասին Մյասնիկյանը գրել է. «Մասնակցել եմ քաղաքական գործադուլներին՝ երեք անգամ, փողոցային քաղաքական ցույցերին՝ հինգ անգամ, ուսանողական շարժումներին՝ շատ, ընդհատակյա խմբակների՝ շատ, միտինգներին՝ շատ»⁵: Այդ ընթացքում նա ծանոթացել է Ստ. Շահումյանի, Բ. Կնունյանցի և հեղափոխական այլ գործիչների հետ⁶: Բաքվում Մյասնիկյանը հայերեն և ռուսերեն հանդես է եկել մի շարք դասախոսություններով՝ նվիրված ազգային ու ազրաբային հարցերին⁷:

Հրապարակախոսական գործունեությունը

Նոր Նախիջևանում լույս տեսնող «Նոր կյանք» թերթի 1906 թ. օգոստոսի 20-ի համարում լույս է տեսնում Ալ. Մյասնիկյանի «Ներկա մոմենտը» խորագրով հոդվածը: Դա նրա առաջին տպագիր հոդվածն է⁸: Այնուհետև նույն թերթում լույս են տեսնում նրա քաղաքական բնույթի մի շարք հոդվածներ և թատերախոսություններ⁹:

1910 թ. Թիֆլիսում «Հորիզոն» թերթում հրատարակվում է նրա «Միքայել Նալբանդյան» ուսումնասիրությունը՝ Ալ. Մարտունի գրական կեղծանունով: Այստեղ նա բացահայտում է մեծ բանաստեղծի ու հեղափոխական-դեմոկրատի դերը հայ գրականության ու հասարակական մտքի զարգացման գործում¹⁰: Մ. Նալբանդյանի մասին գրած այս և այլ աշխատություններն առանձին գրքով լույս են տեսնում 1919 թ. Մոսկվայում: Այդ տարիներին Հայկական հարցը նույնպես եղել է նրա ուշադրության կենտրոնում: 1912 թ. Ալ. Մյասնիկյանը առաջիններից մեկն էր, որ ռուսական լայն հասարակությանը ներկայացրեց Հայկական հարցի էությունը: Մամուլի էջերում տպագրած իր հոդվածներով և 1913 թ. Հայկական հարցի թեմայով կարդացած դասախոսություններով Ալ. Մյասնիկյանը, քննարկելով արևմտահայության վիճակը Թուրքիայի տիրապետության տակ, ներկայացնում է արևմտյան տերությունների դիվանագիտության նպատակներն ու խարդավանքները, Հայկական հարցի վերաբերյալ հայ իրականության մեջ գործող կուսակցությունների դիրքորոշումը և նույն հարցի կապակցությամբ բոլշևիկների վերաբերմունքը¹¹: Ալ. Մյասնիկյանը հետագայում ավելի խորությամբ է զբաղվում ազգային հարցերով, որոնք ժամանակի մամուլում 1913 և 1914 թթ. տպագրվելուց

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 1, գ. 70, թ. 21, 22:

⁶ Կ ա ր ի ն յ ա ն, Ս ի մ ո ն յ ա ն. 1925, 8, 9, 10, 14:

⁷ «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 25. III. 1925:

⁸ Մ յ ա ս ն ի կ յ ա ն. 1984, հ. 1, 25–27:

⁹ Մ յ ա ս ն ի կ յ ա ն. 1984, հ. 1, 27–40:

¹⁰ Ո ս կ եր չ յ ա ն. 1974, 55–61:

¹¹ Ա վ ա գ յ ա ն. 1964, 6, 15, 16:

հետո առանձին գրքերով «Ազգային հարցի առթիվ» ընդհանուր վերտառությամբ 1919 թ. լույս են տեսնում Մոսկվայում¹²: Բաքվի «Նոր կյանք» շաբաթաթերթի 1911 և 1912 թթ. տարբեր համարներում տպագրված մի շարք հոդվածներում Ալ. Մյասնիկյանը պարզաբանում է դասակարգային շահերի ու շարժումների էությունը, բացատրում ժամանակի հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական կյանքի դրսևորումները¹³: Գործչի անսահման հայրենասիրության դրսևորումը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի ու նրա մշակույթի հանդեպ երևում է 1913 թ. հայ գրերի գյուտի 1500 և հայկական տպագրության սկզբնավորման 400-ամյակների առթիվ «Մշակ» թերթի նոյեմբերի 26-ի համարում տպագրված «Երկու կուտուրական տոն» հոդվածում, որտեղ հայ մտավորականությանը և մյուս ուժերին հասարակական գործունեության կոչ է անում՝ ժողովրդին խավարից դուրս բերելու համար¹⁴:

Ալ. Մյասնիկյանի ռազմական, կուսակցական և պետական գործունեությունը

1911 թ. Ալ. Մյասնիկյանը գերազանցությամբ ավարտում է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի տնտեսագիտության բաժինը, որից հետո զորակոչվում է բանակ և ծառայությունն անցկացնում Մոսկվայի կայազորի զորանոցներից մեկում, որտեղ ձեռք է բերում ռազմական հմտություններ ու գիտելիքներ: 1912 թ. սեպտեմբերին զորացրվելով բանակից՝ Մյասնիկյանն իրավաբանի մասնագիտությամբ աշխատանքի է անցնում Մոսկվայում՝ իբրև երդվյալ հավատարմատարի օգնական:

1914 թ. համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ հուլիսին, Ալ. Մյասնիկյանը կրկին զորակոչվում է բանակ՝ կրտսեր սպայի զինվորական կոչումով, և նշանակվում Մոսկվայում տեղակայված պահեստային գումարտակներից մեկի վաշտի հրամանատար: 1915 թ. հունվարին նա նշանակվում է կրտսեր հրամանատարական կազմի ուսումնավարական դպրոցի պետ: Դա Մյասնիկյանին հնարավորություն է տալիս էլ ավելի խորանալու ռազմական գործի մեջ, ընդլայնելու իր շփումները հեղափոխականորեն տրամադրված զինվորականների հետ¹⁵:

Շուտով Մյասնիկյանին ուղարկում են ռազմաճակատ, և նա ակտիվորեն մասնակցում է ռազմական գործողություններին: Որպես խիզախ հրամանատար 1915 թ. պարգևատրվում է Սուրբ Ստանիսլավի երրորդ աստիճանի, 1916 թ.՝ Սուրբ Աննայի երրորդ աստիճանի և Սուրբ Ստանիսլավի երրորդ աստիճանի շքանշաններով¹⁶: Բայց դա չի խանգարում, որ քաջարի հրամանատարը զինվորների մեջ հեղափոխական աշխատանք տանի: Մյասնիկյանը փայլուն է կատարում զինվորների հեղափոխականացման ուղղությամբ իրենց գնդի կուսակցական կազմակերպության որոշումները¹⁷:

¹² Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1955, 37:

¹³ Մ յ ա ս ն ի կ յ ա ն. 1984, հ. 1, 40–55, 94–124:

¹⁴ Մ յ ա ս ն ի կ յ ա ն. 1984, հ. 1, 228, 289:

¹⁵ Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1955, 42:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 1, գ. 113, թ. 11:

¹⁷ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1976, 19, 20:

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության և ցարի տապալման լուրը Ալ. Մյասնիկյանին հասնում է Արևմտյան ռազմաճակատում: Խոր գիտելիքներ ունեցող անձնավեր հեղափոխական գործիչը, հեղափոխության մեջ ներգրավվելով, շատ շուտով դառնում է համառուսաստանյան մասշտաբի քաղաքական ու զինվորական խոշոր գործիչ: Ապրիլի 6-ին Մինսկում բացվում է Արևմտյան ռազմաճակատի բանակների ներկայացուցիչների համագումարը, որին մասնակցելու համար երաշխավորվում է Մյասնիկյանը¹⁸: Համագումարն ընտրում է ռազմաճակատային զինվորական կոմիտե և նախագահություն: Ալ. Մյասնիկյանն ու Մ. Ֆրունզեն ընդգրկվում են նախագահության կազմում: Նրանց նախաձեռնությամբ Մինսկում հիմնադրվում է բոլշևիկյան «Զվեզդա» թերթը, որի առաջին համարը լույս է տեսնում հուլիսի 27-ին¹⁹: Այդ օրերին էլ Ալ. Մյասնիկյանը Արևմտյան ռազմաճակատի ու մարզի բոլշևիկների կողմից ընտրվում է ՌՍԴԲԿ VI համագումարի պատգամավոր: Համագումարում նա հանդես է գալիս ռազմաճակատի վիճակի և Մինսկի բոլշևիկյան կազմակերպության գործունեության մասին զեկուցումով՝ պաշտպանելով հեղափոխության հաղթանակի մասին լենինյան թեզիսները²⁰: Սեպտեմբերին տեղի է ունենում Հյուսիսարևմտյան մարզի (Բելոռուսիայի) և Արևմտյան ռազմաճակատի բոլշևիկների առաջին կոնֆերանսը, որտեղ ձևավորվում է ՌՍԴԲԿ Հյուսիսարևմտյան մարզային կազմակերպությունը, որն ընտրում է կոմիտե՝ Ալ. Մյասնիկյանի նախագահությամբ²¹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության օրերին Ալ. Մյասնիկյանը գտնվում էր Մինսկում: Հոկտեմբերի 26-ին, լսելով Պետրոգրադում զինված ապստամբության հաղթանակի լուրը, անմիջապես հրավիրում է Մինսկի խորհրդի նիստ, որը քաղաքում հռչակում է խորհրդային իշխանություն: Նիստում ընտրվում է Հյուսիսարևմտյան մարզի և Արևմտյան ռազմաճակատի ռազմահեղափոխական կոմիտե, որի ղեկավարը դառնում է Ալ. Մյասնիկյանը²²:

1917 թ. նոյեմբերի 4-ին Ալ. Մյասնիկյանը փայլուն իրականացնում է բանակի՝ Մոգիլյովում կենտրոնացած հակահեղափոխական հրամանատարության «վերսալյան որջի» ոչնչացումը²³: Նոյեմբերի 20-ին Մինսկում բացվում է Արևմտյան ռազմաճակատի զինվորների II համագումարը, որը լուծարված է համարում ցարական բանակի հրամանատարական կազմը և Կենտկոմի առաջարկով Արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար է ընտրում Ալ. Մյասնիկյանին²⁴:

Հենց այդ օրերին պաշտոնանկ է արվում ռուսական հին բանակի Գերագույն գլխավոր հրամանատար գեներալ Նիկոլայ Դուխոնինը, որի զորակայանը գտնվում էր Մոգիլյու քաղաքում. Գերագույն գլխավոր հրամանատար է նշանակվում ենթասպա Ն. Կոիլենկոն, տեղակալ՝ Ալ. Մյասնիկյանը: Շուտով Ն. Կոիլենկոն

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 4004. ց. 1, գ. 113, թ. 41:

¹⁹ Մյասնիկյան. 1984, հ. 1, 299:

²⁰ Մյասնիկյան. 1984, հ. 1, 295:

²¹ Մնացականյան. 1955, 70:

²² Մյասնիկյան. 1984, հ. 2, 15–25, 33–43:

²³ Մնացականյան. 1955, 88, 89:

²⁴ Մյասնիկյան. 1984, հ. 2, 15–25, 33–43:

կանչվում է Պետրոգրադ և Գերագույն գլխավոր հրամանատարի պարտականությունները 1917 թ. դեկտեմբերից դրվում են Ալ. Մյասնիկյանի վրա²⁵:

Փաստորեն Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո ՌՍԴԲ(բ)Կ Կենտկոմը և խորհրդային կառավարությունը Ալ. Մյասնիկյանին միաժամանակ վստահում են բարձր ու պատասխանատու չորս պաշտոն. Հյուսիսարևմտյան մարզի ռազմահեղափոխական և ՌՍԴԲ(բ)Կ Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի մարզային կոմիտեների նախագահ, Արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար և Գերագույն գլխավոր հրամանատարի տեղակալ, ապա՝ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար²⁶: Այդ բոլոր ոլորտներում Մյասնիկյանը հանդես է բերում տաղանդավոր կազմակերպչի, պետական ու կուսակցական հմուտ ղեկավարի, ռազմաքաղաքական ստրատեգի փայլուն կարողություններ: Ս. Կիրովը Մյասնիկյանին անվանել է «Հեղափոխությունից ծնված գեներալ»²⁷:

1918 թ. գարնանը, երբ Արևելքում բորբոքվել էր պայքարը սպիտակ գեներալների և չեխ խռովարարների դեմ, Ալ. Մյասնիկյանն ուղարկվում է Վոլգայի շրջան՝ որպես Արևելյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար²⁸: Հաջողությամբ լուծելով իր առջև դրված խնդիրները և Պոլովոժիեում հաստատելով խաղաղություն՝ նա վերադառնում է Բելոռուսիա: 1918 թ. դեկտեմբերի 30-31-ին Ալ. Մյասնիկյանի ղեկավարությամբ տեղի է ունենում ՌԿ(բ)Կ Հյուսիսարևմտյան մարզային VI կոնֆերանսը, որն այնուհետև հայտարարվում է Բելոռուսիայի կոմկուսի առաջին համագումար: Այն ընտրում է կենտրոնական բյուրո՝ Ալ. Մյասնիկյանի գլխավորությամբ²⁹: Հաջորդ օրը՝ 1919 թ. հունվարի 1-ին, Բելոռուսիան հռչակվում է Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն: Ալ. Մյասնիկյանն ստանձնում է այդ հանրապետության Կենտգործկոմի նախագահի և ռազմական գործերի ժողկոմի պաշտոնները: Ընտրվելով այդ կարևոր պաշտոններում՝ նա իր բոլոր ուժերը նվիրաբերում է բելոռուս ժողովրդի ինքնուրույն պետականության ստեղծման ու ամրապնդման գործին: Հետագայում ԲԿԿ Կենտկոմը նշում է. «Ընկեր Մյասնիկյանի անունը, որպես Բելոռուսիայի կոմկուսի հիմնադրի և որպես Խորհրդային Բելոռուսիայի կառուցողներից մեկի ընդմիշտ կմնա Բելոռուս աշխատավորների հիշողության մեջ»³⁰:

1919 թ. գարնանը ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Ալ. Մյասնիկյանը Բելոռուսիայից տեղափոխվում է Մոսկվա, որտեղ սկզբում աշխատում է որպես ՌԿ(բ)Կ Մոսկվայի կոմիտեի ռազմական կազմակերպիչ և մայրաքաղաքի պաշտպանության օպերատիվ շտաբի պետ, ապա սեպտեմբերին ընտրվում է ՌԿ(բ)Կ Մոսկվայի քաղաքային ու նահանգային կոմիտեների առաջին քարտուղար³¹: Այդ ընթացքում նա հսկայական աշխատանք է կատարում մայրաքաղաքի կոմունիստների

²⁵ Մյասնիկյան. 1984, հ. 2, 344, 345:

²⁶ Մնացականյան. 1947, 82, 83, 84, 85:

²⁷ Ղարիբջանյան. 1976, 37:

²⁸ Ղարիբջանյան. 1976, 35, 36:

²⁹ Մյասնիկյան. 1985, հ. 3, 17–39, 42–143, 145–150, 178–180, 464–465:

³⁰ «Заря Востока» (Тбилиси), 25. III. 1925.

³¹ Մնացականյան. 1947, 94, 95:

և աշխատավորների ուժերը համախմբելու ու քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու ուղղությամբ: Ալ. Մյասնիկյանի նախաձեռնությամբ մայրաքաղաքում կազմակերպվում են առաջին շաբաթօրյակները, հիմնադրվում է «Коммунистический труд» թերթը և այլն: Սակայն ռազմաքաղաքական իրադրությունը նորաստեղծ խորհրդային Ռուսաստանում մնում էր լարված: Այս պայմաններում Ալ. Մյասնիկյանը կարողանում է հետևել մայրաքաղաքի կարգուկանոնին, հաստատում է ամուր կարգապահություն, լծվում է խորհրդային բանակաշինության գործին, որում, իրոք, մեծ են նրա ծառայությունները: Եվ պատահական չէ, որ նա, կուսակցական ու պետական ականավոր գործիչ լինելուց բացի, վաստակել է նաև ռազմական գործչի ու խոշոր զորահրամանատարի անուն, արժանացել համաժողովրդական սիրո ու համակրանքի:

Ալ. Մյասնիկյանի՝ այդ տարիների գործունեության մասին հետագայում Ս. Մ. Կիրովը գրել է. «Երբ այս կամ այն ռազմաճակատում ուժեղանում էր ռազմական վտանգը, կուսակցությունը և հեղափոխական իշխանությունը նրան երկրի մի ծայրից փոխադրում էին մյուս ծայրը: Եվ ամենուրեք ու ամեն տեղ Մյասնիկյանը պատվով է կատարում հեղափոխականի իր պարտականությունները ... Երբ անհրաժեշտություն էր ծագում աշխատանքի դեկն ուղղել դեպի խորհրդային շինարարությունը, Ալյոշան այստեղ ևս առաջին շարքերում էր կանգնում: Երբ անհրաժեշտ էր լինում ուժեղացնել կուսակցական աշխատանքը խորհրդային պետության մեջ, մենք Մյասնիկյանին տեսնում էինք այնպիսի պատասխանատու աշխատանքի պոստում, ինչպես Մոսկվայի կոմիտեի քարտուղարի, իսկ իր կյանքի վերջին տարիներին՝ մեր կուսակցության Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի քարտուղար»³²:

Ալ. Մյասնիկյանը Հայաստանում և Անդրկովկասում

Երբ Հայաստանում հաստատվում են խորհրդային կարգեր, Հայաստանի կոմկուռը 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին խնդրանքով դիմում է ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմին, որպեսզի վերջինս Ալ. Մյասնիկյանին գործուղի Հայաստան՝ պատասխանատու աշխատանքի: Նա Հայաստան է գործուղվում ավելի ուշ՝ 1921 թ. ապրիլի 21-ին՝ նույն օրը ևեթ ընդգրկվելով ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կազմում: Ապրիլի 13-ին՝ Մոսկվայից մեկնելուց առաջ, նա տեսակցություն է ունենում Վ. Լենինի հետ, որի ընթացքում մանրամասն զրուցում են Կովկասում տարվելիք աշխատանքների մասին: Այդ առթիվ հետագայում Ալ. Մյասնիկյանը գրում է. «Միանգամից պարզ դարձավ, որ Արևելքում կատարվելիք աշխատանքը բավական բարդ է և պատասխանատու, և այդ պատճառով էլ ես խնդրեցի ընկեր Լենինին՝ համառոտ շարադրել իր մտքերը թղթի վրա, նամակի ձևով, որպեսզի այդ նամակը ես կարողանամ հասցնել Կովկասի ընկերներին, որ նրանք կարողանան դեկավարվել դրանով իրենց ամենօրյա աշխատանքում»³³: Լենինը կատարում է Մյասնիկյանի խնդրանքը, որի արդյունքում ծնվում է «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» ուղղ-

³² «Бакинский рабочий» (Баку), 25. III. 1925.

³³ Մյասնիկյան. 2007, հ. 5, 305:

ված հայտնի նամակը: Ալ. Մյասնիկյանին տրվում է նաև Լենինի ստորագրությամբ մանդատ, որտեղ նշված էր նրան Կովկաս ուղարկելու նպատակը և տեղական կուսակցական ու խորհրդային բոլոր մարմիններին առաջարկված էր վերջինիս ցույց տալ ամեն տեսակի աջակցություն: Ալ. Մյասնիկյանը Մոսկվայից իր հետ բերում է 20 վագոն հացահատիկ և այլ պարագաներ, որ Ռուսաստանի կառավարությունն ուղարկել էր սովի ճիրաններում հայտնված հայ աշխատավորությանը:

1921 թ. մայիսի 4-ին ժամանելով Երևան՝ Ալ. Մյասնիկյանն անմիջապես անցնում է Հայաստանի հեղկոմի նախագահի պարտականությունների կատարմանը: Մայիսի 9-ին հրավիրվում է Երևանի կուսակցական կազմակերպության և արհեստակցական միությունների միացյալ ժողով, որտեղ հանրապետության նոր ղեկավարը հանդես է գալիս իր առաջին ծրագրային ելույթով: Այս ելույթում նա դատապարտում է աշխատավոր գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին թույլ տրված սխալները, պահանջում նրանց հանդեպ վարել մեղմ քաղաքականություն, ինչ-որ չափով զիջումներ անել³⁴:

1921 թ. մայիսի 21-ին Հայաստանի հեղկոմը վերակազմվում է Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի, որի նախագահ և միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմ է հաստատվում Ալ. Մյասնիկյանը³⁵: Նորաստեղծ կառավարությունը և նրա նախագահը հսկայական ջանքեր են գործադրում լուծելու մեկը մյուսից հրատապ, կենսական, բարդ խնդիրները: Շտապ միջոցներ էին ձեռք առնվում Ժողովրդին սովի ճիրաններից փրկելու, տասնյակ հազարավոր արևմտահայ գաղթականներին տեղավորելու, որք ու անապաստան երեխաներին կերակրելու ու հագցնելու ուղղությամբ, աստիճանաբար սկսում է կարգավորվել կազմալուծված հասարակական կյանքը, հաղթահարվում են համաճարակները, դանդաղ վերականգնվում է ծայր աստիճանի քայքայված տնտեսությունը: Անհետաձգելի միջոցներ են ձեռնարկվում հանրապետության միջազգային դրությունն ամրապնդելու ուղղությամբ: Իրականացվում են հողաբաշխման ու հողաշինարարության դժվարին աշխատանքներ: «Այս երկիրը, մերն է, – ասում է Մյասնիկյանը, – և չնայած, որ գտնվում է դժնդակ պայմաններում, բայց նա դուրս կգա այդ դրությունից՝ ոչ կարելցություն հայցելով, այլ աշխատավորության հուժկու բազուկներով: Դրությունը, այո՛, ծանր է, բայց երկիրը, պետք է հանել այդ վիճակից, անհրաժեշտ է «վայրենացած ժողովրդին» վերադարձնել կուլտուրական կյանքի»³⁶:

Ալ. Մյասնիկյանի փորձառու ղեկավարությամբ Հայաստանի նորաստեղծ խորհրդային կառավարությունը և կոմկուսը մեծ ջանքեր են գործադրում ու նվազագույն կորուստների գնով կարողանում Լեռնահայաստանում ևս հաստատել խորհրդային կարգեր: Ալ. Մյասնիկյանի ղեկավարությամբ Խորհրդային Հայաստանը կարճ ժամկետում հասնում է զգալի նվաճումների: Առաջին հերթին նա ձեռնամուխ է լինում երկրի քաղաքական կյանքի կարգավորմանը: «Մենք եկել

³⁴ «Կոմունիստ» (Բաքու), 10. V. 1921:

³⁵ «Կոմունիստ», 25. V. 1921:

³⁶ Մյասնիկյան. 1957, 400:

ենք այստեղ ո՛չ թե քաղաքացիական կռիվ անելու, չարչարելու, այլ աշխատավորությանը տանելու դեպի խաղաղ, հանգիստ աշխատանք»³⁷, – հայտարարում է նա:

Նրա նախաձեռնությամբ Ռուսաստանից ու մյուս հանրապետություններից հայթայթվում և Հայաստան են հասցվում սննդամթերքի ու նյութական օգնության առաջին բեռները: Երկրում մոլեգնող համաճարակն ու սովը տեղի են տալիս, կյանքն սկսում է աշխուժանալ, կազմակերպվում են շաբաթօրյակներ, հիմնադրվում կոոպերատիվ տնտեսություններ, Հովհ. Թումանյանի ղեկավարությամբ ստեղծվում է Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ), որն ամրացնում է կապը Սփյուռքի հետ, լուրջ ուշադրություն է դարձվում գյուղի հոգսերին ու կարիքներին: Ամենուր ամրապնդվում է աշխատանքային կարգապահությունը, բարելավվում պետական հիմնարկների ու կազմակերպությունների գործունեությունը. երկիրն ընկնում է հունի մեջ, ժողովուրդը սկսում է հավատալ իր առաջնորդին ու գնալ նրա հետևից:

Հատկանշական է, որ նրա ստորագրությամբ հրապարակված առաջին փաստաթղթերից են եղել Երևանը մաքրելու, բարեկարգելու և օրինակելի մայրաքաղաք դարձնելու, անգրագիտությունը վերացնելու մասին դեկրետները: ՀԽՍՀ ժողկոմխորհրդի 1921 թ. սեպտեմբերի 27-ի նիստում որոշում է ընդունվում նաև թոշակներ նշանակել ու պարեն հատկացնել գրականության և արվեստի 18 նշանավոր գործիչների, այդ թվում՝ գրողներ Հովհ. Հովհաննիսյանին, Հովհ. Թումանյանին, Ալ. Շիրվանզադեին, Դ. Դեմիրճյանին, Հ. Հակոբյանին, Նար-Դուսին, դերասաններ Գ. Տեր-Դավթյանին, Հ. Աբելյանին, Սիրանուշին, Հ. Զարիֆյանին, նկարիչներ Գ. Բաշինջաղյանին, Ե. Թադևոսյանին, Մ. Սարյանին և այլոց³⁸: Դրանից մեկ ամիս չանցած դարձյալ Ալ. Մյասնիկյանի նախաձեռնությամբ ՀԽՍՀ կառավարությունն ընդունում է նոր որոշում՝ Լուսավորության ժողկոմատին կից գրական-գեղարվեստական ֆոնդ ստեղծելու, գրական մրցանակաբաշխություններ անցկացնելու, գեղարվեստի աշխատողների տուն հիմնելու, գրատարակչական գործը կարգավորելու և այլ միջոցառումների մասին:

Ալ. Մյասնիկյանը դիմում է աշխարհի տարբեր երկրներում ապրող հայ մտավորականությանը՝ վերադառնալ հայրենիք և նվիրվել նրա շենացման աշխատանքներին: Շատերն արձագանքում են մեծ հայրենասերի կոչին ու գալիս Հայաստան: Նրանց մեջ էին նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը, լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը և այլք: 1921–1922 թթ. աշխարհի տարբեր քաղաքներից Երևան են տեղափոխվում ազգային մշակույթի շատ գանձեր, գրքեր ու անձնական հավաքածուներ, հիմնադրվում են բազմաթիվ գրադարաններ, թանգարաններ ու պատկերասրահներ, Երևանում բացվում է առաջին պետական թատրոնը, կազմակերպվում են գեղարվեստական ցուցահանդեսներ:

Լայնորեն հայտնի իրողություն է Ալ. Մյասնիկյանի հոգատարությունը կարիքավոր մարդկանց նկատմամբ: Այս առումով հատկապես նշելի է նրա վերաբեր-

³⁷ Մյասնիկյան. 1957, 335, 336:

³⁸ «Խորհրդային Հայաստան», 26. X. 1921:

մունքը ապագա աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանի հանդեպ³⁹: 1921 թ. հոկտեմբերի 10-ի նիստում կառավարությունը որոշեց փոքրիկ աստղագետ Վիկտոր Համբարձումյանին միանվագ հատկացնել 3–5 միլիոն ռուբլի (Ռուսաստանի Խորհրդային դրամանիշներով)՝ նպաստ Լենինգրադում ուսանելու համար: Նման օրինակները շատ են՝ կապված Ալ. Մյասնիկյանի պաշտոնավարության հետ՝ թե՛ Հայաստանում և թե՛ Անդրերկրկոմում աշխատելու շրջանում:

1922 թ. հունվարի 26–29-ը Երևանում տեղի է ունենում Հայաստանի կոմկուսի առաջին համագումարը, որը մեծ իրադարձություն էր հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների կյանքում: Համագումարում Ալ. Մյասնիկյանը հանդես է գալիս ՌԿ(Բ)Կ համառուսաստանյան 11-րդ կոնֆերանսի արդյունքների և Հայաստանում խորհրդային շինարարության ընթացքի մասին զեկուցումներով:

Հայաստանի կոմկուսի առաջին համագումարի ավարտից մեկ օր հետո՝ հունվարի 30-ին, բացվում է խորհուրդների համահայաստանյան առաջին համագումարը, որտեղ հանրապետության ութամսյա գործունեության մասին հաշվետվությամբ հանդես է գալիս Ալ. Մյասնիկյանը: Նրա զեկուցման մեջ տրված էր Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակի ճիշտ պատկերը, նշված էին հերթական խնդիրները և դրանց լուծման հնարավորություններն ու միջոցները, բացահայտված էին հետագա զարգացման հեռանկարները:

Հայաստանում աշխատելու կարճ ժամանակամիջոցում Ալ. Մյասնիկյանն իր մեծ հմայքով դառնում է աշխատավոր զանգվածների սիրելի առաջնորդը, նրանց շահերի հարազատ արտահայտիչն ու իղձերի թարգմանը, սրտակից ու հարազատ բարեկամը:

1922 թ. մարտի 12-ին Ալ. Մյասնիկյանը փոխադրվում է Թիֆլիս, գտնվում է ձևավորվող Անդրֆեդերացիայի ղեկի մոտ՝ հենց սկզբից զբաղեցնելով ֆեդերատիվ պետության դաշնակցային խորհրդի նախագահի, իսկ հետո՝ ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղարի պաշտոնները: Նրա անմիջական ղեկավարությամբ են լուծվում ֆեդերացիայի կյանքի գրեթե բոլոր կարևորագույն հարցերը: Այդ պաշտոններում Մյասնիկյանը կատարում է գործնական-կազմակերպական և գաղափարական-քաղաքական վիթխարի աշխատանք՝ Անդրկովկասում ազգամիջյան խաղաղության հաստատման, Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի խորհրդային հանրապետությունների տնտեսական ամրապնդման, ԽՍՀՄ-ի ստեղծման նպատակով երկրամասի ժողովրդական մասսաների ծավալած լայն շարժումը ղեկավարելու ուղղությամբ: Նրա հմուտ ղեկավարությամբ Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպությունը խոշոր հաջողություններ ձեռք բերեց տնտեսության և լուսավորության բնագավառներում, հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտներում:

Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Անդրֆեդերացիայում աշխատելու տարիներին Ալ. Մյասնիկյանն անդադրում զբաղվում է գրական-ստեղծագործական աշխատանքով, իր հոդվածներով, գրախոսություններով, բանավոր ելույթներով,

³⁹ Ա մ ի ղ ա ն. 1986, 517–518:

գրույցներով, դիտողություններով ու խորհուրդներով ուղղություն տալիս երկրամասի գրական-հասարակական կյանքին:

Գտնվելով Անդրկովկասում՝ Ալ. Մյասնիկյանը մնում էր համամիութենական մասշտաբի կուսակցական և պետական խոշոր գործիչ: Նա երկրի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ էր, ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի նախագահության անդամ: Համակուսակցական մի շարք համագումարների պատվիրակը նաև ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամության թեկնածու էր:

1925 թ. մարտի 22-ին անսպասելիորեն կտրվում է հայ ժողովրդի հարազատ զավակի՝ Ալ. Մյասնիկյանի կյանքի թելը: Այդ օրը նա պետք է մեկներ Սուխում՝ մասնակցելու Աբխազական ԻԽՍՀ խորհուրդների համագումարին: Անդրկովկասյան պետքադվարչության նախագահ Ս. Մոգիլևսկու և Փոստ-հեռագրական ժողովմատի անդրկովկասյան վարչության պետ, ՌԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի վերահսկիչ հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Գ. Աթարբեկյանի ու երկու օդաչուների հետ «Յունկերս» ինքնաթիռով ժամը 11.50-ին Թիֆլիսի օդանավակայանից օդ բարձրանալով՝ ուղղություն է վերցնում դեպի Սուխում: Սակայն հենց օդանավակայանի շրջակայքում ժամը 12.10-ին ինքնաթիռը բոցավառվում է ու ենթարկվում աղետի. բոլոր ուղևորները տեղում զոհվում են:

Հայ ժողովրդի նվիրյալ զավակի ողբերգական մահվան բոթն իսկույն տարածվում է ողջ երկրով մեկ ու նրա սահմաններից դուրս. Անդրկովկասում մարտի 22–25-ը հայտարարվում են սգո օրեր, մամուլում օրեր շարունակ տպագրվում են ցավակցական բազմաթիվ հեռագրեր, գնահատանքի խոսքեր, հուշեր ու այլ նյութեր ԽՍՀՄ և Անդրկովկասյան Դաշնության ղեկավարների, մտավորականների, բանվորների ու գյուղացիների, հեղափոխական ու պետական ականավոր գործիչների կողմից, բոլորը սգում են Մյասնիկյանի ողբերգական մահը: ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի օրգան «Պրավդա» թերթն իր առաջնորդողում նշում է, որ Ալ. Մյասնիկյանի և մյուսների կորուստը Ստ. Շահումյանի ու Բաքվի 26 կոմիսարների սպանությունից հետո երկրորդ ուժգին հարվածն էր կուսակցությանն ու խորհրդային պետությանը⁴⁰:

Մարտի 25-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում Ալ. Մյասնիկյանի և նրա հետ զոհված ընկերների աճյունների հուղարկավորությունը: Այդ օրը բազմամարդ սգո միտինգներ են տեղի ունենում Մոսկվայում, Մինսկում, Դոնի Ռոստովում, Անդրկովկասի բոլոր քաղաքներում: Նույն օրվա մամուլն ամբողջությամբ նվիրվում է զոհվածների հիշատակին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի մարտի 25-ի համարում տպագրվում է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ Երևանի քաղխորհրդի սգո նիստում արտասանած ճառը, որի մեջ նա համակողմանիորեն վերհանում է Ալ. Մյասնիկյանի վիթխարի դերը՝ հեղափոխության հաղթանակի կոփման ու ԽՍՀՄ ստեղծման գործում՝ մասնավորապես նշելով, որ «դարագլուխ անձնավորող քաղաքական ու պետական գործիչների շարքում պիտի հիշվի Ալ. Մյասնիկյանի պայծառ անունը»⁴¹:

Ավ. Իսահակյանը 1925 թ. ապրիլի 22-ին Վենետիկից Մ. Սարյանին ուղարկած նամակում, նկարագրելով ողջ սփյուռքահայության ապրած վիշտը, գրում է.

⁴⁰ «Правда» (Москва), 26. III. 1925.

⁴¹ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 1969, 29–42:

«Վերջապես այսօր գրում եմ քեզ. Երևանը ծաղկել է հիմա, գուցե կեռասը հասել է, Արարատյան դաշտը կանաչին է տալիս, լեռներից իջնում են գարնան հորդ ջրերը, և Ալեքսանդր Մյասնիկյանը չկա: Նա չկա այլևս, ամենալավ հայերից մեկը, ամենախելացի ու ամենաբարի բոլշևիկը:

Ամենաանկեղծ զգացումով ցավում եմ նրա կորուստը, նա ամեն հայի սրտի մեջ էր ապրում, և ամենքը ողբում են նրան: Հայության պաշտպանն էր նա ներկա դառն ժամանակներում ... ո՞վ պիտի փոխարինի նրան, դա է նույնպես շատ մտածել տալիս ինձ ... Ափսոս, անհուն ափսոս, ի՞նչ կարճ կյանք ունեցավ և ի՞նչ մեծ գործ կատարեց»⁴²:

Եզրակացություն

Ալ. Մյասնիկյանը պատմական բացառիկ երևույթ էր: Նրա կերպարը եղել է ոգեշնչման աղբյուր, որի արդյունքն է Երևանի կենտրոնում վեր խոյացող նրա գրանիտե մոնումենտալ հուշարձանը (քանդակագործ՝ Ա. Շիրազ, ճարտարապետ՝ Զ. Թորոսյան, 1981 թ.), որը երախտագետ ժողովրդի հարգանքի ու սիրո տուրքն է իր փառապանծ զավակի հիշատակին:

Մյասնիկյանի գործունեության լավագույն գնահատականը տվել է Մեծն Չարենցը.

*Նաիրյան արևն էր քո մեջ՝ լենինյան հրով ճառագած,
Կործանվող մեր երկրի համար դու եղար փրկության առագաստ: –
Դու չվիր ընթացք և ուղի մեզ մինչև դարերն հեռակա,
Նաիրյան արևն էր քո մեջ՝ լենինյան հրով ճառագած»⁴³:*

Չարենցյան այս գնահատականն ու մեծ հայորդու գործունեության պատմական դասերի յուրացումը արդիական են նաև մեր ժամանակներում:

*Էդիկ Մինասյան – պ. գ. դ., պրոֆ., ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ:
Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի նորագույն պատմության հիմնահարցերի ուսումնասիրություն, Խորհրդային Հայաստանի և Երրորդ հանրապետության պատմություն, հայ կանանց հերոսապայքարի պատմություն: Հեղինակ է 12, համահեղինակ՝ 8 մենագրությունների և 300 հոդվածի:*

ORCID: 0000-0003-3206-6103. eminasyan@ysu.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիրյան Ս. 1986, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 640 էջ [Amiryan S. 1986, Alexander Myasnikyan. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 640 p. (in Armenian)]:

⁴² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1979, 206:

⁴³ Չ ա ռ Ե ն ց. 1987, 220:

Ավագյան Ս. 1964, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը հրապարակախոս (համառոտ ակնարկ), Երևան, «Միտք» հրատ., 98 էջ [Avagyan S. 1964, Alexander Myasnikyan as a Publicist (a brief essay). Yerevan, "Mitk" Publishing House, 98 p. (in Armenian)]:

Դալլաքյան Կ. 1976, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, «Սիմ տպագրատուն» ՍՊ, 80 էջ [Dallakyan K. 1976, Alexander Myasnikyan. Yerevan, "Sim Printing House" LLC, 80 p. (in Armenian)]:

Դևրիկյան Տ. 2006, Երևան, ՀՀ պաշտպանության նախարարության տեղեկատվական վարչություն, «Սիմ» տպարան ՍՊԸ, 80 էջ [Devrikyan T. 2006. Yerevan, Information Department of the Ministry of Defense of the Republic of Armenia, "Sim Printing House" LLC, 80 p.] (in Armenian)]:

Իսահակյան Ավ. 1979, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 6, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 432 էջ [Isahakyan Av. 1979, Collected works in six volumes, V. 6. Yerevan, "Sovetakan Grogh" Publishing House, 432 p. (in Armenian)]:

Խանզադյան Յ. 1926, Ալեքսանդր Մյասնիկյան (ընդթագրման փորձ), Երևան, ՀԽՍՀ պետհրատ, 39 էջ [Khanzadyan Ts. 1926, Alexander Myasnikyan (An Attempt to Characterize). Yerevan, State Publishing House of the Armenian SSR, 39 p. (in Armenian)]:

«Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 26. X. 1921 ["Khorhrdayin Hayastan" (Yerevan), 26. X. 1921 (in Armenian)]:

Կարինյան Ա., Սիմոնյան Դ. 1925, Ալ. Մարտունի Մյասնիկյան (նյութեր կենսագրության համար), Մոսկվա, ՀՍԽՀ Պետական հրատարակչություն, 80 էջ [Karinyan A., Simonyan D. 1925, Al. Martuni Myasnikyan (Materials for biography). Moscow, State Publishing House of the Armenian SSR, 80 p. (in Armenian)]:

«Կոմունիստ» (Բաքու), 10, 25. V. 1921 ["Komunist" (Baku), 10, 25. V. 1921 (in Armenian)]:

Հայաստանի Ազգային արխիվ. ֆ. 4004, ց. 1, գ. 70, թ. 12, 16, 21, 22, գ. 113, թ. 11, 41 [National Archives of Armenia, f. 4004, inv. 1, file 70, p. 12, 16, 21, 22; file 113, p. 11, 41 (in Armenian)]:

Հովհաննիսյան Ա. 1969, Հուշեր և ընդթագրումներ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 130 էջ [Hovhannisyan A., 1969, Memoirs and Characterizations. Yerevan, "Hayastan" Publishing House. 130 p. (in Armenian)]:

Ղարիբջանյան Գ. 1976, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան «Հայաստան» հրատ., 103 էջ [Gharibjanyan G. 1976, Alexander Myasnikyan. Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 103 p. (in Armenian)]:

«Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 25. III. 1925 ["Martakoch" (Tiflis), 25. III. 1925 (in Armenian)]:

Մյասնիկյան Ալ. 1957, Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 518 էջ [Myasnikyan Al. 1957, Selected Works. Yerevan, "Haypethrat" Publishing House, 518 p. (in Armenian)]:

Մյասնիկյան Ալ. 1984, Երկեր հինգ հատորով, հ. 1, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 464 էջ, հ. 2, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 392 էջ [Myasnikyan Al. 1984, Works in five volumes, V. 1. Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 464 p., V. 2. Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 392 p. (in Armenian)]:

Մյասնիկյան Ա. 1985, Երկեր հինգ հատորով, հ. 3, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 552 էջ [Myasnikyan Al. 1985, Works in five volumes, V. 3. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 552 p. (in Armenian)]:

Մյասնիկյան Ա. 1986, Երկեր հինգ հատորով, հ. 4, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 499 էջ [Myasnikyan Al. 1986, Works in five volumes, V. 4. Yerevan. “Hayastan” Publishing House, 499 p. (in Armenian)]:

Մյասնիկյան Ա. 2007, Երկեր հինգ հատորով, հ. 5, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 520 էջ [Myasnikyan Al., 2007, Works in five volumes, V. 5. Yerevan, “Mughni” Publishing House, 520 p. (in Armenian)]:

Մնացականյան Ա. 1947, Ալեքսանդր Մյասնիկյանի զինվորական գործունեությունը (1947–1921 թթ.), Երևան, ՀՍՍՌ գիտ. ակադեմիայի հրատ., 95 էջ [Mnatsakanyan A. 1947, The Military Activity of Alexander Myasnikyan (1914–1921). Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 95 p. (in Armenian)]:

Մնացականյան Ա. 1955, Ալեքսանդր Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի), Երևան, «Հայպետհրատ», 368 էջ [Mnatsakanyan A. 1955, Alexander Myasnikyan (Al. Martuni). Yerevan, “Haypethrat” Publishing House, 368 p. (in Armenian)]:

Ոսկերչյան Ա. 1974, Ալ. Մյասնիկյանը և գրական հարցերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 482 էջ [Voskerchyan A. 1974, Al. Myasnikyan and Literary Issues. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 482 p. (in Armenian)]:

Չարենց Ե. 1987, Երկերի ժողովածու 4 հատորով, հ. 3, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 544 էջ [Charents Ye. 1987, Collected works in four volumes, V. 3. Yerevan, “Sovetakan Grogh” Publishing House, 544 p. (in Armenian)]:

«Бакинский рабочий», 25. III. 1925 [“Bakinsky Rabochy”, 25. III. 1925 (in Russian)].

«Заря Востока» (Тбилиси), 25. III. 1925 [“Zarya Vostoka” (Tbilisi), 25. III. 1925 (in Russian)].

«Правда» (Москва), 26. III. 1925 [“Pravda” (Moscow), 26. III. 1925 (in Russian)].

ИМЕНИТЫЙ АРМЯНИН: АЛЕКСАНДР МЯСНИКЯН

ЭДИК МИНАСЯН

Резюме

Ключевые слова: Александр Мясникян, Нахичевань-на-Дону, Москва, Лазаревский институт, Микаэл Налбандян, Западный фронт, главнокомандующий, председатель ЦИК, председатель Совета народных комиссаров Советской Армении.

Выдающийся советский государственный, партийный и военный деятель, публицист и литературовед Александр Аствацатурович (Фёдорович) Мясникян (псевдоним – Ал. Мартуни, 1886–1925) является одной из крупнейших фигур новейшей истории армянского народа. Его жизнь и многогранная деятельность были тесно связаны с борьбой за свободу и национальное возрождение.

Армяно-русская среда Нахичевани-на-Дону (ныне в составе Ростовской области), обучение в приходских и епархиальных школах (семинариях), а затем в Московском Лазаревском институте способствовали формированию патриотического и национального мировоззрения Мясникяна. Продолжение образования на юридическом факультете Московского университета, а также участие во всероссийских забастовках, демонстрациях и декабрьском вооружённом восстании в Ростове-на-Дону и Москве содействовали формированию его общественно-политических взглядов и становлению в качестве национального революционного и партийного деятеля и организатора.

Участие Мясникяна в Первой мировой войне, а затем в Гражданской против контрреволюционных белогвардейских сил и иностранных интервентов, а также славный путь от унтер-офицера до генерала способствовали проявлению его таланта как военного деятеля.

О его организаторских способностях свидетельствовали партийная, военная и государственная работа на Западном фронте, руководство Минским большевистским комитетом, посты председателя Северо-Западного областного комитета РСДРП(б), председателя Военно-революционного комитета при Минском Совете, главнокомандующего Западным фронтом, первого выборного главнокомандующего Народной армией России, Верховного главнокомандующего вооружёнными силами молодой Советской республики, первого секретаря Московского городского и губернского комитетов РКП(б), председателя ЦИК Белорусской Советской Республики и народного комиссара по военным делам, первого председателя Совета народных комиссаров Советской Армении, первого председателя Союзного совета Закавказской федерации, первого секретаря Закавказского краевого комитета партии. Таков был боевой и политический путь Ал. Мясникяна.

Ал. Мясникян был не только талантливым партийным, государственным и военным деятелем, но и активным общественным деятелем, публицистом, литературным критиком и теоретиком. В 1917–1925 гг. он основал и редактировал большевистские газеты «Звезда», «Молот», «Буревестник» в Белоруссии, «Коммунистический труд» в Москве и другие органы периодики. Заметный след Мясникян оставил и в истории общественной мысли. Его перу принадлежат статьи об Армянском вопросе, изобретении армянского алфавита, а также множество других работ, посвящённых исторической судьбе и культуре армянского народа, к примеру, статьи, посвящённые классикам армянской поэзии. Среди деятелей Советской Армении именно Мясникян первым обратился к проблеме отношений Армении и Диаспоры, посвятив специальное исследование вопросам армянских национально-политических организаций в Спюрке. Его труды были изданы отдельным собранием сочинений (в 5 томах, 1984–1986, 2007 гг.).

Возглавив правительство Советской Армении, Ал. Мясникян приложил немало усилий в направлении восстановления экономики страны, репатриации западноармянских беженцев и установления стабильности. Он стремился объединить армянскую интеллигенцию в Армении и создать необходимые

условия для творческой деятельности. 4–5 июля 1921 г. Ал. Мясникян участвовал в пленарном заседании Кавказского бюро ЦК РКП(б), на котором обсуждался вопрос Нагорного Карабаха, и выступил против решения о включении Нагорного Карабаха в состав Азербайджана. Благодаря его последовательным действиям Азербайджан в июле 1923 г. вынужден был предоставить Нагорному Карабаху статус автономной области в своем составе. В годы работы в Союзном совете Закавказской федерации (1922–1925 гг.) Ал. Мясникян активно занимался развитием народного хозяйства и культурного строительства Армении, Грузии и Азербайджана.

Ал. Мясникян погиб 22 марта 1925 г. в авиакатастрофе близ Тифлиса. Похоронен в Тбилиси, в Коммунарском саду, вместе с другими погибшими. В Ереване его именем названы проспект и площадь, где установлен памятник. Имя Мясникяна носили Минский вагоноремонтный завод (с 1932 г.), площадь и улица в Минске, город Мартуни и село Мартуни в Гегаркуникской области Армении, село Мясникян в Армавирской области, город Мартуни в Нагорном Карабахе, село Мясникяни в Грузии, Мясниковский район Ростовской области России.

Имя Ал. Мясникяна носит Национальная государственная публичная библиотека Республики Армения, где хранится его личная библиотека. Коллекция Мясникяна насчитывает 6707 единиц литературы. Она была передана библиотеке после его смерти в июле 1925 г. вместе с некоторыми его личными вещами.

Жизнь и деятельность Ал. Мясникова свидетельствует о его беззаветной преданности Родине и готовности служить своему народу.

Эдик Минасян – д. и. н., проф., заведующий кафедрой истории Армении Ереванского государственного университета. Научные интересы связаны с изучением ключевых проблем новейшей истории Армении (с 1918 г. по настоящее время), истории Советской Армении и Третьей Республики, истории героической борьбы армянских женщин и др. Автор 12, соавтор 8 монографий и 300 статей. ORCID: 0000-0003-3206-6103. eminasyan@ysu.am

THE FAMOUS ARMENIAN, ALEXANDER MYASNIKYAN

EDIK MINASYAN

Summary

Keywords: Alexander Myasnikyan, Nakhichevan-on-Don, Moscow, Lazarev Institute, Mikael Nalbandian, Western Front, Commander-in-Chief, Chairman of the Central Executive Committee, Chairman of the Council of People's Commissars of the Soviet Armenia.

The outstanding Soviet statesman, party and military figure, publicist, and literary scholar Alexander Astvatsaturovich (Fyodorovich) Myasnikyan (pseudonym – Al. Martuni, 1886-1925) is one of the most prominent figures in the modern history of the Armenian people. His life and multifaceted activities were closely connected with the struggle for freedom and the national revival of the Armenian people.

The Armenian-Russian environment of Nakhichevan-on-Don (now part of the Rostov region), education in parish and diocesan schools (seminaries), and later at the Moscow Lazarev Institute contributed to the formation of Myasnikyan's patriotic and national worldview. Continuing his education at the Faculty of Law of Moscow University, as well as participation in all-Russian strikes, demonstrations, and in the December armed uprising in Rostov-on-Don and Moscow, gradually contributed to the development of his socio-political views and revealed his abilities as a national revolutionary and party leader, and organizer.

Myasnikyan's participation in World War I and later in the Civil War against counterrevolutionary White Guard forces and foreign interventionists, as well as his rise from non-commissioned officer to general, demonstrated his talent as a military leader.

His organizational skills were demonstrated by his party, military, and state work on the Western Front, his leadership of the Minsk Bolshevik Committee, and his positions as Chairman of the North-Western Regional Committee of the RSDLP (Bolsheviks), Chairman of the Military Revolutionary Committee under the Minsk Council, Commander-in-Chief of the Western Front, the first elected Commander-in-Chief of the People's Army of Russia, Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of the young Soviet Republic, First Secretary of the Moscow City and Provincial Committees of the RCP (Bolsheviks), Chairman of the Central Executive Committee of the Belarusian Soviet Republic and People's Commissar for Military Affairs, the first Chairman of the Council of People's Commissars of the Soviet Armenia, the first Chairman of the Union Council of the Transcaucasian Federation, and First Secretary of the Transcaucasian Regional Committee of the Party. Such was the military and political path of Alexander Myasnikyan.

A. Myasnikyan was not only a talented party, state, and military leader but also an active public figure, publicist, literary critic, and theorist. In 1917–1925, he founded and edited the Bolshevik newspapers “*Zvezda*”, “*Molot*”, “*Burevestnik*” in Belarus, “*Kommunistichesky Trud*” in Moscow, and other periodicals. He also left a significant mark on the history of social thought. He wrote articles on the Armenian Question, on the invention of the Armenian alphabet, and many other works dedicated to the historical destiny and culture of the Armenian people, for example, articles dedicated to the classics of the Armenian poetry. Among the figures of the Soviet Armenia, Myasnikyan was the first to address the issue of relations between Armenia and the Diaspora, dedicating a special study to Armenian national-political organizations in the Diaspora. His works were published in a collected edition (5 volumes, 1984–1986, 2007).

Having headed the government of the Soviet Armenia, Alexander Myasnikyan made great efforts to restore the country's economy, repatriate Western Armenian refugees,

and establish stability. He sought to unite the Armenian intelligentsia in Armenia and to create the necessary conditions for creative activity. On July 4–5, 1921, Alexander Myasnikyan participated in the plenary session of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the RCP (Bolsheviks), where the issue of Nagorno-Karabakh was being discussed and opposed the decision of including Nagorno-Karabakh within Azerbaijan. In July 1923, thanks to his consistent efforts, Azerbaijan was forced to grant Nagorno-Karabakh the status of an autonomous region within Azerbaijan. During his work in the Union Council of the Transcaucasian Federation (1922–1925), Myasnikyan actively contributed to the development of the economy and cultural life of Armenia, Georgia, and Azerbaijan.

A. Myasnikyan died on March 22, 1925, in an air crash near Tiflis. He was buried in Tbilisi, in the Communards' Garden, together with other victims of the crash. In Yerevan, an avenue and a square, where a monument to him is erected, are named after him. The Minsk Carriage Repair Plant (since 1932), a square and a street in Minsk, the town of Martuni and the village of Martuni in the Gegharkunik region of Armenia, the village of Myasnikyan in the Armavir region, the town of Martuni in Nagorno-Karabakh, the village of Myasnikiani in Georgia, and the Myasnikovsky district of the Rostov region of Russia were named after Myasnikyan.

The National State Public Library of the Republic of Armenia, where his personal library is kept, bears the name of Alexander Myasnikyan. The collection of Myasnikyan contains 6,707 items of literature. It was transferred to the library along with some of his personal belongings after his death in July 1925.

The life and activity of A. Myasnikyan demonstrates his selfless devotion to his motherland and readiness to serve his people.

*Edik Minasyan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of Armenian History at Yerevan State University. Scientific interests: key issues of the modern history of Armenia (from 1918 to the present), the history of the Soviet Armenia and the Third Republic, the history of the heroic struggle of Armenian women, and others. Author 12, co-author 8 monographs and 300 articles.
ORCID: 0000-0003-3206-6103. eminasyan@ysu.am*

ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ԴՐՎԱԳԻ ՇՈՒՐՋ
(X դարի առաջին քառորդ)*

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ հայ-բյուզանդական հարաբերություններ, Աշոտ Երկաթ, եկեղեցիների միություն, դավանանք, Հովհաննես Դրասխանակերպոցի, Նիկողայոս Միստրիկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք:

Ամփոփում

Հայ-բյուզանդական հարաբերություններում եկեղեցադավանաբանական խնդիրները, դրանց վերաբերյալ քննարկումներն ու հայ-բյուզանդական եկեղեցական միությանը միտված ծրագրերը կարևոր և ազդեցիկ տեղ են զբաղեցնում: Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև գրեթե միշտ եկեղեցադավանաբանական խնդիրները ձևավորել են բարդ իրավիճակներ ու թելադրել ուրույն զարգացումներ: Այս առումով Հայոց թագավորության վերահաստատումը Հայաստանում IX դարի վերջին հայ-բյուզանդական հարաբերություններում նոր դարաշրջանի սկիզբ եղավ: Բյուզանդիայում գրեթե միաժամանակ փոխվել էր կայսերական հարստություն (867 թվականից), որը սկսել էր վարել կայսրության վաղեմի հզորությունը վերականգնելու քաղաքականություն: Այդ ճանապարհին վերջինիս քաղաքականության մեջ կարևորվում էր Հայոց թագավորության դերը Արևելքում, ուստի նրա հետ կապերը սերտացնելու և դրանց նոր որակ հաղորդելու նպատակով Բյուզանդիան կրկին անդրադարձավ եկեղեցիների միության վաղուց փայփայած ծրագրին: Առավել ևս, որ նորակազմ Հայոց թագավորությունը Բագրատունիների գլխավորությամբ IX դարի վերջին և X դարի սկզբին հաճախ էր դիմում կայսրության օգնությանը:

Նախաբան

Բագրատունի առաջին երկու թագավորների՝ Աշոտ I-ի (887–891) և Սմբատ I-ի (891–914) օրոք հայ-բյուզանդական հարաբերություններն ընդհանուր առմամբ կարելի է բնորոշել որպես դաշնակցային: Հարաբերությունների նման բնույթը երկուստեք կարևոր էր. Բյուզանդիան Արևելքում կարիք ուներ հզոր դաշնակցի,

* Ներկայացվել է 26. V. 2026 թ., գրախոսվել է 27. V. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

ինչպիսին կարող էր լինել Հայոց թագավորությունը, իսկ վերջինս կայսրության աջակցության կարիքն ուներ արտաքին վտանգներին արդյունավետ դիմակայելու համար: Դեպքերի ընթացքը ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիան նման պայմաններում միշտ էլ առաջ էր քաշում հայկական և բյուզանդական եկեղեցիների միության պահանջը:

Դեռ նախքան Աշոտ I Բագրատունու թագադրությունը Բյուզանդիան ակտիվացրեց եկեղեցադավանաբանական խնդիրների քննարկումը հայկական կողմի հետ՝ առաջ քաշելով եկեղեցիների միության հարցը¹: Այդ պատմափուլում Աշոտ Բագրատունին մեծապես կարևորում էր Բյուզանդիայի դերը Հայոց թագավորության վերականգնման գործում, ինչի պատճառով իր հետ նամակագրության մեջ մտած Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոտիուսին (858–867, 877–886), որի հայտարարած նպատակը հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության կամ հավատո միաբանության հաստատումն էր², նա որևէ կտրուկ պատասխան չտվեց, թեև, ի վերջո, պատրիարքի ջանքերն ավարտվեցին անարդյունք:

Սմբատ I-ի գահակալության շրջանում եկեղեցադավանաբանական հիմնահարցերի քննարկումներ տեղի չեն ունեցել, ավելին՝ հայ-բյուզանդական հարաբերություններում դաշինքը պահպանվել է, չնայած վերջինս ի զորու չեղավ կանխել Սմբատ I-ի եղերական վախճանը³:

Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության հարցը խիստ հրատապ դարձավ Աշոտ II Բագրատունու (այսուհետև՝ Աշոտ Երկաթ) գահակալության շրջանում:

Հայ-բյուզանդական եկեղեցադավանաբանական հարցերը Աշոտ Երկաթի (914–929) գահակալության առաջին տարիներին

Բյուզանդիան հայ-բյուզանդական եկեղեցադավանաբանական խնդիրների լուծմանը կրկին անդրադարձավ Կոստանդնուպոլսի Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքի աթոռակալության (901–907, 912–925) երկրորդ շրջանում, երբ Աշոտ Երկաթը, Հայոց թագավորությունը կործանումից փրկելու և արտաքին թշնամիների դեմ պայքարելու նպատակով, ապավինեց Բյուզանդիային՝ երկու անգամ լինելով Կոստանդնուպոլսում:

Ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու՝ Աշոտ Երկաթն առաջին անգամ Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս է այցելել Լևոն VI կայսեր օրոք (886–912)⁴, ամենայն հավանականությամբ, 910 թ. Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի (901–927) զորքի դեմ Ձկնավաճառի ճակատամարտում հայոց բանակի պարտությունից հետո⁵: Ցավոք, այդ այցելության մասին մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել, բացի այն, որ նա «բազում գործն արութեան ցուցեալ ի Կոստանդնուպոլիս եւ յաշխարհն Յունաց»: Այնուհետև նա հայրենիք է վերադարձել կայսր Լևոն VI-ի «հրամանով»⁶, այսինքն՝ ամենաուշը 912 թ.:

¹ Թուդթ Փոտայ պատրիարքի առ Չաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց. 1968, № 1–3, 65–100, № 4–6, 129–156:

² Վահանայ Նիկիայ եպիսկոպոսի բանք. 1968, № 7–9, 257–258, Ա ն ա ն ե ա ն. 1988, № 1–4, 10:

³ Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի. 2010, 502:

⁴ Տ ա ր ա լ ն ե ց ի. 2010, 748:

⁵ Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի. 2010, 493, Տ ա ր ա լ ն ե ց ի. 2010, 745:

⁶ Տ ա ր ա լ ն ե ց ի. 2010, 748:

Փոխարենը, մանրամասն և ուշագրավ են նրա երկրորդ՝ 915 թ. ուղևորության մասին տեղեկությունները: Հայոց թագավորը, ելնելով իր տերության տարբեր հատվածներում տեղի ունեցող ներքին խժոժություններից և թշնամիների գործողություններից, մեկնում է Կոստանդնուպոլիս՝ օգնություն հայցելու⁷: Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-925), որ այդ ժամանակ գտնվում էր Տարոնում, չի մեկնում Կոստանդնուպոլիս, քանի որ մտահոգված էր, թե իրեն կմեղադրեն քաղկեդոնականությանը հարելու համար⁸: Դա բանալի տեղեկություն է այն մասին, որ այնտեղ օգնության դիմած Աշոտ Երկաթից Հայոց եկեղեցու դավանանքին առնչվող ինչ-որ բան են պահանջել:

Աշոտ Երկաթը Հայաստան վերադարձավ 916 թ. բյուզանդական օգնական զորքով՝ կայսեր կողմից ճանաչված որպես տարածաշրջանի բոլոր քրիստոնյա տիրակալների ու իշխանների գահերեց: Նրան այնտեղ շատ ջերմ էին ընդունել, պատվել ու մեծարել⁹: Սակայն դա չէր արվել հենց այնպես, այլ, անկասկած, եկեղեցադավանաբանական հարցերում որոշակի խոստումներ կորզելու նպատակով: Տեղին է հիշելը, որ, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Աշոտի թագադրությունը դեռևս 914 թ. կազմակերպել էր Վրաց թագավոր Ատրներեսերը՝ առանց Հայոց կաթողիկոսի մասնակցության¹⁰: Քաղկեդոնական տիրակալի կողմից Հայոց գահաժառանգի թագադրության կազմակերպումը կարող էր լինել այն հիմնական իրողություններից մեկը, որը Բյուզանդիային հույս էր ներշնչել, որ Հայոց եկեղեցին վերջապես կմիավորվի բյուզանդականին: Ի դեպ, կարելի է ենթադրել, որ հենց Աշոտն էր իր քայլերով Բյուզանդիային նման հույս ներշնչում՝ նրա օգնությունը ստանալու ակնկալիքով:

Նիկողայոս Միստիկոսի նամակը Աշոտ Երկաթին. բովանդակային ու ժամանակագրական դիրարկումներ

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը, որ մահացել է 925 թ. մայիսին, մի քանի գրություն է ուղարկել Հայոց կաթողիկոսին և թագավորին, որոնք մեծապես բացահայտում են հայ-բյուզանդական եկեղեցադավանաբանական հարցերի էությունը:

Աշոտ Երկաթի՝ 915 թ. Կոստանդնուպոլիս այցի արդյունքում ձևավորված հայ-բյուզանդական դաշինքի և եկեղեցաքաղաքական հարաբերությունների հետ կապված զարգացումների մեջ հստակություն մտցնելու առումով կարևորվում են Նիկողայոս Միստիկոսի՝ հունարենով պահպանված երկու նամակները: Դրանց գրության ժամանակի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Նամակներից առաջինը, որի հասցեատերեր են համարվել Հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթը և կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, իսկ գրության ժամանակ՝ 922 թվականը¹¹, իրականում գրվել է, դատելով տեքստից, միայն Հայոց կաթողիկոսին և, ամենայն հավանականությամբ, 915 թ., երբ Աշոտ Երկաթ թագավորը

⁷ Դրասխանակերտցի. 2010, 516:

⁸ Դրասխանակերտցի. 2010, 533–534:

⁹ Դրասխանակերտցի. 2010, 533, 537–538:

¹⁰ Դրասխանակերտցի. 2010, 509, 525:

¹¹ Jenkins. 1961, V. 31, № 1, 75–80.

մեկնել էր Բյուզանդիա և գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում¹²։ Նամակում պատրիարքը հասցեատիրոջը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, գրում է, որ կայսրը նրա համար բարեգործություն է արել, և հույս հայտնում, որ նա լավագույնս հասկանում է այդ և այն, որ պարտավոր է ծառայություններով փոխհատուցել կայսրին։ Պատրիարքը հավելում է, որ փոխհատուցման դեպքում պատրիարքն ինքն էլ իրեն բավարարված կգգա, որ դարձել է նման երախտագետ մարդու միջնորդը։ Կայսեր արած բարեգործության առումով պարզվում է, որ Հայոց կաթողիկոսը նախապես խնդրել էր պատրիարքին, որ նա միջնորդի կայսեր առաջ՝ «հաստատում և պատիվ» տալու Հայոց գահաժառանգին, որին, ըստ նամակագրի, վիճակված էր Հայոց իշխանությունը։ Պատրիարքը հայտնում էր կաթողիկոսին, որ կայսրն ականջալուր է եղել նրա խնդրանքին։ Պարզ է, որ նամակը գրված է միայն մեկ անձի, ով խնդրել է Հայոց գահաժառանգի համար, այսինքն, անկասկած, Հայոց կաթողիկոսին։ Պատրիարքը այնուհետև գրում է, որ կայսրը, ի պատասխան իր բարեգործության, ականակում է, որ նրանք երկուսն էլ՝ կաթողիկոսն ու գահաժառանգը, կատարեն իր կամքը, համամիտ ու հավատարիմ լինեն իրեն և դառնան նրա իսկական բարեկամը¹³։ Հայոց կաթողիկոսին պատրիարքը «Ձերդ կատարելություն» է կոչում և որպես նվեր պատմունճան ուղարկում¹⁴։ Իսկ նա, որին վիճակված էր Հայոց իշխանությունը և որին կայսրը հաստատել էր իր կարգավիճակում ու շնորհել վերոհիշյալ «պատիվը», ոչ այլ մեկն է, եթե ոչ Աշոտ Երկաթ թագավորը, որը 915–916 թթ. եղել էր Կոստանդնուպոլսում, հանդիպել կայսրին և, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, մեծ պատիվների արժանացել այնտեղ և ճանաչվել գահերեց¹⁵։ Պատրիարքն այդ մասին էլ հենց տեղեկացնում էր կաթողիկոսին։

Փաստորեն, պատրիարքի նամակը լի է կայսեր և իր արածի դիմաց փոխհատուցում ու ծառայություններ ստանալու սպասումով։ Պատրիարքը շեշտադրում է կայսրությանը հավատարիմ բարեկամ լինելու պայմանը, որն ի ցույց է դնում նրա՝ հետագայում Հայոց կաթողիկոսին որոշակի պահանջներով դիմելու ականալիքը։

Պատրիարքի երկրորդ նամակը կապված է Արևելքում փոփոխվող իրավիճակի հետ։ Ժամանակն անցնում էր, իսկ Հայոց թագավորության կայունացած վիճակը դարձյալ գրգռում էր նրա հակառակորդներին։ 922 թվականից սկսած Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը վերսկսեց արշավանքները Հայաստան, որը դարձյալ հայտնվեց ծանր վիճակում¹⁶։ Եվ ահա հունարեն բնագրով պահպանված մեկ այլ նամակից պարզ է դառնում, որ Նիկողայոս Միստիկոսը շարունակում էր հետաքրքրվել Հայաստանի գործերով։ Նամակից, որը գրված էր «իշխանաց իշխանին», այսինքն՝ Աշոտ Երկաթ թագավորին¹⁷, պարզվում է, որ մահացել էր Հայոց կաթողիկոսը, իսկ Հայոց թագավորը բանագնացներ էր ուղարկել Կոստանդնուպոլիս՝ այդ մասին տեղեկացնելու։ Ըստ պատրիարքի՝ Աշոտ Երկաթի ներկայացուցիչները Կոստանդնուպոլսում հայտնել են, որ նա՝ որպես կայսեր

¹² Բ ա թ թ ի կ յ ա ն. 1966, № 4, 252, Ե դ ի ա զ ա ղ ա ն. 2016, 44:

¹³ Nicolai. 1863, 310; Nicholas I Patriarch. 1973, 371–373.

¹⁴ Nicholas I Patriarch. 1973, 371–373.

¹⁵ Դ Ր ա ս խ ա ն ա կ ե Ր տ Յ ի. 2010, 533:

¹⁶ Դ Ր ա ս խ ա ն ա կ ե Ր տ Յ ի. 2010, 576–581:

¹⁷ Բյուզանդական արքունիքը այդպես էր անվանում Բագրատունի արքաներին. տե՛ս Constantine Porphyrogenitus. 1967, 191, 195, 199.

անկեղծ և նրա հետ ամեն ինչում համաձայնել ջանացող բարեկամ, ցանկանում է, որ նոր կաթողիկոսը ձեռնադրվի Կոստանդնուպոլսում: Պատրիարքը Հայոց թագավորին ուղղված նամակում ակնարկում է, որ կայսեր հետ համաձայնելու պարագայում կարժանանա նրա բարերարությանը, ինչպես նախկինում, երբ իմաստնություն դրսևորելով՝ շատ բարերարությունների է արժանացել: Նա գովում է Հայոց թագավորի՝ կայսեր հետ բոլոր հարցերում համամիտ լինելու որոշումը: Կարելի է եզրակացնել, որ Աշոտ Երկաթի որոշումը բխում էր կայսեր պահանջներին համաձայնելու արդյունքում նրա բարերարությանն արժանանալու անհրաժեշտությունից: Այս դեպքում, ամենայն հավանականությամբ, կայսեր պահանջը Հայոց նոր կաթողիկոսի թեկնածուին Կոստանդնուպոլսի ուղարկելն ու այնտեղի եկեղեցում ձեռնադրվելու հնարավորություն ընձեռելն էր, քանի որ պատրիարքը շեշտում էր, թե Հայաստանի տիրակալը՝ որպես կայսեր հետ ամեն ինչում համաձայնել ջանացող բարեկամ, ցանկացել է, որ նոր կաթողիկոսը ձեռնադրվի Կոստանդնուպոլսում: Պատրիարքը այնուհետև գրում էր, որ Աշոտ Երկաթը պետք է ընտրի և Կոստանդնուպոլսի ուղարկի նոր կաթողիկոսի թեկնածուին, որը կծանոթանա «եկեղեցական իրավիճակին», իսկ այնուհետև կձեռնադրվի և կվերադառնա: Նրա կարծիքով՝ անհրաժեշտ է, որ Հայոց թագավորը ևս, քանի որ բարեկամ է կայսերը և բյուզանդական եկեղեցուն, պետք է նրանց հետ միավորված լինի ամեն ինչում՝ նաև դավանանքի հարցում: Ավելի բացահայտելով բյուզանդական արքունիքի և եկեղեցու ցանկությունները, կարծիք է հայտնում, որ ժամանակն է դավանանքի միօրինակության հասնելու երկու քրիստոնյա պետությունների միջև, ավելի որոշակի՝ հայերի կողմից Քաղկեդոնի դավանանքն ընդունելու, ուստի, հաշվի առնելով Աշոտ Երկաթի՝ իբրև թե համապատասխան ցանկության առկայությունը, շտապեցնում է կաթողիկոսի թեկնածուին Կոստանդնուպոլսի ուղարկելու հարցում¹⁸:

Նամակից բխող մյուս տեղեկությունն այն է, որ Հայաստանի տիրակալը կայսեր հետ բոլոր հարցերում համաձայնելու պատրաստակամությունից ելնելով է, որ Հայոց կաթողիկոսի նոր թեկնածուին ուղարկելու էր Կոստանդնուպոլսի՝ ձեռնադրություն ստանալու: Ըստ պատրիարքի՝ նա նախկինում կայսեր առաջ դրսևորել էր նույն խոհեմությունը և բարերարության արժանացել: Անկասկած, դա տեղի է ունեցել նրա՝ Կոստանդնուպոլսում գտնվելու ժամանակ՝ 915–916 թթ., երբ կայսրը Աշոտ Երկաթին օգնական զորք էր տվել թշնամիների դեմ մարտնչելու համար: Նամակից պարզ է, որ այդ ժամանակ Հայոց արքան համաձայնել էր կայսեր պահանջին՝ Քաղկեդոնի ժողովի դավանանքն ընդունելու և եկեղեցիների միության հարցում, և հենց այդ մասին է պատրիարքի հիշեցումը, թե նա, «խոհեմություն դրսևորելով, բարերարությունների է արժանացել», այսինքն՝ ստացել Բյուզանդիայի աջակցությունը թշնամիների դեմ պայքարելու համար: Եվ, քանի որ Աշոտ Երկաթը, կարիքից ելնելով, համաձայնել էր կայսեր պահանջին, նրանից ակնկալում էին, որ Բյուզանդիա կուղարկի կաթողիկոսի այնպիսի թեկնածուի, որը պատրաստ կլինի ընդունել Քաղկեդոնի դավանանքը և ձեռնադրվել Կոստանդնուպոլսում: Բայց դա կարող էր տեղի ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ

¹⁸ Nicholas I Patriarch. 1973, 447–451.

թափուր դառնար Հայոց հայրապետական գահը: Ուստի, ամենայն հավանականությամբ, քանի որ Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին ողջ և առողջ էր, ապա պայման էր դրվել խոստումն իրականացնել նրա մահից հետո:

Գիտե՞ր այդ մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ դժվար է ասել, հավանաբար՝ ոչ, քանի որ որևէ տեղեկություն այդ մասին չի հաղորդում, սակայն կոահույն էր, որ Կոստանդնուպոլսում կարող են նման պահանջ դնել, որի պատճառով էլ 915 թ. չմեկնեց Բյուզանդիա՝ պատճառաբանելով, թե իրեն կարող էին կասկածել քաղկեդոնականությանը հարելու մեջ. «գուցե գտցի ոք եւ ընդ ականք հայեսցի զանդ երթալն իմ՝ ի քաղկեդոնիտսն յարակցել ինձ համարեա»¹⁹: Կաթողիկոսը հավելում է, որ չի գնացել՝ տկարամիտներին չգայթակղելու համար²⁰: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև, որ այն սերն ու ակնածանքը, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին տածում էր Աշոտ Երկաթի նկատմամբ, վերջինիս՝ Բյուզանդիայից վերադառնալուց հետո էապես փոխվել էր²¹, ինչը ևս կարող էր կապված լինել նշված պահանջի և դրա կատարման պատրաստակամության հետ:

Հույժ կարևոր է նամակի գրման թվականի ճշգրտումը, որը հնարավորություն կտա լույս սփռել այդ շրջանի իրադարձությունների և դրանց կարևոր մանրամասների վրա: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի գրության համար առաջարկվել են տարբեր թվականներ՝ երբեմն հաշվի առնելով նրա ու Հայոց կաթողիկոսի վախճանի թվականները: Նիկողայոս Միստիկոսը մահացել է 925 թ. մայիսի 15-ին, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ըստ առավել ճշգրիտ թվագրման, նույն 925 թ.՝ 898 թ. սկսած 28 տարի աթոռակալելուց հետո²²: Փաստորեն, նրանք երկուսն էլ մահացել են միևնույն թվականին:

Ասվածի հիմքով ստացվում է, որ Նիկողայոս Միստիկոսը մահացել է Հովհաննես Դրասխանակերտցուց ավելի ուշ, տեղեկացել է նրա մահվանը և գրել խնդրո առարկա գրությունը: Ն. Միստիկոսի նամակի շարադրման համար այլ՝ 912–913 թթ. առաջարկող Հ. Բարթիկյանը շեշտադրում է Հայոց թագավորության համար հենց 913 թվականի ճգնաժամային լինելը, իսկ մահացած կաթողիկոսի վերաբերյալ հիշատակությունը բացատրվում է կաթողիկոսի՝ իրականում ողջ լինելու, բայց, փաստացի, Ատրպատականում երկարատև բանտարկության պատճառով գործընթացներից դուրս մնալու իրողությամբ, որի պատճառով Հայոց Սմբատ I թագավորը մտորում էր նոր կաթողիկոս ընտրելու մասին²³: Այսինքն՝ հետազոտողը ենթադրում է, որ նամակը գրվել է Հայոց թագավոր Սմբատ I-ին: Ռ. Ջենքինսը նամակի գրման թվական է համարում 922-ը՝ հույս հայտնելով, որ այն վերջնականապես կճշգրտեն հայ մասնագետները²⁴, իսկ Վ. Գրյունելը՝ 924–925 թթ.²⁵: Պետք է նշել, որ նամակի՝ 925 թվականից ավելի վաղ թվագրողների վրա հատկապես ազդել է Հովհաննես Դրասխանակերտցու մահվան սխալ թվագրումը՝

¹⁹ Դրասխանակերտցի. 2010, 533–534:

²⁰ Դրասխանակերտցի. 2010, 534:

²¹ Դրասխանակերտցի. 2010, 539–554:

²² Գանձակեցի. 1961, 85, Անեցի. 2014, 169, նաև՝ Garsoyan. 1997, 162; Եղիազարյան. 2020, № 1, 172–174:

²³ Բարթիկյան. 1966, № 4, 254:

²⁴ Jenkins. 1961, V. 31, № 1, 80.

²⁵ Les Regestes. 1936, 197–198.

929 կամ 930 թթ.²⁶, որի հետևանքով ստացվել էր, որ Աշոտ Երկաթի օրոք որևէ կաթողիկոս չի վախճանվել: Փաստորեն, հաշվի առնելով ասվածը, ճիշտ է Վ. Գրյունելի տեսակետը, քանի որ խիստ անհավանական է, դեռևս ողջ կրոնական առաջնորդին մահացած համարելով, նոր առաջնորդի ընտրելու մասին ենթադրությունը, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցու մահվան ճշգրիտ թվագրումը 925 թ. լուծում է խնդիրը. նա մահացել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսից առաջ, և վերջինս դիմել է Աշոտ Երկաթին՝ նոր կաթողիկոսի թեկնածուին Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու առաջարկով: Ըստ որում, սկզբում կայսրությունը փորձում էր լուծել Հայոց կաթողիկոսի՝ Կոստանդնուպոլսում ձեռնադրելու հարցը, որից հետո ճանապարհ էր բացվելու եկեղեցիների միության համար:

Վերոհիշյալը և պատրիարքի վերջին նամակի թվագրումն ու դրա բովանդակությունը հնարավորություն են տալիս վերականգնելու դեպքերի հետևյալ ընթացքը. Սմբատ I-ի թագավորության վերջին տարիներին՝ 909–912 թթ., անչափ ծանր վիճակում հայտնված և Ձկնավաճառում պարտություն կրած թագաժառանգ Աշոտը ապաստանել է Բյուզանդիայում՝ Լևոն VI-ի արքունիքում, որտեղից վերադառնալուց հետո ազատագրական հաջող կոփվներ է վարել: Հետագայում, երբ անհրաժեշտ է եղել է կայսրության աջակցությունը, արդեն թագավոր հռչակված Աշոտ Երկաթը 915 թ. կրկին, բայց այս անգամ արդեն պաշտոնապես, այցելել է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ճանաչվել են նրա գերակա իրավունքները Հայաստանում և շրջակա քրիստոնյա երկրներում: Նա Հայաստան է ժամանել բյուզանդական օգնական զորքով, որի դիմաց, ամենայն հավանականությամբ, խոստացել է զգալի զիջումներ եկեղեցական հարցերում, որոնք էլ ակնարկում էր պատրիարքն իր վերջին՝ 925 թ. նամակում: Այդ խոստումներին տեղյակ էր նաև Հայոց կաթողիկոսը, որը, ճիշտ է, կայսերն ուղղված իր 915 թ. նամակում նրան առաջարկում էր գրավել և իր հովանու ներքո վերցնել Հայաստանը²⁷, սակայն երբ կայսեր պատվիրակը 915 թ. եկել ու նրան Աշոտ Երկաթի հետ հրավիրել է Կոստանդնուպոլիս, չի համարձակվել այնտեղ գնալ՝ պատճառաբանելով քաղկեդոնականների հետ կապերի առումով իրեն ուղղվելիք մեղադրանքները: Ի դեպ, կաթողիկոսն ինքն է նշում հավանական մեղադրանքների բնույթը, այն է՝ քաղկեդոնականների հետ կապը, ինչը խոսում է վերոհիշյալ ենթադրությունների օգտին: Կարելի է կարծել, որ կաթողիկոսի նամակագրությունը և Աշոտ Երկաթի՝ եկեղեցիների միության վերաբերյալ խոստումներին տեղյակ լինելն ու դրանց չհակառակվելը եղել են դիվանագիտական հնարքներ՝ դժվարին իրավիճակում հայտնված երկիրը փրկելու ակնկալիքով: Իսկ հետագայում գրեթե միշտ սրված են եղել Հովհաննես Դրասխանակերտցու հարաբերությունները Աշոտ Երկաթի հետ, որի պատճառը, գուցե, հենց վերոհիշյալ խոստումներն էին, որոնք, ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում չէին մոռացել:

Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ 925 թ. մայիսին վախճանված Նիկողայոս Միստիկոսն իրականում կարող էր լսած լինել Հովհաննես Դրասխանակերտցու մահվան մասին և գրել իր նամակ-պահանջագիրը Աշոտ Երկաթին: Իսկ այն, որ նա ինքն էլ շուտով մահացել էր, որևէ կերպ չէր կարող ազդել գործընթացի վրա. Հայաստանի «իշխանաց իշխանը», որ փաստորեն Աշոտ Երկաթն էր, խոստում էր տվել, և Բյուզանդիան պահանջելու էր խոստման կատարում, առավել ևս, որ

²⁶ Օրմանեան. 1912, 1064–1065, Ter-Ghewondyan. 1976, 2, 135.

²⁷ Դրասխանակերտցի. 2010, 530–531:

կայսրությունն անշեղորեն հզորանում էր, իսկ Աշոտ Երկաթը կրկին հայտնվել էր դժվարին իրավիճակում՝ Ատրպատականի ամիրայության դեմ պայքարի պատճառով:

Պետք է հավելել նաև, որ այն իրողությունը, որ Աշոտ Երկաթն ինքն էլ մարդիկ էր ուղարկել Կոստանդնուպոլիս՝ կաթողիկոսի մահվան լուրը տանելու և նոր կաթողիկոսի թեկնածուին Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու առաջարկով, ցույց է տալիս, որ ինչպես 915 թ., այնպես էլ 925 թ. Աշոտ Երկաթը ծանր վիճակում էր և ուներ Բյուզանդիայի աջակցության կարիքը: Փաստորեն, այդ պատճառով էլ նա ինքն էր հիշեցնում իր խոստման և կայացված պայմանավորվածության մասին:

Խոստման կատարումը

Թեև Նիկողայոս Միստիկոսը մահացավ 925 թ. մայիսին, բայց կայսրության՝ եկեղեցիների միության պահանջը ի չիք չդարձավ: Խնդիրն այն է, որ որոշ փաստեր ցույց են տալիս, որ Աշոտ Երկաթը նոր կաթողիկոսի թեկնածուին Կոստանդնուպոլիս այնուամենայնիվ ուղարկել է, և տեղի են ունեցել Ն. Միստիկոսի նամակում նշված բոլոր միջոցառումները, այդ թվում՝ քաղկեդոնականությանը հաղորդակից լինելը, եկեղեցական իրավիճակին ծանոթությունը և ձեռնադրությունը: Այդ են հուշում Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաջորդ կաթողիկոսի հետ կապված իրողությունները: Նրանից հետո մեկ տարի Հայոց կաթողիկոս է եղել Ստեփանոս II-ը (925–926), որին հայ պատմիչներից՝ նշված դեպքերին գրեթե ժամանակակից Ստեփանոս Տարոնեցին չի հիշատակում²⁸, կարծես նա չի էլ գահակալել: Նրան անվանապես են միայն հիշատակում Կիրակոս Գանձակեցին ու Սամվել Անեցին²⁹: Դա խիստ տարօրինակ է, քանի որ նրա անվան հետ կապված որևէ բացասական տեղեկություն չկա, որ պատճառ դառնար նրան անտեսելու կամ չհիշատակելու: Մ. Օրմանյանը նրա խիստ կարճ՝ մեկ տարուց էլ պակաս աթոռակալելու պատճառ է համարում տարիքով առաջացած՝ ծեր լինելը³⁰: Սակայն, կարելի է ենթադրել, որ նա կարող էր լինել Աշոտ Երկաթի ընտրած՝ Հայոց կաթողիկոսի հենց այն թեկնածուն, որին պատրիարքը կամեցել էր տեսնել Կոստանդնուպոլսում և ձեռնադրել: Տարոնեցու՝ Ստեփանոս II-ին «մոռանալը» կարելի է վերագրել այն իրողությանը, որ նա եղել է Կոստանդնուպոլսում՝ պատրաստ, ինչպես նշվում էր Նիկողայոս Միստիկոսի վերջին նամակում, ընդունելու քաղկեդոնական դավանանքը:

Սակայն արդեն Ստեփանոս II-ի աթոռակալության ժամանակ Աշոտ Երկաթը, ամենայն հավանականությամբ, սկսել է մտածել Կոստանդնուպոլսի պահանջը չկատարելու մասին և Ստեփանոս II-ին հեռացրել Հայոց եկեղեցու կառավարումից [927 թ. Ստեփանոս II-ին փոխարինել է այդուհետ 11 տարի աթոռակալած Թեոդորոսը (926–937)]: Դրա պատճառով սրվել են հարաբերությունները Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև, որին ի հետևանս՝ 927 թ. տեղի է ունեցել բյուզանդական զորքի արշավանքը Հայաստան³¹: Արդյունքում Աշոտ Երկաթը զենք բարձրացրեց Բյուզանդիայի դեմ՝ նրա բանակին հաղթականորեն դիմակայելով Դվինում՝ արաբ պաշտոնյա Նասիր ալ-Սուբուքիի հետ³²:

²⁸ Տ ա ր ա լ Ն ե ց ի. 2010, 748–749:

²⁹ Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. 1961, 85, Ա ն ե ց ի. 2014, 172:

³⁰ Օ Ր մ ա ն ե ա ն. 1912, 1071:

³¹ Constantine Porphyrogenitus. 1967, 209.

³² Ibn al-Asir. 1987, 35–36; Տ ա ր ա լ Ն ե ց ի. 2010, 748:

Վերոհիշյալ ենթադրության ապացույցն է այն, որ մինչև 927 թվականը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում բարդություններ չեն եղել և միայն 927 թ., մինչ այժմ անհասկանալի դրդապատճառներով, բյուզանդական բանակը արշավել է Հայաստան: Ասվածը բացահայտում է արշավանքի շարժառիթը:

Ստեփանոս II-ի կարճ կառավարման և բյուզանդական արշավանքի վերաբերյալ կարելի է ենթադրել նաև դեպքերի այլ ընթացք: Հնարավոր է նաև, որ Ստեփանոս կաթողիկոսը պարզապես վախճանվել է, իսկ նրանից հետո կաթողիկոսի նոր թեկնածուն Կոստանդնուպոլիս չի ուղարկվել: Ի դեպ, կարելի է համարել, որ դեպի Դվինի արաբական ամիրայություն բյուզանդական արշավանքը Հայոց թագավորության դեմ անմիջականորեն ուղղված չէր, սակայն, ըստ էության, դա ոչ դաշնակցային, ավելին՝ թշնամական քայլ էր Հայոց թագավորության նկատմամբ, քանի որ բյուզանդական զորքի ռազմարշավը դեպի Դվին պետք է տեղի ունեցած լիներ նրա տարածքով, իսկ այն, որ Աշոտ Երկաթը պաշտպանում էր Դվինը, ցույց է տալիս, որ բյուզանդական արշավանքը նրա հետ համաձայնեցված չէր: Բայց առավել հավանական է, որ տեղի է ունեցել վերը նշված առաջին ընթացքը, քանի որ այն համապատասխանում էր Հայաստանը լիովին անկախացնելու Աշոտ Երկաթի նպատակին: Փաստ է, որ 927 թ. կար հայ-արաբական դաշինք՝ ընդդեմ նվաճողական քաղաքականություն որդեգրած Բյուզանդիայի: Արդյունքում, Աշոտ Երկաթին հաջողվեց սանձել Բյուզանդիայի ախորժակը և, միևնույն ժամանակ, պատճառ ունեցավ՝ վերջնականապես հրաժարվելու տրված խոստումից:

Եզրակացություն

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի (901–907, 912–925)՝ 925 թ. գրությունը Հայոց թագավոր Աշոտ II Երկաթին (914–929) պարունակում է տեղեկատվական երկու շերտ: Դրանցից առաջինն այն է, որ Աշոտ Երկաթը Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցու (898–925) մահից հետո՝ 925 թ., բանագնացներ է ուղարկել Բյուզանդիա՝ առաջարկելով ընդունել Հայոց կաթողիկոսի նոր թեկնածուին ու ձեռնադրելով՝ ուղարկել Հայաստան: Փաստորեն, Հայոց թագավորը կարծես առանց որևէ ճնշման պատրաստվում էր ընդունել մի բան, որին նախկինում հարյուրամյակներ շարունակ Բյուզանդիան չէր կարողացել հասնել հնարավոր բոլոր ճնշումներով: Դա վերագրելի է դժվարին պայմաններում հայտնվելու պատճառով նման զիջման գնով կայսրությունից օգնություն ակնկալելու խիստ հավանական իրողությանը: Սակայն օգնության դիմաց կայսրության պահանջը ոչ միայն Հայոց կաթողիկոսի ձեռնադրությունն էր Կոստանդնուպոլսում, այլև հայ-բյուզանդական եկեղեցական միությունն ընդհանրապես, ինչին էլ իր գրության մեջ պատրիարքն առաջարկում էր Աշոտին համաձայնել հաջորդիվ՝ կաթողիկոսի թեկնածուին ձեռնադրելուց հետո:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի գրության տեղեկատվական երկրորդ շերտը վերաբերում էր նախկինում կատարված մի իրողության, երբ Աշոտ Երկաթը «խոհեմություն էր դրսևորել»՝ համաձայնելով կայսեր պահանջներին, և արժանացել նրա բարերարությանը: Այդ պատճառով պատրիարքը Հայոց թագավորին հիշեցնում էր այդ մասին՝ ակնկալելով, որ նա դարձյալ կհամաձայնի կայսեր պահանջներին, որոնք առնչվում էին կաթողիկոսի թեկնածուին Կոստանդնուպոլիս ուղարկելուն և հայ-բյուզանդական եկեղեցական միությանը: Աշոտ Երկաթի և Բյուզանդիայի կայսեր միայն մեկ ուղղակի շփում է հայտնի. այն տեղի է ունեցել Աշոտ Երկաթի՝ 915–916 թթ. Կոստանդնուպոլիս այցի ժամանակ: Այդ ժամանակ,

իրոք, Աշոտ Երկաթին այնտեղ մեծ պատիվներով էին ընդունել, իսկ վերադարձին թշնամիների դեմ պայքարելու համար օգնական զորք էին տրամադրել: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս բարերարության մասին էր 925 թ. հիշեցնում պատրիարքը՝ նշելով կայսեր հետ կրկին համաձայնելու անհրաժեշտության մասին: Դատելով նամակում արձարժված ակնկալիքների ու պահանջների բնույթից՝ այն ժամանակ օգնության դիմաց Աշոտ Երկաթից պահանջել էին զիջումներ եկեղեցադավանաբանական հարցերում, իսկ նա էլ ստիպված համաձայնել էր, սակայն ողջ էր Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որը դեմ էր նշված հարցերում զիջումներին: Ուստի և հարկադրված սպասել էին նրա վախճանին:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու մահից հետո Աշոտ Երկաթին, փաստորեն, հիշեցրին իր խոստման մասին, կամ հենց ինքն էլ դա հիշեց, քանի որ Սևանի 924 թ. ճակատամարտից հետո դեռևս գտնվում էր դժվարին վիճակում և ուներ կայսրության օգնության կարիքը:

Արդյունքում Կոստանդնուպոլիս ուղարկվեց նոր կաթողիկոսի թեկնածուն՝ Ստեփանոսը՝ համապատասխան ընթացակարգը անցնելու և Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրվելու համար: Վերջինս այնուհետև վերադարձավ ու բազմեց Հայոց հայրապետական աթոռին (925–926):

927 թ. ինչ-ինչ պայմաններում բյուզանդական բանակը արշավեց դեպի Դվին, և Հայոց թագավորը առիթ ստացավ հրաժարվելու իր խոստումից: Դրա հետևանքով Ստեփանոսը միայն մեկ տարի աթոռակալեց, իսկ հանգամանքները, որոնցում նա կաթողիկոս էր ձեռնադրվել, պատճառ դարձան, որ հայ պատմիչների երկերում նա կամ մոռացվի կամ անտեսվի:

Արման Եղիազարյան – պ. գ. դ., ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի և հարակից երկրների միջնադարի պատմություն և պատմական աշխարհագրություն, փարաժաշրջանային քաղաքականություն, հայկական Սփյուռքի ձևավորում: Հեղինակ է 8, համահեղինակ՝ 5 մենագրության և շուրջ 130 հոդվածի:

ORCID: 0000-0002-2687-6209. armanyeghiazaryan@ysu.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անանեան Պ. Փոտ պատրիարքի թղթակցութիւնը հայոց հետ. – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), 1988, № 1–4, էջ 7–41 [Ananian P. Patriarch Pot's correspondence with the Armenians. – “Bazmave'p” (Venetik), 1988, № 1–4, pp. 7–41 (in Armenian)]:

Բարթիկյան Հ. 1966, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին. – ՊԲՀ, № 4, էջ 251–256 [Bartikyan H. 1966, Letters 101 and 139 of the Patriarch of Constantinople Nicholas the Mystic addressed to Yovhannēs Draskhanakertc'i and King Smbat I. – HPHJ, № 4, pp. 251–256 (in Armenian)]:

Եղիազարյան Ա. 2016, Աշոտ Երկաթ. թագավոր Հայոց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 120 էջ [Yeghiazaryan A. 2016, Ashot Yerkat: King of Armenia. Yerevan, YSU Publishing House, 120 p. (in Armenian)]:

Եղիազարյան Ա. 2020, IX դ. վերջի և X դ. առաջին կեսի Ամենայն հայոց կաթողիկոսների աթոռակալության ժամանակագրության շուրջ. – Աստվածաբանական

և կրոնագիտական հոդվածների ժողովածու (Երևան), № 1, էջ 161–178 [Yeghiazaryan A. 2020, About the chronology of the reign of all Armenian Catholicoses of the end of the 9th century and the first half of the 10th century. – Collection of theological and religious articles (Yerevan), № 1, pp. 161–178 (in Armenian)]:

Թուղթ Փոտայ պատրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց. պատրաստեց Հ. Ն. Ակինեան. – «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), 1968, № 1–3, էջ 65–100, № 4–6, էջ 129–156 [Letter of Patriarch Photios to Zachary, the Catholicos of the Armenians. Prepared by N. Akinyan. – “Handes Amsoreay” (Vienna), 1968, № 1–3, pp. 65–100; № 4–6, pp. 129–156 (in Armenian)]:

Կիրակոս Գանձակեցի. 1961, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 428 էջ [Kirakos Gandzaketsi. 1961, History of Armenia, The text and preface were prepared by K. Melik-Ohanjanyan. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 428 p. (in Armenian)]:

Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ պատմութիւն Հայոց. 2010, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար. Պատմագրութիւն, Երկու հատորով, Գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, ԵՊՀ հրատ., 795 էջ [Yovhannēs Draskhanakertc ‘i’s History of Armenia. 2010, Armenian Classical Authors, V. XI, 10th century, Historiography, In Two Books, Book I. Antelias-Lebanon, YSU Publishing House, 795 p. (in Armenian)]:

Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ. 2014, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 504 էջ [Samuel Anetsi and Continuators. 2014, The Chronicle, Critical text, study and commentary by K. Matevosyan. Yerevan, “Nairi” Publishing House, 504 p. (in Armenian)]:

Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ. 2010, Պատմութիւն տիեզերական, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար. Պատմագրութիւն, Երկու հատորով, Գիրք Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, ԵՊՀ հրատ., 893 էջ [Step ‘anos Tarōnec ‘i Asoghik. 2010, The Universal History, Armenian Classical Authors, V. XV, 10th century, Historiography, in two books, Book II. Antelias-Lebanon, YSU Publishing House, 893 p. (in Armenian)]:

Վահանայ Նիկիայ եպիսկոպոսի բանք. – «Հանդէս ամսօրեայ», 1968, № 7–9, էջ 257–258 [Discourse of Vahan the Bishop of Nicaea. – “Handes Amsoreay”, 1968, № 7–9, pp. 257–280 (in Armenian)]:

Օրմանեան Մ. 1912, Ազգապատում. հայ ուղղափառ եկեղեցոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Կոստանդնուպոլիս, 850 էջ [Ormanean M. 1912, National History: the History of the Armenian Orthodox Church from beginning to the present day. Kostandnupolis, 850 p. (in Armenian)]:

Constantine Porphyrogenitus. 1967, De administrando imperio, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, new, revised edition, Dumbarton Oaks. Washington, 341 p.

Garsoyan N. 1997, The Independent Kingdoms of Medieval Armenia, in R. G. Hovhannisian, ed., The Armenian people from Ancient to Modern Times. V. I: The Dynastic Periods: from Antiquity to the Fourteenth Century. New York, 372 p.

Jenkins R. J. H. 1961. Letter 101 of the Patriarch Nicolas Mysticus. – “Byzantion” (Brussels), V. 31, № 1, pp. 75–80.

Nicolai. Constantinopolitani archiepiscopi, epistolæ. 1863, accedunt Eutychiei Alexandrini, Basilii Neopatreusis, Basilii Cæsariensis, cognomento Minimi, Mosis Bar-Cephe, Theodori Daphnopate, Nicophori Presbyteri CP., quæ supersunt; accurate et denuo recognoscente J.-P. Migne, tomus unicus. Patrologiæ cursus completus, Petrologia graeca, t. CXI, Lutetia Parisiorum: apud J.-P. Migne, 1236 p.

Ter-Ghewondyan A. 1976, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*. Lisbon, 244 p.

Ibn al-Asir. 1987, *Al-Kāmil fī al-tārīkh* (The Complete History), V. 7. Beirut, 520 p. (in Arabic).

АРМАН ЕГИАЗАРЯН

Ключевые слова: армяно-византийские отношения, Ашот Еркат, союз церквей, конфессия, Ованес Драсханакертци, Николай Мистик, Константинопольский патриарх.

Письмо Константинопольского патриарха Николая Мистика (901–907, 912–925) армянскому царю Ашоту Еркату (914–929) от 925 года содержит важную информацию об армяно-византийских церковно-политических отношениях.

После смерти армянского католикоса Ованеса Драсханакертци (898–925) Ашот Еркат в 925 году отправил послов в Византию с целью принять нового кандидата на пост армянского католикоса, рукоположить его и отправить обратно в Армению. Таким образом, Ашот Еркат старался заручиться поддержкой Византии. Однако в обмен на помощь империя выдвигала требование о заключении армяно-византийского церковного союза в целом. В своем письме Константинопольский патриарх предложил Ашоту согласиться на это после рукоположения кандидата в Католикосы. В письме патриарх упоминает о мудром решении Ашота Ерката, ранее согласившегося выполнить требования императора и тем самым снискать его благосклонность. Исходя из этого прецедента, патриарх выражает надежду, что армянский царь откликнется на требование императора относительно армяно-византийского церковного союза. Известен

лишь один факт прямого контакта Ашота Ерката с византийским императором: он имел место в 915 году во время визита Ашота Ерката в Константинополь, где армянский царь был принят с большими почестями, а по возвращении ему была предоставлена вспомогательная армия для борьбы с врагами. Вероятно, именно об этом патриарх вспомнил в 925 году, отметив необходимость вновь договориться с императором. Из письма явствует, что Ашот Еркат вынужден был пойти на уступки в церковно-конфессиональных вопросах в обмен на помощь, но Ованес Драсханакертци был против уступок. После смерти Ованеса Драсханакертци Ашоту Еркату напомнили о его обещании, либо, возможно, он сам вспомнил о нем, поскольку нуждался в помощи империи.

В результате кандидат на пост Католикоса, Степанос II, был отправлен в Константинополь для прохождения соответствующей процедуры и рукоположения, после чего он вернулся и возглавил Армянский Католикосат (925–926).

В 927 году, в силу сложившейся ситуации, византийская армия двинулась на Двин, что дало возможность армянскому царю нарушить обещание. Отметим, что Степанос II являлся армянским католикосом в течение всего лишь одного года. Возможно, именно с обстоятельствами его рукоположения в католикосы связано то, что имя его либо было предано забвению, либо проигнорировано в армянской историографии.

Арман Егизарян – д. и. н., профессор кафедры истории Армении Ереванского государственного университета. Научные интересы: средневековая история и историческая география Армении и соседних стран, региональная политика, формирование армянской диаспоры. Автор 8, соавтор 5 монографий и около 130 статей. ORCID: 0000-0002-2687-6209. armanyeghiazaryan@ysu.am

ON AN IMPORTANT EPISODE IN ARMENIAN-BYZANTINE ECCLESIASTICAL AND POLITICAL RELATIONS (the first quarter of the 10th century)

ARMAN YEGHIAZARYAN

Summary

Keywords: Armenian-Byzantine relations, Ashot Yerkat, union of churches, confession, Hovhannes Draskhanakertsi, Nicholas Mystikos, Patriarch of Constantinople.

The letter, dated 925, from Patriarch Nicholas Mystikos of Constantinople (901–907, 912–925) to the Armenian King Ashot Erkat (914–929) contains important information about Armenian-Byzantine ecclesiastical and political relations.

After the death of the Armenian Catholicos Hovhannes Draskhanakertsi (898–925), Ashot Erkat sent envoys to Byzantium in 925, offering to accept a new candidate for the post of Armenian Catholicos, ordain him, and send him back to Armenia. Thus, Ashot Erkat tried to secure the support of Byzantium.

However, in exchange for assistance, the empire demanded to conclude a general Armenian-Byzantine ecclesiastical union. In his letter, the Patriarch of Constantinople proposed Ashot to agree to this union after the ordination of the candidate to the Catholicos.

In the letter, the patriarch mentioned Ashot Yerkat's wise decision who had previously agreed to fulfill the emperor's demands and thereby gained his favor. Based on this precedent, the patriarch expresses hope that the Armenian king will respond to the emperor's demand for an Armenian-Byzantine ecclesiastical union. Only one fact of direct contact between Ashot Yerkat and the Byzantine emperor is known: it took place in 915 during Ashot Yerkat's visit to Constantinople, where the Armenian king was received with great honors, and upon his return he was provided with an relief army to fight his enemies. This is probably what the patriarch recalled in 925, noting the need to reach an agreement with the emperor again. The letter indicates that Ashot Yerkat was forced to make concessions on ecclesiastical and confessional issues in exchange for assistance, but Hovhannes Draskhanakerttsi was against such concessions. After the death of Hovhannes Draskhanakerttsi, Ashot Yerkat was reminded of his promise, or perhaps he himself remembered it because he needed the empire's help.

As a result, the candidate for the post of Catholicos, Stepanos II, was sent to Constantinople to undergo the appropriate procedure and ordination, after which he returned and headed the Armenian Catholicosate (925–926).

In 927, due to the current situation, the Byzantine army marched on Dvin, which gave the Armenian king the opportunity to break his promise. It is worth noting that Stepanos II served as Armenian Catholicos for only one year. Perhaps, because of the circumstances of his ordination as Catholicos, his name was either forgotten or ignored in the Armenian historiography.

Arman Yeghiazaryan – Doctor of Sciences (History), Professor in the Department of Armenian History at Yerevan State University. Scientific interests: Medieval history and historical geography of Armenia and neighboring countries, regional politics, formation of the Armenian Diaspora. Author of 8 and co-author of 5 monographs and about 130 articles. ORCID: 0000-0002-2687-6209. armanyeghiazaryan@ysu.am

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 155-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ԵԶԱԿԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԳԵՏՆ ՈՒ ՀԱՅԱԳԵՏԸ.
ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ*

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ադոնց, Մառ, բյուզանդագետ, հայագետ, Ուրարտու, Տիգրան Մեծ, Մակեդոնյան հարսություն, Պետերբուրգ, Գևորգյան ճեմարան, Դիոնիսիոս Թրակացի, հայ դպր:

Ամփոփում

Նիկողայոս Ադոնցը (1871–1942) անկրկնելի դեմք է բյուզանդագիտության, հայագիտության, պատմագիտության, բանասիրության, մանկավարժության բնագավառում: Նա թե՛ հոր և թե՛ մոր կողմից ունեցել է ազնվական ծագում: Օրբելյան իշխանական տան ու Դավիթ Բեկի խիզախ զինակից Տեր-Ավետիքի շառավիղը ծնվել էր, ինչպես ինքն էր հաջատուր Աբովյանի մասին ասում, Աստուծու նշանը ճակատին ու երազանքը հոգում:

Ն. Ադոնցն իր ժամանակի համար ստացել է փայլուն կրթություն: Հավասարապես գրում և խոսում էր գրաբարով, արևելահայերենով ու արևմտահայերենով: Նրա համար գրոց լեզուներ էին ռուսերենը, ֆրանսերենը, անգլերենը, գերմաներենը: Նա հմուտ ուրարտագետ էր, ասորագետ, բյուզանդագետ: Սովորել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի երկու ֆակուլտետներում՝ ստանալով ոսկե պարգևանշան: Հայ մեծագույն բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանցի հովանավորությամբ երկու տարուց ավելի սովորել և պարապել է Եվրոպայի նշանավոր քաղաքների՝ Լոնդոնի, Փարիզի, Մյունխենի, Ստրասբուրգի, Վիեննայի, Վենետիկի համալսարաններում և մատենադարաններում, լսել հռչակավոր գիտնականներ Կառլ Կրումբախերի, Անտուան Մեյեի, Հայնրիխ Հյուբշմանի և ուրիշ հայագետների դասախոսությունները: Երկար տարիներ համագործակցել է համաշխարհային հռչակի տեր հայագետ, արևելագետ, կովկասագետ և լեզվաբան Նիկողայոս Մառի հետ, որը նրա գիտական ղեկավարն էր ու պաշտելի ուսուցիչը: Ադոնցի՝ տարբեր լեզուներով գրված գիտական, հրապարակախոսական հոդվածները լույս են տեսել մեծաթիվ ռուսական, հայկական պարբերականներում:

* Ներկայացվել է 18. V. 2026 թ., գրախոսվել է 21. V. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Ադոնցն իր կյանքը նվիրել է գիտությանն ու հայրենիքը օտարներին նոր լույսով ներկայացնելու սրբազան գործին: Նա Խաչատուր Աբովյանի հոգեզավակն էր և նվիրումով, գիտական ճշգրտությամբ ներկայացնում էր, թե որքան կարևոր դեմք է եղել Տիգրան Մեծը, ինչպիսի հզոր դեր են կատարել Բյուզանդիայի Մակեդոնյան հարստության հայ արքաները՝ 200 տարվա ընթացքում Բյուզանդիան դարձնելով քաղաքակրթության ու գիտության ջահակիրը աշխարհում:

Երևանում նրա անունով կա փողոց, Սիսիան քաղաքում կանգնեցված է մեծատաղանդ քանդակագործ, նույնպես Սիսիանի ծնունդ Արտաշես Հովսեփյանի կերտած Ադոնցի հրաշալի արձանը:

Հայ միջնադարից սկսած, երբ առանձին անհատի մասին գիրք էր գրվում, ապա դրա առաջնային նպատակներն էին՝ հավերժացնել այդ լուսավոր մարդու կերպարը և նրա օրինակով դաստիարակել նոր սերունդին:

Ադոնցը նրանցից մեկն է:

Նախաբան

Կան գիտնականներ, որոնց գիտական ժառանգությունը կարևոր է ոչ միայն իր ապրած ժամանակի համար, այլև հիմնարար է և շարունակում է կենսական լինել նաև հետագա ժամանակներում: Այդպիսին է Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ողջ ժառանգությունը, որը ստեղծված է մի շարք լեզուներով՝ հայերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Իր գիտական առաջին քայլերից գիտնականը ձեռնարկել է և հաջողությամբ իրականացրել այնպիսի թեմաների հետազոտություններ, որոնք մինչև իրեն ոչ ոք չէր իրականացրել: Այդպիսիք են հատկապես նրա երեք կոթողային աշխատությունները՝ ա) «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», բ) «Արուեստ Դիոնիսեայ Քերականի եւ հայ մեկնությունը նորին», գ) «Քննական պատմություն Հայոց»:

Այժմ գիտնականների սեղանին են դրված Ադոնցի գիտական ժառանգության ութ ստվար հատորները, որոնց տպագրությունն իրականացրել է Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը՝ «Գալուստ Կիվպենկեան հիմնարկության» հովանավորությամբ: Հատորները հրատարակության է պատրաստել պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը:

Ադոնցի գիտական աշխատությունները բյուզանդագիտության, ուրարտագիտության, հայագիտության, հայ գրականության տարբեր շրջանների, մոդերնիզմի ուղղությունների, լեզվաբանության տեսության մի շարք խնդիրներում և այլ բնագավառներում բերում են բազմաթիվ նորություններ: Նա համարձակ ընդդիմախոսում է սիրողական մակարդակի գրված աշխատությունների հեղինակներին: Հետևելով իր ուսուցչին՝ Նիկողայոս Մառին՝ Ադոնցը կարևորը համարում է փաստը:

Նրա բյուզանդագիտական հետազոտությունների շնորհիվ՝ հայտնի դարձավ Բյուզանդիան շուրջ երկու դար կառավարած հայկական ծագում ունեցող Մակեդոնական հարստության մեծագույն նպաստը՝ երկրի տնտեսության, մշակույթի և

աշխարհի քաղաքական կյանքում ունեցած եզակի դերով: Խորհրդային նշանավոր պատմաբան, հնագետ, արևելագետ, գրող, թարգմանիչ, փիլիսոփա Լև Գումիլովն իր պատրաստած հանրագիտարանում գրել է, թե Մակեդոնյան հարստությունը իր սահմանները տարածեց Եփրատից մինչև Դանուբ, բարձրացրեց Կոստանդնուպոլսի տնտեսությունը և մշակույթը, ու նրա փառքը տարածեց ողջ աշխարհի վրա¹:

Հետագոտելով անտիկ պատմիչների գործերը՝ Ադոնցը պատմականորեն ճշգրիտ ներկայացրեց Տիգրան Մեծի դերը նրա ապրած ժամանակաշրջանի աշխարհի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքում: Դրա հիման վրա ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ Ռենե Գրուսեն Ադոնցի՝ ֆրանսերենով լույս տեսած «Քննական պատմություն Հայոց» երկի առաջաբանում գրում է. «Տիգրանը իր ժողովրդի ապրելու իրավունքն ապահովեց հավիտենականության համար»²: Նույն հայագետը սպառիչ ձևով է բնութագրում Ադոնց գիտնականին. «... որպես ի ծնե լեզվաբան, որը տիրապետում էր գիտելիքների մի ամբողջ ստեղծանշարի՝ սանսկրիտից ու պահլավերենից սկսած մինչև սեպագիրը, բյուզանդական հունարենից մինչև ժամանակակից պարսկերենը: Նա միաժամանակ հնագետ, պատմաբան և բանասեր էր, ուստի և նրա ամենափոքր ծանոթագրությունն իսկ գիտական նշանակություն ունի»³:

Ադոնցի անունն առկա է հայերենով տպագրված բազմաքանակ հանրագիտարաններում:

Ադոնցի կյանքը

Նիկողայոս Ադոնցի դիմանկարը՝ որպես գիտնականի, դասախոս-մանկավարժի, հայրենասերի, օրինակելի տղամարդու, անմոռաց ներկայացրել է Մուշեղ Իշխանը⁴, որը երկու տարի՝ 1938–1940 թթ., եղել է նրա ուսանողը Բոլոնիայի համալսարանում:

Նշանավոր գիտնականը ծնվել է 1871 թ. հունվարի 10-ին Սյունիքի մարզի Բոնակոթ գյուղում՝ քահանայի ընտանիքում: Հայրը՝ Գևորգը, սերում էր ազնվական ծագում ունեցող Տեր-Ավետիքյան տոհմից: «Դավիթ Բեկ և Տեր-Ավետիքի սերունդը» ուշագրավ հոդվածում Ադոնցը խոսում է հայրական տոհմի ծագման մասին: Այն սերում էր Դավիթ Բեկի քաջ զինակից Տեր Ավետիքից. «Դավիթ Բեկի զինակիցների մեջ Տեր Ավետիք քահանան կարևոր տեղ ունի: Նրա քաջասրտության է պարտ Ջևու բերդի առումը, Դավթի ամենեն նշանավոր հաղթությունը»⁵:

¹ Гумилев. 2017, 153.

² Ադոնց. 2009, 29:

³ Ադոնց. 2009, 25:

⁴ Իշխան. 1952:

⁵ Ադոնց. 2006, հ. Ա, 550: Դավիթ Բեկի պատմությունը մեզ է ավանդել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղուկաս Սեբաստացին՝ ըստ Դավիթ Բեկի զինակից Ստեփանոս Շահումյանի թելադրած նյութի: Դավիթ Բեկի հերոսական մարտերի մասնակիցն ու ականատեսը Տեր-Ավետիսի մասին վկայում է. «Այլև Տեր-Ավետիսը նույն Հալիձորում էր 468 հոգով, այս Տեր-Ավետիսը բազում

Ադոնցի մայրը Դանա Ռոստոմբեկյանն էր, որը շառավիղն էր XIII–XIV դարերում Սյունիքի տեր դարձած Օրբելյան իշխանների: Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում պահվող թիվ 118 հայկական ձեռագրում առկա է պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի հոր՝ Տարասայի՝ Օրբելյանի հիշատակարանը, որում երևում է, թե վերջինս ինչպես է կարողացել բանակցել թաթարների հետ և Տաթևի ու մյուս վանքերի գյուղերն ազատել հարկերից: Այդ նպատակով նա իր սեփական մի շարք գյուղեր նվիրել է վանքին՝ իրենց դաշտերով, այգիներով, բնակիչներով⁶:

Տեղին է փաստել, թե Ադոնցը ինչպես է գնահատել XII–XIII դարերում հայ մի շարք իշխանական տների հայրենասիրական գործունեությունը: «Զաքարյանների շրջանում և նրանց շնորհիվ երևան են գալիս մի քանի իշխանական գերդաստաններ, որոնք հաջողում են խոհուն քաղաքականությամբ մեղմել ահարկու բռնակալության թափերը և ստեղծել տանելի պայմաններ խաղաղ աշխատանքի համար: Պոռշյան, Օրբելյան, Դովյան, Զալալյան, Վաչուտյան և այլ տոհմերը լուսաշող աստղեր են հայ մթին երկնականարում, որ առաջնորդում են աշխարհաշեն և մտային ուժերը»⁷:

Գենետիկ առումով Ադոնցը սերում էր հայ ժողովրդի առաջադեմ և իմաստուն ուժերից: Նրա կրթությունը սկզբում ընթացել է Տաթևի վանքում, ուր մանուկ Նիկոլայն⁸ աչքի է ընկել ուսումնաստեղությամբ: Նրա ուսման տարիներին Տաթևի վանքում եղել են ֆրանսերենին տիրապետող մի քանի հայ հոգևորականներ⁹:

Տաթևի վանքից հետո Ադոնցը կրթությունը (1878–1891) շարունակում է Գևորգյան ճեմարանում: Այստեղ հիշում էին, որ վանքի դպրոցում սովորել է հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը, որը հետո ուսումը շարունակել էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, այնտեղից էլ վերադարձել Էջմիածնի վանք՝ վարժ տիրապետելով ռուսերենին ու ֆրանսերենին:

մեծ սխրանքներ գործեց, ինչպես Պատմության մեջ է երևում. շատ քաջ էր ու արիասիրտ, և խոսքով հույժ զորավոր, և՛ գործով, և սրա համար, երբ նա հեռանալով հայրենի երկրից պանդխտեց Երուսաղեմում, շատերը նրա հայրենի գավառից հորդորում էին վերադառնալ իրենց մոտ և պաշտպան կանգնել երկրին: Բայց նա հրաժարվում էր՝ քահանայական կարգի պատվին» (Ս ե բ ա ս տ ա գ ի. 1988, 42):

⁶ Conybeare. 1913, 294–295.

⁷ Ադոնց. 2006, հ. Բ, 496:

⁸ Այդպես են նրան կոչել հարազատները ծննդավայր Բռնակոթում:

⁹ Ի դեպ, ֆրանսուհի տիկին B. Chantre (Շանթր) XI դարի 90-ականներին այցելել է Տաթևի վանք և 1893-ին Փարիզում տպագրված իր ծավալուն ուղեգրության մեջ մանրամասն ու հիացմունքով խոսում է վանքից ստացած տպավորությունների և գեղեցիկ հյուրընկալության մասին: Նա վկայում է, թե Տաթևի վանքում են պահված Աստվածամոր մազերից մի փունջ, Հիսուսի խաչից մի կտոր, նաև առաքյալների մասունքներից (Chantre. 1893, 110):

Ուսման ծառավը Ադոնցին տանում է հայաշատ ու հայախոս Թիֆլիս քաղաք, ուր 1892-ին ընդունվում է Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիան՝ Տեր-Ավետիքյան ազգանունով: Այդ ազգանունով նա սովորել է և՛ Տաթևի վանքի դպրոցում, և՛ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Սակայն, քանի որ Թիֆլիսում ուժեղ էր ռուսական ազդեցությունը, գիմնազիայում նրա Տեր-Ավետիքյան ազգանունը ռուսական ձևով դարձնում են Տեր-Ավետիքով:

Հայրենասեր տղայի ականջին խորթ էր հնչում իր ազգանվան ռուսականացումը, և նա դիմում է գիմնազիայի տեսուչին, որն ազգությամբ չեխ էր՝ Դրբորգլավ ազգանունով: Նա հեռու էր ռուսամոլությունից և տղային ասում է.

«– Մի՛ տրտնջա, հնազանդվիր դպրոցական կարգերին:

– Բայց ինձ համար խորթ է ազգանվանս փոփոխությունը, – համառում է տղան:

– Ավարտելիս մի բան կմտածենք, կգաս, ես քեզ կասեմ, թե ինչ անես, որ ազգանունդ լինի հայկական»:

Չեխ տեսուչը պահել է իր խոստումը, նա խորհուրդ է տվել դիմել Երևանի կոնսիստորիա, որ հաստատեն, թե Տեր-Ավետիքյանը նույն Ադոնցն է: Եվ ավարտական վկայականում Տեր-Ավետիքովի փոխարեն գրվել է՝ Նիկողայոս Ադոնց:

Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում ստացած գիտելիքներն ու գնահատականները հիմք են դառնում, որ Նիկողայոսն ուսումը շարունակեր Սանկտ Պետերբուրգի հռչակավոր համալսարանում ու դառնար նրա պանծալի սաներից մեկը: 1895-ին ընդունվում է համալսարանի միանգամից երկու ֆակուլտետ՝ արևելյան լեզուների ու պատմաբանասիրական: Փայլուն գիտելիքները հիմք են դառնում, որ ազգային բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանցի հովանավորությամբ երկու տարով մեկնի Եվրոպայի նշանավոր կրթական կենտրոններ՝ Լոնդոն, Փարիզ, Մյունխեն, Ստարսբուրգ, Վենետիկ, Վիեննա՝ ուսման մեջ կատարելագործվելու¹⁰: Այդ հարցում Ադոնցին օգնել է պատմաբան, բանասեր, բարերար Կարապետ Եզյանը, որը ցարական Ռուսաստանի պաշտոնյա էր, որոշիչ դիրք ուներ այդ երկրի ներքին գործերի ու լուսավորության նախարարություններում:

Պետերբուրգյան ուսման տարիներին Ադոնցը ջերմ կապերի մեջ է եղել նշանավոր լեզվաբան, հնագետ, հայագետ, կովկասագետ, թարգմանիչ Նիկողայոս Մառի հետ ու երկար տարիներ նամակագրական կապի մեջ էր իր ուսուցչի հետ: Բարերախտաբար, ճանաչողական մեծ արժեք ունեցող այդ նամակները հասել են մեզ և տպագրված են¹¹:

1904 թ. Ադոնցն արդեն աշխատում և ստեղծագործում էր Պետերբուրգում և ոգևորված խմբագրում «Բանբեր գրականության և արվեստի» հանդեսը:

Գիտնականը չի ողջունել խորհրդային կարգերը և 1920 թ. թողել է Պետերբուրգը ու մեկնել Լոնդոն, որտեղից անմիջապես տեղափոխվել է Փա-

¹⁰ Դոլուխանյան. 2022, 151:

¹¹ Ադոնց. 2014:

րիզ: 1931 թ. մինչև իր մահը ղեկավարել է հատուկ իր համար բացված Բյուսեյի համալսարանի հայագիտական ամբիոնը, որը ղեկավարել է մինչև կյանքի վերջը՝ 1942-ի հունվարի 27-ը:

Ադոնցը եռանդուն գիտնական էր, պրպտող հնագետ: 1917-ին մասնակցել է Վանի երկրորդ հնագիտական արշավախմբին, ուղքով ու ձիով շրջել Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի պատմական բազմաթիվ վայրերում, վերջին անգամ իր ծննդավայր Բոնակոթում եղել է 1916-ին: Մասնակցել է նաև Ն. Մառի գլխավորած Անիի հնագիտական պեղումներին:

Թե՛ Փարիզում և թե՛ Բյուսեյում Ադոնցն ապրել է բարեկեցիկ կյանքով, և թյուր է այն կարծիքը, թե նա ապրել է նյութական ծանր պայմաններում¹²: Ինչպես վկայում են Ավետիք Իսահակյանն ու Մուշեղ Իշխանը, նա թե՛ Փարիզում և թե՛ Բյուսեյում ապրել է բարեկեցության մեջ: Այսպես՝ 1926-ի փետրվարի 25-ին Իսահակյանը Փարիզից՝ Սոֆյա Իսահակյանին գրած նամակում վկայում է, թե ինչ ծանր վիճակում են ապրում հայտնի հայ վտարանդիները Փարիզում. դրա կողքին ավելացնում է. «Լավ տուն ունի Ադոնցը, Ծառուրյանը, Տեր-Օհանյանը ...»¹³: Մուշեղ Իշխանը նշում է, թե որքան մողայիկ ու շքեղ էր հագնվում Ադոնցը: Նա երկու տարի ուսանել է Ադոնցի մոտ և իր հուշերում պատմում է, թե համալսարանում այն կարծիքը կար, թե Ադոնցը Բյուսեյի համալսարանի դասախոսներին «կտանի ջուրը ու ծարավ հետ կբերի»: Ադոնցն իմացել է արժեքավորել իրեն ու իր ազգը օտարների առջև. «Նա հայ տղամարդ էր՝ բառի ավանդական, արդիական և ազնվական իմաստով»¹⁴:

Թե՛ Իսահակյանը և թե՛ Մուշեղ Իշխանը վկայում են, որ գիտնականը շատ է սիրել իր գեղեցիկ, զարգացած, շատ երիտասարդ վաղամեռիկ կնոջը:

Ադոնցի կոթողային աշխատությունները

Բյուզանդագիտության և հայագիտության համար շատ արժեքավոր են հատկապես գիտնականի երեք կոթողային աշխատությունները: Դրանցից առաջինը նրա մագիստրոսական թեզն է՝ «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում»: Այն 1908-ին լույս է տեսել Պետերբուրգում՝ ռուսերենով, իսկ հետագայում թարգմանվել է ֆրանսերեն, անգլերեն ու հայերեն:

Հուստինիանոսի դարաշրջանն անցումնային կարևոր սահմանաբաժանում է հռոմեական ու բյուզանդական պետությունների միջև և նշանավորում է անտիկ ժամանակահատվածից դեպի քրիստոնեական միջնադար տեղափոխվելը: Հուստինիանոսի (կայսր՝ 527–565) ժամանակաշրջանն աչքի է ընկնում Բյուզանդական կայսրության տարածքների ընդարձակմամբ: Նրա օրերում Կոստանդնուպոլսում կառուցվել է Սուրբ Սոֆիայի հոյաշեն տաճարը: 989 թ. Սուրբ Սոֆիայի գմբեթը երկրաշարժի հետևանքով քանդվել է, և այն առավել գեղեցիկ ձևով վերաշինել է հայ ճարտարապետության փառքերից մեկը՝ Տրդատ ճարտարապետը, որը ստեղծագործել է X դարի երկրորդ կեսից մինչև

¹² Ադոնցյան մտածումներ. 2024, 15:

¹³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2021, 154:

¹⁴ Դ ո լ ո խ ա ն յ ա ն. 2022, 100:

XI դարի սկիզբը: Նա Անիի Մայր տաճարի և այժմ Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող մի շարք հոյակերտ (օր.՝ Հաղպատի Ս. Նշան եկեղեցին) տաճարների հեղինակն է¹⁵:

Հուստինիանոսը բացեց Բյուզանդիայի պատմության մի նոր շրջան: Նա զարգացրեց ոչ միայն կայսրության հզորությունը, այլև գիտություններն ու դպրությունը: Բյուզանդական կայսրությունը միատարր չէր, չկար էթնիկ որևէ խմբի գերադասումը մյուսից: Կայսրության կազմում ապրող ժողովուրդներն ուներին իրենց ինքնատիպ, ազգային դիմագիծը:

Գրքում Ադոնցը քննում է ոչ միայն Արևմտահայաստանի քաղաքական, իրավական, տնտեսական, հոգևոր կյանքը, այլև Արևելահայաստանի, որը մտնում էր Պարսկաստան պետության մեջ: Ապշեցուցիչ են իմացական այն ծավալները, որին ծանոթանում է ընթերցողը գիրքը կարդալիս: Չնայած հեղինակը ներկայացնում է կատարյալ մի գործ, սակայն այն չի համարում անթերի, որովհետև բողոքում է անհրաժեշտ աղբյուրների պակասությունից: Ադոնցը նշում է, որ Հուստինիանոսը Փոքր Հայքը բաժանեց 4 մասի՝ I Հայք, II Հայք, III Հայք, IV Հայք: Բոլոր քաղաքական բաժանումներն անվանեց Հայք, որովհետև այնտեղ ապրող բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին:

Գալով իշխանության՝ Հուստինիանոսը ձգտեց ստեղծել կենտրոնացված ուժեղ իշխանություն. նրա երկարատև թագավորությունն ուղեկցվել է Արևմուտքում ու Արևելքում շարունակական պատերազմներով:

Մինչև Հուստինիանոսը երկրի ներքին կյանքը կազմալուծված էր, ու շահագործվող ժողովուրդը շարունակ ապստամբություններ էր բարձրացնում: Այդ ապստամբությունները կարող էին փլուզել կայսրությունը: 535-ին լույս տեսավ մի եզակի նովելլա (ընդունված օրենքի վրա ավելացված նոր հավելված), որում կայսրն անկեղծորեն մերկացնում էր երկրի ներքին կյանքում տեղ գտած խոցելի երևույթները: Նա հայտարարում էր ի լուր ամենքի. «Դրամասիրությունը մայրն է բոլոր չարիքների»: Արձանագրում էր կայսրության պաշտոնյաների դրամաշորթությունն ու կաշառակերությունը: Այդ աղետալի երևույթներն առաջացրել էին համատարած դժգոհություններ, որոնց հետևանքով տուժում էր նաև պետական գանձարանը: Պաշտոնյաները չէին ստանում անհրաժեշտ ռոճիկ և դիմում էին խարդախ միջոցների: Կայսրը փորձեց կարգավորել պաշտոնյաներին տրվող ռոճիկը:

Ադոնցի գիրքը մեծարժեք է նաև նրանով, որ այն մանրամասնորեն ներկայացնում է Արևելյան Հայաստանի VI դարի կյանքը, երբ Հայաստանը պարսկական տիրապետությանը ենթակա մարզպանական երկիր էր: Առանձին գլուխներ է նվիրում նախարարությունների տարածքային վերլուծությանը, նախարարների ու հոգևոր իշխանության փոխհարաբերություններին: Նախարարական տներից բացի՝ հայագետը հստակ ներկայացնում է Արևելյան Հայաստանի հոգևոր իշխանապետներին՝ իրենց եպիսկոպոսական թեմերով:

Գրքում կան փաստեր, որոնք վկայում են հայ նախարարների հավատարիմ լինելն ազգային եկեղեցուն՝ այն քաջ գիտակցությամբ, թե եկեղեցին ազգային

¹⁵ Դոլուխանյան. 2022, 126–127:

ինքնուրույնության մեծագույն հիմնաքարերից մեկն է: Անգամ Արևելյան Հայաստանից պարսիկներից հալածական Արևմտյան Հայաստան տեղափոխված նախարարները հրաժարվում էին իրենց արված առաջարկից՝ անցնել հունական հավատին ու հավատարիմ էին մնում ազգային եկեղեցուն¹⁶:

Ադոնցի «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատությունը լրացնում է բյուզանդագիտության մեջ եղած կարևորագույն բացը և մշտապես հետաքրքրելու է Բյուզանդիայի պատմության Հուստինիանոսի դարաշրջանը ուսումնասիրողներին:

Գիտնականի երկրորդ կոթողային աշխատությունը «Արուեստ Դիոնիսեայ Քերականի եւ հայ մեկնութիւնք նորին» գիրքն է, որը լույս է տեսել 1915-ին և Ադոնցի դոկտորական ատենախոսությունն է: Այս աշխատությունը նորություն էր հայագիտության, նաև համընդհանուր քերականական մտքի զարգացումն ուսումնասիրելու առումով: Ադոնցն իր աշխատությանը կցել է «Նախաբան», հարուստ ծանոթագրություններ: Հին հունարենից թարգմանել է Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստ» աշխատությունը և հայկական ձեռագիր մատյաններից դուրս բերել ու հրատարակել Թրակացու քերականության հայ մեկնիչների գործերը՝ հարուստ ձևով դրանք ծանոթագրելով:

Իր ներածական խոսքում Ադոնցը բացատրում է, թե հայ միջնադարի մեկնիչներն ինչպես էին հասկանում ձևաբանության ու շարահյուսության կանոնները: Ըստ դրա էլ բացատրվում է, թե որն է շեշտը, ինչ է հագներգությունը, ինչ է կետը, ինչ է տառը, որն է վանկը, որը՝ բառը: Առանձնացված քննվում են խոսքի մասերը, գոյականը, բայը՝ նրա խոնարհումը, դերբայը, դերանունը, մակբայը, շաղկապը:

VII դարից սկսած՝ հայ քերականներն իրենց մեկնություններով ամփոփում են քերականական ու փիլիսոփայական մտքի ճոխությունը, որը տեղի էր ունեցել նախորդ VI դարում, երբ Հայաստանում ձևավորվեց հունաբան դպրոցի հարուստ ավանդույթը՝ հունարենից կատարված բազում թարգմանություններով:

Անտիկ աշխարհում հումանիտար գիտությունները միահյուսված էին փիլիսոփայությանն ու քերականությանը: Այդ գիտակցումը դեռ այսօր սովորույթի ուժ ունի և գիտության մեջ առաջնակարգ զարգացում ունեցող այնպիսի երկրում, ինչպիսին է ԱՄՆ-ը՝ իր հիանալի մասնավոր համալսարաններով, հումանիտար գիտաճյուղերի գծով պաշտպանած մարդկանց գիտական աստիճանը կոչում է PhD, այսինքն՝ լեզվաբանը, իրավաբանը, գրականագետը, սոցիոլոգը, քաղաքագետը, փիլիսոփան, պատմաբանը հավասարապես, եթե դոկտորական ատենախոսություն են պաշտպանել, և այդ աստիճանը նրանց շնորհվել է, կոչվում են փիլիսոփայության դոկտոր:

Իր ուսումնասիրության մեջ Ադոնցը նախ գետեղել է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության բնագրի թարգմանությունը՝ նույն էջի վրա դնելով նաև հունարեն բնագիրը, ապա անցել է հայ մեկնիչների տարբեր ձեռագրերից հանված բնագրերին:

¹⁶ Դ ռ լ ո լ ի ս ա ն յ ա ն. 2022, 136, 137:

Առաջին բնագիրը, որն առկա է գրքում, Դավիթ Քերականի մեկնությունն է, որը, ըստ Ադոնցի, երկար ժամանակ վերագրվել է V դարավերջի և VI դարասկզբի մեծագույն հայ փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթին: Սակայն իրականում Դավիթ Անհաղթն ու Դավիթ Քերականը լիովին տարբեր անձիք են, և այդ հարցը ճշգրտել է Ադոնցը:

Ադոնցի գրքում որոշ քերականական երևույթներ բացատրված են մատչելի գրաբարով: Օրինակ՝

ողբերգութիւն – ընդ ողբսն գյուտոյ նուագսն խառնեալ,
կատակերգութիւն – զկատականացն նուագել խաւսս,
դիւցազնաբար – որպէս դիւցազանց վայելէ,
դամբանական – գերեզմանական¹⁷:

Ուսումնասիրության մեջ ըստ ձեռագրական տվյալների ներկայացված են Դավիթ Քերականի, Անանուն Մեկնիչի, Մովսես Քերդողի, Ստեփանոս Սյունեցու, Գրիգոր Մագիստրոսի, Համամ Արևելցու մեկնությունները. իսկական գանձ էր լեզվաբանների համար:

Ներկայացված բնագրերն ունեն նաև գրաքննադատական ու գրականագիտական արժեք հին Հայաստանում նման գիտաճյուղերի զարգացման ընթացքը պատկերացնելու առումով¹⁸:

Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության մեկնիչների բնագրերի տպագրումը հետազայում լայնորեն օգտագործվեցին լեզվաբանների ու գրականագետների կողմից:

Ադոնցի կարապի երգը դարձավ 1946-ին Փարիզում ֆրանսերենով հետմահու հրատարակված «Քննական պատմություն Հայոց» աշխատության առաջին հատորը: «Երեք մեծ հայեր» հուշագրության մեջ Մուշեղ Իշխանը վկայում է, թե Ադոնցը այս աշխատությունը համարում էր իր լավագույն գործը, որի 4 հատորների շնորհիվ կկարողանար աշխարհին ներկայացնել հայ ժողովրդի ամբողջական ու ճշմարիտ պատմությունը: Սակայն սաստկացած հիվանդությունը, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը վերջակետ դրին նրա կյանքին: Ականատեսները, որոնցից մեկն էր Հ. Էսեկույանը, վկայում են, որ Ադոնցը կյանքից հեռացել է գրիչը ձեռքին, նման այն քաջ ու վեհ զորավարին, որը, ծանր վիրավոր, մինչև վերջին շունչը կռվում է թշնամու դեմ¹⁹:

Գրքի առաջաբանը գրել է ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ Ռենե Գրուսեն: Նա հիացած է Ադոնցի գիտական մտքի հզորությամբ ու ճշգրտությամբ, որի շնորհիվ ապացուցվեց, թե Ուրարտուն նույն Հայաստանն է. «Բայց ահա, դեռևս Քրիստոսի ծննդից առաջ IX դարում, Նաիրյան իշխանությունների մեջ ուժեղ ձգտում առաջացավ մի միություն կազմելու, և Արգաշկունի ու Բիսինայի մեր Մանազկերտի ու Վանի շուրջը կազմվեց Ուրարտուն: Դեռ ավելին, Ուրարտուի առաջին թագավորը, որի անունը հասել է մեզ, հենց այն Արամեն է, որը

¹⁷ Ադոնց, 2008, 57:

¹⁸ Դոլուխանյան, 2009, 21–25:

¹⁹ Դոլուխանյան, 2009, 137:

դարերի անջրպետի և ցեղերի միջով կարողացել է դառնալ հայ ազգի հերոսական էպոսիմը»²⁰:

Հենվելով միջազգային հնագիտական հետազոտությունների վրա՝ Ադոնցը հաստատում է, թե մարդկության պատմության մեջ մեծ հեղաշրջում առաջացրած երկաթի գյուտը պատկանում է հայերին. «Ժ. դը Մորգանը Չինաստանն ընդունում է որպես բրոնզի հայրենիք: Այնտեղից է Հայաստան հասել բրոնզի հետ ծանոթությունը: Բրոնզե դարը Հայաստանում երկար չի տևել և իր տեղը զիջել է երկաթե դարին: Ֆրանսիացի գիտնականը այս մետաղի գյուտի պատիվը վերագրում է Հայաստանին: Նա գտնում է, որ Միջագետքը հանքեր չուներ, ուստի և երկաթը ներմուծում էր Հայաստանից: Ո՛չ Ասորեստանը, ո՛չ Եգիպտոսը չէին կարող երկաթ հայթայթել, քանի որ նրանք նույնպես չունեն այդ մետաղը»²¹:

Գրքում բավականին էջեր նվիրված են գիտնականի կողմից ուրարտական արձանագրությունների վերծանված օրինակներին, որը մեծ հմտությամբ կատարել է Ադոնցը²²:

«Քննական պատմություն Հայոց» աշխատության առաջին հատորի վերջում կցված են նյութեր, որոնք տեղ պետք է գտնեին հայագետի «Քննական պատմություն Հայոց» գրքի II և III հատորներում: Դրանց մեջ կան հետևյալ շատ կարևոր հետազոտությունները՝

1. «Արևելքը և Հայաստանը Մակեդոնյան կայսրության օրոք»²³,
2. «Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը»²⁴,
3. «Հայաստանը Տիգրան II Մեծի գահակալության ժամանակաշրջանում»²⁵:

Տիգրան Մեծը եղել է Ադոնցի իդեալ քաղաքական գործիչը, որն աչքի է ընկել հայրենասիրությամբ, խիզախությամբ ու դիվանագիտական մեծ վարպետությամբ: Նա հիացած է Տիգրան Մեծի կերպարով ճիշտ այնպես, ինչպես Մովսես Խորենացին հիացած էր Տիգրան Երվանդյանով:

Գիտնականը շատ է ափսոսում, որ Տիգրանի մասին փաստեր չեն հասել հայկական աղբյուրներից: Հիշենք, որ հայկական մեհենական գրականությունը հիմնովին ոչնչացվեց քրիստոնեության մուտքի ժամանակ՝ թողնելով միայն բանավոր հին վեպը, որից, բարեբախտաբար, որոշ հատվածներ իր «Հայոց պատմության» մեջ զետեղել է Խորենացին:

Տիգրան Մեծի մասին եղած հունահռոմեական աղբյուրներն իր հետազոտության մեջ Ադոնցը լայնորեն շրջանառում է: Դրանք հաճախ ի նպաստ Տիգրանի չէին և շարադրված էին հօգուտ Հռոմի ու նրա զորավարների՝ հատկապես Լուկոլլոսի և Պոմպեոսի: Ադոնցը գրում է. «Երբ Լուկոլլոսը Տիգրանին ներկայացնում է իբրև շքեղություն սիրող փառասերի, գոռոզի, ժլատի և

²⁰ Ադոնց. 2009, 27:

²¹ Ադոնց. 2009, 39:

²² Ադոնց. 2009, 180–214:

²³ Ադոնց. 2009, 431–445:

²⁴ Ադոնց. 2009, 445–456:

²⁵ Ադոնց. 2009, 256–509:

եսասերի՝ նա հանձին Տիգրանի տեսել և ուրվագծել է իր դիմապատկերը»²⁶: Տեղին է նույնությամբ մեջբերել Ադոնցի բնորոշումը՝ տրված Տիգրան Մեծին և նրա որդի Արտավազդին. «Պետք է արդյոք հիշեցնել Տիգրանի որդի Արտավազդի հպարտ դիրքորոշման մասին Կլեոպատրա VII-ի հանդեպ՝ համոզվելու համար, որ Տիգրանն իր որդուն դաստիարակել էր այլ կերպ, այլ ոգով, քան այն, ինչը պատմիչները վերագրում են իրեն: Մենք կարծում ենք, որ հարկ է անվստահությամբ վերաբերել նման գեղազարդային տեսարաններին»²⁷:

Հետազոտության տարբեր հատվածներում ներկայացվում են Տիգրան Մեծի և Միհրդատ Պոնտացու փոխհարաբերությունները, Տիգրանի խիզախության մի քանի դրվագներ:

Հատկապես պատմիչ Պլուտարքոսը Տիգրանին վերաբերող մի շարք փաստեր թաքցրել է: Այսպես՝ Լուկուլլոսի կողմից Տիգրանակերտը պաշարելու ժամանակ Տիգրան արքայի կանայք ու գանձերը եղել են Տիգրանակերտում: Տիգրանը 6000 զինվորից բաղկացած մի գունդ ուղարկել է Տիգրանակերտ: Նրանք ճեղքել են պաշարումը, արագորեն վերցրել կանանց ու գանձերը և վերադարձել Տիգրանի մոտ:

Պլուտարքոսը, որ այնքան ջանքեր էր թափել Տիգրան Մեծին նսեմացնելու, իր շարադրանքի վերջում անսպասելի խոստովանում է, թե ի դեմս Տիգրանի Լուկուլլոսը բազմաթիվ մարտերից հետո հանդիպել էր «վսեմ քաջությամբ օժտված թշնամու»²⁸:

Ադոնցի կենդանության օրոք Տիգրան Մեծի անունը մտել է օտարերկրյա անգամ փոքր ծավալի հանրագիտարաններ՝ որպես Հռոմին դիմադրած Հայոց արքայի²⁹: Նույն ձևով հանրագիտարաններ էր մտել նաև Մովսես Խորենացու անունը՝ որպես հայերի Հերոդոտոս³⁰: 1950 թ. այդ անուններն այլևս չկան օտարալեզու հանրագիտարաններում: Աշխարհի նշանավոր թանգարաններում կան Տիգրան Մեծի ոսկե և արծաթե դրամները³¹:

Ադոնցի գիտական հետազոտությունների բազմազանությունը

Երիտասարդ գիտնական Ադոնցը, որը Գևորգյան ճեմարանում սովորելիս գրաբարով կարդացել էր հայ պատմիչների գործերը, փորձում է նոր լույս

²⁶ Ա դ ո ն ց. 2009, 495:

²⁷ Ա դ ո ն ց. 2009, 503:

²⁸ Ա դ ո ն ց. 2009, 509:

²⁹ Nouveau Petit Larousse illustré. 1932, 1711.

³⁰ Nouveau Petit Larousse illustré. 1932, 1543.

³¹ Դրանք տեսել եմ Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում, Բոստոնի Fine Art-ում, Վոթերթաունի հայկական աշխարհահռչակ թանգարանում, Բաքու քաղաքի թանգարանում և այլուր: Բաքվում այն տեսել եմ 1963 թ. աշնանը՝ Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի պատմալեզվագրական ֆակուլտետի ուսանողների հետ: Թանգարանի բացատրող կինը ցույց տվեց Տիգրան Մեծի պատկերով արծաթե դրամը՝ ասելով. «Սա Աղվանքի, այսինքն՝ Ադրբեջանի արքա Տիգրան Մեծի արծաթե դրամն է»: Երբ զարմացած ասացինք, որ Տիգրանը եղել է Հայաստանի թագավորը, էքսկուրսավար կինը շարունակեց ցուցափայտը և հեռացավ: Մեր արժեքների նենգափոխումը, ցավոք, նոր չէ:

սփռել Վասակ Սյունեցու կերպարի վրա: Այդ նպատակով գրում է «Մարզպան Վասակը պատմաբանների դատաստանի առաջ» հոդվածը: 1904-ին Ս. Պետերբուրգում գիտնականը փորձում է Վասակի անվան վրայից ջնջել դարերով ընդունված հայրենադավի խարանը: Նա նշում է, թե Ավարայրի դեպքերը նկարագրող պատմիչները՝ Եղիշեն ու Ղազարը, վայելում էին Մամիկոնյանների հովանավորությունը և նրանց հանձնարարությամբ գրեցին իրենց երկերը³²: Ադոնցը հիշեցնում է, թե որքան բարձր է գնահատել Վասակ Սյունեցուն Կորյուն վարդապետն իր «Վարք Մաշտոցի» աշխատության մեջ:

Հայագետը իր հոդվածում առավելապես հենվում է Ղազար Փարպեցու հաղորդած փաստերի վրա, որից երևում է, թե ապստամբության ձեռնարկողը հենց Վասակն է եղել, որը օգնության նամակներ է հղել Հունաց կայսերը, Անատոլիայի սպարապետին, հոների առաջնորդ Հեռանին, Վրաստան, Ադվանք, Արևմտյան Հայաստանի՝ Բյուզանդական կայսրության մեջ մտած նահանգները՝ Ծոփք, Աղձնիք: Սակայն ոչ մեկը դիմումներին չի պատասխանել: Այդ պահից էլ Վասակը հետ է կանգնել ապստամբելուց: Եղիշեն չի գրում, թե Հազկերտ Երկրորդը Տիգրանում պատանդ պահեց Վասակի երկու որդիներին. «Բայց զբղեջևս Վրաց Աշուշայ և զերկու որդիս իշխանին Սինեաց Վասակայ, զԲաբիկ և զԱրտներսեհ, ոչ արձակեաց թագաւորն պարսից Յազկերտ ընդ այլ նախարարացն Հայոց»³³: Եղիշեն, ըստ Ադոնցի, միտումնավոր սևացնում է Վասակին՝ չմոռանալով նշել, թե նա ուզում էր վերականգնել Հայոց թագավորությունը³⁴:

Իհարկե, Ադոնցի՝ Վասակին արդարացնելն ընդունելություն չգտավ³⁵, և Վարդանը մնաց որպես ազգային ինքնուրույնության ուղեցույց:

Հազար անգամ իրավացի է Մորուս Հասրաթյանը, երբ գրում է. «Եվ այդ սրբազան ոգորման օրը՝ Ավարայրի ճակատամարտը, թերևս ավելի մեծ դեր խաղաց հայոց պատմության, հայ ժողովրդի ինքնաճանաչման և արժանապատվության զգացումը մշտապես արթուն պահելու տեսակետից, քան Վասակի ծրագրած հաղթանակը կտար այդ»³⁶:

Ադոնցը հոդվածներ ունի հայոց հին աշխարհայացքի և հայոց հին աստվածների մասին՝ հատկապես Տորք Անգեղի: Մանուկ Աբեղյանը, որ շատ խնդիրներում վկայակոչում է Ադոնցի տեսակետները, անդրադարձել է նաև Տորքի մասին նրա հայտնած տեսակետներին³⁷:

Խիստ ուշագրավ հետազոտություն է «Բագրատունյաց փառքը» խորագիրը կրող հոդվածը՝ գրված վերջնական տեսքով Բրյուսելում 1930-ականների վերջերին, որը ներկայացնում է Բագրատունիների հայկական տան շառավիղները Վրաստանում, Ադվանքում, Արցախում³⁸:

³² Ադոնց. 2006, հ. Ա, 186:

³³ Փարպեցի. 1982, 128:

³⁴ Եղիշեն. 1989, 282:

³⁵ Մկրտչյան. 1968, 424:

³⁶ Հասրաթյան. 1985, 74:

³⁷ Աբեղյան. 1968, 38:

³⁸ Ադոնց. 2006, 439–534:

Անգլիացի հայագետ Շառլ Դաուսեթը իր «Սայաթ-Նովա. XVIII դարի տրուբադուր» գրքում (1997) նկատում է, թե Վրաստանի արքա Հերակլ Երկրորդը հատուկ ջերմ վերաբերմունք ուներ հայ Սայաթ-Նովայի նկատմամբ, որովհետև գիտեր, որ իր թագավորական ընտանիքը սերում է հայ Բագրատունիներից: Միաժամանակ նա նշում է, թե Բագրատունիների թագավորական գերդաստանը աշխարհում եզակի է իր երկարակեցությամբ: Այդ միտքը տեսնում ենք նախ Ադոնցի մոտ. «Հազվագյուտ են պատմության մեջ այնպիսի իշխանական տներ, որպիսիք են Բագրատունիք, հազվագյուտ Արևելքում, թե Արևմուտքում: Տոհմն է բազմադարյան, աշխարհաշեն և աշխարհակալ և փայլեց իր հանճարով հատկապես արաբական շրջանում»³⁹:

Ադոնցը ««Դավիթ Բեկ» վեպի պատմական հիմքը և գաղափարախոսական արժեքը» ծավալուն հոդվածում քննական մոտեցում է ցուցաբերում Րաֆֆու «Դավիթ Բեկ» վեպի պատմական դեպքերի նկարագրության նկատմամբ: Նրա կարծիքով Րաֆֆուն հաջողվել է կերտել իսկական զորավար հայրենասերի կերպար: Հայագետը հոդվածը գրել է Բրյուսելում՝ 1937-ին: Սակայն այդ հոդվածի ավարտի հատվածն ուղղված է հանուր հայությանը՝ բոլոր ժամանակներում: Այն իմաստուն պատվիրան է, որը ոչ միայն պետք է հիշի սովորական հայը, այլև հատկապես այն հայերը, որոնք ստանում են մի ամբողջ ազգ առաջնորդելու ու ղեկավարելու առաքելությունը: Տեղին է Ադոնցի պատգամը մեջբերել նույնությամբ. «Մենք կովազան չենք և զենք էլ չունենք կովելու: Բայց սովորենք զոնե զինավարժություն, ծանոթանանք ժամանակակից ահավոր զենքերին, զինվորագրվենք և ոչ թե խուսափենք օտար շարքերում: Օգտվենք պատեհությունից, խոհուն ճակատով և համր բերանով: Ոչ ոք չգիտե, անցքերի թավալվոր անիվը ու՞ր է տանում: Պատրաստ և զգաստ լինենք, որպեսզի չկորչենք անփառունակ՝ կովողների ոտքի տակ կոխան»⁴⁰:

«Խաչատուր Աբովյանի վախճանը» հոդվածում՝ գրված 1933-ի ամռանը Բրյուսելում, Ադոնցը չի ընդունում Ակսել Բակունցի այն վարկածը, թե իբրև Աբովյանը 1848-ին անհայտացել է ֆրանսիական հեղափոխությանը մասնակցելու նպատակով: Նա համոզված է, որ Աբովյանն իր կարճ կյանքում հասցրեց թողնել այնպիսի պատգամներ, որոնք ազգապահպանման հիմքեր են: Այս հոդվածում Ադոնցն ունի Աբովյանի անձի բացառիկ բնութագրական. «Աբովյան այն անձերից էր, որ աշխարհ են գալիս խորհուրդը ճակատին և երազները հոգում»⁴¹:

Ադոնցը և նորացող գրականությունը

Գրականագիտական բացառիկ դրույթներ կան Ադոնցի «Պեշիկթաշլյան և կցորդ խնդիրներ» հոդվածում, որը գրվել է 1931-ին, Փարիզում:

1928 թ. դեկտեմբերին Փարիզում մի խումբ մտավորականներ, որոնց թվում Ադոնցը և Լևոն Շանթը, հիմնում են «Հայ գրական ակումբ» խումբը, որի նախագահ է ընտրվում Ադոնցը: Սա նշանակում է, որ ժամանակակից հայ

³⁹ Dowsett. 1997, 450.

⁴⁰ Ադոնց. 2006, հ. Բ, 529:

⁴¹ Ադոնց. 2006, հ. Բ, 536:

գրականությունը և գրականագիտությունը ևս եղել են Ադոնցի ուշադրության կենտրոնում:

Երիցս իրավացի է Ադոնցը, երբ բնութագրում է հայ միջնադարյան գրականության ողջ ընթացքը: Տեղին է նրա միտքը բերել նույնությամբ. «Չնայելով հայ պատմական կյանքի խեցբեկ վիճակին՝ մեր գրականությունը պահել է որոշ չափի կանոնավորություն կամ հաջորդականություն իր զարգացման ընթացքին: Կարելի է ասել, եվրոպականին համընթաց է: Ունի հին շրջան, միջին տաղասացիկ շրջան, կեղծ-դասականություն և ռոմանտիզմ»⁴²:

Մեծարժեք է 1903-ին գրված «Գրական նշմարներ, դեկադանս և սիմբոլիզմ» հոդվածը: Մի քանի տարիներ ապրելով արտասահմանում և մոտիկից շփվելով Եվրոպայի քաղաքակիրթ երկրների գրական կյանքի նորամուտ հոսանքներին՝ Ադոնցն այս հոդվածում ներկայացնում է գրականագիտական իր նոր ընկալումները, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արժեքը:

Հոդվածը սկսվում է XIX դարի բանաստեղծ Ժերար դը Ներվալից (1808–1855) բերված բնաբանով, որում կան սիմվոլիզմի դրսևորումներ.

*Մութ գոյի մեջ հաճախ Աստված կա քողարկված,
Եվ ծնվող աչքերը փակվող կոպի հանգույն
Քարի կեղևի տակ Մաքուր Միտքն է ծագում:*

Ադոնցը հոդվածում ներկայացնում է, թե գրական նոր հոսանքները ֆրանսիական գրականության մեջ հանդես են գալիս տասնիններորդ դարի վերջին երկու տասնամյակում և սկսում են տարածում ստանալ⁴³: Հայագետը շատ տեղին ներկայացնում է Անատոլ Ֆրանսի նուրբ նկատումը, որը հետևյալն է. «Նորերի վերա դառնությամբ խոսող հները մի կարգ ծերունիների տպավորություն են թողնում, որոնց թվում է, թե այն օրվանից, երբ իրենք թողել են երիտասարդությունը, կանայք այլևս առաջվա պես գեղեցիկ չեն, ուստի պաշտումի և մեծարանքի ամբողջ գանձը պահում են իրենց ժամանակվա մատաղ աղջիկների համար»⁴⁴:

Ադոնցը, համենայնդեպս, դեկադենտների արվեստը անկումային չի համարում, որովհետև այն երիտասարդները, որոնք հիմնեցին այդ շարժումը, տաղանդավոր մարդիկ էին, և նրանց գեղագիտական ձիրքերը վեր են ամեն կասկածից:

Բյուզանդական հոդվածներ

Հարուստ է Ադոնցի բյուզանդագիտական ժառանգությունը: Այն երկճյուղ գիտական ու ճանաչողական արժեք ունի: Ներկայացնում է Բյուզանդիայի պատմության կարևորագույն իրադարձությունները և այդ պատմության նշանավոր դեմքերին, որոնք ազգությամբ հայեր են եղել:

⁴² Ադոնց. 2006, հ. Բ, 545:

⁴³ Ադոնց. 2006, հ. Բ, 567:

⁴⁴ Ադոնց. 2006, հ. Բ, 568:

«Հայ գիտական դեմքեր Բյուզանդիայում» ծավալուն հոդվածը Ադոնցը գրել է 1930-ին: Նրա կարծիքով հայերի գերիշխանությունը Բյուզանդիայի արքունիքում սկսվում է ոչ թե Վասիլ Մակեդոնացուց, այլ Լևոն V Հայկազն կայսրից, այսինքն՝ IX դարի սկզբից: Դա Մամիկոնյանների նախարարական տան վերելքի շրջանն էր: Այդ շրջանում Վարդ Մամիկոնյանը դարձավ Բյուզանդիայի գիտության մեկենասը: Նա պետական հովանավորությամբ Բյուզանդիայում բացեց առաջին համալսարանը՝ Մագնավրա պալատում: Նորաբաց համալսարանը գլխավորեց Լևոն Մեծ փիլիսոփան, որն ազգությամբ հայ էր: Լևոնը փիլիսոփայությունից բացի ուսումնասիրել էր ուրիշ արտաքին գիտություններ, ինչպես, օրինակ, աստղաբաշխություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշտություն: Բնությունից օժտված լինելով մեծ ընդունակությամբ՝ նա զորուիքներ աշխատում էր իր գիտելիքների վրա: Ապրում էր աղքատ տնակում և ընդունում էր ամեն մարդու, ով ցանկություն ուներ սովորելու⁴⁵:

Լևոնի բացառիկ լինելը Ադոնցը բացատրում է հետևյալ ձևով. «Լևոնը բյուզանդահայ էր, ծնված ու մեծացած մայրաքաղաքի մթնոլորտում:

Իր ձգտումներով, ուսումնատենչ ոգով, կարելի է ասել, տեղական պտուղ է: Սակայն մոռանալու չէ, որ նրա պապն էր Բագրատ աստղաբաշխը, որ իր գիտությունը պարտական չէր բյուզանդական մայրաքաղաքին, այլ իր հետ բերել էր իր հայրենիքից՝ Հայաստանից: Իրավունք ունենք ենթադրելու, որ նրա արյունը խոսում էր որոշ չափով և Լևոնի մեջ: Խոսքս միայն ժառանգության մասին չէ, այլ ընտանեկան ավանդության»⁴⁶:

Ադոնցն ապացուցում է, որ աշխարհում ընդունված մաթեմատիկական հնագույն գիտելիքների հեղինակ ճանաչված Արտավազդն ազգությամբ հայ է եղել ու օգտվել է Շիրակացու թվաբանական գրքից⁴⁷:

««Դիգենիս Ակրիտաս» դյուցազնավեպի պատմական հիմքը» հոդվածում գիտնականն ապացուցում է վիպերգի հայկական ծագում ունենալը⁴⁸: «Վասիլ Դիգենիս Ակրիտաս» էպիկական պոեմը հունարենից հայերեն է թարգմանել քաջահմուտ բյուզանդագետ Հրաչ Բարթիկյանը 1978-ին՝ իր թարգմանությանը կցելով արժեքավոր մեկնություններ ու ծանոթագրություններ: Նա էլ, շարունակելով Ադոնցի բացահայտումները էպիկական պոեմի ծագման մասին, փաստում է, թե «Դիգենիս Ակրիտասը» ծնունդ է առել Արևմտյան Հայաստանում, երբ այդ երկրամասի բնակչությունը գերազանցապես հայեր էին⁴⁹:

Ադոնցի «Նամականին»

Շատ ճիշտ են կողմնորոշվել Ադոնցի երկերի հատորներ կազմողները, որ առանձնացված ներկայացրել են գիտնականի՝ ճանաչողական մեծ արժեք ունեցող «Նամականին»: Այդ նամակները սկսվում են 1893-ից և հասնում 1940 թվականը:

⁴⁵ Ադոնց. 2012, հ. Ե, 52:

⁴⁶ Ադոնց. 2012, հ. Ե, 76:

⁴⁷ Ադոնց. 2012, հ. Ե, 79, 80:

⁴⁸ Ադոնց. 2012, հ. Ե, 98:

⁴⁹ Վասիլ Դիգենիս Ակրիտաս. 1978, 186:

Ադոնցի «Նամականո» մեջ բազում են նամակները՝ ուղղված Ն. Մառին, Ն. Ակինյանին, Գ. Հովսեփյանին, Թ. Գուշակյանին, Կ. Զարյանին և ուրիշների, որոնցում շարադրված դրույթները ելակետային են ու այսօր էլ կարևոր են լեզվաբանների, գրականագետների, քաղաքական գործիչների, պատմաբանների և ընդհանրապես գիտությամբ զբաղվող մարդկանց համար:

Ադոնցը բազմաթիվ նամակներ է գրել Եվրոպայի նշանավոր պարբերականներին, դեսպաններին: 1918-ին նա հեռագիր է ուղարկել Գերմանիայի կառավարությանը, որում ասվում է. «Օգտվելով ռուսական բանակի նահանջից՝ թուրքական զորքերն անմիջապես ներխուժեցին անպաշտպան երկիրը, ընդ որում՝ նրանք բնաջնջեցին ոչ միայն թուրքահայերին, որոնցով ճանաչվում էր ամբողջ Կովկասի ինքնորոշման իրավունքը, թուրքական զորքը շարժվեց դեպի Կարս ու Արդահան՝ ամայացնելով երկիրը, և ոչնչացնելով քրիստոնյա բնակչությանը»⁵⁰:

1920 թ. նոյեմբերին Լոնդոնի «Թայմս» թերթի խմբագրին ուղղված զայրալից նամակում Ադոնցն անողորմ երկացնում է Եվրոպայի երկրների կեղծ բարեկամական վերաբերմունքը դեպի հայերը, որն իրականում նպաստում է թուրքերի նոր բարբարոսություններին: Նա հավատում է, որ հայերը հույսը չեն դնի Եվրոպայի վրա. «Գուցե այնժամ նրանք մեկընդմիջտ կշրջվեն Եվրոպայից տառապալից համոզմամբ, որ մարդկային արժանիքներից լավագույնը՝ խիղճը, այնտեղ անհույս խլացել է»⁵¹:

Հատկապես ուշագրավ են Ն. Մառին ուղղված նամակները: Մառը վախճանվել է 1934-ի դեկտեմբերի 20-ի գիշերը, երբ Ադոնցը սգում էր սիրելի կնոջ մահը: Համենայնդեպս նա իր մեջ ուժ է գտնում և գրում է մի հոգեցունց հիշատակի խոսք՝ ուղղված սիրելի ուսուցչին:

Մառն անսահման նվիրված է եղել հայ ժողովրդին և հայագիտությանը: Նա, ըստ հայագետ Ֆրեդերիկ Կոնիբերի, զգուշացնում էր, որ հայերն ընդհանրապես հույս չդնեն անգլիացի քաղաքագետների վրա, նրանք ոչինչ պիտի չանեն հայերի համար. խաբեբաներ են⁵²: Հրաշալի ծանոթ լինելով իր ժամանակի հայագետներին՝ Ադոնցն առանձնացնում է Մառին. «Օտար հայագետներից և ոչ մեկը, հարկավ, այնպես չգիտեր հայ լեզուն և հայոց անցյալը որպես Մառը: Նա գիտեր հայոց լեզուն կատարելապես՝ իր բարբառներով: Նրա հայասիրությունը անսահման էր և աներեր: Բազմաթիվ առիթներ եմ ունեցել համոզվելու դրանում»⁵³:

Ադոնցն ու հայ եկեղեցին

Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության ամենատարբեր գործերում տեսնում ենք խորքային անդրադարձ հայ քրիստոնեական եկեղեցու գործունեությանը՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից մինչև XX դարի 30-ական թվականները:

Հայ եկեղեցու դերի բացառիկ կարևորությունն ընդգծված է «Քննական տեղեկագիր պրոֆ. Ն. Ադոնցի» հոդվածում՝ գրված 1936-ին Բրյուսելում, որը նվիրված է Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի «Հոգևոր կեդրոններ և Գլաժորի

⁵⁰ Ադոնց. 2014, հ. է (Նամականի), 89:

⁵¹ Ադոնց. 2014, հ. է (Նամականի), 93–94:

⁵² Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ. 2005, 149:

⁵³ Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ. 2005, 149:

բարձր դարոցը» աշխատությանը: Այս հոդվածը Գարեգին Հովսեփյանի գրքին նվիրված դրվատանքի խոսք է: Նրանում նկարագրված է, թե Առաջավոր Ասիա և Հայաստան ներխուժում են Ասիայի հեռուներից եկած նոր ու բարբարոս ցեղեր: Նրանց հեղեղը, սակայն, ի զորու չէր հայ հոգևոր կյանքը սպանել. «Հայ հեզ աշխատասիրությունը, շինարար ոգին և արթուն միտքը շարունակել են փայլփլել զանազան կենտրոններում, ինչպես մշտավառ ճրագներ, և հավետ կենսունակության ապացույցներ տվել քաղաքակրթական նորանոր ճիգերով և ստեղծագործությամբ»⁵⁴: Այդ հոգևոր նորանոր ճիգերի արդյունքը ներկայացված է հոդվածում: Զաքարյանների շնորհիվ քաղաքական ասպարեզում ազդեցություն ստացած իշխանական հայ տոհմերը սկսում են հովանավորել վանքերին ու եկեղեցիներին:

Հայագիտության մեջ շատ ճշգրտումներ է կատարել Ադոնցը. դրանցից մեկը վերաբերում է Մլքե թագուհու պատվիրած հոջակավոր Ավետարանին, որը որպես իսկական զարդ պահպանվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մատենադարանում: Ըստ Ադոնցի ճշգրտման՝ Ավետարանը գրվել է 862 թվականին⁵⁵: Հոդվածը կոչվում է «Մլքեի Ավետարանի գրության տարին» և գրվել է 1936-ին Բոյուսելում:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանը ծավալուն հոդված է նվիրել Ադոնցին, որում նշում է գիտնականի մեծ ծառայությունները հայ եկեղեցու բազմաթիվ խնդիրները լուսաբանելու կարևոր խնդրում⁵⁶:

Ադոնցը սերտ կապերի մեջ էր Վենետիկի, Վիեննայի, Էջմիածնի հոգևոր միաբանությունների հետ: Նա տեղյակ էր Մաթյուռեն Լակրոզի՝ հայ եկեղեցուն նվիրված աշխատությանը, որում վերջինս հայերեն Աստվածաշնչի թարգմանությունը համարում է լավագույնը⁵⁷:

Խորապես ծանոթ լինելով հայ ժողովրդի դարավոր պատմական ուղուն՝ Ադոնցը շեշտում է, թե պետք է թոթափել էժանագին ազատամտության հրապույրը: Պետք է ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ բոլոր նրանց, որոնք հոշոտում են մեր ազգային միությունը որևէ կողմից, որևէ մտքով: Նա շեշտում է. «Մեր ժողովրդի գիտակցության մեջ ազգն ու կրոնը ոչ միայն տարբեր չեն, այլև սերտիվ կապված են»: Կրոնը հայի համար շաղկապող օղակ է, և երբեք այդ ճշմարտությունը չպետք է անտեսել⁵⁸:

Ադոնցը հոդվածներ ունի նվիրված Եզնիկ Կողբացուն, Մաշտոցին ու նրա աշակերտներին, Փավստոս Բուզանդին, Մովսես Խորենացուն, պարսկական էպոս «Շահ-Նամեին», Աշոտ Երկաթին և բազում այլ թեմաների:

Տեղին է հիշել Մուշեղ Իշխանի խոսքերը՝ ասված մեծ գիտնականի ու մանկավարժի մասին. «Ադոնց այն հայն էր, որ ամենէն ավելի իրատեսք ուէր Հայաստանի հողին մեջ հանգչեցնելու իր ոսկորները, որոնք, վստահ եմ, հանգիստ չունին օտար հողի ցուրտ գրկին խորը:

⁵⁴ Դոլուխանյան. 2022, 110–111:

⁵⁵ Ադոնց. 2006, հ. Բ, 489:

⁵⁶ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան. 2002, 18:

⁵⁷ Lacroze. 1739, 333.

⁵⁸ Նիկողայոս Ադոնցը միջազգային ճանաչում ունեցող բյուզանդագետ և հայագետ. 2021, 17:

Ադոնցի տեղը Հայաստանի Պանթեոնն է, անմահներու հանգստարանի մեջ»⁵⁹:

Եզրակացություն

Նիկողայոս Ադոնցը միջազգային հռչակ ունեցող բյուզանդագետ է ու հայագետ: Նա հիանալի կրթություն է ստացել Տաթևի վանքում, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Թիֆլիսում, Պետերբուրգի համալսարանում, որն ավարտել է ոսկե պարգևանշանով: 1899–1901 թթ. գիտական գործուղումով Ալեքսանդր Մանթաշյանցի միջոցներով մեկնել է Եվրոպա, վերապատրաստվել Լոնդոնի, Փարիզի, Մյունխենի, Ստրասբուրգի, Վենետիկի, Վիեննայի համալսարաններում, մատենադարաններում ու գրադարաններում: Լսել է այնպիսի հռչակավոր գիտնականների դասախոսությունները, ինչպիսիք են Կառլ Կրումբախերը, Անտուան Մեյեն, Հայնրիխ Հյուբշմանը և ուրիշներ: Նրա համար գրոց լեզուներ էին գրաբարը, արևմտահայերենն ու արևելահայերենը, ռուսերենը, ֆրանսերենը, անգլերենը, գերմաներենը: Տիրապետում էր սանսկրիտին, լատիներենին, բյուզանդական հունարենին, պարսկերենին, վրացերենին, ասորերենին: Կարդում էր ուրարտական և այլ ազգերի սեպագրեր:

Ադոնցի երեք կրթողային աշխատությունները բյուզանդագիտության ու հայագիտության մեջ բերեցին ծանրակշիռ նորություններ: Դրանք են՝ «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» (1908 թ.), «Արուեստ Դիոնիսեայ Քերականի եւ հայ մեկնութիւնք նորին» (1915 թ.), «Քննական պատմություն Հայոց» (1946 թ.):

Ադոնցը ներկայացրեց, թե որքան մեծ դեր է կատարել ծագումով հայկական Մակեդոնյան հարստությունը իր կառավարման երկու դարի ընթացքում Բյուզանդական կայսրության կյանքում: Այդ ժամանակահատվածում Բյուզանդիան եղել է աշխարհի ամենաքաղաքակիրթ ու հզոր պետությունը: Նա առաջինը Ուրարտուն համարեց Հայաստան: Նա ապացուցեց, որ Բագրատունիների թագավորական գերդաստանն ամենաերկարակյացն է իր տևողությամբ՝ համաշխարհային պատմության մեջ:

Գիտնականը շատ ճշգրտումներ է կատարել բյուզանդագիտության ու հայագիտության մեջ:

Ադոնցը շատ մեծ տեղ է տվել հայ եկեղեցու դերին հայոց պատմության մեջ և այդ հարցին նվիրել է կարևոր հետազոտություններ՝ պնդելով հայ եկեղեցու ազգապահպան դերը բոլոր դարերի համար:

Հայագետը եղել է հայ դատի երդվյալ պաշտպանը և այդ առիթով եվրոպական պարբերականներում գրել է խիստ քննադատական հոդվածներ՝ հօգուտ հայ ազգի պատմական իրավունքների:

Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, իր ճշգրիտ գիտական դրույթներով ու փաստերով, ելակետային է հետագա բոլոր բյուզանդագետների ու հայագետների համար:

Անլիլյա Դոլուխանյան – ք. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա

⁵⁹ Ի 2 խ ա ն. 1952, 41:

դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, գրականության դասավանդման մեթոդիկա, գրաքննադատություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 40 գրքի և շուրջ 800 հոդվածի: ORCID:0000-0001-9526-9464.
aelita.dolukhanyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1968, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 694 էջ [Abeghyan M. 1968, Works, V. III. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the ASSR, 694 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2006, Երկեր հինգ հատորով, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 648 էջ [Adontz N., 2006, Works in five volumes, V. I. Yerevan, YSU Publishing House, 648 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2006, Երկեր հինգ հատորով, հ. Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 674 էջ [Adontz N. 2006, Works in five volumes, V. II. Yerevan, YSU Publishing House, 674 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2008, Երկեր հինգ հատորով, հ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 489 էջ [Adontz N. 2008, Works in five volumes, V. III. Yerevan, YSU Publishing House, 489 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2009, Երկեր հինգ հատորով, հ. Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 715 էջ [Adontz N., 2009, Works in five volumes, V. IV. Yerevan, YSU Publishing House, 715 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2012, Երկեր հինգ հատորով, հ. Ե, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 656 էջ [Adontz N. 2012, Works in five volumes, V. V. Yerevan, YSU Publishing House, 656 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2012, Երկեր, հ. Զ, Լրացուցիչ հատոր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 531 էջ [Adontz N. 2012, Works, V. VI, Additional volume. Yerevan, YSU Publishing House, 531 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2014, Երկեր, հ. Է, Նամականի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 286 էջ [Adontz N., 2014, Works, V. VII, Collection of letters. Yerevan, YSU Publishing House, 286 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 2016, Երկեր, հ. Ը, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը և նախարարական կարգը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 468 էջ [Adontz N. 2016, Works, V. VIII, Armenia in the Period of Justinian; political situation and ministerial order. Yerevan, YSU Publishing House, 468 p. (in Armenian)]:

Ադոնցյան մտածումներ. 2024, Կազմող Մանավազդ սարկավազ Մկրտչյան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 87 էջ [Adontz' thoughts (Adontzian Insights). 2024, Compiler Deacon Manavazd Mkrtchyan, Holy Etchmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin Publishing House, 87 p. (in Armenian)]:

Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ. 2005, Ծննդյան 140 և մահվան 70-ամյակների տարելիցի ժողովածու, խմբագրությամբ Պ. Մ. Մուրադյանի, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., էջ 147–152 [Academician Nikoghayos Marr. 2005, Collection dedicated to the 140th anniversary of his birth and to the 70th anniversary of

his death, edited by P. M. Muradyan. Yerevan, “Zangak-97” Publishing House, pp. 147–152 (in Armenian)]:

Դոլուխանյան Ա. 2009, Դրվագներ հայ գրաքննադատական մտքի պատմությունից, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 222 էջ [Dolukhanyan A. 2009, Episodes from the history of the Armenian literary criticism. Yerevan, “Zangak-97” Publishing House, 222 p. (in Armenian)]:

Դոլուխանյան Ա. 2022, Նիկողայոս Ադոնց, Երևան, «Արեգ» հրատ., 159 էջ [Dolukhanyan A. 2022, Nikoghayos Adontz. Yerevan, “Areg” Publishing House, 159 p. (in Armenian)]:

Եղիշե. 1989, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 447 էջ [Eghishe 1989, About Vardan and the Armenians' War, Translation and annotations by Y. Ter-Minasyan. Yerevan, YSU Publishing House, 447 p. (in Armenian)]:

Իշխան Մ. 1952, Երեք մեծ հայեր, Բեյրութ, տպ., Էտվան, 98 էջ [Ishkhan M., 1952, Three great Armenians. Beirut, “Etván” Publishing House, 98 p. (in Armenian)]:

Իսահակյան Ավ. 2021, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, Նամակներ (1924–1957), Երևան, «Էդիթ պրինտ» հրատ., 1135 էջ [Isahakyan Av. 2021, Complete collection of works in fourteen volumes, Letters (1924–1957). Yerevan, “Edit Print” Publishing House, 1135 p. (in Armenian)]:

Հասրաթյան Մ. 1985, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 277 էջ [Hasratyan M., 1985, Historical and archaeological studies. Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of the ASSR, 277 p. (in Armenian)]:

Ղազար Փարպեցի. 1982, Հայոց պատմություն, Թուրթ Վահան Մամիկոնյանին, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 537 էջ [Ghazar Parpetsi 1982, History of Armenia, Letter to Vahan Mamikonyan, Translation into modern Armenian and annotations by Bagrat Ulubabyan. Yerevan, YSU Publishing House, 537 p. (in Armenian)]:

Ղուկաս Սեբաստացի. 1988, Դավիթ Բեկի պատմությունը, Աշխարհաբար վերապատմեց Արշակ Մադոյանը, Երևան, «Արևիկ» հրատ., 43 էջ [Ghukas Sebastatsi. 1988, History of Davit Beck. Retold in Modern Armenian by Arshak Madoyan. Yerevan, “Arevik” Publishing House, 43 p. (in Armenian)]:

Մկրտչյան Աշ. 1968, Հինգերորդ դարի հայ դպրություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 626 էջ [Mkrtchyan Ash. 1968, Armenian literature in the fifth-century. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 626 p. (in Armenian)]:

Նիկողայոս Ադոնցը միջազգային ճանաչում ունեցող բյուզանդագետ և հայագետ, 2021, Հոգևածների ժողովածու՝ նվիրված Նիկողայոս Ադոնցի ծննդյան 150-ամյա հոբելյանին, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 112 էջ [Nichoghayos Adontz is internationally recognized Byzantine scholar and Armenologist. 2021, Collection of articles dedicated to the 150th anniversary of the birth of Nichoghayos Adontz. Yerevan, “Lusakn” Publishing House, 112 p. (in Armenian)]:

Վասիլ Դիգենիս Ակրիտաս. 1978, Թարգմանություն, ուսումնասիրություն, ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 230 էջ [Vasil Digenis Akritas, 1978, Translation, research, and notes by Hrach Bartikyan.

Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the ASSR, 230 p. (in Armenian)]:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան. 2002, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, էջ 17–18 ["Christian Armenia" Encyclopedia, 2002. Yerevan, Editorial Board of the Armenian Encyclopedia, pp. 17–18 (in Armenian)]:

Гумилев Л., 2017, Энциклопедия. Москва, Издательство “Художественная литература”, 804 с. [Gumilyov L., 2017, Encyclopedia. Moscow, “Khudojestvennaya Literatura” Publishing House, p. 804 (in Russian)].

Conybeare F., 1913, A catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum. London, Oxford University Press, 410 p.

Dowsett Ch. 1997, Sayat-Nova, An 18th-century troubadour, A biographical and literary study. Lovanii, print Aedibus Peeters, 505 p.

Lacroze M. 1739, Histoire du christianisme d’Ethiopie et d’Arménie ed. La Veuve Le Vier. Berlin, et Pierre Paupie, 72402 p.

Madame Chantre B. 1893, A travers l’Arménie Russe. Paris, Librairie Hachette. 320 p.

Nouveau Petit Larousse illustré, 1932. Paris, Librairie Larousse. 1760 p.

УНИКАЛЬНЫЙ ВИЗАНТИНИСТ И АРМЕНОВЕД: НИКОЛАЙ АДОНЦ

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫ

Резюме

Ключевые слова: Адонц, Марр, византинист, арменовед, Урарту, Тигран Великий, Македонская династия, Петербург, семинария Геворкян, Дионисий Фракийский, Армянский вопрос.

Николай Адонц (1871–1942) являлся византинистом и арменоведом, снискавшим международную славу. Он получил блестящее образование в Татевском монастыре, Эчмиадзинской семинарии Геворкян, в Тифлисе, Петербургском университете, который окончил с золотой медалью.

В 1899–1901 гг. Н. Адонц, благодаря финансовой поддержке Александра Манташянца, стажировался в Лондоне, Париже, Мюнхене, Страсбурге, Венеции, Венском университете, в матенадаранах и библиотеках. Ему выпала честь прослушать курс лекций таких известных ученых, каковыми были Карл Крумбахер, Антуан Мейе, Генрих Хюбшман и др.

Он писал на грабаре (древнеармянском), западноармянском и восточноармянском, русском, французском, английском, немецком языках. Ученый владел санскритом, латинским, византийским греческим (среднегреческим), персидским, грузинским, ассирийским, читал клинопись урартов и других народов.

Три фундаментальных труда Н. Адонца по византистике и арменоведению [«Армения в эпоху Юстиниана» (1908 г.), «Дионисий Фракийский и армянские толкователи» (1915 г.), «Критическая история Армении» (1946 г.)] внесли весомый вклад в эту сферу науки.

Н. Адонц показал, какую роль сыграла армянская Македонская династия на протяжении её двухсотлетнего правления в истории Византийской империи. В этот исторический период Византия являлась самым цивилизованным и могущественным государством в мире. Следует отметить, что ученый первым назвал Урарту Арменией.

Н. Адонц доказал, что царская династия Багратидов была самой долго правившей в мировой истории. Он внес ряд важных уточнений и поправок в византинистику и арменоведение.

Н. Адонц придавал огромное значение роли церкви в армянской истории и посвятил этому вопросу ряд важных исследований, в которых акцентировал ключевую роль церкви в сохранении национальной идентичности народа.

Н. Адонц являлся ревностным защитником Армянского вопроса. В этой связи он выступал в европейской прессе с критическими статьями в защиту армянского народа и его исторических прав.

Научное наследие Н. Адонца, с его выверенными положениями и фактами, является отправной точкой для будущих византинистов и арменоведов.

Аэлита Долуханян – д. филол. н., проф., член-корреспондент НАН РА, зав. кафедрой древнеармянской и средневековой армянской литературы и методики ее преподавания АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: древнеармянская и средневековая армянская литература, устное народное творчество, современная армянская литература, методика преподавания литературы, литературная критика, арменоведение, литературные связи. Автор 40 книг и около 800 статей. ORCID: 0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

A UNIQUE BYZANTINIST AND ARMENOLOGIST,
NICHOLAS ADONTZ

AELITA DOLUKHANYAN

Summary

Keywords: Adontz, Marr, Byzantinist, Armenologist, Urartu, Tigran the Great, Macedonian dynasty, St. Petersburg, Gevorkian Seminary, Dionysius Thrax, the Armenian Question.

Nicholas Adontz (1871–1942) was an internationally renowned Byzantinist and Armenologist. He received a brilliant education at the Tatev Monastery, the

Gevorkian Seminary in Etchmiadzin, in Tiflis, and at St. Petersburg University from which he graduated with a gold medal.

From 1899 to 1901, thanks to the financial support of Alexander Mantashyants, N. Adontz completed internship in London, Paris, Munich, Strasbourg, Venice, and at the University of Vienna, working in various matenadarans (manuscript repositories) and libraries. He had the honor of attending lectures by such eminent scholars as Karl Krumbacher, Antoine Meillet, Heinrich Hübschmann and others.

He wrote in Grabar (Classical Armenian), Western Armenian, Eastern Armenian, Russian, French, English, and German. The scholar was proficient in Sanskrit, Latin, Byzantine Greek (Medieval Greek), Persian, Georgian, Assyrian, and could read the cuneiform of the Urartians and other peoples.

Three fundamental works by Adontz on Byzantinology and Armenology [“Armenia in the Period of Justinian” (1908), “Dionysius Thrax and the Armenian Commentators” (1915), “Critical History of Armenia” (1946)] made a significant contribution to this field of science.

N. Adontz demonstrated the role played by the Armenian Macedonian dynasty throughout its two-hundred-year reign in the history of the Byzantine Empire. During this historical period, Byzantium was the most civilized and powerful state in the world. It should be noted that N. Adontz was the first to refer to Urartu as Armenia.

N. Adontz proved that the reign of the Bagratid royal dynasty was the longest in the world history. He introduced a number of important clarifications and amendments to Byzantinology and Armenology.

N. Adontz attached immense importance to the role of the Church in Armenian history and dedicated a number of important studies to this issue, emphasizing the Church's key role in preserving the national identity of the people.

He was a zealous defender of the Armenian Question. In this regard, he published critical articles in the European press in defense of the Armenian people and their historical rights.

The scientific legacy of N. Adontz, with its verified propositions and facts, serves as a starting point for future Byzantinists and Armenologists.

Aelita Dolukhanyan – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Correspondent Member of NAS RA, Chairperson of the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature and its Teaching Methodology at the ASPU after Kh. Abovyan. Scientific interests: Ancient and Medieval Armenian Literature, folklore, contemporary Armenian Literature, methodology of teaching literature, literary criticism, Armenology, literary ties. Author of 40 books and about 800 articles. ORCID: 0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

ԹՈՎՄԱՍ ԹԵՐԶՅԱՆԸ՝ ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ*

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Քանայի բառեր՝ Կ. Պոլիս, Թովմաս Թերզյան, Արշակ Չոպանյան, մանկավարժ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, թարգմանիչ:

Ամփոփում

Արևմտահայ ականավոր գրող, քննադատ, հրապարակագիր, թարգմանիչ, ազգային-մշակութային գործիչ Արշակ Չոպանյանը (1872–1954) ավագ սերնդի նույնքան նշանավոր բանաստեղծ, թատերագիր, թարգմանիչ, գեղագետ ու մանկավարժ Թովմաս Թերզյանի (1840–1909) անձի և գործի վերլուծությանն ու գնահատությանն անդրադարձել է բազմիցս՝ սկսած 1890-ական թվականների սկզբից, քառորդ դարի ընթացքում: Տարբեր առիթներով գրված այդ անդրադարձները ներառում են ինչպես Թերզյանի կենսագրությանը, անհատական նկարագրին, մանկավարժական ունակություններին, ստեղծագործություններին նվիրված հոդվածներ, այնպես էլ ծավալուն հետազոտություններ և չափածո խոսք՝ քերթված: Ի վերջո, այդ ամենը նա ընդհանրացրել է Թ. Թերզյանի «Բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածոյ»-ի (1929, Վենետիկ) Առաջաբանում:

Նախաբան

Թ. Թերզյանի ստեղծագործական անհատականության և գրական վաստակի գնահատության առանցքը, ըստ Ա. Չոպանյանի, ընդգրկում է մանկավարժությունն ու բանաստեղծությունը: Նրա առաջին ծանոթությունն ու առնչությունները Թ. Թերզյանի հետ տեղի են ունեցել 1880-ականների երկրորդ կեսին՝ Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում ուսանելու տարիներին (1887–1891): Վարժարանի՝ մեծ ճանաչում և համբավ ունեցող ուսուցիչների՝ Մատաթիա Գարագաշյանի, Գարեգին Սրվանձտյանի, Եղիա Տեմիրճիպաշյանի, Մադաքիա Օրմանյանի, Մինաս Չերազի և այլոց թվում էր նաև Թովմաս Թերզյանը: Վերջինս մեծ դեր է խաղացել իր ուսանողների, այդ թվում՝ Ա. Չոպանյանի ստեղծագործական անհատականության՝ ազգային, ընկերային գաղափարների ձևավորման, աշխարհայացքային ունակությունների զարգացման

* Ներկայացվել է 11. III. 2026 թ., գրախոսվել է 22. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

գործում: Նա ոչ միայն ուսուցանում էր բանաստեղծության արվեստը, այլև բացահայտում դրա բուն էությունը, բանաստեղծների հոգին: Ահա թե ինչու, իրատեսորեն գնահատելով ուսուցչի ներդրումը նաև թարգմանության, թատերագրության և այլ ասպարեզներում, Ա. Չոպանյանն ամենից մնայունը համարում էր մանկավարժի դերն ու բանաստեղծի ինքնատիպ էությունը:

«Արդիւնաւոր» մանկավարժը

Իր ողջ կյանքի ընթացքում Ա. Չոպանյանը մեծ երախտագիտությամբ և կարոտով է հիշել ուսանողության շրջանում Կեդրոնականում տիրող առինքնող մթնոլորտն ու գիտական-կրթական բարձր մակարդակը: Առանձնակի ջերմությամբ են շնչում, մասնավորապես, նշանավոր բանաստեղծ, թատերագիր, թարգմանիչ, գեղագետ և մանկավարժ Թ. Թերզյանին նվիրված տողերը: «Մէկէ աւելի հայ սերունդներ իրմէ սորված են սիրել, ըմբռնել, ճաշակել գեղարուեստն ու գրականութիւնը, – գրում է նա: – ... Թերզյանի արուեստագետներէն, գրագետներէն շատերը իր աշակերտներն եղած են: Ես ինքս՝ իրեն շատ բան կը պարտիմ: Երբէք պիտի չմոռնամ իր դասերը Կեդրոնականին մէջ»¹: Պատճառներից մեկն այն էր, շարունակում է Չոպանյանը, որ Թերզյանը ««փրոֆէսորի» ծանր ու հաւակնոտ տիպարը չէր» և նրա դասերը «դասեր» չէին սովորական իմաստով, այլ «արուեստագետի մը խօսուղոտութեն», որով «ուսուցչութենէն վեր բան մըն էր իր ըրածը»: Օրինակ՝ շատ դեպքերում մանրամասն ու երկար քննություն-բացատրությունների փոխարեն, «... կ'առնէր երոպացի մեծ բանաստեղծի էջ մը ու կը կարդար, ու կը մեկնէր, կ'ապրէր զայն, ու մեր հոգոյն ու մտքին մէջ թափանցել կուտար անոր գեղեցկութիւնը ...»: Այսինքն՝ «մեծ բանաստեղծ մըն էր որ մեծ բանաստեղծներու հոգին մեզի կը բանար»: Չոպանյանի զգայուն ընկալումներում առանձնապես տպավորվել են ուսուցչի դեմքը, արտահայտիչ շարժումները. «Ա՛խ. անպատմելի գեղեցկութիւնը զոր իր դէմքը՝ արդէն ա՛յնքան գեղեցիկ՝ կը զգենուր այդ պահերուն, – անթաքույց կարոտով բացականչում է նա, – գանգուր մագերով պսակուած լայն ճակատը աւելի կը լայննար, դէմքին գծերը կ'այլափոխուէին, կը լուսավառէին, ներքին անճառ բերկրութիւնով մը կը ծաղկէին»: Հատկապես տպավորիչ էին ուսուցչի աչքերը՝ «գեղեցկին գինովութեամբը ճաճանջաւորուած», «ամբողջ դասարանը ընդգրկող սաւառնագին նայուածքը» ու նաև՝ «նուրբ, բարեշնորհ մարդու աննման ժեսթերը՝ պարզ, փափուկ ու գողտոր», որ ստորագծում էին «իր խանդոտ, սրամիտ, ընտանի ու խորթափանց, հմայող, համոզող ու սնուցանող խօսքը»: Աննման այդ հրապույրից, վկայում է Չոպանյանը, իրենց «բռնուած» էին զգում նույնիսկ «ամէնէն քիչ գրասէր» ուսանողները, որոնք ևս «արբշիռ՝ մտիկ կ'ընէին, ու կը սորվէին սիրել գրականութիւնը»: Եվ դա դեռ բավարար չէր. գրականությունից բացի, Թերզյանը սովորեցնում էր նաև «կեանքի գեղարուեստը, քաղաքավարութիւնը», որի «անհրաժեշտութիւնը զգացնող ամէնէն ազդեցիկ ուսուցիչն եղած է ինք մեր մէջ»²:

¹ «Անահիտ» (Փարիզ), 1909, թիվ 1–2, 38:

² «Անահիտ», 1909, թիվ 1–2, 38–39:

Չոպանյանը խոստովանում է, որ ընդհանուր այդ տպավորություններից բացի, Թերզյանն առանձնահատուկ դերակատարություն է ունեցել իր անձնական կյանքում, անհատական նկարագրի ձևավորման մեջ: «Կեդրոնականի իր այդ դասերու տպաւորութեան տակ զոր կրած եմ բոլոր ընկերներուս հետ, – գրում է նա, – ... ու նաեւ այն հայրական մտերմութենէն զոր վարժարանին մէջ իսկ, հաճելով տեսնել իմ մէջս գրական որոշ խոստումներ, ինք շնորհեց ինծի և որով ինծի այնքան թանկագին խրախուսանք մը տուաւ և առաջին քայլերուս մէջ իմ վրաս աւելի վստահ ըլլալու օգնեց ինծի»: Ավելի մանրամասնելով այդ օգնության դրսևորումները՝ պատմում է, որ ուսուցիչ Թերզյանը «... մերթ կ'առնէր իմ բանաստեղծական մէկ փորձս տուն կը տանէր և մանրակրկիտ սրբագրութիւններով կը բերէր ինծի», երբեմն էլ տուն է հրավիրել, երկարորեն խոսել «իր նախընտրած հեղինակներուն վրայ», պատասխանել իր հարցումներին կամ «բարերար խստութեամբ մը» ցույց տվել իր գրվածքներից մեկի թերությունները³: Այդ իմաստով նա մեծապես պարտական էր զգում իրեն, քանի որ «Բաց ի Կեդրոնականի դասերէն, ինքը՝ հայրական համակրութեամբ մը՝ զոր կեանքիս մեծագոյն պատիւներէն մին կը համարիմ, իմ առաջին քայլերուս մէջ զիս քաջալերած, թերութիւններս ուղղած, ինծի առաջնորդ ու զօրավիգ է եղած»: Եվ նա մեծագոյն երախտագիտութեամբ է հիշում «իր վարպետ արուեստագէտի խրատները, իր անթերի ճաշակով գրագէտի ցուցմունքները, իր սէրը, իր խրախուսանքը», որոնք բարերար ներգործություն են ունեցել իր ներաշխարհի ձևավորման վրա: Ահա թե ինչու իրեն մշտապես համարել և համարում է «իր խոնարհ ու շնորհապարտ աշակերտը»⁴:

Որ Կեդրոնականի մեծանուն մանկավարժները՝ այդ թվում, անկասկած, նաև Թերզյանը, փոխադարձաբար բարձր են գնահատել պատանի Չոպանյանի կարողություններն ու արվեստագիտական ձիրքը, վկայում է նաև վերջինիս ավագ մտերիմներից Լևոն Բաշալյանը՝ 1898 թ. հունվարի 10-ին նրան ուղղած նամակում. «Գովեստներով իմացեր էի միշտ Ձեր անունը Ձեր ուսուցիչներէն»⁵, – գրում է նա:

Թ. Թերզյանը, հիմնական դասախոսություններից բացի, նաև ժամանակի գրական անցուդարձերի վերաբերյալ կարևոր ու հիշարժան տեղեկությունների աղբյուր էր գրասեր ու գեղասեր ուսանողների համար: Ժամանակի «... պոլսահայ համայնքին նշանաւոր մէկ դէմքը» հանդիսացող, պետական, ազգային և մշակութային գործիչ Թ. Թերզյանի աներորդի Հովհ. Սագրեյանին⁶ նվիրված դիմանկար-հոդվածում Չոպանյանը հիշատակում է, որ վերջինս բարձր

³ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԻԴ:

⁴ «Անահիտ», 1909, թիվ 1-2, 38-39:

⁵ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 16:

⁶ Հովհ. Սագրեյանը եղել է «օսմանեան Արտաքին Գործոց Նախարարատան թարգմանութեան գրասենեակի» պաշտոնյա, մամուլի տեսուչ, «Հանրային Կրթութեան Նախարարատան թարգմանութեան եւ շարադրութեան խորհրդի անդամ»: Թ. Թերզյանն ամուսնացել էր Հովհ. Սագրեյանի քրոջ դստեր՝ Սաթենիկի հետ: Ավելի մանրամասն տե՛ս՝ Չոպանեան Ա. Յովհաննէս Սագրեյան, «Անահիտ», 1934, թիվ 5-6, 1-18:

էր գնահատում Մ. Պեշկեպաշյանի և Ռ. Պատկանյանի նման ազգային նվիր-
յալ բանաստեղծների մարդկային ու ստեղծագործական արժեքը: Եվ երբ
1887-ին Գամառ-Քաթիպան ժամանել էր Կ. Պոլիս և մի քանի շաբաթ մնացել,
Հովհ. Սազրզյանը հաճախ էր իր տան մեջ «եղբայրաբար» հյուրասիրել ու
պատվել նրան: «Մենք՝ Կեդրոնականի աշակերտներս, – այդ մասին պատմում
է Չոպանյանը, – մեր ուսուցիչ Թերզեանէն իմացանք այն օրերուն եւ ատոր
համար խորունկ սէր մը զգացինք այդ պետական պաշտօնատարին հանդէպ՝
որ այդպիսի ազնիւ ու քաջ ժեսք մը կ'ունենար ապստամբաշունչ հայ գուսա-
նին համար»: Նույն կերպ, «Կեդրոնականի իր դասերէն մէկուն ընթացքին»,
Թերզյանը պատմել է ուսանողներին, որ Պետրոս Աղամյանի՝ Կ. Պոլիս այցե-
լության օրերին «Սազրզեան, իրեն հետ միասին գացած ըլլալով *Օթելլօ*ի այն
ներկայացման զոր Բերայի յոյն թատերախումբը կազմակերպած էր ի պատիւ
Աղամեանի» և ուր Աղամյանը հայերեն, իսկ հույն դերասանները հունարեն էին
կատարում իրենց դերերը, Սազրզյանը «... զմայլած Աղամեանի բերնին մէջ
հայերէնին ստացած ներդաշնակութենէն եւ ուժգին գեղեցկութենէն», ասել էր
իրեն, թե «Հայերէնը աւելի աղւոր, աւելի ճոխ կը հնչէ քան յունարէնը ...»⁷:

Ա. Չոպանյանի հիշողության մեջ հաճելիորեն տպավորվել է նաև 1891 թ.
Կեդրոնականի առաջին շրջանավարտների պարզաբանության հանդեսը,
որում վարժարանի մեկ այլ՝ «սիրուած ու յարգուած», «մեծ ուսուցիչներէն» մե-
կի՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի «յուզիչ» ճառից հետո Թերզյանն ընթերցել է իր
«այնքան սիրուն տաղը հայրական գորովի գերազնիւ ոգով մը և գաղափա-
րապաշտ, արի, լաւատէս շունչով մը թրթռուն, «Բարի՛ յաջողուած», ուր վեհ
բանաստեղծն ու վարպետ ուսուցիչը կը միանան՝ նոր սերունդին առողջ ու բա-
րի առաջնորդի իրենց դերը քնարերգական լուսաւոր էջի մը մէջ բանաձեւելու
համար»⁸:

Այդ ամենից հետո միանգամայն տրամաբանական էր, որ Կեդրոնականն
ավարտելուց մեկ տարի անց՝ 1892-ին, որպես Արփ. Արփիարյանի հիմնած
«Հայրենիք» օրաթերթի ակտիվ աշխատակից ու մի քանի տպավորիչ հրապա-
րակումների, բանաստեղծական ժողովածուների հեղինակ, արդեն որոշակի
ճանաչում ունեցող Չոպանյանն իր բողոքի ձայնն է բարձրացնում Թերզյանին
«Ֆրանսերէն թարգմանութեան ուսուցչի» պաշտոնից հեռացնելու կապակ-
ցությամբ՝ իր այդ դիրքորոշումը հիմնավորելով նրանով, որ վարժարանի
Խնամակալությունը նախ շատ մեծ սխալ էր գործել «առաջին օրէն (...) գրա-
կան պատմութեան դաս մը» նրան չհանձնելով, որի (և ուսանողների կրթութե-
յան հմտությունների) մեծ գիտակ էր ու «գրագիտութեան պատուական ուսու-
ցիչ մը կրնար ըլլալ»: Խնամակալության ուշադրությանը հանձնելով «դեռ իր
սխալն ուղղելու» առաջարկը՝ նա նշում է, որ հակառակ պարագային անգամ
գոհ է իր կարծիքն արտահայտելու համար, որը, ըստ իրեն, «գէթ երախտա-
գիտութեան պարտքի մը հատուցումն է իմ վարպետներէս մէկուն, որուն շատ
բան կը պարտիմ»⁹:

⁷ «Անահիտ», 1934, թիվ 5–6, 14–16:

⁸ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԻԴ:

⁹ «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 28. IX. 1832:

«Գերազանցապես ինքնատիպ» բանաստեղծը

Թ. Թերզյանը բեղուն ու բազմաժանր ստեղծագործող հեղինակ է, ահա թե ինչու, Չոպանյանի տեսակետով. «Ինչ որ պիտի մնայ Թերզեանէն յաւիտենապէս կենդանի ու գեղեցիկ, իր մեծ ուսուցչի դերին յիշատակն է, և ասկից ալ ասելի՝ իր միանգամայն ներշնչող ու արուեստագէտ բանաստեղծի թանկագին գործն է»¹⁰: Անաչառորեն գնահատելով եվրոպական պոեզիայից Թերզյանի կատարած թարգմանությունները¹¹, գրած թատերգություններն ու դասագրքերը¹² Չոպանյանը գտնում է, որ, այնուամենայնիվ, «Թերզեանի գրական փառքը իր բանաստեղծութեանց մէջ է: Հոտ ինքը մին է մեծագոյններէն որ հին ու նոր ատեններուն երեւցած են Հայոց մէջ»: Նա «անճիշդ» է համարում ոմանց կողմից արտահայտվող «նմանողութեան մեղադրանքը»՝ հաստատելով, որ «Թերզեան բանաստեղծը գերազանցապես ինքնատիպ է», քանի որ թեև նրա քերթվածներում, անշուշտ, զգացվում են օտար՝ հիմնականում եվրոպական բանաստեղծներից «բազմազան ազդեցություններ», սակայն դրանց մեծագույն մասի մեջ տիրում են «հեղինակին անձնական խառնուածքը, յատուկ զգայնութիւնը, սեփական աշխարհայացքն ու ճաշակը»¹³:

Չոպանյանն առարկում է նաև մեծ տարածում գտած այն կարծիքին, թե «Թերզեան շնորհի ու փափկութեան երգիչ մըն է, կորովի ու բարձր թռիչքէ զուրկ», թե միայն «սիրերգու մը կամ եղերերգակ մըն է, որուն գործին մէջ մտածումը քիչ տեղ ունի» կամ «ասելի աշխարհաքաղաքացի է քան Հայ», վերջապես, «անցեալի ճարտար ու ներշնչեալ ոգող մըն է, հին գրական բանաձեւերու յարած և զանոնք տաղանդով կիրարկող բանաստեղծ մը, որուն մեր ժամանակի ոգին ու ճաշակը օտար մնացած են»: Ընդ որում՝ ըստ նրա՝ այս պնդումներն անողներից շատերը ոչ միայն ծանոթ չեն եղել Թերզյանի «քերթողական գործին ամբողջութեան», այլև ուշադրությամբ չեն կարդացել «նոյն իսկ տպուած բազմաթիւ էջերը՝ որ արդէն իսկ ա՛յնքան այլազան են ...»: «Թերզեան ի ծնէ բանաստեղծ մըն է, – համոզված է Չոպանյանը, – զոր բնութիւնը յորինած է երգելու համար»: Ապացույցներից մեկն այն է, որ նրա քերթվածներն աչքի են ընկնում ներդաշնակությամբ, ներքին ռիթմով ու երաժշտականությամբ: Չոպանյանի վկայությամբ՝ «Պէտք է, կ'ըսէր իր մտերիմներուն,

¹⁰ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԼԹ:

¹¹ «Թերզեան մեր լաւագոյն թարգմանիչներէն մին ալ եղած է, իր «Անակրէոնի Տաղեր» ու գրաբար ոտանաւոր հայացումը գոհար մըն է» (Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԹ): Զմայելի են նաև Թովմաս Մուրից, Տասսոյից, Հյուգոյից, Լոնգֆելլոյից և ուրիշներից կատարած թարգմանությունները:

¹² «Իր թատերգութիւնները զուրկ չեն որոշ գրական յատկութիւններէ, բայց նմանողութիւնը անոնց մէջ բաւական տիրող տեղ կը բռնէ», «Իր դասագրքերը օգտակար եղած են, բայց հետետողութեամբ յորինուած գրքոյկներ են՝ գրականութեան հետ քիչ կապ ունեցող» (Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԼԹ):

¹³ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԹ:

երաժշտական զգացում ունենալ գեղեցիկ ոտանավորներ գրելու համար. տողերուն կշռութիւնը մարդ պէտք է ականջին մէջ ունենայ ...»¹⁴: Նա «բնագրական ու միամիտ» չէ, այլ «իւր զգացմանց տիրող, զանոնք վարող», «ներշնչեալ», բայց նաև «գիտակից ու ինքնատիպ բանաստեղծ մը՝ դժուարահաճ ճաշակով, նրբախոյզ արուեստով»: Նրա քերթվածների մեծ մասի մեջ «անձնական ներշնչման մը հուրը կայ. անկեղծ զգայնութիւն մը, մերթ փափուկ ու թեթեւ, մերթ խոր և ուժգին, կ'ոգեւորէ զանոնք»: Բայց կա նաև այդ ամենին տիրող, «որոշ աշխարհայացք մը, սեփական մտածողութիւն մը ...»¹⁵: Չոպանյանն այդ մտածողության էական տարրերից է համարում ազգային՝ հայկական միջուկի առկայությունը: Առարկելով այն տեսակետին, թե Թերզյանն իր քերթվածներում մեծ նախորդներից ավելի քիչ տեղ է հատկացրել «հայ ցեղին հին ու նոր պատմութեան», ինչպես նաև ժամանակակից ազգային բաղձանքներին, ցավերին ու պայքարներին՝ գտնում է, որ եթե «բնաւ իսկ տեղ տուած չըլլար ատոնց նորէն իրաւունք պիտի չունենայինք ատիկա մեղադրել իրեն»: Այդ համոզմունքը հիմնավորելով ոչ միայն նրանով, որ նույն «մեղադրանքը» կարելի է տալ նաև իրենց ազգերի պարծանքը հանդիսացող մի շարք բանաստեղծների (Բողկեր, Վեռլեն, Վինյի, Մյուսե, դը Լիլ, Գոթիե և այլք), այլև՝ որ Թերզյանը ևս «մեծ հայ բանաստեղծ մ'ըլլալու անգին ծառայութիւնը մատուցած է մեզի»: Բանն այն է, նշում է Չոպանյանը, որ «Թէրզեան՝ մարդը ի նկատի ունեցած է քան Հայը մասնաւորապէս, տիեզերական կեանքն ու ամբողջ մարդկութեան ճակատագիրն արտայայտել յաւակնած է – ճիշդ ինչ որ հայ բանաստեղծութիւնն այնքան քիչ է ըրած»: Այլ խոսքով՝ «Իր մտայնութեան մէջ տիրական է համամարդկային տեսիլը և ատոր համար իր բանաստեղծութեան տարողութիւնը աւելի մեծ է ու տեսական»: Ահա թե ինչու համոզված է, որ նրա «լաւագոյն էջերը թարգմանուելով *n* և է օտար բարձր հասարակութիւն կրնան շահագրգռել»: Այլ հարց է, ըստ Չոպանյանի, որ «այդ համամարդկային աշխարհայացքը» արտահայտվում է բանաստեղծի անհատական խառնվածքի միջով, որով և յուրաքանչյուր էջի մեջ «կը զգացուի թէ այդ խառնուածքը Հայու մըն է որ Պոլսոյ մթնոլորտին մէջ ծնած ու ապրած, Վենետիկեան միջավայրին մէջ ու Միսիթարեանց շունչին տակ կազմուած է ու *եվրոպական* արուեստի, գլխաւորապէս *յոյն-լատին* արուեստի, ազդեցութիւններով առաջնորդուած է»: Թերզյանն իր քերթվածներում «խանդավառականքով» բազմաթիվ անդրադարձներ է կատարել հայոց անցյալի «նշանակալից, վեհ, սխրալի կամ յուզիչ» դրվագներին, պատմական անհատներին՝ «Ազատութեան նախամարտիկ հերոս» Հայկին, «Հայ-Հերակլէս» Վահագնին, հայրենական ու ընտանեկան սրբությունների «անձնագրի պաշտպան» Արային¹⁶... Վերջապէս, չափազանց բնորոշ են «խոր ու ազնիւ զգացումով մը տոգորուած» այն մի քանի էջերը, «զոր գրած է իր օրով պայթող հայկական ողբերգութեան մասին իր ներքին վրդովմունքն արտայայտելու համար»: «Դահիճ Սուլթան

¹⁴ Թ է ր զ Ե ա ն. 1929, հ. I, ԼԵ:

¹⁵ Թ է ր զ Ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԱ:

¹⁶ Թ է ր զ Ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԲ:

Համիտը խարանող» բոլոր քերթվածների մեջ Չոպանյանն առանձնացնում է «*Խարազանը* և *Այգին* հոյակապ վերջաբանը»: Եվ ապա՝ «Ինչքան ուժեղ է իր փափուկ գայրոյթին մէջ՝ գերման կայսրուհւոյն ուղղուած վրէժխնդիր տաղը ...» («Կայսրուհիդ մեծազօր ...»): Կամ՝ «... ինչ սրտայոյզ, թանկագին էջ է այն, – գրում է Չոպանյանը, – զոր իր հիւանդ դողդղացող մատներով խազխազած է 1908ին՝ կարծելով թէ թուպէն եկած էր ուր իր հօրը ցեղը, իր ցեղը, որուն զարգացմանը ա՛յնքան տարիներ աշխատած էր, որուն մշակոյթ իր բերած գանձերով ճոխացուցած էր, վերջապէս գերեզմանէն յարուփին կ'առնէր իբր նոր Ղազարոս մը»¹⁷: Նրա բանաստեղծության մեջ հաճախ են երևում նաև «շնորհալին, փափուկը, քնքուշը» և այդ տեսակետից Թերզյանը «գերազանց է իրմէ առաջ մեր ունեցած բոլոր բանաստեղծներէն»: Երգել է նաև «երիտասարդութեան կրակները, երազները, տենչերը, սիրոյ ամբողջ վէպն իր հեշտանքներով ու դառնութիւններով», բնությունն ու նրա հրաշալիքները ...

Այդուհանդերձ, Չոպանյանը, այդ ամենից առավել, Թերզյանի ստեղծագործության «կարեւորագոյն բաժինն» է համարում այն քերթվածները, «ուր հոգին ու Աստուած կ'երգէ» կամ «մարդկային կեանքին ու ամբողջ տիեզերքի կեանքին վրայ արձըկուած իր մտածումը կ'արտայայտէ»՝ արձանագրելով, որ այդ ամենին քաջաձանոթ լինելուց հետո «այդ մտածումը մօտէն ուսումնասիրող մը պիտի չըսէ այլ եւս թէ Թէրզեան անցեալի երգիչ է լոկ»: Մեկնաբանելով ինքնատիպ բանաստեղծի «մտածման տիրող գիծը» հանդիսացող ոգեպաշտությունը, որի հիմքը հոգու անմահության գաղափարն է, իսկ նյութը սոսկ «ծառան է հոգիին»՝ միաժամանակ վերապահում է, թե դա «աժխաժաճառին կոյր հաւատքը չէ, ոչ ալ Ս. Գրքերու տառին կառչած մոլեռանդ մտքի մը չոր ու անձուկ քլիշէներու յարումը»: Ըստ նրա՝ Թերզյանը բնագրերով կարդացած և քաջաձանոթ է իր ժամանակի գիտունների և իմաստասերների, ընդ որում՝ ոչ միայն կրոնաշունչ ու ավանդապաշտ, այլև ազատամիտ մտածողների հայացքներին, և «ատոնց մէջէն նախընտրած է անոնք որ գիտութիւնը և հոգւոյն ու Աստուծոյ գոյութեան հաւատքը կը հաշտեցնեն»: Այսինքն, ընդգծում է Չոպանյանը. «Իր ոգեպաշտութիւնը իմաստասիրական հիմք մը ունի և գիտութեան չի հակադրեր ինքզինքը»: Դրանով իսկ «այդ հաւատացեալը» երբեք աչք չի փակել աշխարհում կատարվող անարդարությունների ու անիրավությունների, «տիեզերքին մէջ տիրող Չարին գործած անվերջ ոճիրներուն ...»¹⁸:

«Էապէս ռոմանթիկ» բանաստեղծը

Չոպանյանի բնորոշմամբ՝ Թերզյանը «հին չէ» նաև իր ոճի, գեղեցկագիտության մեջ, «իր ժամանակին արտայայտիչն է»՝ «Էապէս ռոմանթիկ»՝ Բայրոնի, Լամարտինի, Միլտոնի, Շելլիի, Մյուսէի, Վինյիի «ու մանաւանդ Հիւլյօյի» աշակերտ, որի դասական ոճով գրված քերթվածներում անգամ «ռոմանթիկ շունչէն բան մը կ'անցնի»: «Խորապէս» ցավ հայտնելով «Ապստամբք»-ի բնագիրն ամբողջապէս մեզ հասած չլինելու համար՝ Չոպանյանը գտնում է, որ «իր

¹⁷ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԳ:

¹⁸ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԳ–ԽԴ:

հոյակապ էջերէն մեկ քանին» պարունակող այդ քերթվածում «... ոչ միայն Միլտոն կայ, այլ և *Ելոայի Վինեին* ու *Հրեշտակի մը անկումին Լամարթինը*»: Եվ դա, ըստ նրա, բնական է, քանի որ «Ռոմանթիկ շրջանին յաղթական ու համասփիւռ րոպէին է որ Թէրզեան կազմուած է»: Եվ, մանաւանդ, իր երկու մեծ նախորդները՝ «այնքան պատկառանքով սիրած իր վարպետը»՝ Ղ. Ալիշանն ու «քնարի իր երեց ընկերը՝ զոր կը պաշտէր»՝ Մ. Պեշիկթաշլյանը, հոգով ու շնչով ռոմանտիկներ էին: Իսկ ինչ վերաբերում է Թերզյանին, ապա նա, Չոպանյանի բնորոշմամբ, «... ա՛յդ շրջանին «նորն» է որ իւրացուցած է և անոր մեծագոյն հայ արտայայտիչներէն մին եղած է»: Եվ տարիներ անց՝ ռոմանտիզմի տեղատվության շրջանում, մինչև անգամ մասամբ օգտվելով գրական այլ ուղղություններից, ոչ միայն չի ձգտել հետևելու «այդ ամբողջ բնաշրջութեան», այլև մնացել է «էապէս ռոմանթիկ, աւելի ճիշդ՝ մնացած է Թէրզեան»: Մինչև վերջ ինքնատիպ մնալու այդ էական հատկանիշի շնորհիվ է, որ նա «շարունակած է մինչև վերջը ի՛ր երգը երգել ...», ահա թե ինչու այսօր էլ նրա լավագոյն քերթվածների մեջ ընթերցողը «ոչինչ կը գտնէ որ «հինգած» թուի, մեռած անցեալի մը պատկանող երեսայ. Անոնք կը յուզեն, կը հմայեն, կ'ազդեն՝ ինչպէս անթառամօրէն կենդանի գեղարուեստական արտադրութիւններ ...»¹⁹:

Թերզյանի ստեղծագործական մտածողության և արվեստի առանձնահատկությունների թվում Չոպանյանը նշում է նաև այն, որ նրա բանաստեղծություններում «գործողութեան բաժինը ուժեղ է, աւելի քան ո և է ուրիշ հայ բանաստեղծի մէջ» և նա «առաջինն է որ վիպերգներ գրած է մեր մէջ, – Թումանեանէն ու Վարուժանէն առաջ»²⁰, որոնք, «քնարերգական ու նկարագրական ճոխ բաժին մ'ունենալով հանդերձ», աչքի են ընկնում նաև «գործողութեան ուժգնութեամբ, արագութեամբ, ճարտարութեամբ»²¹:

Գնահատությունը՝ չափածոյով

1909 թ. Թ. Թերզյանի մահվան լուրի ազդեցության տակ Չոպանյանն իր խորին զգացողություններն ու մտածումներն արտահայտել է նաև «Թովմաս Թէրզեանին» խորագիրը կրող բանաստեղծությամբ²²: Քերթվածն սկսվում է այդ Մեծ փոփոխության Խորհրդի մեկնման ակնկալիքով թափանցված տողերով.

*Ու հիմայ որ դուն անդին անցար դըռնէն Խորհրդդին,
Խոհուն ու քա՛ղցըր վարպետ, որ դրախտի մ'մէջ անգիշեր՝
Հոգւոյն անմահ թեւածման կը հաւրայիր սըրտագին,*

¹⁹ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԵ:

²⁰ Նշում է «Ապստամբք»-ի, «Հրանտ և Արուս»-ի, «Զարեհ և Նարդիկ»-ի վիպերգերը:

²¹ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԽԵ:

²² Տե՛ս՝ Թէրզիկ. «Ամէնուն տարեցոյցը» (Կ. Պոլիս), 1910, 96–100 (բանաստեղծությունից էջանշումները տրվում են տեքստում):

*Ի՞նչ տեսար, ա՛խ, ի՞նչ գըտար՝ երբ սուգեցար թանձրաստուհի
Անճանթին ծոցը պաղ ...*

Ներքին անթաքույց տագնապով հարց է ուղղում նրան, թե «Արդեօք իրա՞ն աչուրներդ, հազիւ գոցուած երկրատուր // Արփույն լոյսին, բացուեցան լոյսի մը մէջ մըշտապէս // Շողուն ու քաղցր աւելի քան աշխարհին մեր բոլոր // Լոյսերն աղօտ ...» (96–97): Ու թեւ կյանքի Գաղտնիքը նրան մեկնող «ընտրուած» մտքերը փակ են երկրաբնականների համար, բայց իրեն թվում է, որ տեսնում է սիրելի վարպետին՝ «հոյլին մէջ (...) անմահներու կաճառին ...»: Եվ դիմում է նրան խնդրանքով, որ Հիսուսի նման երևա՛ իրենց, խոսի՛ և ասի ու հաստատի՛, «թէ Բուրաստանն այդ վերին // Կա՛յ արդարեւ՝ իր անճառ ծաղկըներովը լոյսէ ...», որ Վերին այդ Աշխարհում չկան Չարիք ու Խավար, Տանջանք ու Ոճիւր և տիրում է միայն Ճշմարտին ու Արդարը, «Գեղեցկութեան գերագոյն հայեցում»-ը: Լռությունն է, սակայն, պատասխանը, ունա՛յն են աղերսանքները. «մըտածման ծա՛յնը մոռալ» հուշում է, որ նա, ում ողբում եք, այլևս «լրացուց իր դերն, եւ այժմ անըզգած // Ծրար մըն է լոկ նիւթի ...» (99):

Սակայն անդրդվելի է Չոպանյան-բանաստեղծի հուսալի մտածումը, քանզի համոզված է՝ ճշմարտությունն այն է, որ.

*Անհատին կեանքն անցաւոր, Ամբողջութիւնն է անմահ:
Կեանքը մէ՛կ է եւ անվերջ, իր ձեւերն են այլազան
Ու վաղանցուկ ...*

Իսկ Յավը տրված է մարդուն՝ իր «հոգիին մաքրագործմանը համար»։ Ուրեմն նա ևս, որ սիրելի ու պաշտելի վարպետն էր Ճշմարտին ու Գեղեցկին, արդեն ստացել է «պըսակն իր սուրբ վաստակին» և «անթառամ կեանքով մը մի՛շտ պիտ'ապրի // Իր երգերուն մէջ աղւոր. Հո՛ն է, հո՛ն է իր հոգին» (100):

Ամբողջական գնահատությունը

Նույն՝ 1909 թ. գրած և «Անահիտ»-ում տպագրած վերը հիշատակված «Թովմաս Թերզեան» հոդվածում Չոպանյանը նշում էր, որ դեռևս չի հավակնում տալ վարպետի ստեղծագործության սպառիչ վերլուծությունը, քանի դեռ հրապարակի վրա չկա նրա բանաստեղծությունների ամբողջական հրատարակությունը։ Իր նախաձեռնությամբ և տքնաջան աշխատասիրությամբ երկու տասնամյակ անց իրականացված երկհատորյակի Առաջաբանում նա վկայում է, որ Թերզյանն իր կյանքի ընթացքում «մէկէ աւելի անգամներ» ցանկացել է գոնե մեկ հատորի մէջ ամփոփել մամուլում և տարբեր ժողովածուներում տպագրված իր քերթվածները, բայց ամեն անգամ, տարբեր պատճառներով, «հետաձգած է այդ ծրագիրը»։ Եվ, ի վերջո, իրագործելով նրա այդ բաղձանքը, գոհունակությամբ նշում է, որ «ներկայ երկու հատորներուն մէջ (...) ամբողջ աշխարհի մը կայ գեղեցկութեան։ Հայ քերթութեան գանձարանին վրայ այս երկու հատորները արքայական պերճութեամբ գոհարակոյտ մըն է որ կը

բերեն անելը»²³: Նրա հավաստմամբ՝ այդ երկու հատորները ոչ միայն հաստատում են «արդարացի սքանչացումը», որին արժանացել էր «այդ ներշնչեալ քնարերգակն» իր ողջության ժամանակ, այլև ներկայացնում են նրան «անելի մեծ, անելի խոր, անելի բազմաձեւ, անելի Հայ, և նոյն իսկ անելի արդիական, ինչ որ կը կարծուէր»: Ըստ այդմ՝ «Թէրգեան մին եղած է ամէնէն լուսաւոր ու ներդաշնակ դէմքերէն որ մեր մէջ երեւցած ըլլան»: Եվ ուրեմն, Չոպանյանի համոզմամբ. «Իր կեանքն ու գործը, երկու բառով կարելի է ամփոփել. ան սիրեց ու երգեց, և սէր, գեղեցկութիւն ու երգ սորվեցուց. Բանաստեղծ եղաւ և ուսուցիչ, բանաստեղծութեան ուսուցիչ, գեղեցկութեան ուսուցիչ. այս է ամէն ինչ որ ըրաւ, և ի՞նչ կարելի է ընել այս աշխարհիս մէջ՝ անելի վեհ ու բարերար»²⁴:

Եզրակացություն

Արշակ Չոպանյանը Թովմաս Թերգյանի անձի և գործի վերլուծությանն ու գնահատությանն անդրադարձել է բազմիցս՝ սկսած 1890-ական թվականների սկզբից՝ քառորդ դարի ընթացքում:

Ըստ Ա. Չոպանյանի՝ թեև Թ. Թերգյանի տաղանդը դրսևորվել է մի քանի ասպարեզներում (բանաստեղծություն, թատերագրություն, թարգմանչություն, գեղագիտություն, մանկավարժություն), այդուհանդերձ, նրա գրական վաստակի գնահատության առանցքը ընդգրկում է մանկավարժությունն ու բանաստեղծությունը:

Ա. Չոպանյանը Թ. Թերգյանին բնութագրել է որպես «արդիւնաւոր մանկավարժ» և «գերազանցապէս ինքնատիպ», «էապէս ռոմանթիկ» բանաստեղծ:

Ի վերջո, բոլոր դիտարկումներն ու գնահատականները Ա. Չոպանյանն ընդհանրացրել է իր կազմած՝ Թ. Թերգյանի «Բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածոյ»-ի (1929, Վենետիկ) Առաջաբանում:

Պետրոս Դեմիրճյան – ք. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 4 մենագրության, 200-ից ավելի հոդվածի:

ORCID: 0009-0003-6265-1421. pdemirchyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դալլաքյան Կ. 1987, Արշակ Չոպանյան, Երևան, «Սովետական գրող», 480 էջ [Dallakyan K. 1987, Arshak Chopianian. Yerevan, “Sovetakan grogh”, 480 p. (in Armenian)]:

²³ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ I, ԾԴ:

²⁴ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, հ. I, ԺԱ:

Թերզյան Թ. 1929, Բանաստեղծությանց ամբողջական հավաքածոյ, հ. I (Առաջարան եւ Ծանոթութիւնք, Չոպանեան Ա, էջ ԺԱ-ԾԴ), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 455 էջ [Terzian T. 1929, Complete Collection of Poems, V. I (Preface and Introduction, Chohanian A., pp. 11–24). Venice, S. Ghazar, 455 p. (in Armenian)]:

Չոպանեան Ա., Թովմաս Թերզյան. – «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 28. IX. 1892 [Chohanian A., Tovmas Terzian. – “Hayreniq” (Constantinople), 28. IX. 1892 (in Armenian)]:

Չոպանեան Ա. 1909, Թովմաս Թերզյան. – «Անահիտ» (Փարիզ), թիւ 1–2, էջ 35–39 [Chohanian A. 1909, Tovmas Terzian. – “Anahit” (Paris), № 1–2, pp. 35–39 (in Armenian)]:

Չոպանեան Ա. 1910, Թովմաս Թերզյանին, Թէոդիկ. – «Ամէնուն տարեցոյցը» (Կ. Պոլիս), էջ 96–100 [Chohanian A. 1910, to Tovmas Terzian, Teodik. – “Amenun taretuits” (Constantinople), pp. 96–100 (in Armenian)]:

Չոպանեան Ա. 1934, Հովհաննէս Սազըզեան. – «Անահիտ», թիւ 5–6, էջ 1–18 [Chohanian A. 1934, Hovhannes Sagizian. – “Anahit”, № 5–6, pp. 1–18 (in Armenian)]:

ТОВМАС ТЕРЗЯН В ОЦЕНКЕ АРШАКА ЧОПАНИЯНА

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Резюме

Ключевые слова: Константинополь, Товмас Терзян, Аршак Чопанян, педагог, поэт, драматург, переводчик.

Аршак Чопанян (1872–1954), известный западноармянский писатель, критик, публицист, переводчик и деятель национальной культуры, начиная с 1890-х годов неоднократно обращался к творчеству выдающегося поэта, драматурга, переводчика, эстетика и педагога Товмаса Терзяна (1840–1909). В статьях Аршака Чопаняна рассматриваются биография Терзяна, его человеческие качества, педагогические способности и творчество в целом. Анализ и оценка творчества и деятельности Т. Терзяна были обобщены А. Чопаняном в Предисловии к «Полному собранию стихов» Т. Терзяна (1929, Венеция).

Петрос Демирчян – д. филол. н., ведущий научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абега НАН РА. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 4 монографий и около 200 статей. ORCID: 0009-0003-6265-1421. pdemirchyan@mail.ru

TOVMAS TERZIAN IN THE ASSESSMENT OF ARSHAK CHOPANYAN

PETROS DEMIRCHYAN

S u m m a r y

Keywords: Constantinople, Tovmas Terzian, Arshak Chopanian, educator, poet, playwright, translator.

Arshak Chopanian (1872–1954), a renowned Western Armenian writer, critic, publicist, translator, and figure of the national culture, beginning from the 1890s, repeatedly turned to the art of outstanding poet, playwright, translator, aesthetician, and educator Tovmas Terzian (1840–1909). Arshak Chopanian, in his articles, studied Tovmas Terzian's biography, his personal qualities, teaching abilities, and art in whole. Analysis and assessment of T. Terzian's art and activity were summarised by A. Chopanian in the Preface to the "Complete Collection of Poems" of T. Terzian (1929, Venice).

Petros Demirchyan – Doctor of Philology, Senior Researcher at the Department of New Armenian Literature of the Institute of Literature after M. Abeghyan, NAS RA. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 4 monographs and about 200 articles. ORCID: 0009-0003-6265-1421. pdemirchyan@mail.ru

«ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՆԵՐ» ԷՊՈՍԻ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ*

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ «Սասնա ծռեր», էպոս, Հաղորեջան (Աղրբեջան), Արրապապական, Գյուրջիստան (Վրաստան), Իրան, Մ. Աբեղյան, Ս. Կանայան, բանասաց, Գորգիզ (Գորգի):

Ամփոփում

«Սասնա ծռեր» էպոսի համահավաք բնագրում 1936 թ. տեղ է գտել «Հաղորեջան» կամ «Աղրբեջան» երկրանունը, ինչը ԽՍՀՄ օրոք նույնացվել և կապակցվել է Աղրբեջանական ԽՍՀ հետ:

Քննության արդյունքում պարզաբանվում է, որ վերոհիշյալը հիմնված է ընդամենը երկու պատումի վրա, որոնք XIX դ. վերջին գրառվել են պանդխտության մեկնած մոկացի բանասացներից: Այդ կերպ բանասացները նկատի են ունեցել պատմական Ատրպատականը, այն է՝ իրանական Աղրբեջանը: Ընդ որում, պատումներից մեկում երկրանունն անորոշ նշվում է՝ փոխարինելով Գյուրջիստանին (Վրաստան): Իսկ էպոսի առավել մեծ թվով այլ պատումների համանման դրվագներում հիշատակվում են այլ երկրանուններ, այդ թվում՝ Չինաստանն ու Հնդկաստանը, և այս դեպքում վճռորոշ դեր է ունեցել քաղաքական ենթատեքստը:

Մ. Աբեղյանը դեռևս 1908 թ. ուսումնասիրություններում որոշակիորեն բացատրություն է տվել «Հաղորեջան» երկրանվան առնչությամբ, սակայն ԽՍՀՄ օրոք, փաստորեն, տեղի է տվել «խորհրդային ժողովուրդների դարավոր բարեկամության» քարոզչական դրույթներից բխող գաղափարախոսական ճնշմանը: Ըստ այդմ՝ էպոսի համահավաք բնագիր արհեստականորեն ներածվել են միանգամայն օտար տարրեր:

Նախաբան

Դեռևս XIX դ. վերջին գրառված «Սասնա ծռեր» էպոսի որոշ պատումներում և այնուհետև 1936 թ. կազմված էպոսի համահավաք բնագրում նշվում է «Հաղորեջան» կամ «Աղրբեջան» երկրանունը:

* Ներկայացվել է 20. IV. 2026 թ., գրախոսվել է 22. IV. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Արդ, ո՞ր աշխարհագրական երկրանունն է նկատի առնվում վերոհիշյալ դեպքերում և արդյոք կա՞ որևէ տարբերակում բանասացների ու հրատարակիչների գործածած միևնույն երկրանվան առումով:

Հարցի քննության համար անհրաժեշտություն է ներկայացնում, նախևառաջ, պատմական Ատրպատականի ու ներկա Ադրբեջանի տարբերակումը, ինչը հայոց պատմագրական ավանդույթում բավարար արձանագրված է: Բացի այդ, հարցի որոշարկմանն անդրադառնալիս պետք է հաշվի առնել այն ժամանակահատվածն ու պայմանները, որոնք կարող էին նպաստել կամ խոչընդոտել ազգային էպոսի համահավաք բնագրի ձևավորմանը: Գաղափարախոսական ճնշման ներքո արիեստական տարրերի ներմուծման դիտարկումն առավել համոզիչ բնույթ է ստանում համանման այլ դրվագների առկայության բացահայտմամբ:

Ատրպատական և Ադրբեջան. երկրանվան քննություն

Հնագույն Ատրպատականը պատմական որոշակի ժամանակահատված գտնվել է Մեծ Հայքի թագավորության կազմում կամ ազդեցության գոտում՝ ունենալով վասալական կախվածություն: Անգամ հետագայում Պարթևստանի ու Հռոմի հակամարտության պայմաններում Մեծ Հայքի դիրքորոշումը կարևոր էր Ատրպատականում թագավորական իշխանության հաստատման համար:

Հին աշխարհում Ատրպատականն առավել հայտնի էր հին հունական «Ատրոպատենե» (Ατροπατηνή) անվամբ: Հունական աշխարհագրական չափանիշների համաձայն՝ երկրանվան հիմք կարող էր դառնալ որևէ անձնանուն, այլ ոչ թե ցեղանուն կամ էթնոսի անվանում: Այսպես՝ եթե Ստրաբոնի ժամանակներից (Ք. ա. 64 – Ք. հ. 24 թթ.) «Արմենիա» (Αρμενία) անվանումը կապակցվում էր արգոնավորդների արշավանքի մասնակից առասպելական թեսալացի Արմենոսին (Ἀρμενος), ապա Ատրպատականի դեպքում նկատի էր առնվում Դարեհի օրոք Մարաստանի սատրապ Ատրոպատեսը (Ατροπάτης) կամ Ատուրպատը (Āturpāt)¹, որը Ք. ա. 330 թ. անցավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմը և առժամանակ անց վերանշանակվեց միևնույն պաշտոնում: Ք. ա. 321 թ., օգտվելով ներքին գահակալական կռիվներից, Ատրոպատեսն իր տիրապետությունը հաստատեց Փոքր Մարաստանի նկատմամբ, որն սկսվեց կոչվել նրա անվամբ (Ἀτροπάτιος Μηδία): Ստրաբոնի վկայությամբ՝ Մեծն Ալեքսանդրի մահից հետո «թագավոր հռչակված Ատրոպատեսն իր որոշմամբ անկախացրեց այս երկիրը, և այժմ էլ նրա ժառանգները շարունակում են գործել և տարբեր ժամանակներում ամուսնական դաշն են կապել հայոց թագավորների, ասորիների, իսկ ավելի ուշ՝ պարթևների հետ»²:

Ստրաբոնի հաղորդման ճշմարտացիությունն են ապացուցում արձանագրված բազմաթիվ օրինակներ: Ք. ա. 56–30 թթ. Մեծ Հայքի թագավոր Արտավազդ Բ-ի ժամանակակից Ատրպատականի կամ Փոքր Մարաստանի թագավորն էր նրա հակառակորդ ու անվանակից Արտավազդ Ա-ն (Արտավազդ Մեդացի կամ

¹ Պարսկերեն՝ «կրակով պաշտպանված» կամ «կրակի պաշտպան» (Pezd. 2020, 23):

² Strabonis Geographica. 1852, 734.

Մար Արտավազդ), որին էլ Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրան հետագայում ուղարկում է Ալեքսանդրիայում մահապատժի ենթարկված հայոց թագավորի գլուխը³: Սակայն նույն Արտավազդ Ա-ն հետագայում՝ Ք. ա. 30–20 թթ., թագավորում էր հայոց աշխարհի մաս կազմող Ծովքում (Փոքր Հայք), որպես հռոմեական դրածո, ինչի համար ձևական հիմք էր ծառայում նաև նրա հայկական ծագումը: Ք. ա. 30 թ. Մեծ Հայքում հոր գահին տիրանալուց հետո Արտաշես Բ-ն ոչ միայն վրեժխնդիր է լինում նրանից, այլև գրավում և հայոց երկրին է վերամիավորում Ատրպատականը: Ավելի ուշ Արտաշեսի ծագում ունեցող Մար Արտավազդի որդի Արիոբարզան Բ-ն (Ք. ա. 40 – Ք. հ. 4 թթ.) Հռոմի կողմից հռչակվում է Ատրպատականի և ապա՝ Մեծ Հայքի թագավոր: Ք. հ. 4 թ. կարճ ժամանակով երկու պետությունների թագավոր է հռչակվում մեկ այլ Արտավազդ՝ Արիոբարզանի որդին: Անշուշտ, Մեծ Հայքի և Ատրպատականի շարունակաբար միասնական պետության կազմում գտնվելը ոչ միայն միջդինաստիական կապերի, այլև հայոց ազդեցության գոտում Ատրպատականի գտնվելու արդյունք էր, ինչը պարզորոշ հետևում է հունահռոմեական պատմագրության հաղորդումներից:

Ամեն դեպքում Հին աշխարհի պատմագրության ու աշխարհագրության համար Ատրպատականն ու Աղվանքը (Կովկասյան Ալբանիա) հստակ զատորոշված էին, տարբեր էր դրանց ժողովրդագրական կազմը:

Պետք է նաև հաշվի առնել, որ Մեծ Հայքը երբեք չի հրաժարվել Ատրպատականի իր կազմում ներառելու ծրագրերից: Ըստ էության, IV դ. Ատրպատականը հայոց արքաների ձեռական իշխանության տարածք էր, սակայն ձևականորեն պատկանում էր Պարթևական թագավորությանը⁴: Սասանյանների հաստատվելուց հետո այն մնաց Մեծ Հայքի կազմում, իսկ Փավստոս Բուզանդի հաղորդմամբ՝ Շապուհ Բ-ն ճանաչում էր Արշակ Բ-ի գերիշխանությունը երկրամասի նկատմամբ («երկրորդական զմեծ տուն տայր նմա յԱտրպատական աշխարհին»)⁵:

Ավելի ուշ իրանական դարձած երկրամասը պարթևերեն կոչվում էր *Āturpātākān*, իսկ պարսկերեն (միջին պարսկերեն)՝ *Ādurbādagān*: 428 թ. Մեծ Հայքի թագավորության անկումից հետո Ատրպատականի կազմում ընդգրկվեցին հայոց Փայտակարան և Պարսկահայք նահանգները, ավելի ուշ՝ Սյունիքի որոշ տարածքներ: VI դ. երկրորդ կեսին Խոսրով Ա Անուշիրվանի բարեփոխումներից հետո մարզպանական Հայաստանն Ատրպատականի հետ ընդգրկված էր Իրանի չորս ռազմավարական միավորներից հյուսիսային կամ կովկասյան քուստակի (Քուստ-ի Կապկոհ) կազմում⁶: Արաբական արշավանքներից հետո երկրանունը որոշակիորեն հնչյունափոխվեց՝ արաբերեն դառնալով «Ադերբայջան»

³ Դիոն Կասիոսի (մոտ 155–235 թթ.) հաղորդմամբ՝ տվյալ քայլին Կլեոպատրան դիմել է Ք. ա. 31 թ. Ալեքսիոմի ծովային ճակատամարտում պարտությունից հետո՝ ցանկանալով օգնություն ստանալ դաշնակից Մեդացուց (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 1976, 189):

⁴ Հայոց պատմություն. 2018, 94:

⁵ Բ ու զ ա ն դ. 1987, 194:

⁶ Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց. 2003, 2157:

կամ «Ազերբայջան» (նոր պարսկերեն՝ Āzarbāydjān): VIII դ. Հայաստանն ընդգրկող Արմինիա նահանգի հետ այն կազմում էր խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայությունը⁷:

Բնիկների լեզուն՝ ազարի (ադարի), պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական լեզուների հյուսիսարևմտյան ենթախմբին: XIV դ. վերջին հին ազարի լեզուն կորցրեց իր նշանակությունը որպես երկրամասի գերիշխող լեզու, իսկ XV–XVI դդ. դուրս մղվեց գործածությունից⁸: Գերիշխող դարձավ թյուրքին, որը, իհարկե, բավական ընդհանրություններ ունի ներկա ադրբեջաներենի (պաշտոնական անվամբ՝ «թյուրքա») հետ, սակայն որևէ կերպ չի կարող նույնացվել: Ընդհանուր առմամբ, տեղի է ունեցել լեզվի փոխարինում էլիտ-դոմինանտության, այլ ոչ թե ժողովրդատարածման միջոցով⁹:

Ինչ վերաբերվում է Ռուսական կայսրությանը, ապա նրա կազմում նման անվամբ երկրամաս երբևէ չի եղել, իսկ Հարավային Կովկասի անգամ տեղաբնակ (ոչ տեղաբնիկ) հանրության ինքնանվանումն «ադրբեջանցի» կամ «ազարի» չէր, այլ «թյուրք» կամ «մուսուլման», ինչը որ գործածական էր հայկական շրջանակներում ևս, իսկ ռուսների և վրացիների կողմից գործածական էր «թաթարը» (ռուսների դեպքում՝ «կովկասյան թաթար»), Ղրիմի և Կազանի տեղաբնակներից տարբերելու համար): Ռուսների օրինակով եվրոպական գրականության մեջ տվյալ հանրության ներկայացուցիչները ևս նշվում էին որպես թաթարներ, իսկ որպես Ադրբեջան շարունակվում էր հասկացվել իրանական համապատասխան երկրամասը: 1915 թ. Ռուսական կայսրության Կովկասյան բանակի կազմում գործում էր Ադրբեջանական ջոկատը՝ Իրանի տվյալ երկրամասի անվամբ, զուտ զորքերի տարածքային տեղակայման սկզբունքով: Ադրբեջանական ջոկատի կազմում էին գործում հայ կամավորական խմբեր, մուսուլմանական կամ թյուրքական որևէ ստորաբաժանում դրա կազմում գոյություն չի ունեցել: Հայկական աղբյուրներում այն հիշատակվել է որպես «Ատրպատականի ռուս բանակ»¹⁰:

Առաջին անգամ որոշակի փոփոխություն արձանագրվում է Ռուսաստանում իշխանության անցած բոլշևիկյան կառավարության 1917 թ. նոյեմբերի 20-ի (դեկտեմբերի 3-ի) փաստաթղթում, այն է՝ «Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի դիմումը Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր մուսուլմաններին»: Դրանում մուսուլման ժողովուրդների շարքում նշվում են «Անդրկովկասի թյուրքերը և թաթարները», իսկ մինչ այդ առանձին նշված են մերձվոլգյան և Ղրիմի թաթարները¹¹: Սա արդեն յուրօրինակ հայտ էր նորահաստատ իշխանությունների կողմից, որոնք, փաստորեն, փորձում էին հաշվի առնել ինչպես արդեն առկա ավանդույթը, այնպես էլ դրանից տարբեր իրողությունները:

1918 թ. մայիսին իրավիճակը կտրուկ փոխվեց Հարավային Կովկասում ստեղծված տեղաբնակ թյուրքերի ղեկավար մարմնի՝ Մուսուլմանական խորհրդի կողմից պատմական Աղվանքի (միջնադարյան Առան և Շիրվան) տարածքում

⁷ Հայոց պատմություն. 2018, 417:

⁸ Ռ ա շ ի դ վ ա շ. 2012, 54, 91:

⁹ Ռ ա շ ի դ վ ա շ. 2012, 92:

¹⁰ Հայկական ինքնապաշտպանական կոմիտե. 1915, 7:

¹¹ Обращение Совета народных комиссаров. 1937, 638–639.

«Աղբբեջանական ժողովրդական (ժողովրդավարական) հանրապետության» հռչակմամբ, որը, ըստ էության, ամբողջությամբ համաթյուրքական նախագիծ էր, թեև հիմք էր ընդունվել միանգամայն իրանական ծագմամբ երկրանուն: Մայիսի 28-ին անկախության հայտարարությունից հետո Մուսուլմանական խորհուրդը Թիֆլիսից փոխադրվեց մայրաքաղաք հռչակված Աղդամ (Ակնա), իսկ այնուհետև օսմանյան ուժերի հետ մուտք գործեց Բաքու, որտեղից սկսեց իր իշխանությունը տարածել նորահռչակ կազմավորման սահմաններում հայտարարված տարածքներում:

Իրանական կողմի համար ակնհայտ էր ծրագրի ծագման նպատակը, ըստ այդմ՝ 1918 թ. հուլիսի 12-ին Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարություն էր ուղարկել բողոքի հուշագիր, որում, մասնավորապես, շեշտվում էր. «Նորաստեղծ հարևան պետությանը «Աղբբեջան» անվանելը մեծ սխալ է»¹²: 1919 թ. մարտին Փարիզի հաշտության խորհրդաժողովին Իրանը փորձեց բարձրացնել Շիրվանի և Բաքվի նահանգի վերադարձի հարցը¹³, սակայն այն նույնիսկ օրակարգի նյութ չդարձավ: Բուն Ատրպատականում շեյխ Մոհամադ Խիաբանիի գլխավորությամբ տեղի ունեցան ցույցեր, որոնք պահանջում էին նորահռչակ կազմավորումից տարբերվելու համար երկրամասը վերանվանել «Ազադիստան», այն է՝ «Ազատ երկիր», ինչի փորձն արվեց 1920 թ.¹⁴:

Բրիտանական գրավման ընթացքում կազմավորումը շարունակեց գոյություն ունենալ մինչև անվամբ: 1920 թ. ապրիլին նորահռչակ կազմավորման բավական սրընթաց խորհրդայնացումից հետո այն պահպանեց իր «Աղբբեջանական» անվանումը, քանի որ «համաշխարհային հեղափոխության» արտահանման շրջանակներում նախատեսվում էր նաև Իրանի խորհրդայնացումը կամ առնվազն տվյալ երկրամասի կցումն արդեն խորհրդայնացված կովկասյան կազմավորմանը, ինչն այդ ժամանակ չհաջողվեց¹⁵: Մասնավորապես, Գիլանի նահանգում հռչակվել էր «Գիլանի ԽՍՀ»-ն, Ռեշտ և Էնզելի էին մտցվել որոշ կարմիր զորամասեր՝ բրիտանական ուժերի և Դենիկինի զորքի մնացորդների դեմ պայքարի պատրվակով: Մինչև կազմավորումը հետագայում գործում էր որպես «Պարսկական խորհրդային հանրապետություն» և համարվում էր ապագա «Կարմիր Իրանի» հիմքը: «Պարսկական կարմիր բանակի» կազմում էր ընդգրկված նաև Բաքվից գործուղված «աղբբեջանական մուսուլմանական

¹² Р е з а. 2020, 7.

¹³ Վ ր ա ց ե ա ն. 1920, 24. 02. 1920:

¹⁴ Ռ ա շ ի դ վ ա շ. 2012, 30–31: Հակառակ նախկին ԽՍՀՄ և ներկա Աղբբեջանի պետական քարոզչությանը՝ Խիաբանիի շարժումը երբևէ հետամուտ չի եղել Աղբբեջանի անջատմանն Իրանից, այլ այն դիտարկել է որպես Իրանի անբաժանելի մաս (Վ ա ‘ ճ а н и. 2002, 247):

¹⁵ Գ. Նժդեհի վկայությամբ՝ 1920 թ. հուլիսին Սյունիք ներխուժած բուլշևիկյան ուժերը ճանապարհ էին խնդրում իրանական Զուլֆա անցնելու համար, ինչով պիտի հեշտացվեր «առաջխաղացումը դեպի հեռուները՝ Պարսկաստանի վրայով Հնդկաստան» (Ն ժ դ ե հ. 2002, 29): Նժդեհի հարցին, թե «Պարսկաստանը արդեն խորհրդայնացա՞ծ էք համարում», կարմիրների բանագնացը հաղթական տոնով պատասխանում է. «Գրեթե այո՛» (Ն ժ դ ե հ. 2002, 29):

զորամասը»: Սակայն հիմնականում Լ. Տրոցկու կողմից վարվող քաղաքականության և Ս. Օրջոնիկիձեի «պարսկական արշավանքի» ձախողումից հետո 1921 թ. սեպտեմբերին խորհրդային ուժերն ամբողջությամբ դուրս բերվեցին Իրանից¹⁶:

Նույնիսկ ԽՍՀՄ կազմավորման սկզբնական շրջանում տվյալ արհեստածին անվանումն ամբողջությամբ արմատավորված չէր: Հատկանշական է, որ 1924 թ. Բաքվի համալսարանում կարդացած դասախոսության ընթացքում ակադեմիկոս Վ. Վ. Բարտոլոմեյ անթաքույց նշում էր. «Ադրբեջան» եզրն ընտրվել է, որովհետև, երբ կազմավորվում էր Ադրբեջանական հանրապետությունը, նախատեսվում էր, որ պարսկական և այս Ադրբեջանը մեկ ամբողջություն կկազմեն, քանի որ բնակչության կազմով դրանք շատ մեծ ընդհանրություն ունեն: Այդ հիմքով ընդունվեց «Ադրբեջան» անվանումը, սակայն, իհարկե, այժմ, երբ «Ադրբեջան» բառն օգտագործվում է երկու իմաստով՝ որպես պարսկական Ադրբեջան և հատուկ հանրապետություն, ստիպված ենք շփոթի մատնվել և հարցնել՝ ո՞ր Ադրբեջանն է նկատի առնվում, պարսկական Ադրբեջանը, թե՞ այս Ադրբեջանը¹⁷: Ականավոր գիտնականն իր մոտեցումը խնդրին արձանագրել է նաև Իրանին նվիրված աշխատության «Ադրբեջան և Հայաստան» գլխում՝ որպես «Ադրբեջան» միանշանակ նկատի առնելով պատմական Ատրպատականը¹⁸:

1933 թ. «ԽՍՀՄ ժողովուրդներ» շարքով Կովկասի ժողովուրդներին պատկերող փոստային դրոշմանիշին հայերի, վրացիների կողքին նշված են թյուրքերը (Турки), այլ ոչ թե նորահռչակ էթնոսի ներկայացուցիչները, որոնք տվյալ շարքի այլ 20 դրոշմանիշներում ևս չկան: Հետաքրքիր է խնդրո առարկա դրոշմանիշին, ի տարբերություն լեռների ֆոնին որպես ակնհայտ երկրագործ (ընտանի կենդանիներով) պատկերված վրացիների և հայերի կերպարների, թյուրքերի ներկայացումը. ընդհանուր երեք կերպարից երկուսը տղամարդ են, մեկը՝ անորոշ զբաղմունքի տեր, կքանստած, մյուսը, ըստ ամենայնի, ջրկիր (կամ ինչպես նախահեղափոխական Թիֆլիսում էին կոչում ջրկիր թյուրքերին՝ «թուլուխչի»), իսկ հեռվում նավթահորի աշտարակի ֆոնին նկատելի է կանացի ուրվապատկեր¹⁹:

¹⁶ Рейснер. 1958, 99–105; Ша‘бани. 2002, 268.

¹⁷ Бартольд. 1963, 703.

¹⁸ Бартольд. 1971, 203–214. Հայ իրականության մեջ 1927 թ. համանուն գրությամբ հանդես է եկել ՀՅԴ գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, մասնավորապես, ընդգծելով. «Ատրպեճան խօսքը ըստ էության անուն չէ միայն, այլ բնորոշումը քաղաքական ծրագրի մը: Ատրպեճան ըսելով պետք է հասկնալ, որ չպիտի ըլլան երկու Ատրպեճաններ՝ պարսկական եւ ռուսական, եւ որ եթէ այսօր պատահաբար կեդրոնը Բագուն է, վաղը պիտի ըլլայ բուն հայրենիքի մէջ՝ Թաւրիզը» (Ռուբեն. 1927, 72): Ավելի ուշ Ռուբենը կրկին ընդգծում էր. «Պատահական չէ, որ անոր անունը Ատրպեճան է, որովհետեւ անոր առաջին նպատակը Իրանի Ատրպատականի գրաւումն է» (Ռուբեն. 1984, 208):

¹⁹ Դրոշմանիշը համարակալված է որպես № 425, նկարիչը՝ Վասիլի Զավյալով (1906–1972 թթ.), տպագրվել է 1933 թ. օգոստոսին: ԽՍՀՄ փոստային դրոշմանիշներին ադրբեջանցիներն անվանապես հայտնվում են ավելի ուշ, օրինակ, 1963 թ. ԽՍՀՄ ժողովուրդների ազգային տարազներին նվիրված դրոշմանիշների շարքում:

Նշված թյուրքերը, նույն ինքը՝ նախահեղափոխական շրջանի կովկասյան թաթարները կամ անդրկովկասյան թյուրքերը, իրենց «ադրբեջանցի» էթնոնիմը փաստացի ստացել են 1936 թ. ԽՍՀՄ (ստալինյան) սահմանադրության ընդունումից հետո՝ սեփական հանրապետության անվանումից: Սա վերջնականապես ազդարարում էր նոր իրողությունների ամրագրումը տարածաշրջանում, և եթե իրական (իրանական) Ադրբեջան-Ատրպատականի բնիկները կոչվում են ազարիներ, ապա այս դեպքում երկրանունը (geonym) հիմք հանդիսացավ նոր էթնոսի անվանման (ethnonym) համար, ինչը, ընդհանրապես, հազվադեպ է, բայց ոչ միակ օրինակը²⁰:

Նորաստեղծ կազմավորման առնչությամբ «Ադրբեջանական» անվանման ամրագրումն ընթացավ հետագա ժամանակահատվածում, ինչին հետևեց, իբր, միմյանցից տարանջատված և Արաքսի հյուսիսում ու հարավում գտնվող «երկու Ադրբեջանների» շինծու տեսության արծարծումը²¹: Այն տեղավորվում էր ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության գինանոց ներդրված «Հարավային Ադրբեջանի» և «Հյուսիսային Ադրբեջանի» գաղափարախոսական դրույթի շրջանակներում²²: Հատկապես, 1940-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում որոշակիորեն գործածական էր տվյալ դրույթը, ինչի գործնական դրսևորումն էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Իրանի տարածքից ԽՍՀՄ զորքերի դուրսբերումից հետո ստեղծված «Ադրբեջանի ժողովրդավարական հանրապետություն» անվամբ Թավրիզ կենտրոնով խամաճիկային կազմավորումը: Թյուրք կոմունիստ Սեյիդ Ջաֆար Փիշևարիի (Միրջաֆար Ջավադզադե, 1892–1947 թթ.) գլխավորությամբ «ադրբեջանական ժողովրդական կառավարությունը» Թավրիզում գործեց 1945 թ. նոյեմբերից 1946 թ. դեկտեմբերը, իսկ իրանական զորքերի առաջխաղացումից հետո հեռացավ ԽՍՀՄ:

Ինչևէ, անկախ քաղաքական զարգացումներից՝ պատմական Ատրպատական երկրամասը, ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ շարունակում է մաս կազմել Իրանին՝ հանձինս Արևմտյան Ատրպատական և Արևելյան Ատրպատական նահանգների, ինչպես նաև այլ շրջանների:

²⁰ Համանման օրինակ դիտարկվում է Բալկաններում՝ հունական պատմական Մակեդոնիա երկրամասի հույն-մակեդոնացիների կողքին՝ ի դեմս Վարդարի երկրամասում բյուզանդական կայսրության օրոք հաստատված բուլղարախոս սլավոնների՝ «մակեդոնացի ժողովուրդ» հանրույթի ամրագրման: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո անցնելով Սերբիայի վերահսկողության ներքո՝ 1929–1941 թթ. Հարավսլավական թագավորության կազմում տարածքն ընդգրկվել է որպես «Վարդարյան շրջան»: Իրականում 1991 թ. Հարավսլավիայի տրոհումից առաջացած նախկին հարավսլավական Մակեդոնիայի հանրապետության (FYROM) կամ 2019 թ. ճանաչված Հյուսիսային Մակեդոնիա հանրապետության տարածքն ընդգրկում է պատմական Մակեդոնիայի մոտ 10%-ը, իսկ հանրույթի լեզուն համարվել է բուլղարերենի բարբառ կամ խոսվածք և պատկանում է հարավ-սլավոնական լեզվախմբին:

²¹ Р е з а. 2020, 19–20.

²² ԽՍՀՄ օրոք Իրանական Ադրբեջանի առնչությամբ նաև գիտական շրջանակներում ներդրված շեշտադրումներին է անդրադարձել իր մի գեղարվեստական վեպում Ա. Ի. Սոլժենիցինը (С о л ж е н и ц ы н. 2006, 302):

Ադրբեջանի հիշատակությունը «Սասնա ծռեր» էպոսի մոկաց պատումում

Հայտնի է, որ Ադրբեջանը «Հադրբեջան» ձևով նշվում է «Սասնա ծռեր»-ի մոկաց պատումներից մեկում: Բնական է, որ արևմտահայ ասացողը որևէ կերպ չէր կարող իրազեկ լինել ընդամենը 1918 թ. Հարավային Կովկասում՝ պատմական Ադվանքի տարածքում ստեղծված համանուն կազմավորմանը: Առնվազն մինչ տվյալ ժամանակահատվածը գրառված տարբերակներում որևէ նման հավանականություն պետք է բացառվեր: Մյուս կողմից, ընդհանրապես, ճիշտ չէ բացառել «Հադրբեջան»-ը, քանի որ այն առկա է XIX դ. վերջին գրառված պատումում, սակայն բոլոր դեպքերում որևէ հիշատակություն ենթակա է համապատասխան բացատրության:

Մոկացի Հովանից (Մոկսի Նորավանց գյուղից սերող Մոկացի Հեովան, Ուստենց Հեովան, Կաղ Հեովան, ծն. մոտ 1840 թ.) Գարեգին Հովսեփյանի գրառած և 1892 թ. հրատարակված տարբերակում Սասունցի Դավիթը մահից առաջ հիշում է իր երդումը՝ ամուսնացնել իրեն ծառա դարձած 40 փահլաններին, այդ իսկ նպատակով մեկնում է Գյուրջիստան, 40 կույս աղջիկ գտնելու համար: Խումբը մի ճամփաբաժնի հանդիպում է ալևոր ծերունու, հետևում է հարցուպատասխանը, ապա ծերը խորհուրդ է տալիս թողնել Գյուրջիստան գնալու մտադրությունը և մեկնել Հադրբեջան:

Էսաց. – Աղէկ աղջիկ որ կ'ուզէք, կեացէք Հադրբեջան:

Ճամբախ շանք իդու՝ էդա մէկ ճամբախ կ'իեայ Ռուսըստան, էդ մէկ ճամբախն էլ կ'երթայ Հադրբեջան:

Էլան, կեացին դեախ Հադրբեջան, կեացին Հադրբեջանայ քեաղաք ...²³:

Ակնհայտորեն այստեղ ներմուծված է վիպական-հեքիաթային բաղադրիչ՝ ճամփաբաժնին ճանապարհ ցույց տվող ալևոր ծերունու կերպարով, ինչը տարածված է հայոց բանահյուսության մեջ, մանավանդ, հեքիաթներում: Ճանապարհ ցույց տվող ծերունին սովորաբար խորհրդանիշն է նախախնամության և գերբնական ուժերի: Միաժամանակ նկատելի է, որ բանասացի նկարագրած աշխարհագրական միջավայրը բավական նորացված է, ոչ-ավանդական, քանի որ նշված «խաչմերուկը» Վասպուրականից բավական հեռու տարածաշրջանում է՝ Վրաստան–Ռուսաստան–Ադրբեջան: Ըստ այդմ՝ խոսքը վիպական նախաձևից բավական հեռացած մի առանձնակի պատումի մասին է:

Հաջորդաբար Դավիթը զինակիցների հետ Հադրբեջանում մի գեղեցկուհի աղջկա հետ պայմանավորվում է կնության առնել նրա 40 քույրերին. երկխոսությունից պարզվում է նրանց կռապաշտ և ոչ-աստվածապաշտ լինելը: Աղջկա հարցումը («Աստուած ի՞նչ կը»)՝²⁴ պարունակում է որոշ մտահոգություն դավանական տարբերակման առումով, ինչը, փաստորեն, հետագայում դրսևորվում է Հադրբեջանի կուռքերի կողմից նորընծա զույգերի հետապնդման դրվագում: Որպես աստվածապաշտ հերոս՝ ճամփաբաժնի մոտ Դավիթը հաղթում է կուռքերին, կրկին մեկնում Հադրբեջան, գտնում և պարզում առաջին հանդիպած գեղեցկուհու ինքնությունը, այն է՝ Հադրբեջանի թագավորի աղջիկ, արդեն պսակյալ 40

²³ Սասնայ ծռեր. 1892, 137, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 219–220:

²⁴ Սասնայ ծռեր. 1892, 130:

գեղեցկուհիների տիրուհին²⁵, զմայլվում նրա գեղեցկությամբ («էն աղջկան պէս էլ աղջիկ խորոտ չ'կայ»)»²⁶, որոշում բերել Սասուն: Հայրենիքում Դավիթը գեղեցկուհուն կնության է տալիս Փոքր Մհերին, ավանդական հարսանիք անում (յոթ օր, յոթ գիշեր), ապա Մհերը դառնում է Հաղորեջանի թագավոր: «Մհեր էլաւ, առից զիր կնիկ, կինաց Հաղորեջանայ քեաղաք, էլաւ թագաւոր»²⁷: Հոր մահվան մասին տեղեկանալով՝ Մհերը գալիս է Հաղորեջանից, կոտորում թշնամիներին Բանդիմահու կամրջից մինչև Իրան ընկած հատվածում, առնում հոր վրեժը, ապա կրկին վերադառնում է իր թագավորություն: «Հաղորեջան կինաց, թագաւորութիւն առից, թագաւոր նստաւ»²⁸:

Իր նոր թագավորությունում Մհերը կրկին հանգիստ չէ. «էլաւ, բար խոտ Գիւրջիստան, առից, կինաց Թուրքիստան: Յիտ դարձաւ, էկաւ, ուր տեղ նստաւ: Էդ էրկրքիր էլաւ զըմէն խարջդար. էնու սիրըցին: Եօթ տարին էնդեղ թագաւորութիւն նստաւ»²⁹: Նկարագրվածը, անշուշտ, հին վիպական ոգով է (որոշ պատումներում Մեծ Մհերը հասնում է նույնիսկ մինչև Թուրքման)³⁰, սակայն ներմուծված նոր աշխարհագրական միջավայրն աննախադեպ է: Ինչ վերաբերում է Թուրքիստանին կամ Թուրքեստանին, ապա բանահավաքի ծանուցմամբ, բանասացն այդ անվամբ հասկանում է լեզգիներին և, ընդհանրապես, Կովկասյան լեռների բնակիչներին³¹: Թե ինչ է հասկացվում Հաղորեջանի կապակցությամբ, պատումից չի զգացվում, սակայն, ակնհայտ է, որ, համեմայն դեպս, բանասացն այն տարբերում է Թուրքեստանից (Հաղորեջանի բնակիչները կռապաշտ են, բայց ոչ թյուրք):

Հաջորդաբար Մհերը, անսալով հորեղբոր կանչին, թողնում է թագավորությունը, գալիս Սասուն, հաղթում Մըսրա ավանդական թշնամիներին, սակայն հետաքրքիր է Ձենով Օհանին ուղղված երգային հատվածը.

*Իւէրախութ խրօխպէր, վի'ր իլի,
Իմ թագաւորութիւն գեպին իմ դրի,*

²⁵ Տ. Չիթունու մշակման մեջ այս պատումի ազդեցությամբ Դավիթն իրեն եղբայրացած 40 ըմբիշների հետ մեկնում է Աղբրեջան, սակայն հասնում Գիւրջիստան, որտեղ 40 կռապաշտ գեղեցկուհիներ է գտնում և պսակում (Չ ի թ ու ն ի. 1942, 1006–1007): Այնուհետև Դավիթը գտնում է «Աղբրեջան Երկիրներու Թագաւորին» գեղեցկուհի դստերը, և պարզվում է, որ 40 գեղեցկուհիները նրա նաժիշտներն են եղել (Չ ի թ ու ն ի. 1942, 1008): Սա ևս աղավաղման և տարբեր հատվածների միմյանց կապակցման հետևանք է:

²⁶ Սասմայ ծռեր. 1892, 131: Չիթունու մշակման մեջ այս պատումի ազդեցությամբ նշվում է. «Այդ Աղջըկան պէս ալ խօրո'տ ... տեղ մը չկա'յ Երկրի վրայ ... Ան ալ Աղբրեջան Երկիրներու Թագաւորին Աղջի'կն է» (Չ ի թ ու ն ի. 1942, 1008):

²⁷ Սասմայ ծռեր. 1892, 134, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 224: Չիթունին ևս հիմնվել է այս պատումի վրա. «Աղբրեջանի այդ Թագաւորի Աղջիկ {Դավիթ} նըշանեց Իր Մըհերի հետ» (Չ ի թ ու ն ի. 1942, 1013):

²⁸ Սասմայ ծռեր. 1892, 137, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 228:

²⁹ Սասմայ ծռեր. 1892, 137, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 228–229:

³⁰ Սասնա ծռեր. 1951, 127:

³¹ Սասմայ ծռեր. 1892, 137, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 228:

*Քեաղաք իմ գեորգին թասլիմ իմ էրի,
Իմ գեորգ Գյուրջու աղջկան թասլիմ իմ էրի*³²:

Փաստորեն, Միերն էպոսին բնորոշ երգային ոճով (և բառամթերքով) պատմում է, թե իր գուրգը, որպես պահպանության երաշխիք, թողել է իր թագավորության քաղաքում, որը մինչ այժմ Հադրբեջանն էր, սակայն հանկարծակի նշվում է նրա տիրուհու անսպասելի վերափոխված ինքնությունը՝ Գյուրջու աղջիկ, այսինքն՝ վրացուհի: Բանահավաքն ու հրատարակիչը սույն հատվածը չեն մեկնաբանել, 1892 թ. հրատարակության մեջ այն որևէ բացատրություն չունի, սակայն 1936 թ. համահավաք բնագրի Ա հատորի խմբագրությունը նկատել է աղադակող հակասությունը («Հադրբեջանի թագավորի աղջիկը ... այստեղ հիշվում է իբրև Գյուրջու աղջիկ»)՝³³:

Անշուշտ, երգային հատվածի առկայությունը միանշանակ վկայում է հոգուտ Գյուրջիստանի ավանդականության: Սակայն սա միակ հակասությունը չէ. միևնույն պատումում 40 զինակիցներին Փոքր Միերն ամուսնացնում է Բաղդադում Կուպ դևից ազատած 40 թագավորի աղջիկների հետ (ակնհայտորեն հոր օրինակով), սակայն երբ իրեն էլ ցանկանում են ամուսնացնել, հանկարծ հիշում է Վրաստանի իր կնոջը. «Իս չիմ ուզը, մէ կնիկ ունիմ՝ գեո՛յ Գյուրջիստան (ինկաւ միտ կնիկ. էսաց՝ վա՛յ, ես էլ կնկան տէր իմ)»³⁴:

Սա վերջնականապես արդեն ամբողջությամբ հակասության մեջ է մտնում միևնույն պատումում շարունակ կրկնված Հադրբեջանի հետ, և, ըստ ամենայնի, ուղղակի սպրդել է իրականացված խմբագրության ժամանակ: Վերոհիշյալը թույլ է տալիս ենթադրել, որ երկրանվան նախնական ձևը տվյալ պատումում Գյուրջիստան-Վրաստանն է, ինչը տրամաբանական կարող է լինել նաև պատմական առումով, եթե նկատի առնենք հայազգի Բագրատունիների թագավորելը Վրաստանում և հայ-վրացական միջդինաստիական ամուսնությունները:

Սակայն հակասությունները սրանով չեն ավարտվում, և ազգականներին Սասունում թաղելուց և ծնողների գերեզմաններին այցելելուց հետո Միերը վերադառնում է Հադրբեջան՝ կրկին հիշելով կնոջը («էկաւ զծին խեծաւ, քից, կինաց Հադրբեջան»)՝³⁵: Տեղում Միերը գտնում է իր անշարժ մնացած գուրգը, մահացած կնոջը, որին, կտակ-երկտողի համաձայն, տանում է Սասուն և թաղում մոր կողքին: Հետաքրքիր է կնոջ գրավոր խնդրանքը. «Քենէ կ'խնդրիմ ... էս կոռապաշտ խողը մէջ չթորկիս»³⁶: Ընդամին, սույն հատվածն ընդգրկվել է 1939 թ. համահավաք տարբերակում³⁷: Եթե այլ պատումների համար սա բնական է հնչում, ապա այս դեպքում Գյուրջիստան-Հադրբեջան միմյանց հերթազայող խառնաշփոթի

³² Սասմայ ծոեր. 1892, 138, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1936, 230: Երգի վերափոխված տարբերակն ընդգրկվել է 1939 թ. համահավաք տարբերակում՝ «Իմ գուրգ Պաճիկ թագավորի աղջկան պահ եմ տվե» տողով (Սասունցի Դավիթ. 1939, 361):

³³ Սասնա ծոեր. 1936, 230:

³⁴ Սասմայ ծոեր. 1892, 146, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1936, 238–239, Սասնա ծոեր. 1977, 501:

³⁵ Սասմայ ծոեր. 1892, 147, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1936, 240:

³⁶ Սասմայ ծոեր. 1892, 147, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1936, 240:

³⁷ Սասունցի Դավիթ. 1939, 326, հմմտ. Սասունցի Դավիթ. 1981, 312:

մեջ այն խոսում է հոգուտ Հաղորեջանի. հայ բանասացը չէր կարող Վրաստանը կռապաշտների երկիր համարել:

Այսպիսով՝ իր բազմաթիվ հակասություններով աչքի ընկնող այս պատումի առնչությամբ կրկին հարց է առաջանում՝ Հաղորեջան, թե՞ Գյուրջիստան: Սա կարող է ուղղակի օրինակ լինել տարաբնույթ պատումների և վիպական բաղադրիչների անկանոն ու խառնաշփոթ միաձուլման: Ըստ այդմ՝ համոզիչ պատասխանի համար անհրաժեշտություն է ներկայացնում բանասացի ինքնության հետազա պարզաբանումը:

Բանասացներ և բանահավաքներ

Բանահավաք Գ. Հովսեփյանի 1904 թ. հաղորդմամբ՝ առնվազն 1890 թ. մոկաց բանասաց Հովանը գիշերապահ է եղել Էջմիածնի Մայր Աթոռի ճեմարանում. «Կարդալ և գրել չգիտէր, բայց իւր պանդուխտ հայրենակիցների շրջանում համարում էր որպէս բանիմաց մարդ: Մի քանի տարուց ի վեր վախճանուած է արդէն իւր հայրենի գիւղում»³⁸: Այսպիսով՝ պարզ է դառնում, որ բանասացն առժամանակ փոխադրվել և հանգրվանել է Ռուսական կայսրությունում (Արևելյան Հայաստան), ապա՝ վերադարձել ծննդավայր, որտեղ վախճանվել է մինչև 1904 թ.:

Մեկ այլ մոկաց բանասացից՝ Մոկացի Վարդանից, բանահավաք Սարգիս Հայկունու ավելի ուշ գրառած և 1901 թ. հրատարակած տարբերակում Սասնա Դավթի ընտրյալ Խանդութը Թավրիզից է («Թավրիզու խողից»)՝³⁹, իսկ Փոքր Միերի համար հարսնացու բերվում է Գյուրջիստանից⁴⁰, ինչպես այլ պատումներում: Պատմական որևէ աստառ փնտրելն այս դեպքում միանգամայն անիմաստ է, քանի որ Թավրիզը նորաբանություն է, հակառակ դեպքում պետք է նշվեր հայկական ձևով՝ Դավրեժ, ինչը գործածական էր տակավին XVII–XIX դդ.: Այս դեպքում բացատրությունը գտնում ենք բանասացի մասին Հայկունու ծանուցման մեջ, որի համաձայն՝ Մոկացի Վարդանն ապրել է Արճեշում, Աբաղայի Նազարավա գյուղում և 3–4 տարի ևս՝ պատմական Արտազ գավառի Ղըրխբուլաղ գյուղում (Սբ. Թադևոս առաքյալի վանքին մերձակա), իմա՝ իրանական Ատրապատականում, «որով իւր բարբառն խառնուրդ մը կը կազմէ»⁴¹: Բնականաբար, բարբառը փոխելով, փոփոխվել են նաև ավանդական տեղանունները, տեղայնացվել ու հարմարեցվել նոր միջավայրին, ինչը դիտարկվում է բազմաթիվ այլ պատումներում ևս:

Հակառակ դրան՝ Թավրիզին կապակցված Հաղորեջանը Մոկացի Վարդանը չի հիշատակում, ինչը սովորական է մյուս մոկաց բանասացի պարագային: Գ. Հովսեփյանի գրառած տարբերակով՝ Խանդութն Իրանից է, հիշատակվում է «Իրանայ քեաղաքը», իսկ նրա հայրենիքը Խոյա քաղաքն է⁴², և ոչ Թավրիզը:

³⁸ Յ ո վ ս է փ ե ա ն ց. 1904, 39, հմմտ. Յ ո վ ս է փ ե ա ն ց. 1905, 39:

³⁹ Էմինեան Ազգագրական ժողովածու (ԷԱԺ). 1901, 38–42, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 360–362:

⁴⁰ ԷԱԺ. 1901, 44–45, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 369–370:

⁴¹ ԷԱԺ. 1901, 19:

⁴² Սասնայ ծռեր. 1892, 121, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 208:

Ընդ որում, այլ մոկաց բանասացի պատումում Խոյը հարազատ վայր է՝ ավագ հերոսներից Քեռի Թորոսի տունը. հոր հետ գժտությունից հետո այնտեղ է ապաստանում Փոքր Միերը⁴³: Ավելի ուշ ապարանցի բանասացից գրառված պատումում ևս նշվում է «Խոյա Խանդութ խանումը»⁴⁴, նմանապես կրկնվում է քեռիների միջոցով Խոյի հետ Փոքր Միերի կապը («Տղեն ինադ կէնա ու ... Խոյ, Հա՛յրէ, քեռիներու տուն») ⁴⁵:

Ինչպես նշվել է, Մոկացի Հովանը ևս պանդխտության բերումով հայտնվել է Մոկսից դուրս աշխարհագրական միջավայրում, ըստ այդմ՝ ներմուծել է «Հադրբեջան» երկրանունը էպոսի իր ասացած տարբերակ: Միանշանակ դրա արտահայտությունն է Հադրբեջանի հետ Ռուսաստանի հիշատակությունը⁴⁶, ինչն արդեն վկայում է, որ էպոսին ոչ համահունչ աշխարհագրական երկրանունները ներմուծվել են համապատասխան վայրերում առժամանակ բնակված բանասացների կողմից և որևէ ավանդականություն չեն ենթադրում:

1908 թ. հրատարակված «Հայ ժողովրդական վէպը» ուսումնասիրության մեջ Մ. Աբեղյանը հետևյալ կերպ է մեկնաբանել Մոկացի Հովանի տարբերակում նկատված շփոթը. «Դաւիթն առնում է Իրանայ քաղաքի տիրոջ աղջկան՝ Խանդութ խաթունին, որից ունենում է անժառանգ և անմահ Միերին: Այս Միերի կինն է Գոհար խաթուն, որ պատմուածքի մէջ մէկ ադրբեջանցի է դուրս գալիս, մէկ գիրջիստանցի կամ գիրջու աղջիկ»⁴⁷: Տվյալ հակասությունն Աբեղյանը տարբեր առիթներով բազմիցս է նշել իր վաղ շրջանի գործերում, ի վերջո, հետևյալ կերպ բացատրել. «Մի պատմուածքով ... Դաւիթ ուզում է Գիրջիստան գնալ աղջիկ բերելու, բայց ճանապարհին միտքը փոխելով՝ գնում է Հադրբեջան, այսինքն Ատրպատական, որի թագաւորի աղջկայ նաժիշտներին առնում է իւր փահլաններին, իսկ իրեն՝ թագաւորի աղջկան բերում Սասուն, պսակում Միերի հետ և ուղարկում Հադրբեջան թագաւոր: Նոր այստեղից Միերը գնում է Գիրջիստան: Բայց շարունակութեան մէջ կինը մէկ Հադրբեջանում է յիշում, մէկ Գիրջիստանում: Պարզ կերպով երևում է, որ Հադրբեջանը նոր է փոխանակել {փոխարինել} Գիրջիստանին, որովհետեւ Միերի կինը միշտ գիրջու աղջիկ է յիշում: Սակայն Իրան, Իրանայ քաղաք և Թաւրիզ մի քանի պատմուածքների մէջ հաստատուն կերպով դրւում է իբրեւ Խանդութի հայրենիք»⁴⁸: Այլ առիթով ևս Աբեղյանը նշել է, որ «Վիպասանը պատմութեան շարունակութեան մէջ անսպասելի կերպով շուտ է տալիս Գիրջիստանի տեղ Հադրբեջան է դնում և այնուհետև այդ երկու անունը խառն գործածում»⁴⁹: Աբեղյանը շեշտում է մի կարևոր և որոշիչ փաստարկ ևս. «Երգի մէջ, որ անելի հին է, յիշում է «Գիրջու աղջիկ»⁵⁰: Ըստ այդմ՝ եզրակացվել է, թե տարբերակում «Գիրջիստանի տեղ ... աղաւաղմամբ մտել է

⁴³ Սասնա ծռեր. 1936, 296:

⁴⁴ Սասնա ծռեր. 1979, 328:

⁴⁵ Սասնա ծռեր. 1979, 339:

⁴⁶ Սասմայ ծռեր. 1892, 130, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 220:

⁴⁷ Ա ք ե ղ ե ա ն. 1908, 9:

⁴⁸ Ա ք ե ղ ե ա ն. 1908, 65:

⁴⁹ Ա ք ե ղ ե ա ն. 1908, 91:

⁵⁰ Ա ք ե ղ ե ա ն. 1908, 91:

նաև Հաղրբեջան»⁵¹: Ավելի ուշ՝ 1951 թ. հրատարակված էպոսի հատորում ընդգրկված ճյուղագրության մեջ Մոկացի Հովանի ասացած «Դավիթ և Մհեր» պատումը նույն կերպ է բնորոշվել. «Սրա (Փոքր Մհերի) կինը պատումիս մեջ մեկ՝ Հաղրբեջանա թագավորի (անունը չկա) աղջիկն է դուրս գալիս, մեկ՝ Գուրջու աղջիկ»⁵²: Ամեն դեպքում պարզ է, որ հնարավոր նախաձևին տեղ-տեղ փոխարինած Հաղրբեջանը բանասացի (նաև բանահավաքի) համար միևնույն իրանական Ատրպատականն էր և ոչ այլ ինչ:

Միաժամանակ Աբեղյանը, հետևելով պատմական դպրոցի մոտեցումներին, առաջին անգամ հպանցիկ Հաղրբեջանը փորձել է կապակցել XII-XIII դդ. գոյություն ունեցած Ատրպատականի աթաբեկությանը և ենթադրել, թե Սասունը (Սասնա իշխանությունը) հարաբերություններ է ունեցել նման հարևանի հետ⁵³: Սակայն իրականում 100 տարուց էլ քիչ պատմական կարճ ժամանակահատվածում գոյություն ունեցած աթաբեկության և Սասնա Թոռնիկյան իշխանության միջև չեն արձանագրվել բավարար հարաբերություններ, որոնք կարող էին շոշափելի հետք թողնել բանահյուսության մեջ: Հյուսիսային Իրանում հիմնված աթաբեկության հիմնադիրն էր ծագումով ղփչաղ Շամս աղ-Դին Իլդեգիզը կամ հայկական աղբյուրների Ելտկուզը (մահ. 1175 թ.): Տվյալ թյուրք-սելջուկյան կազմավորումը գոյություն է ունեցել 1136–1225 թթ., նվաճել է Նախիջևանը, Սյունիքը, պատերազմել Զաքարյանների և Վրաց թագավորության դեմ, կործանվել 1225 թ.՝ Զալալեդդին Խորեզմշահի նվաճումների հետևանքով⁵⁴: Ելտկուզ աթաբեկի տիրապետության և Սասունի Վիգեն իշխանի հարաբերությունների մասին հակիրճ հիշատակում է XIII դ. պատմիչ Վարդան Արևելցին (Վարդան Վարդապետ), ընդ որում, օտար նվաճողը նշվում է որպես «զօրավարն Պարսից Ելտկուզ»⁵⁵: Սա համահունչ էր ժամանակի հայ պատմագրության ոգուն. նորելուկ նվաճողներն ավանդույթի ուժով հիմնականում հենց այդպես էլ կոչվում էին: Այսինքն՝ կրկին բացառվում է Աղբեջանի գործածումը:

Ամեն դեպքում հետագա ուսումնասիրություններում, ըստ երևույթին, հաշվի առնելով Աղբեջանի հիշատակությունը աղավաղված պատումում և թեմայի նվազ տարողունակությունը, Աբեղյանն այլևս չի անդրադարձել խնդրին:

Պաճիկ թագավոր

Հարկ է նաև անդրադառնալ ապարանցի բանասացից Գարեգին Հովսեփյանի գրառած և 1892 թ. հրատարակած «Սասնայ ծռեր» պատումում Գոհարի հոր՝ Պաճիկ թագավորի կերպարին և անվան ստուգաբանությանը: Թեև ընդամենը

⁵¹ Ա ք ե ղ ե ա ն. 1908, 174, հմմտ. Ա ք ե ղ յ ա ն. 1966, 422:

⁵² Սասնա ծռեր. 1951, 880:

⁵³ Ա ք ե ղ ե ա ն. 1908, 66, 76:

⁵⁴ Արդի աղբեջանական շրջանակների կողմից տվյալ կազմավորումը ներկայացվում է որպես «աղբեջանական աթաբեկություն»:

⁵⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 124: Վերը նշված թեմայով Ս. Կանայանը ժամանակին արել է որոշ մեկնաբանություններ (Կ ա ն ա - յ ե ա ն ց. 1906, 334–335), որոնց վստահաբար ծանոթ է եղել նաև Մ. Աբեղյանը:

նշվում է Պաճիկ թագավորի անանուն քաղաքի մասին, այն բազմիցս կապակցվել է Ատրպատականին:

Նախևառաջ, մարտադաշտում Մըսրա Մելիքին հաղթելուց հետո և նրա զորքին հալածելիս կայանում է Դավթի ու Մըսրա զորքի կազմում գտնված Արևելոց կողմի Պաճիկ թագավորի ծանոթությունը: Դավթի հարձակումը կանխելու համար Պաճիկը դիմում է նրան՝ խնդրելով չոչնչացնել իր զորքը, այլ բարեկամական պայման կապել. «Մկայ ես լե ազաբ, դու լե ազաբ, մենք օր կարգուանք քրդի տղայ էղաւ, ընծի ախչիկ, իմ ախչիկ տամ քու տղին, քրդի ախչիկ էղաւ, ընծի տղայ, քու ախչիկ տուր իմ տղին»⁵⁶: Այսինքն՝ խոսքն օրորոցախազով ամուսնության մասին է, ինչի առաջարկը Դավիթը սիրով ընդունում է և դաշն կապում մի յուրօրինակ վկայակոչմամբ. «Վերի դէն Աստուած վկայ բռնին, ներքի դէն լե Դաւթի տկի ձին»⁵⁷: Այս կերպ Պաճիկն իր զորքով քաշվում և գնում է, իսկ Դավիթը մեկնում Մըսր: Սա, հիրավի, մի ասպետական մեծահոգություն է, որ իրապես համեմատելի է Փալստոս Բուզանդի ավանդած պատմության հետ՝ 371 թ. Ձիրավի ճակատամարտում պարսից զորքերի կազմում գտնված Աղվանքի Ունայր թագավորի և հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի շփման մասին: Մուշեղը խնայում է Ունայրին՝ ասելով. «զի այր թագաւոր ես և թագ ունիս. ես ոչ սպանից զայր թագաւոր»⁵⁸, ապա թույլ տալիս նրան ութ հեծյալով քաշվել մարտադաշտից դեպի Աղվանք: Հետագայում Ունայրն, իրոք, դառնում է հայոց բարեկամ, ավելին՝ գաղտնաբար լուր է փոխանցում Մուշեղին պարսից նոր հարձակման պատրաստությունների մասին⁵⁹: Միանշանակ հայոց սպարապետի վարքականոնին է հետևում նաև Դավիթը, ինչը հիմք է տալիս որոշակիորեն ենթադրել «Պարսից պատերազմ» հերոսավեպի վերհուշի առկայությունը սույն պատումում:

Միևնույն պատումի համաձայն՝ հետագայում Դավթի մահից հետո Պաճիկ թագավորի քաղաքի վրա է արշավում Փոքր Միերը: Լուրն առնելով՝ Պաճիկն ընդառաջ է գնում և հայտնում, թե ուխտ է արել Դավթի հետ զավակների ամուսնության համար, ուստի առաջարկում է ամուսնանալ Գոհարի հետ, ինչին Միերը համաձայնում է⁶⁰: Հատուկ նշվում է Գոհարի աստղապաշտ (աստղագուշակ) լինելը⁶¹, ինչը ենթադրում է նրա կռապաշտությունը՝ ի տարբերություն աստվածապաշտ ու խաչապաշտ Սասնա դյուցազնի, որը, սակայն, չի խորշում դիմել նրա «աստղ նայելու» հմտությանը: Հաջորդաբար Միերը պատերազմից հետո խնդրում է Պաճիկից վերցնել Գոհարին և վերադառնալ Սասուն, ինչը բավարարվում է. հայրը նժույգ է տրամադրում դստերը⁶²: Պաճիկի դերակատարությունը հենց այսքանով էլ ավարտվում է, Միերի վերջին այցի ժամանակ նա այլևս չի նշվում, ըստ այդմ՝ Գոհարի մահվամբ հասկացվում է նաև նրա վախճանված լինելը:

⁵⁶ Սասնայ ծոեր. 1892, 39, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1944, 78:

⁵⁷ Սասնայ ծոեր. 1892, 39, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1944, 78:

⁵⁸ Բ ո լ զ ա ն դ. 1987, 304:

⁵⁹ Բ ո լ զ ա ն դ. 1987, 307:

⁶⁰ Սասնայ ծոեր. 1892, 54–55, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1944, 95–97:

⁶¹ Սասնայ ծոեր. 1892, 55, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1944, 96:

⁶² Սասնայ ծոեր. 1892, 59, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1944, 101:

Պաճիկ թագավորի կերպարով հանդերձ՝ հենց այս պատումը հիմք է հանդիսացել 1939 թ. էպոսի համահավաք տարբերակի վերջին ճյուղի համար, որը կազմել է Ա. Ղանալանյանը: Բովանդակային մանրամասները գրեթե ամբողջությամբ կրկնվում են⁶³:

Հետաքրքիր է Պաճիկի ներկայանալը. «Ես արևելոց կողմի մարդն եմ»⁶⁴: էպոսի համահավաք բնագրի Բ հատորի կազմողների կողմից կերպարը նշվում է որպես «Արևելոց Պաճիկ թագավոր»⁶⁵: Ընդհանրապես, էպոսի պատումներում և, մանավանդ, հեքիաթներում, Հայաստանը կոչվում է «Արևելք», իսկ հայոց թագավորը՝ «Արևելից թագավոր» («Արևմտից թագավորը» խորհրդանշում էր հիմնականում Արևելահռոմեական կայսրությունը կամ Բյուզանդիան)⁶⁶: Եթե նկատի առնենք Հայոց արևելից կողմերը (Արևելից կողմանք Հայոց), այն է՝ Արցախի, Գարդմանի, Ուտիքի և Փայտակարանի երկրամասերը⁶⁷ կամ Հայոց Աղվանքը, ապա առավել ևս աղերսներ են դիտարկվում «Պարսից պատերազմի» աղվանից Ուռնայր թագավորի կերպարի հետ: Այսպիսով՝ Պաճիկն ընկալվում է որպես հարազատ միապետ կամ առնվազն ազգակից թագավորության տիրակալ:

Ծագումնաբանորեն «Պաճիկը» համեմատելի է 484 թ. Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբության ժամանակ պարսից Նիխոր զորավարի հետ Մարդպետական գնդից որպես պատգամավոր ուղարկված Պաճուկի անվան հետ, որին հիշատակում է V դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցին («զՊաճուկ ի Մարդպետական գնդէն»)⁶⁸: Հ. Աճառյանը նշում է Խորենացու երկից հայտնի հայկյանների «Պաճույճ» անունը⁶⁹, որը «Պաճոճ» և «Պաճույճ» ձևերով հիշատակվում է նաև հետագա հայոց ու վրաց պատմագրական աղբյուրներում, դրա ծագումը կապակցում «զարդ, զարդարանք» իմաստով հայերեն «պաճոյճ» արմատին⁷⁰: Բացի այդ, վկայված է «պաճոյ» («պաճօ») բառը՝ «մեծ և տափակ» (քթի մասին)՝ «տափակաքիթ» իմաստով⁷¹: Բառը նշվում է նաև այլ ձևերով՝ «պաճեան», «պաճէն», «պատճիկ»⁷²: Ըստ էության, նույնիսկ էպոսի պատումներում այս կերպ պահպանվել է հայոց Ատրպատականի մասին պատմական վերհուշը⁷³:

⁶³ Սասունցի Դավիթ. 1939, 356–361:

⁶⁴ Սասմայ ծռեր. 1892, 39:

⁶⁵ Սասնա ծռեր. 1944, 78:

⁶⁶ Սասնա ծռեր. 1951, 824:

⁶⁷ Ի տարբերություն Մեծ Հայքից IV–V դդ. անջատված և Աղվանքին միացված երկրամասերի՝ Փայտակարանը միացվել էր Ատրպատականին:

⁶⁸ Փ ա ր պ ե ց ի. 2003, 2355: Ս. Կանայանը 1910 թ. մասնակի անդրադարձել է թեմային (Կ ա ն ա յ ե ա ն ց. 1910, ԺԹ):

⁶⁹ Տարբեր ձեռագրերում՝ նաև Պայճոյճ, Պայոյճ (Խ ո ր ե ն ա ց ի. 2003, 1813):

⁷⁰ Հմմտ. Զարդ, Զարդար անունները (Աճառյան. 1948, 220): Ըստ Ս. Մալխասյանցի՝ «պաճոճանք» և «պաճոճված, զարդարված» (Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց. 1945, 43):

⁷¹ Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց. 1945, 43:

⁷² Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի. 1837, 591, Գ ա բ մ ա ճ ե ա ն. 1910, 1113, 1117:

⁷³ Ա. Իսահակյանը «Սասմա Մհեր» վիպերգի մշակման 1937–1939 թթ. սկզբի տարբերակում ընդգրկել է միևնույն կերպարը՝ «Պաճեկ, Պաճո թագավոր» (Ա - բ ե ղ ա ն. 1975, 147): Ն. Զարյանի «Սասնա Դավիթ» գեղարվեստական մշակման մեջ Պաճիկը Բաղդադի թագավորն է (Զ ա ր յ ա ն. 1966, 173):

Նմանապես եթե հաշվի առնենք, որ ուշ միջնադարում արաբներին ավանդաբար «տաճիկ» էին կոչում (ինչն ավելի ուշ տարածվեց օսման-թուրքերի վրա), ապա «Պաճիկ» անվան դեպքում միանգամայն հավանական է համահնչյուն հակադրությունը, ինչը, օրինակ, դիտարկվում է «Խաչիկ» անվան պարագային («Վաստկե Խաչիկ, ուտե տաճիկ») ⁷⁴:

Այլ պատումներում Պաճիկ թագավորի կերպարը չի հանդիպում: Որոշ տարբերակներով Գոհարը Բաղդադից է, տեղի խալիֆի դուստր ⁷⁵, իսկ օրորոցախազով զավակների ամուսնության պայմանը նշվում է Դավթի և Հալեպի խալիֆի միջև ⁷⁶:

Աբեղյանն ընդդեմ Աբեղյանի

Միայն 28 տարի անց՝ արդեն ԽՍՀՄ օրոք, 1936 թ. Աբեղյանը կրկին անդրադարձել է Հաղրեջանին և Մոկացի Հովանի պատումին, երբ կազմվում էր էպոսի համահավաք բնագիրը ու Աբեղյանը ղեկավարում էր այդ աշխատանքները: Պատումը միևնույն աղավաղված կերպով, առանց որևէ խմբագրման, ընդգրկվել է «Սասնա ծռերի» Ա հատորում, իսկ առաջաբանում Աբեղյանը կրկին փորձել է Հաղրեջանը կապակցել XII–XIII դդ. Ատրպատականի աթաբեկությանը՝ ենթադրելով, թե Սասունը հարաբերություններ է ունեցել նման հարևանի հետ ⁷⁷: Փաստացի Աբեղյանն արդեն այնպիսի տեսություններ էր փորձում զարգացնել, ինչի համար ժամանակին քննադատում էր այլոց, օրինակ, Ստեփան Կանայանին ⁷⁸:

Այդքանն էլ բավարար էր, որ 3 տարի անց Հաղրեջանը մտցվեր էպոսի համահավաք տարբերակ, ինչը համահունչ էր ժամանակի իշխող գաղափարախոսությանը: Ակնհայտ էր, որ Հաղրեջան–Աղրեջանի հիշատակությունն ամեն դեպքում երբեք չէր կազմել այն պատկառելի և վճռական նշանակություն ունեցող քանակը, որի հաշվառմամբ տվյալ երկրանունը կարելի էր և պետք էր ընդգրկել համահավաք տարբերակում: Մանավանդ, եթե հաշվի առնվեին վերը նշված իրողությունները և Առան–Շիրվանի տարածքում նոր կազմավորմամբ 1918–1920 թթ. հետո առաջացած տարածաշրջանային աշխարհագրական ու ազգագրական շփոթը: Սակայն կար գաղափարախոսական պահանջ, և այն ամբողջությամբ բավարարվել է՝ բանահյուսությունը ծառայեցնելով իշխող գաղափարախոսությանը:

1939 թ. համահավաք տարբերակում «Աղրեջան» երկրանվան ներթափանցումն այլևս կատարված փաստ էր ⁷⁹, և արդեն կարևոր չէր՝ Աբեղյանն իրանական

⁷⁴ Սասնա ծռեր. 1999, 410:

⁷⁵ Սասնա ծռեր. 1979, 230:

⁷⁶ Սասնա ծռեր. 1979, 290–291:

⁷⁷ Սասնա ծռեր. 1936, ԻԱ–21:

⁷⁸ Ա ք ե ղ յ ա ն. 1966, 544–548:

⁷⁹ Սասունցի Դավիթ. 1939, 326, հմմտ. Սասունցի Դավիթ. 1981, 280:

Ատրպատականը նկատի ունենալով, թե՛ մեկ այլ տարածք: Ռուսերեն թարգմանությունը, ընդհանրապես, հեռացել էր բնագրից և դարձել չհանգավորված ազատ շարադրանք:

И в Гюрджистане он побывал.

И в Азербайджане он побывал ...⁸⁰

Սասնա ծռերն այլևս փոխադրվում էին Արևելյան Հայաստան, ռուսական Կովկասին մոտ, ինչն առիթ էր ընձեռնում ավելորդ անգամ թմբկահարել «խորհրդային ժողովուրդների դարավոր բարեկամության» թեման: Այս դեպքում նման պատկեր էր ստեղծում ոչ թե «վէպն ինքն իրեն հակասելով»⁸¹, այլ արդեն Արեդյանն էր հակասում ինքն իրեն:

Բնականաբար, Արեդյանը կրկին փորձել է Հաղորեջանի համար որևէ բացատրություն տալ՝ միանգամայն գիտակցելով դրա նույնացման անթույլատրելիությունը նորակազմ Ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքի հետ: Վերոհիշյալ ծանուցումները կրկնվել են այլ հետագա հրատարակություններում ևս, իսկ «Հաղորեջանա քաղաքն» ուղղակի նույնացվել է Թավրիզի հետ⁸², թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում գոյություն ունեցած Ատրպատականի աթաբեկության կենտրոնն իրականում Նախիջևանն էր:

Արեդյանի կարգի գիտնականը միանշանակ չէր կարող տարիներ անց ընդունել թեզեր, որոնց բացատրությունը ժամանակին հենց ինքն էր տվել և հերքել: Էպոսի համահավաք բնագրի կազմման ընթացքում նման շեշտադրումներ, ըստ ամենայնի, ներմուծվել են համակարգողներից պրոլետգրող և «կարմիր պրոֆեսոր» Գևորգ Աբովի ուղղորդմամբ, որը, փաստորեն, պատասխանատու էր կուսակցական-գաղափարախոսական գծի համար՝ լինելով ոլորտից միանգամայն հեռու անձ: 1938 թ. դեկտեմբերին կայացած էպոսի 1000-ամյակի հոբելյանական կոմիտեի նիստին Արեդյանը նշում էր Աբովի «շտապեցումները», որոնց հետևանքով «էպոսի համահավաք բնագրի հյուսելը շատ շտապ է կատարվել»⁸³: Ակնհայտ է, որ այս դեպքում ևս Արեդյանը համակերպվել է և տեղի տվել ճնշումներին: Իսկ շարունակականության պարագային ճնշումները կարող էին վերաճել բռնադատման, ինչի ակնբախ օրինակն էր էպոսի համահավաք տարբերակի աշխատանքները համակարգող խմբի անդամ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի ձերբակալությունը 1937 թ. և հետագա դատապարտությունը: 1939 թ. համահավաք տարբերակի կազմողների շարքում նրա անունն այլևս բացակայում է, աշխատակցությունը նշվում է միայն 1944 թ., երբ ազատ էր արձակվել:

⁸⁰ Давид Сасунский. 1939, 333.

⁸¹ Ա ր Ե դ Ե ա ն. 1908, 175:

⁸² Սասնա ծռեր. 1951, 821: Հիմնվելով ԽՍՀՄ շրջանի ադրբեջանցի բանասերների գրությունների վրա՝ թուրք հետազոտող Ֆ. Թյուրքմենն անդրադարձել է թեմային, սակայն «հայ մշակույթի նկատմամբ թուրք ժողովրդական գրականության ազդեցության» տեսության համատեքստում Խանդուդը (Handud) նշվում է որպես «մուսուլման աղջիկ» և «Ադրբեջանի շահի դուստր» (Türkmen. 1992, 68–69):

⁸³ Ա ր Ե դ Ե ա ն. 1985, 638:

Ադրբեջանի հիշատակությունը «Սասնա ծռեր» էպոսի Շաքրախի պատումում
 Ադրբեջանը «Հաղորբեջան» ձևով նշվում է շատախցի բանասաց Ազիզ Ղա-
 րիբյանից 1933 թ. Աշտարակում Կ. Մելիք-Օհանջանյանի գրառած «Դավթի կոփվը
 Մսրա Մելիքի հետ» պատումում, որն ընդգրկում է հենց միայն տվյալ դրվագը:

Մասնավորապես, մենամարտի դրվագում Դավիթը հարվածի համար թափ
 հավաքելու նպատակով գնում և հեռվից է արշավում հակառակորդի ուղղությո-
 ւյամբ.

*Տավիթ սրեղեն գընաց չուր Հաղորբեջան,
 Տարցավ, եկավ՝ ըզթուր զարկեր Մըսրա Մելքին ...⁸⁴:*

Որևէ այլ կերպ այս երկրանունն այլևս չի հիշատակվում: Կ. Մելիք-Օհանջան-
 յանի ծանուցմամբ՝ այս և այլ աշխարհագրական անուններն էպոսի հետ կապված
 չեն, այլ ուղղակի բերված են տարածության հեռավորությունը ցույց տալու հա-
 մար⁸⁵, ինչն այլ պատումներում սահմանափակվում է Սասնա և Վասպուրականի
 տարածքով կամ ընդհանուր տարածաշրջանով (Հալեպ և այլն): Միևնույն դրվա-
 գում նույն կերպ նշվում են Շուշին ու Ղարաբաղը, որոնք ևս տարածաշափական
 պատկերավոր արտահայտման արդյունք են, ինչպես ավելի ուշ գրառված մեկ այլ
 պատումում Արևելյան Հայաստանի տեղանունները (Դարալագյազ, Ջանգե-
 գուր)⁸⁶:

Բանահավաքի ներկայացրած տեղեկատվության համաձայն՝ բանասացն
 Արևմտյան Հայաստանում աստանդական կյանք է վարել, հալածվել իշխանութ-
 յունների կողմից, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ միա-
 ցել է հայ կամավորական ուժերին և 1917 թ. համերկրացի գաղթականների հետ
 հասել մինչև Բաղդադ⁸⁷:

Ըստ էության, հենց կամավորական ուժերի կազմում բանասացը ժամանակին
 նահանջել է Իրան, Ատրպատական, ինչպես Վանի տարածաշրջանի բնակչութ-
 յան մի մասը, այնուհետև անցել Իրաք: Էպոսին ոչ բնորոշ երկրանվան և տեղ-
 անունների ներմուծումը կրկին աշխարհագրական միջավայրը փոխած բանա-
 սացի անձնական փորձառության արդյունք է: Ըստ այդմ, Ադրբեջանի դիպվա-
 ծային հիշատակությունն էպոսի այս պատումում որևէ արժեք չի ներկայացնում:

Ադրբեջանի հիշատակությունը «Սասնա ծռեր» էպոսի Մշո պատումում

Աբեղյանի մահից 7 տարի անց՝ 1951 թ., հրատարակվում է էպոսի Բ հատորի
 Բ մասը, որի խմբագիրը կրկին Աբեղյանն է՝ աշխատակցությամբ աքսորից վե-
 րադարձած և Երևանում վերահաստատված Մելիք-Օհանջանյանի: Ըստ էութե-
 յան, խոսքը դեռևս Աբեղյանի ողջության օրոք երկու ականավոր գիտնական-
 ների համագործակցությամբ կազմված նյութերի հրատարակության մասին է:

⁸⁴ Սասնա ծռեր. 1936, 813:

⁸⁵ Սասնա ծռեր. 1936, 813:

⁸⁶ Սասնա ծռեր. 1979, 146:

⁸⁷ Սասնա ծռեր. 1936, 787:

Հատորում ընդգրկված Ի պատումը («Սասունա Դավիթ») ևս ունի հիշատակություններ Ադրբեջանի մասին, ըստ այդմ՝ անհրաժեշտություն է ներկայացնում բանասացի և շարադրանքի մանրամասների առանձնակի քննությունը: Պատումը գրառված է 1915 թ.՝ անհայտ բանահավաքի կողմից⁸⁸, բանասացը՝ Հարություն Դավթյան՝ ծն. 1876 թ., Մշո Շողգոմ (Սողգոմ) գյուղից, գրագետ, լեզուն անաղարտ չէ, գրականի հետ խառը⁸⁹: Այլ նշումներ 39-ամյա բանասացի կամ բանահավաքի մասին պատումի առաջաբանում չկան:

Պատումն ինքնին բավական ուշագրավ է, քանի որ աչքի է ընկնում իր բովանդակային ամբողջականությամբ և էպոսին բնորոշ մանրամասների առկայությամբ, նմանապես ունի երգային հատվածներ: Ադրբեջանի առկայությունը պատումում սկսվում է Դավիթով և վերջանում Փոքր Մհերով, այն միանգամայն համապատասխանում է նկարագրվող աշխարհագրական միջավայրին: Այս տարբերակը Մոկացի Հովանի պատումի նման որևէ խաթարում կամ շփոթ չի ենթադրում, մասնավորապես, հստակ տարանջատված են Գյուրջիստան-Վրաստանն ու բուն Ադրբեջանը: Բնական է, որ 1915 թ. գրառված լինելով՝ բանահավաքի և բանասացի կողմից որպես Ադրբեջան հասկացվում էր պատմական Ատրպատականը կամ իրանական Ադրբեջանը: Պատումի նշված հատվածը զգալիորեն նույնական է Մոկացի Հովանից գրառված պատումի համապատասխան մասի հետ:

Ինչպես այլ պատումներում, Դավիթը մտահոգվում է Խանդութի նախկին ուզնկանների՝ 40 փահլանների համար, որոշում նրանց տանել Գյուրջիստան և պսակել տեղի գեղեցկուհիների հետ: Մեկնելիս հղի կնոջը տալիս է բազպան (բազբանդ) ապագա որդու համար (ինչպես իրանական Ռոստամը կամ թյուրքական Քյոռոզին): Փահլանների հետ մոտենալով Թիֆլիսին՝ ճանապարհին հանդիպում է միևնույն ալևորը, բնորոշ հարցուպատասխանից հետո ծերունին խորհուրդ է տալիս. «Չէ՛, զավակս, Գուրջիստան լավ, գեղեցիկ աղջիկներ չկան: Լավ, գեղեցիկ աղջիկներ Ադրբեջանա քաղաք կան»⁹⁰: Առավել ուշագրավ է բանասացի բացատրությունն Ադրբեջանի և ալևորի ինքնության մասին, ինչը բացակայում է Մոկացի Հովանի տարբերակով. «Ադրբեջանա քաղաք կռապաշտ էր, էդ հալիվոր հրեշտակ էր. կ'ուզեր դարձներ Ադրբեջանա քաղաք աստվածապաշտ»⁹¹: Յուրյց տրված ճանապարհով Դավիթն իր ուղեկիցների հետ մուտք է գործում Ադրբեջանա քաղաք, հանդիպում թագավորի աղջկան, պայման կապում նրա 40 քույրերի հետ փահլանների ամուսնության համար, ինչպես Մոկացի

⁸⁸ Հակառակ մյուս պատումների համապատասխան նշումների («գրի առնողն անհայտ»)՝ բանահավաքի հարցը լռության է մատնված, ինչը հիմք է տալիս ենթադրել, որ խոսքը բացթողման մասին է կամ ԽՍՀՄ իշխանությունների համար որևէ «անցանկալի անձի» չհիշատակման:

⁸⁹ Սասնա ծռեր. 1951, 563:

⁹⁰ Սասնա ծռեր. 1951, 611:

⁹¹ Սասնա ծռեր. 1951, 611: Համահավաք տարբերակում Աստծո հրեշտակը ճամփաբաժնին ավագ հերոս Սանասարին է հայտնվում Քաջանց երկիր մեկնելիս՝ կրկին ծեր ալևորի տեսքով (Սասունցի Դավիթ. 1939, 76–77):

Հովանի տարբերակով: Ընդամին, կրկնվում են միևնույն մանրամասները. արքայադուստրը ներկայանում է տղամարդու զգեստով ծպտված, ինքնությունը բացահայտվում է հետագայում, տեղական կուռքերը կրկին հետապնդում են դրսեկ օտարներին («Հողեղեն էր, տարավ զհրեղեն») ⁹²: Դավիթը կրկին կոփվ է տալիս հարձակման դիմած ուժերի դեմ, հաղթում, ամայացնում քաղաքը, կրկին գտնում թագավորի աղջկան, վերցնում իր հետ. «Էդ փոքր աղջիկ լավ, գեղեցիկ աղջիկ է, տանեմ Սասուն» ⁹³: Վերադարձի ճանապարհին հետևում են միևնույն զարգացումները՝ հանդիպում և մենամարտ չճանաչված որդու հետ, Խանդութի խնդրանքն Աստծուն՝ բաժանելու հարազատներին, բազայանով միմյանց ճանաչելը, Դավթի անեծքը: Նմանապես անփոփոխ է Փոքր Միերի հետ կապված զարգացումը. «Աղջիկը պսակեց Միերի վրա, տարավ, դրեց Ադրբեջանա քաղաքի թագավոր, դարձուց աստվածապաշտ էն երկրի իշխողներ» ⁹⁴: Հաջորդում են միևնույն դեպքերը. Դավթի մահը Չմշկիկի փոփոխակ վրեժխնդիր կնոջից (Բանա խանում), Ձենով Օհանի ազդարարությունը, ինչը հասնում է մինչև Ադրբեջանա քաղաք՝ Միերին: Վրիժառությանը և Սասունում Դավթի թաղմամբ բավական հակիրճ ավարտվում է այս պատումը ⁹⁵՝ փաստորեն, չընդգրկելով վերջին մասը, այն է՝ Փոքր Միերի դեգերումները, կնոջ մահը, նրա թաղումը Սասունում և հերոսի փակվելը ժայռում: Չնայած դրան՝ պատումը բավական լիարժեք տպավորություն է թողնում՝ միևնույն հատորում ընդգրկված այլ պատումների համեմատությամբ:

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել, որ Հ. Դավթյանի պատումն անխաթար և ամբողջությամբ պարփակում է Մոկացի Հովանի տարբերակում մեկ այլ պատումի հետ միաձուլված նախաձևը: Ընդամին, առանձնանում են հետևյալ ընդհանուր պահերը.

- Ատրպատականը կամ Ադրբեջանը հեռավոր երկիր է, այն սահմանակից չէ Սասունին,
- Ադրբեջանը կռապաշտ երկիր է, քրիստոնյաների համար՝ թշնամական միջավայր,
- Սասնա հերոսները որոշակի նախախնամությամբ են մուտք գործում երկիր, նրանց է ուղղորդում ալևորի տեսքով հրեշտակը,
- հակառակ կռապաշտությանը՝ երկիրը հռչակված է գեղեցկուհիներով, որոնց կնության են առնում հերոսները, տանում որպես նաժիշտ կնոջ կամ կին՝ որդու համար,
- քրիստոնյա հերոսներին հետապնդում են կուռքերը, որոնք պարտության են մատնվում,
- Փոքր Միերը կնության է առնում տեղի թագավորի դստերը, որի կռապաշտ լինելն ընդգծվում է աստղապաշտությամբ (աստղագուշակությամբ),

⁹² Սասնա ծռեր. 1951, 612:

⁹³ Սասնա ծռեր. 1951, 612:

⁹⁴ Սասնա ծռեր. 1951, 616:

⁹⁵ Սասնա ծռեր. 1951, 616:

– Միերը թագավորում է Ադրբեջանում, երկիրը իշխաններով հանդերձ դարձի բերում քրիստոնեության⁹⁶:

Վերոհիշյալ հիմնականաբար, ըստ էության, կարող է ունենալ առավել հին ծագում և հանդիսանալ այն նախաձևը, որը հիմք է կազմել Ատրպատականի հիշատակությամբ մի տեղական Մշո պատումի⁹⁷: Ամեն դեպքում Մոկացի Հովանի կողմից այն համակցվել է մեկ այլ պատումի՝ երկու տարբեր ենթաշերտերի միաձուլմամբ:

Միաժամանակ հստակ է, որ եթե անգամ այս պատումն էպոսի համահավաք տարբերակի կազմության ժամանակ հայտնի էր, սակայն ուշ է հրատարակվել, կրկին հիմք չէր կարող ծառայել Ադրբեջանի հիշատակության ընդգրկման համար՝ ընդամենը լինելով մի առանձնակի տարբերակ և ոչ բնորոշ էպոսի ընդհանուր բովանդակությանը:

Այլ համանման դրսևորումներ. Գորգիզ և Համդոլ

Հայտնի է Խանդութի դռնապան Գորգիի կամ քավոր Գորգիզի կերպարի կապակցումը Վրաստանին, ինչը, թերևս, արժանի էր մանրակրկիտ վերլուծության, սակայն կրկին մի հարվածով «որոշվել» է խնդիրը: Առաջին անգամ նման միտք Գրիգոր Խալաթյանցի հետ ունեցած նամակագրության ընթացքում հայտնել է Գարեգին Սրվանձտյանցը: Մասնավորապես, 1881 թ. փետրվարի 12-ի նամակով Խալաթյանցն ուղարկել է բանահավաքի առաջին հրատարակության առնչությամբ հարցացուցակ, որի մի կետը վերաբերում է հենց տվյալ կերպարին. «Չունի՞ն արդեօք առանձին նշանակություն այս անունները. «Շըբըկան-Խորասական», «Հըմզա-Լոռայ», «Գորգիզ» կամ «Ջորջիզ»⁹⁸: Ելնելով դեռ 1874 թ. հրատարակության առաջաբանում նշված սեփական ենթադրություններից⁹⁹:

⁹⁶ Պատումներում ընդգծվում է Սասնա հերոսների խաչապաշտ և ջերմեռանդ քրիստոնյա լինելը, ինչը, հակառակ ժամանակի գաղափարախոսական ճնշման, հրատարակություններում պահպանվել է: Մոկացի Հովանի պատումում Խանդութի 40 ուզնկանների հետ սեղան նստելը Դավիթն օրհնում է Տերունական աղոթքով (բարբառային տարբերակ), իսկ Խանդութին չի պատրաստվում զիջել կռապաշտներին, քանի որ նա էլ է խաչապաշտ (Սասնա ծռեր. 1936, 210–211):

⁹⁷ Հակառակ բազմահազար նահատակների՝ IV–V դդ. Ատրպատականում և, ընդհանրապես, Իրանում քրիստոնեական եկեղեցի թեև գործել է, սակայն չի արմատավորվել: Ատրպատականն իր հերթին անվամբ և տարածքով բավական հայտնի է եղել գրադաշտական սրբավայրերի առկայությամբ:

⁹⁸ Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ). Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., ք. II, № 341, հմմտ. Վ ա ղ ա ն յ ա ն. 1971, 125:

⁹⁹ «Խանտուտ խանում, և Շըբըզան խոռասական, Հըմզայ լոռայ փեհլիվանները . . . որ այս խօսքերուն մէջ կ'երեւնան, գուցէ վիպասանից ծանօթ լինին, և աւելի Վրաստանի բնակչաց» (Ս Ր Ո Ա Ն Ծ Տ Ե Ա Ն Գ. 1874, 170): Նշված կերպարների որևէ առնչություն Վրաստանի հետ չի դիտարկվում. Շապուհ Խորասականն իր զանազան փոփոխակներով (ընդհուպ Շապկով Խորոված) համարվում է պարսից Շա-

Սրվանձտյանցն ի պատասխան կարծիք է հայտնում, թե «Խանդուտ խանըմ և վէպի միւս հանգամանքներ Վրաստանի հետ վերաբերութիւն ունին»¹⁰⁰: Ընդամին, սա մի ժամանակահատված էր, երբ էպոսը բավարար չափով ուսումնասիրված և վերլուծված չէր, անվանի բանահավաքը, իր իսկ խոսքերով, ուղղակի հիմք է ընդունել էպոսում հիշատակվող հայկական որոշ շրջանների (Կաղզվան, Լոռի) սահմանակից լինելը Վրաստանին: Դրանից էլ բխում է Սրվանձտյանցի պատասխանի հաջորդ մասը՝ «Գորգիզ կամ Զորջիզ» սովորական անուն է Վրաց ազգի մէջ» (sic)¹⁰¹, անշուշտ, նկատի առնելով վրացական «Գիորգին» կամ «Գեորգին», որը, սակայն, նշված տարբերակով իրականում հայտնի չի եղել և բնորոշ չէ վրաց իրականությանը:

1881 թ. հրատարակված էպոսի ռուսերեն թարգմանության մեջ Սրվանձտյանցի հայտնած կարծիքի հիման վրա Խալաթյանը տվել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Գորգիզը վրացական անուն է, որը ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս պոեմի նորացումը (подновление)»¹⁰²:

1889 թ. «Մուրճ» հանդեսում տպագրված հոդվածում Մ. Աբեղյանը, ակնհայտորեն հետևելով վերոհիշյալին, «Գորգիզը» բնորոշել է որպես «վիրական անուն», ավելին՝ կարծիք հայտնել, թե էպոսում «նոյն իսկ յիշատակում է և վրացոց տիրապետութիւնը Հայաստանի վերայ» (sic)¹⁰³:

1906 թ. և 1910 թ. նման միտք իրեն բնորոշ արագ նույնացումների ոճով արձարծել է Ս. Կանայանը¹⁰⁴, ինչի առումով արժանացել է Մ. Աբեղյանի արդարացի քննադատությանը («Հենց այսքան, անուններ միայն») ¹⁰⁵: Սակայն ավելի ուշ Աբեղյանն արդեն ինքն է նշել այդ կապակցությունը¹⁰⁶:

Ըստ ամենայնի, Ս. Կանայանի ազդեցությամբ 1920 թ. մի հոդվածում միևնույնը կրկնել է Հ. Թումանյանը՝ հանիրավի գեղարվեստականացնելով և ընդհանրացնելով ոչնչով չամրապնդված ենթադրությունը. «Եվ էսպես էլ հայկական էպոսի մեջ մշտապես անսասան կանգնած են հայոց հսկայի, Սասունցի Դավթի և վրացի հսկայի, Գիորգիի (այլ վար. Համդոյ) հսկայի դեմքերը իրար կողքի, ուր Դավիթը Գիորգիին է տալիս իր բարևը, Գիորգին էլ միայն Դավթի բարևն է

պուռի արքայի վերհուշը, Լոռա Համզան (Քաչալ Համզա) այլ ծագում ունի և ընդհանուր կերպար է հայ և թյուրք վիպական բանահյուսության մեջ (Ռ ամ ա զյ ա ն. 2023, 150–171):

¹⁰⁰ ԳԱԹ, Գ. Խալաթյանցի ֆ., ք. V, № 732, 4, հմմտ. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. 1971, 127:

¹⁰¹ ԳԱԹ, Գ. Խալաթյանցի ֆ., ք. V, № 732, 4, հմմտ. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. 1971, 127:

¹⁰² Давидъ Сасунскій. 1881, 80.

¹⁰³ Ա բ ե դ ե ա ն. 1889, 1742:

¹⁰⁴ «Վէպի «քաւոր Գորգի» ... վրաց թագաւոր Գորգի կամ Գէորգէն է» (Կ ա - ն ա յ ե ա ն ց. 1906, 337) կամ «Ջոջանց վէպի Գորգիզը վրացի Գէորգն է» (Կ ա - ն ա յ ե ա ն ց. 1910, ԻԷ):

¹⁰⁵ «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոս. 1939, LI, հմմտ. Ա բ ե դ յ ա ն. 1966, 546:

¹⁰⁶ Ա բ ե դ ե ա ն. 1918–1, 2, հմմտ. Զ ա ք ա ռ յ ա ն. 2013, 199:

առնում ... Սա հայ ժողովրդի հավիտենական կարծիքն է Վրաստանի մասին»¹⁰⁷: Հետագայում սույն թեզը շրջանառվել է տարբեր հեղինակների կողմից¹⁰⁸:

Քավոր Գորգիի կամ Գորգիզի կերպարը հանդիպում է Սասնա Դավթի ամուսնության դրվագում, որպես կանոն, Մշո պատումներում: Ընդամին, կերպարը նշվում է մի քանի համանման անվանաձևերով՝ Գորգի, Գորգին, Գորգեն, Գորգեզ, Գորգիկ, Գորկիկ, Գուրգեն¹⁰⁹, հիմնականում Խանդութի ծառան է (նոքար), 40 տարվա դռնապանը (պալատի դռնբաց) կամ այգեպանը (բաղվանչի): Միայն մեցի բանասացից Գ. Սրվանձտյանցի գրառած տարբերակի նախաբանում բանահավաքը նշել է «Ջորջիզ» անվանաձևը¹¹⁰, որը, սակայն, բուն տեքստում չի հանդիպում ու որևէ այլ դիպվածով հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ, հետագա խմբագրության ընթացքում ընդունվել է «Գորգիզ» առավել կանոնական ձևը, իսկ մյուսը տեքստից հանվել է:

Մոկաց պատումներում, որպես Խանդութի դռնապան, հանդես է գալիս Համդոլը (Համտոլ), որին Ս. Կանայանը ևս փորձել է որոշ անվանական նույնացմամբ անհաջող կապակցել Վրաստանին: Մասնավորապես, նկատել է առնվել XIII դ. վրաց Ռուսուդան թագուհու դեսպան Համդոլը կամ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու երկում մի առիթով հիշատակված Համադոլա (Համադոլայ) իշխանը¹¹¹, ինչը Կանայանը կրկնել է տարբեր գրություններում¹¹²: Ըստ Հ. Աճառյանի՝

¹⁰⁷ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1995, 573: Հայ-վրացական բարեկամությանը նվիրված «Պայծառ էջեր» հոդվածը 1920 թ. ռուսերեն հրատարակվել է «Братство» հանդեսում՝ որոշ տեքստային տարբերությամբ (Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1995, 659–661): Հետագայում բանաստեղծի դուստր Ն. Թումանյանը, իր մի հոդվածում մեկնաբանելով սույն գրությունը, փորձել է հանիրավի երկատել Համդոլի կերպարը, իբր, վրացի Համդոլի և դռնապանի. «Այս Համդոլին չպետք է շփոթել էպոսի դռնապան Համդոլի հետ» (Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1939, 3):

¹⁰⁸ 1939 թ. էպոսի 1000-ամյակին նվիրված միջոցառման օրերին միևնույն թեզը մեջքերվել է Ն. Թումանյանի հոդվածում (Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1939, 3): 1942 թ. Չիթունին ևս կարծիք է հայտնել, թե «Գորգիզ անունն ու Համտոլի դերը՝ մեր Վեպին կ'միացնէ՝ դրացի, հաւատակից եւ յաճախ զինակից Վրացի ազգը» (Չ ի թ ու ն ի. 1942, 938):

¹⁰⁹ Գ. Սրվանձտյանցի գրառած պատումի 1910 թ. հրատարակության մեջ հավասարապես առկա են «Գորքիզ» և «Գորգիզ» (Սասունցի Դավիթ կամ Միերի դուռ. 1910, 24): Ավելի ուշ նորբայազետցի բանասացից գրառված պատումում միաժամանակ առկա են «Գուրգեն» և «Գորգի» (Սասնա ծռեր. 1979, 538):

¹¹⁰ Ս Ր ու ա ն ձ տ ե ա ն ց. 1874, 130, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1944, 4: Բանահավաքն ընդգծում է դռնապանի զինաթափումը Դավթի կողմից. «Ու ձեռքէն առեց զթօփուզ ու թալեց. ու դըռ հըլայ կ'երթայ ...» (Ս Ր ու ա ն ձ տ ե ա ն ց 1874, 169): Մ. Աբեղյանը, մեջբերելով Գ. Սրվանձտյանցի մեկնաբանությունը, 1939 թ. էպոսի մատենագիտության ներածության մեջ նշել է «Ջորջիս» անվանաձևը՝ որպես համարժեք «Գորգիզի» («Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոս. 1939, XVIII, հմմտ. Ա բ ե դ յ ա ն. 1966, 519): Թուրքերենում փոխառված առկա են համանման Cercis և Circis:

¹¹¹ Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. 1961, 292:

¹¹² Կ ա ն ա յ ե ա ն ց. 1906, 337, Կ ա ն ա յ ե ա ն ց. 1910, Իէ:

«Համիդոլա» (Համիդոլայ) անունը ծագում է արաբերեն 'amūd-ud-dowla «սին պետության» պարսկական տիտղոսից, որը վրացերեն հայտնի էր «Համադավա» ձևով¹¹³: Սակայն առավել հավանական է թվում զուտ արաբական ծագումը՝ الْحَمْدُ al-Hamdu li-llāh-ից, կարճ՝ «փառք Աստծուն» իմաստով¹¹⁴: Ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ իսլամական ծագմամբ անունը վրացականության խորհրդանիշ չէ:

Ընդհանրապես, Ս. Կանայանն իր տարբեր գրություններում բազմիցս աղերսներ է փորձել գտնել հայոց և վրաց բանահյուսության մեջ, նշել թեմային առանձնակի անդրադառնալու մտադրության մասին¹¹⁵: Մ. Աբեղյանը քննադատել է նաև այս փորձը. «Դարձյալ հենց այսքան, անուններ միայն»¹¹⁶:

Այլ տարբերակով՝ Դևատան քաղաքի տիրուհի Խանդութի դռնապանն է Սևաեղունգ դևը, որին նեղում է Դավիթը¹¹⁷: Որոշ պատումներում Համդոլը ևս դիվականացված է՝ Համտոլ դև, իսկ գավաշցի բանասացից գրառված պատումում Համդոլ դևը Քառսուն Ծամ Գոհարի դռան պահապանն է, որին նեղում է ավագ հերոսներից Սանասարը¹¹⁸: Չիթունու «Սասունական» մշակման մեջ բոլորն էլ նույնացված են և հանդես են գալիս որպես մեկ կերպար՝ Կապուտ-Բերդի դռնապան (միաժամանակ՝ Խանդութի պարտիզան և ծառա) Համտոլ-Գորգիզ, որին նաև «Սեաեղունգ-Դէւ կ'ըսեն»¹¹⁹:

Բացի այդ, պատումներում առկա են, ընդհանրապես, նշված տարբերակներից անվանապես զանազանվող կերպարներ: Օրինակ՝ սասունցի հայտնի բանասաց Թամո Դավթյանի պատումում առկա է Խանդութի պահապան Խարախոլ Բողեն¹²⁰, իսկ նորբայազետցի բանասացներից գրառված զույգ պատումներում Խանդութի դռնապանը (դարգվանջի) Դավթի անվանակիցն է¹²¹: 1972 թ. մեկ այլ նորբայազետցի բանասացից գրառված պատումում Կապուտկողի տիրուհի Խանդութի պահապանն այգեպան է՝ քավոր Ղևանդը, որը բավական աջակցում է Դավթին և եզակի որոշ դերակատարություն ունենում անգամ նրա մահից հետո¹²²: Այլ տարբերակներով՝ դռնապանն անանուն է, ուղղակի նշվում է որպես

¹¹³ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1946, 28:

¹¹⁴ Թահմիդ, աղոթական-ծիսական բացականչություն (Bewley. 1998, 28), համազոր՝ քրիստոնեական «Ալելուիա»-ին:

¹¹⁵ Կ ա ն ա յ ե ա ն գ. 1910, ԻԶ-ԻԷ:

¹¹⁶ «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոս. 1939, LII, Ա բ ե դ յ ա ն. 1966, 546: Ըստ երևույթին, Ա. Խսահակյանը ևս նկատի է առել տվյալ կապակցումը «Սասնա Մհեր» վիպերգի սևագիր տարբերակում, երբ վրաց արքայադուստր Գոհարին այցելելիս Փոքր Մհերին դիմավորում է Համդոլի որդի Համդոլը (Ա բ ե դ յ ա ն. 1975, 140), ինչը վիպական նախաձևից հեռացած գեղարվեստական հորինվածք է:

¹¹⁷ Սասնա ծռեր. 1936, 1011–1012:

¹¹⁸ Սասնա ծռեր. 1936, 988:

¹¹⁹ Չ ի թ ու ն ի. 1942, 935, 937:

¹²⁰ Սասնա ծռեր. 1944, 189–190: Թրք. karakol «պահակակետ, պահակախումբ», որից էլ karayn փոխառությունն է ռուսերենում:

¹²¹ Սասնա ծռեր. 1951, 54, 200:

¹²² Սասնա ծռեր. 1979, 497:

«դըռնապատ»¹²³ կամ «դարգըվանչի»¹²⁴: Մանավանդ, ավելի ուշ ժամանակահատվածում գրառված պատումներում դռնապանի կերպարն իսկ ջնջվել է. մի պատումով նշվում է ուղղակի Խանդութի ծառան (խարավաշ)¹²⁵:

Մեկ այլ տարբերակով՝ Գորգոն Խանդութի եղբայրն է, փաստացի դռնապանի դերում է Դավթի ժամանման դրվագում¹²⁶: Առկա է նաև Մշո Գորգիկ իշխանի կերպարը, որը ևս նշվում է որպես Դավթի քավոր և ազգական (այլ տարբերակներով՝ Բիթլիսի իշխան, Ջոջ Միերի քեռի¹²⁷ կամ քավոր¹²⁸): Թերևս, նույն շարքում կարելի է դիտարկել Ծովինարի եղբայր Գորգիկ (Գորգիգ) խաչապաշտ թագավորի կերպարը, որն ընդդիմանում է կռապաշտ Սինամբարին¹²⁹, ինչն ակնհայտորեն Սասնա պատումներին բնորոշ շեղում-շփոթ է: Զուտ ծառայական հանգամանքով՝ Գորգի-Գորգիգի շարքին կարող է կապակցվել միևնույն պատումում առկա Ծովինարի ծառա Թոփալ Գոգեի կերպարը, որն իր տիրույթում փախցնում է կռապաշտի համար¹³⁰:

Փաստորեն, Գորգի-Գորգիգի դեպքում խոսքն էպոսի հերոսներին և հերոսուհիներին մերձավոր երկրորդական կերպարի մասին է, որը հիմնականում հանդես է գալիս կեցավայրի պահապանի, կնքահոր կամ այլ ազգականի դերակատարությամբ: Սովորաբար նշվում է նրա ահից բարևելը Դավթին, վերջինիս կողմից զինաթափվելը (խլում է գուրզը և շարտում), քավորության խոստումը, Դավթին մրցակիցների դավադրությունից զգուշացնելը և, փաստորեն, Սասնա հերոսին անխուսափելի մահից փրկելը: Բոլոր տարբերակներով էլ կերպարները լուսանցքային բնույթի են, ընդ որում, ոչ միշտ դրական (մշեցի բանասացի բնութագրմամբ՝ «էդպե՛ս սարսափելի մարդ չի կար»)՝¹³¹. Նշված դրվագներից հետո նրանց դերակատարությունը սովորաբար վերջանում է և այլևս չեն հիշատակվում (բացառությամբ մարտադաշտում Խանդութի հետ Դավթի դիակի որոնման դրվագի, որն առկա է որոշ պատումներում): Պատումների մի մասում, ընդհանրապես, բացակայում է դռնապանի կերպարը, իսկ քավորի դերակատարությունը նույնիսկ չի դրսևորվում Դավթի և Խանդութի հարսանիքի դրվագում: Ամեն դեպքում այս առումով բուն պատումներում ո՛չ Վրաստանի, ո՛չ էլ վրացիների ընդհանրացված ընկալում բացարձակ չի նշմարվում:

¹²³ Սասնա ծռեր. 1951, 604:

¹²⁴ Սասնա ծռեր. 1979, 330: Ավելի ուշ գրառված մի պատումով՝ դռնապանի հետ կապված դրվագն առնչվում է էպոսի ավագ հերոս Սանասարի և Դեղձուն-ճուղ-ճամի հետ (Սասունցի Դավիթ. 1977, 74–75), ինչն ակնհայտորեն շեղում-շփոթ է:

¹²⁵ Սասնա ծռեր. 1999, 170: Քավոր Գորգիի կամ Գորգիկի անունն իսպառ բացակայում է 1970-ական թվականներին թալինցի բանասացներից գրառված էպոսի պատումներում. մտաբերվել է միայն մի դեպքում՝ այն էլ բանահավաքի հուշումով (Սասնա ծռեր. 1999, 364):

¹²⁶ Սասնա ծռեր. 1951, 696:

¹²⁷ Սասնա ծռեր. 1944, 262:

¹²⁸ Սասնա ծռեր. 1999, 338–339:

¹²⁹ Սասնա ծռեր. 1944, 135:

¹³⁰ Սասնա ծռեր. 1944, 135:

¹³¹ Սասնա ծռեր. 1951, 604:

Հ. Աճառյանը հայոց մեջ վկայված «Գորգ» («Գարգ») անձնանունը բխեցնում է «Գէորգ»-ից, նման անվամբ նշում VII-XVII դդ. գործած 37 պատմական անձնավորության, իսկ համանման «Գորգի», «Գորգիկ», «Գորգուկ», «Գորգիմելիք» անվանաձևերով՝ ևս 6 պատմական անձնավորության¹³²: Ավելի մեծ թիվ են կազմում համանման անվանաձևերով ձեռագիր աղբյուրներում հիշատակված անձինք: Անվան ծագումը հուն. Գեարգիոս-ից է, որն իր հերթին բխում է հին հուն. γεωργός «երկրագործ, հողագործ» իմաստից: Հունական միջավայրում անունը հայտնի է եղել դեռևս հեթանոսական շրջանում¹³³, սակայն առավել տարածվել է ի հիշատակ 303 թ. քրիստոնյա մեծագույն նահատակներից կապադովկացի իշխան Սբ. Գևորգ զորավարի: Աճառյանը տվյալ անձնանունից է բխեցնում նաև «Գորգիս» անվանաձևը¹³⁴, իսկ բանահավաք Բենսեի (Ս. Մովսիսյան) ուսումնասիրության համաձայն՝ հենց Մուշ-Բուլանլիսի տարածքում «Գորգիզը» հայտնի է եղել որպես «Գևորգի» կրճատ ձևերից¹³⁵: Ընդամին, տվյալ ձևը մինչ այժմ հայտնի է հունական միջավայրում և առավել բնորոշ է հենց հույներին¹³⁶, բացի կանոնավոր ձևերից՝ Գեարգիոս և նոր հուն. Γεωργος, գործածական են նաև Գեարգի, Γεωργος և Γεωργής¹³⁷: Թուրքական միջավայրում հույները մինչ այժմ էլ հայտնի են Yorgoler (Գեարգիոս-ի հոգնակին թուրքերեն) մականուն-էթնոնիմով (էթնոֆոլիզմ):

Հաշվի առնելով Վասպուրականին հունական աշխարհի առավել մոտ լինելը թե՛ տարածական, թե՛ մշակութային առումով, թերևս, Գորգիի կամ քավոր Գորգիի կերպարը կարելի էր բնորոշել որպես հայ-հունական երբեմնի սերտ հարաբերությունների վերհուշ: Չի բացառվում, որ էպոսի նախնական տարբերակներում նկատի է առնվել նաև քրիստոնյա զինվորների պահապան, քաջամարտիկ և քաջամարտիկների հովանավոր Սբ. Գևորգ զորավարը, որի վկայաբանությունը բավական տարածված էր հայոց շրջանում: Վասպուրականի բանահյուսությունը պարփակել է բազմաթիվ հնագույն առասպելաբանական մոտիվներ ու տարրեր, որոնցից, օրինակ, հիշատակելի է հին հունական առասպելներից Եվրիպիդեսի և այլ հեղինակների մշակմամբ հայտնի Ալկեստիսի ու Ադմետոսի պատմությունը, ինչը տեղական միջավայրում դրսևորվել է Ասլանի և Մարգարիտի սիրո մասին վիպերգով («Ասլան-աղա» կամ «Կագուան Ասլան»): Միևնույն շարքից է նաև Ափրոդիտեի տաճարի քրմուհի Հերոյի և Լեանդրոսի սիրո մասին հին հունական առասպելի հիմնականաբար դրսևորումն Ախթամարի (Աղթամար) հայոց ավանդազրույցում:

Անշուշտ, հարցը կարոտ էր առավել խորը քննության, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ 1930-ական թվականներին «նորածն» էր ամեն ինչի կապակցումը ԽՍՀՄ առաջնորդ Իոսիֆ Ստալինին՝ առնվազն նրա էթնիկ պատկանելության

¹³² Ա ճ ա ո յ ա ն. 1942, 489–493:

¹³³ Հին հունական առասպելների համաձայն՝ Ջևաի մականուններից, որը համարվում էր նաև հողագործության հովանավորը:

¹³⁴ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1942, 455:

¹³⁵ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. 1972, 68:

¹³⁶ Հունական ազդեցությամբ «Գորգիզ» կամ «Գորգիս» բնորոշ է նաև ասորիներին:

¹³⁷ A Lexicon Greek Personal Names. 1987, 107.

միջոցով: Ըստ այդմ՝ Ուրարտուն հայտարարվում էր վրացական պետություն, վրացիներ էին էտրուակները, նախավրացի (պրոտոքարթլել) էին հռչակվում տարածաշրջանի հնագույն ժողովուրդները (այդ թվում՝ Միջագետքի շումերները): 1937 թ. ԽՍՀՄ պատմության դասագրքում երկրի տարածքում գոյություն ունեցած Ուրարտու հնագույն պետության մասին աներկբա նշվում էր. «Դա այժմյան Վրաստանի նախահայրերի պետությունն էր» («Это было государство родоначальников нынешней Грузии»)¹³⁸: Անգամ ավելի ուշ ժամանակահատվածում՝ որոշ մեղմացումից հետո, իներցիայի ուժով, հայերից բացի, Ուրարտուի մշակույթի ժառանգներ էին համարվում նաև վրացիները («Армянский и грузинский народы - наследники культуры Урарту»)¹³⁹: Նման մթնոլորտի և պայմանների առկայությամբ արդեն որոշակիորեն օրինաչափ էր «վրացական քավորության» արհեստական և անհարկի ուռճացված թեզի շրջանառությունը: Հաշվի առնելով հայ-վրացական դարավոր բարեկամության դրվագները՝ իրապես դրա կարիքը չկար, սակայն բանախոսությունը ևս զոհաբերվել է «ժողովուրդների բարեկամության» գաղափարախոսական դրույթին¹⁴⁰:

1939 թ. սեպտեմբերին Երևանում էպոսի 1000-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստին Վրացական ԽՍՀ կառավարության ներկայացուցիչ Գ. Կիկնաձեն աներկբա նշում էր Սասունցի Դավթի և «վրաց դյուցազուն Գյորգու» համագործակցության մասին, և Դավթին «ուղարկում» քավոր դարձած դռնապանի երկիր (sic)¹⁴¹: Մեկ այլ վկայության համաձայն (Գրիգոր Սահառունի)¹⁴²՝ վրաց գիտական շրջանակների ներկայացուցիչն «իր երկար ու ծանձրալի ելույթին մեջ մի քանի անգամ յիշեց, թե Սասունցի Դավթը վրաց թագաւոր Դավթն է, որին երախտապարտ հայ ժողովուրդը սիրով յիշում է իր ազգային դիցազնավէպի մէջ»¹⁴³:

¹³⁸ Краткий курс истории СССР. 1937, 8.

¹³⁹ Нечкина, Лейбенгуб. 1971, 17.

¹⁴⁰ 1937–1939 թթ. «Սասնա Մհեր» վիպերգի սևագիր տարբերակներում Ա. Իսահակյանը Փոքր Մհերի ընտրյալ Գոհարին կամ Գոհարիկին ներկայացրել է որպես «Գյուրջի թագավորի աղջիկ»: Ըստ ամենայնի, հետագայում անդրադառնալով նման իգական անվան բացակայությանը վրաց շրջանում՝ բանաստեղծն այն փոխարինել է «Թամար» անվամբ, գործողությունները տեղափոխել Մցխեթ (Աբեղյան. 1975, 138–141):

¹⁴¹ Ընկ. Գ. Ի. Կիկնաձեի ճառը. 1939, 4:

¹⁴² Գրիգոր Սահառունին կամ Սահարունին (Սաղաթելյան) ծն. 1913/1914 թթ., Մեղրու Կալեր գյուղում. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի զարմիկը: Բանասեր, բանաստեղծ, 1941 թ. մեկնել է ռազմաճակատ, գերեվարվել, հարել Բեռլինի Ազգային խորհրդին, 1942–1943 թթ. աշխատակցել Հայկական լեզուների «Հայաստան» շաբաթաթերթին: Պատերազմից հետո բնակվել է Շտուտգարտում, 1951–1954 թթ. աշխատակցել տեղի «Հայաստան» շաբաթաթերթին, փոխադրվել ԱՄՆ: Վախճանվել է 1993 թ., թաղվել Առլինգտոնի գերեզմանատանը: Մի քանի գրքերի և էպոսի գեղարվեստական չափածո մշակման («Արմենական») հեղինակ է:

¹⁴³ Սահարունի. 1952, 40–41: Հուշագիրը սխալմամբ նշում է գրականագետ Մալաքիա Տորոշելիձեին, որը, սակայն, 1937 թ. բռնադատվել և գնդակահարվել էր: Իրականում 1939 թ. սեպտեմբերի 16-ի միջոցառմանը հանդես է եկել գրող և դրամա-

Ավելին, միևնույն վկայության համաձայն, էպոսի առնվազն 3 պատում «լոյս տեսան խիստ կրճատումներով. ժողովրդական պատումներից դուրս մնացին այն հատուածները, որոնք ուղղուած էին Վրաստանի դէմ ...»¹⁴⁴: Խնդրի առնչությամբ հակոտնյա մոտեցումներ են ունեցել Մ. Աբեղյանը և Հ. Օրբելին. վերջինիս ուղղորդմամբ համապատասխան հատվածները կրճատվել են¹⁴⁵:

Անշուշտ, ամեն երևույթ և իրողություն պետք է դիտարկել իր ժամանակի և տարածության մեջ: 1952 թ. Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում տպագրված սույն եզակի հուշերի հեղինակն իսկ խոստովանում էր. «Հեշտ է Օրբելուն մեղադրել անգղի սեւ դերի մէջ, բայց պատկերացնում էք, թէ ի՞նչ կը լինէր Աբեղեանի եւ Օրբելու վիճակը, եթէ հատորը նոյնութեամբ տպուէր ... Անշուշտ, մենք գնահատում ենք մեր մեծանուն գիտնական Մ. Աբեղեանի ազգային բարձր զգացումները: Բայց, մենք գնահատում եւ հասկանում ենք նոյնպէս մեծանուն հայ գիտնական ակադեմիկոս Հ. Օրբելու զգուշաւոր եւ շրջահայեաց դիրքը Խորհրդային դժնէ պայմաններում ...»¹⁴⁶:

Վրաստան և վնասը

Բնականաբար, ճիշտ չէ ամբողջությամբ բացառել Վրաստանի մասին որևէ հիշատակություն: Սակայն ակնհայտ է, որ էպոսի պատումներում գերիշխում է «Գյուրջիստանը», որպես գեղեցկուհիների երկիր¹⁴⁷, ինչը բնորոշ է նաև արևելյան էպոսներին: Օրինակ՝ նույնիսկ ավելի ուշ ձևավորված «Քյոռոզլի» էպոսի որոշ թուրքական և ադրբեջանական պատումներում գլխավոր հերոսն իր ծոերին (դալիներին) պսակելու համար ևս գնում է Գյուրջիստան, ինչպես «Սասնա ծռերի» պատումներում՝ Դավիթը և Փոքր Մհերը: Մանավանդ, մուսուլմանական Արևելքի համար Վրաստանը գեղեցիկ աղջիկների և տղաների մատակարարման աղբյուրի համբավն ուներ բավական երկար ժամանակ: Պատումներում Դավիթն էլ գեղեցկուհի վրացուհուն որպես նաժիշտ է ցանկանում տանել հղիացած Խանդութի համար, ինչպես, օրինակ, դեռևս 1899 թ. Արտաշես Աբեղյանի գրառած մի մոկաց տարբերակով¹⁴⁸:

Դեռևս 1873 թ. Մշո Առնիստ գյուղի երեսփոխան Տարոնցի Կրպոյից Գարեգին Սրվանձտյանցի գրառած պատումում դոնապան Գորգիզը Դավթին ուղղված իր նախազգուշացմամբ հպանցիկ նշում է «վրաստուն» անձանոթ բառը («հողի

տուրգ Շալվա Դադիանին, որի ելույթի տեքստն ամբողջությամբ ժամանակի հայ մամուլը չի տպագրել, ըստ երևույթին, հենց վերը նշված պատճառով, այլ բավարարվել է մի հատվածի տպագրությամբ (Ընկեր Շալվա Դադիանիի ճառից. 1939, 2):

¹⁴⁴ Ս ա հ ա ր ու ն ի. 1952, 40:

¹⁴⁵ Ս ա հ ա ր ու ն ի. 1952, 40–41: Թեմայով այլ տեղեկություններ հայտնի չեն, ըստ այդմ՝ սույն հաղորդումն ամեն դեպքում ենթակա է հետազա ճշգրտման:

¹⁴⁶ Ս ա հ ա ր ու ն ի. 1952, 40:

¹⁴⁷ Ինչպես Հ. Օրբելին է նշել էպոսի հրատարակության առաջաբանում, «գեղեցկուհիների երկիրը – Գյուրջիստան» (Սասունցի Դավիթ. 1939, XVIII):

¹⁴⁸ Ա բ ե դ ե ա ն. 1901, 105, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 293:

վնաստուն է, վրաստուն չէ»¹⁴⁹, որը հետագայում գնահատվել է որպես «Վրաստանի անվան ժողովրդական ձև»¹⁵⁰: «Վրաստուն» բառի հատուկենտ հիշատակություններ հանդիպում են որոշ ձեռագրերում¹⁵¹, առավել տարածված է եղել համահունչ «Վրաց տունը»: Սակայն սա ամեն դեպքում համոզիչ չէ, մանավանդ, արևմտահայ բանասացի պարագային: Որպես «առակածն խոսք» գնահատված հատվածի բացատրությամբ՝ «դա այնպիսի տեղ է, ուր մարդ կը վնասվի և Վրաստան չէ, ուր մարդ անվնաս կը մնա»¹⁵²: 1880 թ. Թիֆլիսում հրատարակված Սեդրակ Մանդինյանի մշակման մեջ նշված հատվածը կրկնվում է՝ արդեն երկրանվան ընդգծմամբ («այս տեղս վնաստուն է, Վրաստան չէ») ¹⁵³, ինչով ողջ բառախաղն արդեն խաթարված է: 1881 թ. ռուսերեն հրատարակության մեջ բառերը տրված են առանց թարգմանության. «Давидъ, куманекъ, тутъ – внаступъ, а не врасутъ!»¹⁵⁴: Առկա է Գ. Խալաթյանցի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այստեղ բառախաղ է, դրա թարգմանությունն այսպիսին է. «Այստեղ վտանգավոր տեղ է, և ոչ Իբերիան», «այսինքն՝ մի՛ կարծիր, թե գտնվում ես Իբերիայում, ո՛չ, դու վտանգավոր երկրում ես»¹⁵⁵: 1898 թ. ժողովածուի մեջ Խալաթյանցը ռուսերեն կրկնել է վերոհիշյալ հատվածը, սակայն արդեն գլխատառով (Врасутъ), իսկ բառի միևնույն ծանուցումը տրված է առավել հաստատուն ոճով¹⁵⁶: 1944 թ. էպոսի Բ հատորի հրատարակության մեջ բառը ևս նշված է գլխատառով և արհեստականորեն դարձել է երկրանուն¹⁵⁷, ինչը կրկնվել է նաև հետագա հրատարակություններում¹⁵⁸:

1889 թ. «Մուրճ» հանդեսում տվյալ հատվածը Մ. Աբեղյանը բացատրել է, «թե այստեղ Վրաստուն չէ, ուր կարելի է կեանքի ապահովություն ունենալ, այլ վնաստուն է, ամենայն լուրջ կարելի է վնասի, վտանգի սպասել»¹⁵⁹: 1918 թ. մի աղիթով նշված հատվածն Աբեղյանը մեկնաբանել է որպես առածավոր խոսք. «Սասունցի Դավիթը շրջապատուած է այլազգի թշնամի փառլաններով, որոնք նրան հարբեցնել և դաադրութամբ սպանել են ուզում: Դավիթն այդ չգիտէ. նրա քաւոր Գորգիզն այդ հասկացնել է ուզում նրան ասելով առածաւոր խօսքը թէ՛ «Զգոյշ կաց, այստեղ վնաստուն է, Վրաստուն չէ»: Վրաստանն ուրեմն հայի համար վնաստուն չէ եղել: Նա կարող էր այնտեղ հանգիստ լինել իր կեանքի համար»¹⁶⁰:

¹⁴⁹ Ս ր ու ա ն ձ տ ե ա ն ց. 1874, 170, հմմտ. Սասունցի Դավիթ կամ Միերի դուռ. 1910, 25:

¹⁵⁰ Սասնա ծռեր. 1951, 873:

¹⁵¹ Օրինակ՝ 1476 թ. Ավետարանի (Colophons of Armenian Manuscripts. 1969, 321) և 1531 թ. հայսմավուրքի հիշատակարաններում (Դիւան հայոց պատմութեան. 1912, 30):

¹⁵² Սասնա ծռեր. 1951, 873:

¹⁵³ Ազգային դիւցազնական աշխարհ. 1880, 27:

¹⁵⁴ Давидъ Сасунскій. 1881, 71.

¹⁵⁵ Давидъ Сасунскій. 1881, 80.

¹⁵⁶ Халатьянцъ. 1898, 75.

¹⁵⁷ Սասնա ծռեր. 1944, 34:

¹⁵⁸ Ավելի ուշ կրկնվել է Գ. Սրվանձտյանցի Երկերի Ա հատորում (Ս ր վ ա ն ձ տ - յ ա ն ց. 1978, 104):

¹⁵⁹ Ա բ ե դ ե ա ն. 1889, 1743:

¹⁶⁰ Ա բ ե դ ե ա ն. 1918-1, 2, հմմտ. Զ ա ք ա ր յ ա ն. 2013, 199:

Կապված Վրաստանում հայ գաղթականների առումով գերիշխած խիստ բացասական վերաբերմունքի հետ՝ Թիֆլիսի «Ժողովրդի ծայն» թերթում տպված նույն հոդվածում Աբեղյանը նշում է. «Նա {հայը} այլ ևս չի կարող ասել՝ «Այստեղ վնաստուն է, Վրաստուն չէ», որովհետև Վրաստանը նրա համար դարձել է մահուան տուն ... նա իր զաւակին մատով ցոյց տալով կասի՝ «Ո՛րդի, այնտեղ Վրաստուն է, վնաստուն»¹⁶¹: Վերոհիշյալի դեմ հանդես է եկել ՀՅԴ Թիֆլիսի «Աշխատատեղ» պաշտոնաթերթը, ընդամին, խեղաթյուրել հոդվածի բովանդակությունը՝ մեղադրելով հոդվածագիրին («քրքրելով նույն իսկ հայկական ժողովրդական միությունը և Միերի բերանով {sic} «Վրաստանը» «վնաստուն» յայտարարել»)՝¹⁶², ինչին հակադարձել է Աբեղյանը¹⁶³: Ակնհայտ է, որ տվյալ արտահայտությունն Աբեղյանին առավել քան ծանոթ էր՝ ժամանակին մամլո էջերում տարակարծությունների տեղիք տալով:

Հակառակ սրան՝ 1939 թ. համահավաք տարբերակում նշված հատվածը տեղ չի գտել, Գորգիզի զգուշացումն այլ բնույթի է և բավական վերափոխված¹⁶⁴: Այսինքն՝ Աբեղյանը, ըստ էության, հետագայում բավարար չափով վստահ չի եղել բացատրության համար:

Ապարանցի բանասացից Գ. Հովսեփյանի գրառած և 1892 թ. հրատարակված պատումում առկա է վերոհիշյալին համարժեք հատված. «Էդի հարսնքի տուն չէ, մահտուն է»¹⁶⁵: Ըստ ամենայնի, հետևելով այս և նախորդ հատվածներին՝ Չիթունու մշակման մեջ ևս առկա է համապատասխան հատված. «Այդտեղ վնաստուն ու մահտուն է ... հարսնետուն կամ վրաստուն չէ՛»¹⁶⁶: «Վրաստուն» բառի բացատրությունը՝ «վրան կոթնելիք, վստահելիք տուն»¹⁶⁷, ինչը համոզիչ է թվում: Նորբայագետի բանասացից գրառված պատումում քավոր Գորգիի նախազգուշացման հատվածն այլևս ամբողջական չէ. «Սանհէ՛ր Դավիթ, վնաստուն ա ...»¹⁶⁸:

Մեկ այլ ապարանցի (ծագումով ալաշկերտցի) բանասացից 1912 թ. Ե. Լալայանի գրառած պատումում քավոր Գորգիի (Գորգեզ) զգուշացումը հետևյալն է. «Սանհէ՛ր Դավիթ, պատրաստ մացի ... էսի քնած տուն չէ, վնաս տուն է»¹⁶⁹: Նույնիսկ նոր ժամանակներում գրառված պատումներում Գորգիի նախազգուշացման հատվածն ավանդաբար առկա է, մասնավորապես, 1972 թ. ապարանցի

¹⁶¹ Աբեղյան. 1918–2, 1–2, հմմտ. Զաքարյան. 2013, 200–201:

¹⁶² Աբեղյան. 1918–3, 1: Ակնհայտ է, որ Աբեղյանի միտքն այն աստիճան է աղավաղվել, որ նույնիսկ Գորգիզի խոսքերը վերագրվել են Փոքր Միերին:

¹⁶³ Զաքարյան. 2013, 215–216:

¹⁶⁴ Սասունցի Դավիթ. 1939, 307:

¹⁶⁵ Սասմայ ծոեր. 1892, 44, Սասնա ծոեր. 1944, 83, Սասնա ծոեր. 1951, 873: Համանման զգուշացում անում է Գոհարը՝ ուղղված Փոքր Միերին՝ «ըստեղ Սասնա արևը չի, Հալեպի արևն ա, քրզի կը զարկա» (Սասնա ծոեր. 1951, 212):

¹⁶⁶ Չիթուն. 1942, 947, Չիթուն. 1960, 64:

¹⁶⁷ Չիթուն. 1960, 64: Ավելի վաղ, հետևելով նախորդ փորձերին, հավանական է համարվել նաև բառախաղով Վրաստանի ակնարկությունը (Չիթուն. 1942, 947):

¹⁶⁸ Սասնա ծոեր. 1951, 154:

¹⁶⁹ Լալայան. 1915, 126, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1951, 529:

բանասացից գրառված պատումում. «Սաներ Դավիթ ... քնաստուն չէ, վնաստուն է»¹⁷⁰: 1973 թ. մարտունեցի բանասացից ևս հայտնի է դարձել համանման հատված, որը կրկնում է 1892 թ. Գ. Հովսեփյանի գրառած տարբերակը. «Էսի խարսնտուն չէ, մըխաց տուն է»¹⁷¹: Մեկ այլ մարտունեցի բանասացից 1973 թ. գրառված պատումում առավել մանրամասն է բացատրվում «վնաստան» էությունը. քավոր Գորգին կրկին զգուշացնում է Դավթին. «Էդտեղ վնաստուն ա, քե ըզգուշ պախա՛»¹⁷²: Հետևում է կիսահարբած Դավթի հարցումը. «Ի՞նչ վնաստուն»¹⁷³: Գորգին ճարահատ մանրամասնում է իր զգուշացումը. «Քե կըսեմ՝ ըզգուշ մանցի, քե կըվնասեն էդտեղ»¹⁷⁴: Նորբայազետցի բանասացից 1972 թ. Գրառված մեկ այլ պատումում Կապուտկողի տիրուհի Խանդութի այգեպան քավոր Ղևանդը թշնամիների հետ գինարբուքի մեջ ընկած Դավթին դիմում է հետևյալ կերպ. «Սա գինեստուն չէ՛, վնաստուն ա՛»¹⁷⁵:

Վերը նշված օրինակները (որոշները տիպիկ Մշո տարբերակ՝ ըստ Ս. Հարությունյանի)¹⁷⁶ վկայում են, որպես կանոն, Խանդութի՝ դոնապան-պահապանի հետ կապված դրվագի և նրա նախազգուշական բնույթի խոսքի որոշակի ավանդականության մասին, ինչը որևէ օտար միջավայրի կամ երկրանվան չի առնչվում: Այլ դեպքերում բառախաղի փոխարեն դոնապանն ինքն է Դավթից առաջ մտնում հյուրատուն և ստանում հարվածներ ուզկաններից:

Հայտնի է, որ «վնաստունը» Մշո բարբառով «վտանգավոր՝ վնասվելու տեղ» նշանակությունն ունի¹⁷⁷: Ըստ այդմ՝ վրաստուն-վնաստունը և համանման մյուս տարբերակներն ուղղակի համահնչյուն հակադրությամբ կազմված և որոշակիորեն հանգավորված բառախաղեր են՝ մեծամասամբ բաղադրիչներից մեկի համանման հնչողությամբ արհեստականորեն կազմված բառերի գործածմամբ, որոնցից է հենց «վրաստունը»: Որևէ վրացական հետք, ընդհանրապես, տվյալ պարագային չի դրսևորվում:

Ակնհայտ է, որ հատվածի կարծեցյալ առնչությունը Վրաստանին ևս որոշ փաստարկի դեր է ունեցել հաջորդաբար Գորգիզի կապակցման հարցում, ինչը, սակայն, հնարավոր չի թվում, քանի որ եթե տարոնցի (մշեցի) բանասացը տեսականորեն համադրել է Գորգի(զ)-գյուրջի-Գյուրջիստանը, ապա վրացի-Վրաստան-Վրաստունը բացառվում է: Պատումներում նշվում են նաև Գյուրջու քաղաք, Գուրջի-Բուրջի ամբար և այլ տեղանուններ¹⁷⁸: Սակայն սա կրկին բուն վիպական-աշխարհագրական միջավայրից հեռացած բանասացների կամ երբեմն նաև խմբագիրների արհեստական նորամուծությունն է: Էպոսի նախաձևերում Վրաստանը, բնականաբար, պետք է որ բացառվեր:

¹⁷⁰ Սասնա ծռեր. 1979, 278:

¹⁷¹ Սասնա ծռեր. 1979, 396:

¹⁷² Սասնա ծռեր. 1979, 433:

¹⁷³ Սասնա ծռեր. 1979, 433:

¹⁷⁴ Սասնա ծռեր. 1979, 434:

¹⁷⁵ Սասնա ծռեր. 1979, 497:

¹⁷⁶ Սասնա ծռեր. 1979, 458:

¹⁷⁷ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2010, 83:

¹⁷⁸ Սասնա ծռեր. 1999, 102:

«Վնաստուն-վրաստուն» բառախաղը, անշուշտ, ընդարձակ ստուգաբանության կարիք չէր ունենա, եթե ժամանակին նաև դրա հիման վրա արհեստականորեն չվրացականացվեին Գորգիզը և Համդոլը:

Հադրբեջան աչքեր

Որոշ հավելյալ բացատրություն է պահանջում Մոկացի Հովանի պատումի հետևյալ տողը՝ որպես խորհուրդ Դավթին և նրա 40 ուղեկիցներին ասված ճանապարհին հանդիպած ալևորի կողմից. «Աղէկ աղջիկ որ կ'ուզէք, կեացէք Հադրբեջան»¹⁷⁹: Կամ, ինչպես մշեցի Հարություն Դավթյանի պատումում է. «Լավ, գեղեցիկ աղջիկներ Ադրբեջանա քաղաք կան»¹⁸⁰: Սա իր հերթին հակասության մեջ է մտնում մնացյալ պատումների հետ, որոնցում հիմնականում գովերգվում է Վրաստանի, Չինաստանի և Հնդկաստանի աղջիկների գեղեցկությունը:

Ակնհայտ է, որ այս դեպքում բանասացը հստակ տարբերակում է Հադրբեջանն ու Գյուրջիստանը, այն է՝ Ատրպատականն ու Վրաստանը: Ինչ վերաբերում է Հադրբեջանի աղջիկներին, ապա վերը նշվածը ժամանակին հարևան Իրանում իրանցի բանաստեղծների շրջանում լայն տարածում ունեցած «ատրպատականյան աչքերով» գեղեցկուհիների գովասանության արտահայտությունն է, ինչը բնորոշ էր XIX դ. վերջին: Նման միտումն իր հերթին որոշակիորեն դրսևորվել է նաև ժամանակի հայ աշուղների շրջանում: Օրինակ՝ 1891 թ. հայագետ Քաջբերունին (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան) իր ուղեգրական նոթերում հրատարակել է Վայոց ձորի գյուղերում «Իմրանի» աշուղական կեղծանվամբ հայտնի քեչտազցի աշուղ Ղազարից գրառած «կոշմա» երգերից մեկը՝ հետևյալ քառատողով.

*Աշըղ Իմրանին եմ, խօսքերս արիր եմ խամար,
Աչքերդ թուփս ի, ընքերդ կամար,
Ես քեզի կու սիրամ իմ ջանիս համար,
Չի քղնվում Հադիրբեջան աչքերդ»¹⁸¹:*

Խաղի առնչությամբ աշուղն ինքը Քաջբերունուն հայտնել է, թե այն գրել է Վայքի Քարազլուփս գյուղում իր տեսած «մի գեղեցիկ աչքերով» կնոջ մասին¹⁸², այսինքն՝ խոսքն ամեն դեպքում կանացի աչքերի գեղեցկության մասին է, այլ ոչ թե որևէ ազգային պատկանելության:

Փաստորեն, վերը նշվածը հայ իրականություն ներթափանցած իրողությունների արտահայտությունն է, ինչը դրսևորվել է նաև հայ աշուղների ու բանասացների շրջանում:

¹⁷⁹ Սասմայ ծոեր. 1892, 130, հմմտ. Սասնա ծոեր. 1936, 219:

¹⁸⁰ Սասնա ծոեր. 1951, 611:

¹⁸¹ Ք ա ջ բ եր ու ն ի. 1891, 133:

¹⁸² Ք ա ջ բ եր ու ն ի. 1891, 133:

Էպոսի երկրանունները հնարավոր վերականգնման փորձ

Էպոսի որոշ պատումների վրա հիմնվելով՝ համեմատական մեթոդով այսօր էլ կարելի է վերականգնել վերը նշված գործողությունների թատերաբեմ հանդիսացող իրական (նախնական) երկրանունը:

Առաջին հերթին, այն կարող է լինել բազմաթիվ պատումներում վկայված Հնդստան-Հնդկաստանը: Որոշ պատումներում Դավթի ընտրյալ Խանդուբը Հնդու Յամանար թագավորի դուստրն է¹⁸³, տարբեր պատումներում հիշատակվում են նաև Հընդա երկրի ամիրան և Հընդա Մելիքը: Խանդուբի համար նա-ժիշտ (ծառա) բերելու նպատակով Դավթի Հնդստան է հասնում նաև ավելի ուշ գրառված պատումներում¹⁸⁴:

Ավելի վաղ գրառված պատումներում ավագ հերոսներից Սանասարը կնության է առնում Չինմաչինա թագավորի դստերը (Քառսուն-Ճուդ-Ճամ կամ անանուն), մարտնչում գեղեցկուհուց կախարդված փահլևանների դեմ Չինմաչինու (Չընմաչընի) քաղաքում¹⁸⁵: Որոշ պատումներում Չինմաչինա թագավորը նշվում է Դավթի դեմ արշավանքի պատրաստվող Բապը Ֆրենկի դաշնակիցների թվում¹⁸⁶ կամ հենց Չինաստանա թագավորն է արշավում Խանդուբին տիրանալու նպատակով¹⁸⁷:

Պատումներից մեկում Դավթին անգամ ջրաղացքարերը բերում է «Հնտույամանից»¹⁸⁸, իմա՝ Հնդկաստանից, որը Չինմաչինի հետ տարաշխարհիկ իրերի (ինչպես նաև երևույթների) համար ամենաավանդական պատկերացումն էին կազմում՝ ըստ Ս. Հարությունյանի բնորոշման¹⁸⁹: Մանավանդ, հեքիաթներում դրանք վայրեր են, ուր ամեն ինչ արտասովոր է և աննման, մի խոսքով՝ չնաշխարհիկ (որոշ մեկնությամբ, «Չին աշխարհից»¹⁹⁰), այդ թվում՝ գեղեցկուհի կանայք: Իսկ Դավթի հետ կապվում էին ոչ պատմական և անիրական վայրեր ևս, որոնք պատմականի հետ կարող են նույնանալ «վիպական այն մյուս իրականության մեջ, որը դուրս է որոշակի իրականությունից»¹⁹¹:

Էպոսի այլ պատումներում Դավթի որդու համար հարս է բերում Գյուրջիստանի թագավորի դստերը, որին, սակայն, սեփական որդու համար ցանկանում էր տանել Չընմաչինա կամ Չընա թագավորը, և այդ հողի վրա էլ բախում է տեղի ունենում¹⁹²: Հետաքրքիր վարքականոն է ցուցաբերում Չինաստանի թագավորը, որը տեղի է տալիս Դավթի պայմանին՝ ընտանիքը (Միեր և հարսնացու) հասցնել տուն, վերադառնալ և կռվի բռնվել, սակայն ինչպես Չմշկիկ Սուլթանի դեպքում,

¹⁸³ Զոջանց տուն կամ Սասմայ ծռեր. 1910, 122, հմմտ. Սասնա ծռեր. 1936, 865–866:

¹⁸⁴ Սասունցի Դավթի. 1977, 310–311:

¹⁸⁵ Սասնա ծռեր. 1936, 320–322, 485–489, 539–543, 849–852:

¹⁸⁶ Սասնա ծռեր. 1936, 462:

¹⁸⁷ Սասնա ծռեր. 1936, 643:

¹⁸⁸ Սասնա ծռեր. 1999, 225:

¹⁸⁹ Սասնա ծռեր. 1999, 78:

¹⁹⁰ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1977, 630:

¹⁹¹ Սասնա ծռեր. 1999, 81:

¹⁹² Սասնա ծռեր. 1936, 370–372:

Դավիթը մոռանում է ուխտը և միայն յոթ տարի հետո է հիշում ու մեկնում պայմանավորված մարտադաշտ՝ այն էլ համապատասխան հիշեցմամբ նամակ ստանալով այդ ողջ ժամանակահատվածում մարտադաշտում սպասող Չընաթագավորից¹⁹³։ Սա, հիրավի, Սասնա տան հակառակորդներին ոչ բնորոշ և օտար ասպետականություն է, ինչը խիստ տարբեր է ավանդական հակառակորդ Մըսրա Մելիքի ու նրա գործակիցների նենգ և ուխտադրուժ կեցվածքից։

Ամեն դեպքում Հնդկաստանի և Չինաստանի խորհրդանշական ընկալումը համահունչ էր արևելյան ու եվրոպական ընդհանուր ընկալումներին։ Այդ տեսակետից հայ բանասացը մնում էր համընդհանուր ավանդույթի ուղեծրում, ինչը բնական էր և համապատասխան պատմական ժամանակահատվածին։

Հարկ է նշել, որ 1993 թ. Գ. Գրիգորյանի կազմած համահավաք տարբերակում մնացել է միայն Գյուրջիստանը¹⁹⁴, Հադրբեջանն ամբողջությամբ զեղչված է։

Եզրակացություն

Էպոսի պատումներում հիշատակվող Հադրբեջանը կամ դրան կապակցված մյուս տեղանունները վերաբերում են պատմական Ատրպատականին և, ընդհանրապես, Իրանին։ Ներկա Ադրբեջանի Հանրապետությանը դրանք որևէ կերպ չեն կարող առնչվել։

Հադրբեջանի հիշատակությունները պատումներում երբեք չեն կազմել այն անհրաժեշտ քանակը, որի դեպքում տվյալ երկրանունը կարող էր ընդգրկվել էպոսի համահավաք տարբերակում։ Պատումների խմբագրության ընթացքում որոշիչ դեր է խաղացել ԽՍՀՄ գաղափարախոսական դրույթներից բխած թելադրանքը։

Սակավադեպ հիշատակված Հադրբեջանի փոխարեն միևնույն գործողությունների առումով էպոսի առավել մեծ թվով պատումներում նշվում են այլ երկրանուններ՝ Վրաստանը, ինչպես նաև Չինաստանն ու Հնդկաստանը, որպես հեռավոր վիպական իրականության խորհրդանիշ։

Սամվել Ռամազյան – ք. գ. թ., ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի գիտաշխատող։ Գիտական հետաքրքրությունները՝ վիպական բանահյուսություն, հայ-թյուրքական բանահյուսական առնչություններ, հայ-հունական առնչությունների պատմություն։ Հեղինակ է 1 գրքի և շուրջ 40 հոդվածի։ ORCID: 0009-0007-1782-4777.

samvel.ramazyan@ysu.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղեան Մ. 1889, Ազգային վէպ. – «Մուրճ» (Թիֆլիս), նոյեմբեր, № 11, էջ 1738–1761 [Abeghian M. 1889, National Epic. – “Murch” (Tiflis), November, № 11, pp. 1738–1761 (in Armenian)]:

¹⁹³ Սասնա ծռեր. 1936, 357:

¹⁹⁴ Սասունցի Դավիթ. 1993, 327–328:

Աբեղեան Ա. 1901, Թլուստ Դավիթ. – «Ազգագրական Հանդես» (Թիֆլիս), գիրք VII–VIII, էջ 103–112 [Abeghian A. 1901, Tlvt David. – “Azgagrakan Handes” (Tiflis), Books VII–VIII, pp. 103–112 (in Armenian)]:

Աբեղեան Մ. 1908, Հայ ժողովրդական վեպը. – Թիֆլիս, Ելեքտրոպրատ տպարան օր. Ն. Աղանեանի, 212 էջ [Abeghian M. 1908, Armenian Folk Novel. Tiflis, Electromagnetic Printing House of Miss N. Aghanian, 212 p. (in Armenian)]:

Աբեղեան Մ. 1918-1, Հայեր եւ վրացիներ I. – «Ժողովրդի ծայն» (Թիֆլիս), 3 սեպտեմբերի, էջ 2 [Abeghian M. 1918-1, Armenians and Georgians I. – “Zhoghovrdi Dzayn” (Tiflis), September 3, p. 2 (in Armenian)]:

Աբեղեան Մ. 1918-2, Հայեր եւ վրացիներ II. – «Ժողովրդի ծայն», 5 սեպտեմբերի, էջ 1–2 [Abeghian M. 1918-2, Armenians and Georgians II. – “Zhoghovrdi Dzayn”, September 5, pp. 1–2 (in Armenian)]:

Աբեղեան Մ. 1918-3, «Աշխատատը» լրագրին. – «Ժողովրդի ծայն», 29 սեպտեմբերի, էջ 1–2 [Abeghian M. 1918-3, To the Newspaper “Ashkhatavor”. – “Zhoghovrdi Dzayn”, September 29, pp. 1–2 (in Armenian)]:

Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 572 էջ [Abeghian M. 1966, Works, V. I. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 572 p. (in Armenian)]:

Աբեղյան Հ. 1975, Իսահակյանը և ժողովրդական էպոսը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 189 էջ [Abeghian H. 1975, Isahakyan and the Folk Epic. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of ASSR, 189 p. (in Armenian)]:

Աբեղյան Մ. 1985, Երկեր, հ. Ը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 670 էջ [Abeghian M. 1985, Works, V. 8. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of ASSR, 670 p. (in Armenian)]:

Ազգային դիցազնական աշխարհ. 1880, Սասունցի Դավիթ կամ Միերի դուռ, Երկրորդ տարուայ ուսմունք եւ ընթերցմունք, յօրինեց Ս. Մանդինեան, Թիֆլիս, Հ. Էնֆիաճեանց եւ Ընկ. տպարան, 71 էջ [National Epic World. 1880, David of Sassoun or Mher's Door, Second Year Teaching and Reading, Compiled by S. Mandinian. Tiflis, H. Enfiants and Co. Printing House, 71 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1942, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 633 էջ [Acharyan H. 1942, Dictionary of Armenian Personal Names, V. I. Yerevan, YSU Publishing House, 633 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1946, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 740 էջ [Acharyan H. 1946, Dictionary of Armenian Personal Names, V. 3. Yerevan, YSU Publishing House, 740 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1948, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 683 էջ [Acharyan H. 1948, Dictionary of Armenian Personal Names, V. 4. Yerevan, YSU Publishing House, 683 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան. հ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 635 էջ [Acharyan H. 1977, Armenian Etymological Dictionary, V. 3. Yerevan, YSU Publishing House, 635 p. (in Armenian)]:

Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելումովք նախնեաց. 2003, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 2123–2192 [The Geography of Movses Khorenatsi with the Additions to the Ancestors. 2003, Armenian Classical Authors, V. 2, 5th century. Antelias-Lebanon, pp. 2123–2192 (in Armenian)]:

Գաբամաճեան Ս. 1910, Նոր բառագիրք հայերէն լեզուի, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Ռ. Սազաեան, Զ + 1406 էջ [Gabamajian S. 1910, New Dictionary of the Armenian Language, Constantinople, R. Sagayan Publishing House, VI + 1406 p. (in Armenian)]:

Դիւան հայոց պատմութեան. 1912, գ. Ժ, Մատենագիրք ԺԵ–ԺԹ դար, Կենսագրական տեղեկութիւններով եւ ծանօթութիւններով հրատարակեց Գ. Աղանեանց ա. քահ., Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանի, ԾԶ + 598 սնկ. [Collection of Armenian History. 1912, V. 1, Classical Authors 15th–19th Centuries, with Biographical Information and Introductions Published by Priest G. Aghaniants a. Tiflis, Electromagnetic Printing House of Miss N. Aghanian, XXVI + 598 figs. (in Armenian)]:

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան. Խալաթյանցի ֆ., ք. V, № 732 [Museum of Literature and Art after Ye. Charents. Fund of Khalatians, S. V, № 732] (in Armenian):

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան. Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., ք. II, № 341 [Museum of Literature and Art after Ye. Charents. Fund of G. Srvandzians, S. II, № 341] (in Armenian):

Ջարյան Ն. 1966, Սասնա Դավիթ. հայ ժողովրդական դյուցազնավեպ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 194 էջ [Zaryan N. 1966, Sasna David. Armenian Folk Epic. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 194 p. (in Armenian)]:

Ջաքարյան Ա. 2013, Մանուկ Աբեղյանը հայ-վրացական հարաբերությունների մասին. – ՊԲՀ, № 1, էջ 197–217 [Zakaryan A. 2013, Manuk Abeghyan on Armenian-Georgian Relations. – HPHJ, № 1, pp. 197–217 (in Armenian)].

Էմինեան Ազգագրական ժողովածու. 1901, հ. Բ, հաւաքեց Ս. Հայկունի, Մոսկուա–Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Ժ + 447 էջ [Eminian Ethnographic Collection. 1901, V. 2, Compiled by S. Haykuni, Moscow-Vagharshapat, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, X + 447 p. (in Armenian)]:

Ընկ. Գ. Ի. Կիկնաձեյի ճառը. 1939. – «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 16 սեպտեմբերի [Comrade G. I. Kiknadze's Speech. 1939. – “Khorhrdayin Hayastan” (Yerevan), September 16 (in Armenian)]:

Ընկեր Շավվա Դադիանիի ճառից. 1939. – «Գրական թերթ» (Երևան), 30 սեպտեմբերի, [From the Speech of Comrade Shalva Dadiani. 1939. – “Grakan Tert” (Yerevan), September 30, (in Armenian)]:

Թումանյան Ն. 1939, Թումանյանը հայկական էպոսի մասին. – «Խորհրդային Հայաստան», 17 սեպտեմբերի [Tumanyan N. 1939, Tumanyan on the Armenian Epic. – “Khorhrdayin Hayastan”, September 17 (in Armenian)]:

Թումանյան Հ. 1995, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 718 էջ [Tumanyan H. 1995, Complete Collection of Works, V. 7. Yerevan, NAS RA “Gitutyun” Publishing House, 718 p. (in Armenian)]:

Լալայեան Ե. 1915, Մարգարիտներ Հայ բանահիւտութեան, գիրք Գ, Թիֆլիս–Էջմիածին, Ելեքտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 269 էջ [Lalayan E. 1915, Pearls of Armenian Folklore, Book C. Tiflis-Etchmiadzin, Electromagnetic Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 269 p. (in Armenian)]:

Կանայեանց Ս. 1906, Մամիկոնեանց պատմութիւն. – «Արարատ» (Վաղարշապատ), ապրիլ, հ. Դ, էջ 328–342 [Kanayants S. 1906, History of the Mamikonians. – “Ararat” (Vagharshapat), April, V. 4, pp. 328–342 (in Armenian)]:

Կանայեանց Ս. 1910, Ջոջանց տուն կամ Սասնայ ծռեր վէպի երեք փոփոխակ, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ԼԲ + 128 էջ [Kanayants S. 1910, Jojants Tun or Sasmay Tsrer Epic Three Variations. Vagharshapat, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, XXXII + 128 p. (in Armenian)]:

Կիրակոս Գանձակեցի. 1961, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., ՃԻԷ + 426 էջ [Kirakos Gandzaketsi. 1961, History of the Armenians Edited by K. Melik-Ohanjanyan. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of ASSR, CXXVII + 426 p. (in Armenian)]:

Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. 1972, հ. III, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, Բենսե (Սահակ Մովսիսյան), Հարք (Մշո Բուլանիկ), կազմող՝ Ս. Տարոնցի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 182 էջ [Armenian Ethnography and Folklore 1972, V. III, Materials and Studies, Bense (Sahak Movsisyan), Harq (Msho Bulanikh), Compiled by S. Tarontsi. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of ASSR, 182 p. (in Armenian)]:

Հայկական ինքնապաշտպանական կոհներ. 1915, պրակ Ա, Անդրանիկի կոհները 1914 նոյ. 3-ից – դեկտ. 2, Յոգուտ Հայ Կարմիր Խաչի, Սօֆիա, հրատ. «Հայաստան», 15 էջ [Armenian Self-Defense Battles 1915, V. I, Andranik's Battles 1914 Nov. 3 – Dec. 2, in Favor of the Armenian Red Cross. Sofia, Publishing House “Hayastan”, 15 p. (in Armenian)]:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2010, հ. 2, Գ. Գասպարյան, Ա. Գրիգորյան, Ա. Հակոբյան և ուրշ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 407 էջ [Dialectal Dictionary of the Armenian Language. 2010, V. 6, G. Gasparyan, A. Grigoryan, A. Hakobyan and others. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House, 407 p. (in Armenian)]:

Հայոց պատմություն. 2018, գիրք I (IV դ. սկիզբ – IX դ. կես), հ. II, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 704 էջ [Armenian History. 2018, Book I (beginning of the 4th century – middle of the 9th century), V. II, Yerevan, “Zangak” Publishing House, 704 p. (in Armenian)]:

Հաաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ. 1862, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար տպարան, ԺԱ + 184 էջ [Vardan Vardapet's Compilation of History. 1862. Venice, St. Lazar Publishing House, XI + 184 p. (in Armenian)]:

Ղազար Փարպեցի. 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 2201–2375 [Ghazar Parpetsi. 2003, History of Armenia, Armenian Classical Authors, V.2, 5th century. Antelias-Lebanon, pp. 2201–2375 (in Armenian)]:

Մալխասեանց Ս. 1945, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Դ, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 646 էջ [Malkhasiants S. 1945, Armenian Explanatory Dictionary, V. 4. Yerevan, State Publishing House of ASSR, 646 p. (in Armenian)]:

Մովսես Խորենացի. 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 1743–2121 [Movses Khorenatsi. 2003, History of Armenia, Armenian Classical Autors, V. 2, 5th century. Antelias-Lebanon, pp. 1743–2121 (in Armenian)]:

Յովսէփեանց Գ. 1904, Ռոստամ Զալ. Ժողովրդական վէպ (Մոկաց բարբառով). – «Ազգագրական հանդէս» (Թիֆլիս), գ. XII, էջ 5–39 [Hovsepants G. 1904, Rostam Zal. Folk Epic (in Moks Dialect). – “Azgagrakan Handes” (Tiflis), Book XII, pp. 5–39 (in Armenian)]:

Յովսէփեանց Գ. 1905, Ռոստամ Զալ. Ժողովրդական վէպ (Մոկաց բարբառով), Թիֆլիս, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, 39 էջ [Hovsepian G. 1905, Rostam Zal. Folk Epic (in Moks Dialect). Tbilisi, Rapid Printing House of M. Martirosians, 39 p. (in Armenian)]:

Նժդեհ Գ. 2002, Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՀ արխիվային գործի գործակալություն, 504 էջ [Nzhdeh G. 2002, Works, V. 2. Yerevan, RA Archival Agency, 504 p. (in Armenian)]:

Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի. 1837, հ. 2, Երկասիրություն երից վարդապետաց հ. Գ. Անտիքեան, հ. Խ. Սիրմելեան, հ. Մ. Ազերեան, Վենետիկ, ի տպարանի Սբ. Ղազարու, 1067 էջ [New Dictionary of the Armenian language. 1837, V. 2, Edited by Father G. Avetikian, Father Kh. Surmelian, Father M. Avgerian. Venice, Printing House of St. Lazarus, 1067 p. (in Armenian)]:

Չիթունի Տ. 1942, Սասունական: «Սասմանց տուն», «Սասմայ ծներ» կամ «Սասունցի Դավիթ» անուններով ծանօթ Հայ ժողովրդական դիցազնավեպին եօթը ճիւղին ամբողջական պատմություն, Փարիզ, Տպ. Արաքս Թօփալեան, 1168 էջ [Chitouni T. 1942, Sassounakan: the Complete History of the Seven Branches of the Armenian Folk Epic Known as “Sasmants Tun”, “Sasmay Tsrer” or “David of Sassoun”. Paris, Arax Topalian Press, 1168 p. (in Armenian)]:

Չիթունի Տ. 1960, Սասունական (Հայ ժողովրդական դիցազնավեպը), Պէյրոս, Տպ. Սեան, 111 էջ [Chitouni T. 1960, Sassounakan (Armenian Folk Epic). Beirut, Sevan Press, 111 p. (in Armenian)]:

Ջոջանց տուն կամ Սասմայ ծներ վեպի երեք փոփոխակ. 1910: Խմբագրեց և հրատարակեց Ս. Կանայեանց, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 128 էջ [Joants Tun or Sasmay Tsrer Epic, Three Versions. 1910, Edited and published by S. Kanayants. Vagharshapat, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 128 p. (in Armenian)]:

Ռամազյան Ս. 2023, Քաջալ Համզա. ընդհանուր կերպար հայկական և թյուրքական էպոսներում. – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ 5, Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 150–171 [Ramazyan S. 2023, Kachal Hamza: a Common Character in Armenian and Turkic Epics. – Proceedings of the Institute of Archaeology and Ethnography 5. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of RA, pp. 150–171 (in Armenian)]:

Ռաշիդվաշ Վ. 2012, Ատրպատականի բնակչության մարդաբանական և գենետիկական բնութագիրը. – Ատենախոսություն «Մարդաբանություն» մասնագիտությամբ պ. գ. թ. գիտական աստիճանի համար, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, Երևան, 117 էջ [Rashidvash V. 2012, Anthropological and Genetic Characteristics of the Atrpatakan Population, Dissertation in the Specialty “Anthropology” for the Degree of PhD, Institute of Humanities of NAS RA. Yerevan, 117 p. (in Armenian)]:

Ռուբէն. 1927, Հայաստան եւ Ատրպէճան. – «Հայրենիք» (Պոսթըն), թիւ 8, Յունիս, էջ 72–85 [Ruben, 1927, Armenia and Azerbaijan. – “Hayreniq” (Boston), № 8, June, pp. 72–85 (in Armenian)]:

Ռուբէն. 1984, Հայաստան միջ-ցամաքային ուղիներու վրայ. – Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներ եւ երկիրներ, հ. 8, Պէյրոս, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 367 էջ [Ruben, 1984, Armenia on the Intercontinental Routes. – Peoples and

Countries of the Middle East, V. 8. Beirut, Hamazkayin “Vahe Setian” Publishing House, 367 p. (in Armenian)]:

Սահարունի. 1952, Հայ-վրացական մշակութային տարակարծություններ. – «Հայրենիք», թիվ 11, նոյեմբեր, էջ 38–42 [Saharuni, 1952, Armenian-Georgian Cultural Disagreements, “Hayreniq”, № 11, November, pp. 38–42 (in Armenian)]:

Սասմայ ծռեր. 1892, Սասունցի Դավիթ ժողովրդական վեպի երկու նոր վարիանտներ (Աբարանի և Մոկաց բարբառներով), գրի առաւ Գարեգին Սարկաւազ, Թիֆլիս, Տպարան Մ. Շարաձէի, 151 էջ [Sasmay Tsrer. 1892, Two New Variants of the Folk Epic of David Sassoun (in Abaran and Mokats dialects), Written by Karekin Deacon. Tiflis, M. Sharadze Printing House, 151 p. (in Armenian)]:

Սասնա ծռեր. 1936, Ժողովրդական վեպ, հ. Ա, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, «Պետհրատ», 1128 էջ [Daredervils of Sassoun. 1936, Folk Epic, V. 1, Edited by M. Abeghian, with Collaboration of K. Melik-Ohanjanyan. Yerevan, “Pethrat”, 1128 p. (in Armenian)]:

Սասնա ծռեր. 1944, Ժողովրդական վեպ, հ. Բ, մաս Ա, ընդհանուր խմբագրությամբ Մ. Աբեղյանի, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, «Պետհրատ», 425 էջ [Daredervils of Sassoun. 1944, Folk Epic, V. 2, Part 1, Edited by M. Abeghian, with Collaboration of K. Melik-Ohanjanyan. Yerevan, “Pethrat”, 425 p. (in Armenian)]:

Սասնա ծռեր. 1951, Ժողովրդական վեպ, հ. Բ, մաս Բ, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Հայպետհրատ, 1006 էջ [Daredervils of Sassoun. 1951, Folk Epic, V. 2, Part II, Edited by M. Abeghian, with Collaboration of K. Melik-Ohanjanyan. Yerevan, Haypethrat, 1006 p. (in Armenian)]:

Սասնա ծռեր. 1977, Ժողովրդական վեպ, աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 698 էջ [Daredervils of Sassoun. 1977, Folk Epic by S. Harutyunyan. Yerevan, “Sovetakan Grogh” Publishing House, 698 p. (in Armenian)]:

Սասնա ծռեր. 1979, հ. Գ, պատումների գրառումները և բնագրի պատրաստումը Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 584 էջ [Daredervils of Sassoun. 1979, V. 3, Notes of Stories and Preparation of the Original Text by S. Harutyunyan and A. Sahakyan. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 584 p. (in Armenian)]:

Սասնա ծռեր. 1999, հ. Դ, Նոր պատումների գրառումը և բնագրի պատրաստումը Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 582 էջ [Daredervils of Sassoun. 1999, V. 4, Notes of New Stories and Preparation of the Original Text by S. Harutyunyan and A. Sahakyan. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 582 p. (in Armenian)]:

Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ. 1910, ծրագրեաց Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Ղալաթիա-Կ. Պոլիս, տպագր. Օ. Բարսեղեան եւ որդի, 40 էջ [David of Sassoun or Door of Mher. 1910, Edited by G. V. Srvantsdians. Galatia-K. Constantinople, Printed by O. Barseghyan and Son, 40 p. (in Armenian)]:

Սասունցի Դավիթ. 1939, Հայկական ժողովրդական էպոս: Կազմ.՝ Մ. Աբեղյան, Գ. Արով, Ա. Ղանալանյան, խմբ.՝ Ի. Օրբելի, Երևան, «Պետհրատ», 385 էջ [David of Sassoun. 1939, Armenian Folk Epic. Compiled by M. Abeghian, G. Abov, A. Ghanalanyan, Edited by I. Orbeli. Yerevan, “Pethrat” Publishing House, 385 p. (in Armenian)]:

«Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոս. 1939, Բիբլիոգրաֆիա, պրակ 1-ին, կազմեցին Մ. Բաբայան և Ս. Միքայելյան, ներածությամբ և խմբագրությամբ Մ. Աբեղյանի, Երևան, «Պետհրատ», LXXIII + 117 էջ [“David of Sassoun” Armenian Folk Epic. 1939, Bibliography, V. 1, Compiled by M. Babayan and S. Mikayelyan, Introduction and Editing by M. Abeghian. Yerevan, “Pethrat” Publishing House, LXXIII + 117 p. (in Armenian)]:

Սասունցի Դավիթ. 1977, Նոր պատումներ: Հավաքեցին և հրատարակության պատրաստեցին Գ. և Վ. Գրիգորյանները, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 367 էջ [David of Sassoun. 1977, New Stories. Collected and Prepared for Publication by G. and V. Grigoryan. Yerevan, “Sovetakan Grogh” Publishing House, 367 p. (in Armenian)]:

Սասունցի Դավիթ. 1981, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ: Առաջաբանը, բառարանը, ծանոթագրությունները՝ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Լույս» հրատ., 359 էջ [David of Sassoun. 1981, Armenian Folk Heroic Epic. Preface, Dictionary, Notes by S. Harutyunyan. Yerevan, “Luys” Publishing House, 359 p. (in Armenian)]:

Սասունցի Դավիթ. 1993, համահավաք բնագիր, հյուսեց և խմբագրեց Գ. Գրիգորյանը, աշխատակցությամբ Ա. Շահսուվարյանի և Ա. Բուդաղյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 416 էջ [David of Sassoun. 1993, Original Collection, Compiled and Edited by G. Grigoryan, in Collaboration with A. Shahsuvaryan and A. Budaghyan. Yerevan, Publishing House of NAS RA, 416 p. (in Armenian)]:

Սրբանձտեանց Գ. 1874, Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դավիթ կամ Միէրի դուռ, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան, 192 էջ [Srvandzdyants G. 1874, Grots u Brots ev David of Sassoun or Door of Mher. Constantinopole, Publishing House E. M. Tntesian, 192 p. (in Armenian)]:

Սրվանձտյանց Գ. 1978, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 668 էջ [Srvandztyants G. 1978, Works, V. 1. Yerevan, Publishing House of NAS of ASSR, 668 p. (in Armenian)]:

Վարդանյան Վ. 1971, Գրիգոր Խալաթյանցի անտիպ նամակները Գարեգին Սրվանձտյանցին. – ՊԲՀ, № 1, էջ 111–130 [Vardanyan V. 1971, Grigor Khalatyants’ Unpublished Letters to Garegin Srvandztyants. – HPhJ № 1, pp. 111–130 (in Armenian)]:

Վրացեան Ս. 1920, Պարսկական պահանջները. – «Յառաջ» (Երևան), 24. 02. 1920 [Vratsian S. 1920, Persian Claims. – “Haraj” (Yerevan), 24. 02. 1920 (in Armenian)]:

Փավստոս Բուզանդ. 1987, Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ [Pavstos Buzand, 1987, History of the Armenians, Original Text by K. Patkanian, Translation and Annotations by St. Malkhasyants. Yerevan, YSU Publishing House, 456 p. (in Armenian)]:

Քաջբերունի. 1891, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, ԽԹ. – «Արարատ» (Վաղարշապատ), թիւ Գ, էջ 129–147 [Kajberuni 1891, Travel Notes. – “Ararat” (Vagharshapat), № III, pp. 129–147 (in Armenian)]:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 1976, հ. 9, Հին հունական աղբյուրներ, Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս: Թարգմանություն բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 267 էջ [Foreign Sources about Armenia and Armenians. 1976, V. 9, Ancient Greek Sources, Josephus Flavius, Cassius Dio. Translation from the Original, Foreword and Annotations by S. Krkyasharyan. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 267 p. (in Armenian)]:

Бартольд В. В. 1963, Сочинения, т. II, ч. 1, Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Москва, изд. восточной литературы, 1020 с. [Barthold V. V. 1963, Essays, V. 2, Part. 1, General Works on the History of Middle Asia. Works on the History of the Caucasus and Eastern Europe. Moscow, Publishing House of Eastern Literature, 1020 p. (in Russian)].

Бартольд В. В. 1971, Сочинения, т. VII, Работы по исторической географии и истории Ирана. Москва, изд. «Наука», 663 с. [Barthold V. V. 1971, Essays, V. 7, Works on Historical Geography and History of Iran. Moscow, "Nauka" Publishing House, 663 p. (in Russian)].

Давидъ Сасунскій. 1881, Армянскій народный эпосъ. – «Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія», Ноябрь, СПб., Типографія В. С. Балашева, 82 с. [David of Sassoun. 1881, Armenian Folk Epic. – "Journal of the Ministry of Public Education", November. St. Petersburg, V. S. Balashev Publishing House, 82 p. (in Russian)].

Давид Сасунский. 1939, Армянский народный эпос. Ред. Орбели И. А. Москва–Ленинград, изд. АН СССР, 384 с. [David of Sassoun. 1939, Armenian Folk Epic. Ed. Orbeli I. A. Moscow–Leningrad, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 384 p. (in Russian)].

Краткий курс истории СССР 1937, Учебник для 3-го и 4-го классов, под ред. проф. А. В. Шестакова. Москва, Государственное учебно-педагогическое изд., 223 с. [A Brief Course of the History of the USSR, 1937, Textbook for the 3rd and 4th Classes, Edited by Professor A. V. Shestakov. Moscow, State Educational and Pedagogical Publishing House, 223 p. (in Russian)].

Нечкина М. В., Лейбенгруб П. С. 1971, История СССР. Учебник для 7 класса, Москва, «Просвещение», 252 с. [Nechkina M. V., Leibengrub P. S. 1971, History of the USSR. Textbook for the 7th Class, Moscow, "Prosveshchenie", 252 p. (in Russian)].

Обращение Совета народных комиссаров. 1937, «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока». 20 ноября (3 декабря) 1917 г. – Ленин, Сталин. Избранные произведения 1917 года. Москва, Партиздат, с. 638–640 [Address of the Council of People's Commissars. 1937, "To all Muslim Working People of Russia and the East." November 20 (December 3), 1917. – Lenin, Stalin. Selected Works of 1917. Moscow, Partizdat, pp. 638–640 (in Russian)].

Реза Э. 2020, Азербайджан и Арран: Атурпатакан и Кавказская Албания. Перевод с персидского, предисл. и доп. Г. С. Асатрян. Ереван, РАУ, 120 с. [Reza E. 2020, Azerbaijan and Arran: Aturpatakan and Caucasian Albania. Translated from Persian, Foreword and Additions by G. S. Asatryan. Yerevan, RAU, 120 p. (in Russian)].

Рейснер Л. М. 1958, Избранные произведения. Москва, Госиздат художественной литературы, 533 с. [Reisner L. M. 1958, Selected Works. Moscow, State Publishing House of Fiction, 533 p. (in Russian)].

Солженицын А. И. 2006, В круге первом (роман). Москва, изд. «Наука», 796 с. [Solzhenitsyn A. I. 2006, In the First Circle (Novel). Moscow, "Nauka" Publishing House, 796 p. (in Russian)].

Халатянцъ Г. А. 1898, Давидъ Сасунскій. Образчикъ армянскаго народнаго эпоса. – Братская помощь пострадавшимъ въ Турции армянамъ. Москва, Типо-литографія И. Н. Кушнерева и К°, с. 59–81 [Khalatians G. A. 1898, David of Sasoun.

An Example of the Armenian Folk Epic. – “Brotherly Aid to the Armenians Who Suffered in Turkey”. Moscow, Tipo-lithography I. N. Kushnerev and K^o, pp. 59–81 (in Russian)].

Ша'бани Р. 2002, Краткая история Ирана. СПб., «Петербургское востоковедение», 384 с. [Sha'bani R. 2002, A Brief History of Iran. St. Petersburg, "Petersburg Oriental Studies", 384 p. (in Russian)].

A Lexicon Greek Personal Names. 1987, V. I, The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica. Edited by P. M. Fraser and E. Matthews. New York, Clarendon Press Oxford, XXXV + 489 p.

Bewley A. 1998, A Glossary of Islamic Terms. London, Ta-Ha Publishers Ltd., 283 p.

Colophons of Armenian Manuscripts. 1969, 1301–1480, A Source for Middle Eastern History, Selected, Translated and Annotated by A. Sanjian, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, XV + 459 p.

Strabonis Geographica. 1852, Recognovit A. Meineke, V. 2, Lipsiae, Sumptibus et Typis B. G. Teubneri, 816 s. (in Greek).

Türkmen F. 1992, Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri. Bornova-Izmir, Akademi Kitabevi, 88 s. (in Turkish).

О НЕКОТОРЫХ ГЕОНИМАХ ЭПОСА «САСНА ЦРЕР»

САМВЕЛ РАМАЗЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: «Сасна црер», эпос, Хадрбеджан (Азербайджан), Атрпатакан, Гюрджистан (Грузия), Иран, М. Абебян, С. Канаян, сказитель, Горгиз (Горги).

В оригинальном своде эпоса «Сасна црер» («Сасунские удальцы») с 1936 г. упоминается геоним «Хадрбеджан» или «Азербайджан», который в период существования СССР ассоциировался с соседней Азербайджанской ССР.

Проведенные нами исследования позволяют заключить, что вышеизложенное основано лишь на двух версиях, записанных от сказителей из Мокса (Западная Армения), отправившихся за границу в конце XIX в. Сказители имели в виду исторический Атрпатакан (Атропатена), т. е. Иранский Азербайджан. Более того, в одной из версий геоним упоминается вместо Гюрджистана (Грузия). В то же время в других версиях эпоса в данных эпизодах фигурируют другие геонимы, главным образом Китай и Индия.

Ещё в 1908 г. М. Абебян в своих исследованиях поясняет название «Хадрбеджан», однако в силу идеологического диктата, обусловленного пропагандистскими положениями «вековой дружбы советских народов», в оригинальный свод эпоса были искусственно введены совершенно чужеродные элементы.

Самвел Рамазян – к. филол. н., доцент кафедры тюркологии факультета востоковедения ЕГУ, научный сотрудник отдела фольклористики Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: эпический фольклор,

армяно-тюркские фольклорные сношения, история армяно-греческих отношений. Автор 1 монографии и около 40 статей. ORCID: 0009-0007-1782-4777. samvel.ramazyan@ysu.am

ABOUT SOME GEONYMS OF THE EPIC “SASNA TSRER”

SAMVEL RAMAZYAN

Summary

Keywords: “Sasna Tsrer”, epic, Hadrbejan (Azerbaijan), Aturpatakan, Gurjistan (Georgia), Iran, M. Abeghian, S. Kanayan, narrator, Gorgiz (Gorgi).

In the original collection of the epic “Sasna Tsrer” (“Daredevils of Sassoun”), since 1936 the geonym “Hadrbejan” or “Azerbaijan” is mentioned, which, during the period of the USSR, was associated with the neighboring Azerbaijani SSR.

Our research suggests that the above is based only on two versions recorded from Moks’ (Western Armenia) narrators who traveled abroad in the late 19th century. The narrators meant the historical Aturpatakan (Atropatene), i.e. Iranian Azerbaijan. Moreover, in one version the geonym is mentioned instead of Gurjistan (Georgia). Meanwhile, in other versions of the epic, other geonyms appear in these episodes, primarily China and India.

As early as 1908, M. Abeghian, in his research, explains the name “Hadrbejan”, however, due to the ideological dictate conditioned by the propaganda provisions of the “centuries-old friendship of the Soviet peoples”, completely alien elements were artificially introduced into the original text of the epic.

Samvel Ramazyan – Ph.D. of Philological Sciences, Associate Professor at the Chair of Turkology of the Faculty of Oriental Studies of YSU, Researcher at the Department of Folklore Studies of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: epic folklore, Armenian-Turkic folklore relations, history of the Armenian-Hellenic relations. Author of 1 monograph and about 40 articles. ORCID: 0009-0007-1782-4777. samvel.ramazyan@ysu.am

ՎԵՐԱՆՎԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԱՐՑԱԽԻ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐ, ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐ*

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Քանայի բառեր՝ Արցախ, տեղանուն, բնականուն, վերանվանում, տեղանվանական համակարգ, պատմական հիշողություն, վարչատարածքային փոփոխություն, լեզվական ստանդարտացում, ինքնություն, քարտեզագրություն:

Ամփոփում

Արցախի տեղանվանական համակարգում բնականունների վերանվանումը պատմական, լեզվական, մշակութային և քաղաքական գործոնների փոխազդեցությամբ ձևավորվող բազմաշերտ գործընթաց է: Անվանափոխության միջոցով վերաիմաստավորվում են բնականվան բովանդակությունը, պատմական կենսագրության ընկալումը և հանրային գիտակցության մեջ նրա ունեցած խորհրդանշական արժեքը:

Վերանվանումների հիմքում ընկած են վարչատարածքային վերաձևումները, հասարակատնտեսական հարաբերություններն ու դրանք արտացոլող գաղափարական փոփոխությունները, լեզվական շփումները, գրավոր արձանագրության և քարտեզագրության պահանջները: Տարբեր ժամանակներում թարգմանությունը, հնչյունափոխությունը, բառապատճենումը, վերաիմաստավորումը, տառադարձությունը, գրականացումը և ստանդարտացումը դարձել են բնականունների փոփոխության եղանակներ:

Դրնավարդ / Կարմիր գյուղ, Ստեփանակերտ, Շահումյան, Ամարաս, Խաչեն, Վարդաշատ, Կարմրակուճ, Պատարա, Առաքել, Գառնաքար, Մեհտիշեն / Լուսաձոր և այլ օրինակներ վկայում են, որ վերանվանումը հաճախ վերակողմնորում է տարածքի պատմական հիշողությունը՝ երբեմն վերականգնելով, երբեմն էլ խզելով անվան և իրական պատմաաշխարհագրական միջավայրի կապը:

Այս գործընթացի հետևանքով առաջանում են հին և նոր անվանումների համատեղ գործածություն, քարտեզագրական ու փաստաթղթային տարասեռություն, տարածական կենսագրության տրոհում, ինչպես նաև ինքնության նոր խորհրդանշական շերտեր:

* Ներկայացվել է 27. V. 2026 թ., գրախոսվել է 01. VI. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Արցախի բնականությունների փոփոխությունները տարբեր պատմաշրջանների քաղաքական, մշակութային և լեզվական իրողությունների լեզվական հետքերն են՝ տարածքի պատմական հիշողության և ինքնության վերակազմավորման կարևոր վկայությունը:

Նախաբան

Տեղանվան առաջնային գործառույթը տեղորոշիչ նշան լինելն է. տեղանունները հասցե են, քարտեզագրության լեզվի հիմնական միավորներ, որոնք կիրառվում են տարածքը նշելու, տարածքը բաժանելու, սահմաններ ու միավորներ հստակեցնելու համար: Մյուս կողմից՝ տեղանուններն իրենց տարածքի ու ժամանակի կնիքն ունեցող պատմական հիշողության ամփոփում-արձանագրություններ են, կենսագրության հուշարձանային շերտեր, որոնք ձևավորում են ընկալում և ինքնություն, դառնում պատմական մեկնությունների հավաստի փաստագրություններ: Տեղանունը, ըստ էության, «մեր տարածքի» և «մեր անցյալի» լեզվական կոդն է:

Յուրաքանչյուր տեղանուն, հատկապես բնականունը, կարող է տեղեկացնել՝ պատմաշախարհագրական ինչպիսի՝ իրողությունների, հասարակատնտեսական ինչ հարաբերությունների միջավայրում է ձևավորվել բնակավայրը, ինչ լեզվական շերտեր են ներգործել տվյալ տարածքում: Իսկ սա նշանակում է, որ տեղանվանական համակարգի փոփոխությունները, մասնավորապես վերանվանումները ունեն պատճառաբանվածություն:

Վերանվանումը սոսկ լեզվական թաղանթի «փոխարինում» չէ. այն կարող է փոխել օբյեկտի սոցիալ-մշակութային և քաղաքական նշանակությունը, վերաշարադրել հիշողության շերտերը, երբեմն էլ խզել անվան և պատմական իրականության կապը: Վերանվանման գործընթացն ակտիվանում է, երբ փոխվում են իշխանական համակարգերը, վարչատարածքային կառույցները կամ գաղափարական օրակարգերը: Այդ դեպքում անվանակոչումը ներառում է ոչ միայն լեզվական գործողություն (ինչյունափոխություն, կիսապատճենում, թարգմանություն, փոխառություն, հայերենացում), այլև նպատակային խորհրդանշական քաղաքականություն՝ կապված տարածքային պատկանելության, իրավական վերահսկողության և մշակութային գերակայության հաստատման հետ:

Արցախի բնականությունների վերանվանումների ուսումնասիրությունը հատկապես կարևոր է, քանի որ տարածքի պատմական գոյության ու զարգացման ընթացքը շարունակաբար ուղեկցվել է վարչատարածքային վերաձևումներով՝ պատմական գավառներից ու մելիքություններից մինչև կայսերական, խորհրդային և անկախության շրջանի վարչական համակարգեր: Յուրաքանչյուր փուլ ձևավորել է իր անվանացանկը՝ կա՛մ պահպանելով ավանդական շերտը, կա՛մ ստեղծելով նոր անվանումների շերտ: Վարչաքաղաքական այս վերափոխումները հաճախ ուղեկցվել են տեղանունների խմբագրմամբ՝ բնակավայրերի, գոտիների ու շրջանների, կենտրոնների փոփոխությամբ, ինչպես նաև սահմանների փոփոխությամբ, որը տեղանվանական համակարգը դարձրել է բարդ ու բազմաշերտ:

Տեղանուններն իրականում պահպանում են տարածքի «կենսագրությունը», իսկ վերանվանումը փոխում է այդ կենսագրության ընթերցումը, և Արցախի օրինակով մեզ տեսանելի են դառնում այդ գործընթացի մեխանիզմները:

Վերանվանման գործընթացի քննությունը կատարվում է վերլուծական քառաստիճան շրջանակի հիման վրա՝ տարբերակելով՝ հիմունքային մակարդակը (լեզվաբանական, մշակութային, քաղաքական), անվանափոխության եղանակները՝ որպես գործիքակազմ (թարգմանություն, հնչյունափոխություն, բառապատճենում, վերափմաստավորում, տառադարձություն, ստանդարտացում և այլն), պատճառահետևանքային շղթայում վեր են հանվում պատճառները՝ որպես շարժառիթներ (իշխանափոխություն, վարչատարածքային վերաձևում, գաղափարախոսական գործոններ, քարտեզագրական հաշվառման պրակտիկաներ և այլն) և գործընթացի հետևանքները՝ որպես ազդեցություններ տեղանունների իմաստային բովանդակության, պատմական շարունակականության ու ինքնության ընկալման վրա (հիշողության խզում, ինքնության վերակողմնորոշում, քարտեզագրության խնդիրներ և այլն):

Վերանվանման հիմունքները

Արցախի բնականոնների վերանվանումները պայմանավորված են մի շարք փոխկապակցված գործոններով, որոնց առանցքում օբյեկտի նկատմամբ ձևավորվող ընկալման փոփոխությունն է: Վերանվանման առաջին և առավել տեսանելի հիմունքը լեզվաբանական բնույթ ունի. անվան փոփոխությունը հաճախ իրականացվում է թարգմանության, հնչյունափոխության, գրային փոփոխությունների, ինչպես նաև բառակազմական վերաձևումների միջոցով: Այդ գործընթացների նպատակն է տեղանունը հարմարեցնել տվյալ ժամանակաշրջանի լեզվական նորմերին կամ վարչական-պաշտոնական գործածությանը՝ երբեմն պահպանելով նախնական իմաստային հենքը, երբեմն էլ ամբողջությամբ վերափոխելով այն: Լեզվաբանական այս միջամտությունները, սակայն, ինքնանպատակ չեն. դրանք հաճախ հանդես են գալիս որպես ավելի խորքային՝ մշակութային կամ քաղաքական գործընթացների գործիք:

Մշակութային հիմունքը դրսևորվում է այն դեպքերում, երբ վերանվանումը նպատակ ունի ձևավորելու նոր ինքնություն կամ վերափմաստավորելու գոյություն ունեցող խորհրդանիշները: Նման դեպքերում բնականունը դադարում է զուտ աշխարհագրական նկարագրություն լինելուց և վերածվում է գաղափարական կամ հուշարձանային անվան, որի միջոցով վերաշարադրվում է տարածքի պատմական ընկալումը: Այս գործընթացը կարող է ունենալ ինչպես դրական արդյունք՝ պատմական անվանումների վերականգնման և հիշողության պահպանման տեսանկյունից, այնպես էլ բացասական հետևանքներ, երբ դիպվածային կամ գեղարվեստական բնույթի անվանումները խզում են տեղանվան և պատմաաշխարհագրական իրական միջավայրի կապը:

Քաղաքական հիմունքը վերանվանումների ամենաակտիվ գործոններից է և առավել հստակ դրսևորվում է վարչատարածքային վերաձևումների ու գաղափարախոսական շրջադարձների ժամանակ: Արցախի պատմության ընթացքում վարչական համակարգերի փոփոխություններն ուղեկցվել են տեղանվանական համակարգի խմբագրմամբ՝ բնակավայրերի, շրջանների և տարածքային միա-

վորների անվանափոխությամբ, որոնք արտացոլել են տվյալ իշխանության քաղաքական օրակարգը և տարածքային վերահսկողության հաստատման ճգնաժամը: Այս համատեքստում վերանվանումը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես լեզվական գործողություն, այլև որպես տարածքի խորհրդանշական վերասահմանման միջոց:

Այսպիսով՝ բնականուճների վերանվանման հիմունքը միշտ կապված է օբյեկտի ընկալման փոփոխության հետ. փոխվում է ոչ միայն անվանումը, այլև այն պատկերացումը, որ հասարակությունն ունի տվյալ վայրի մասին: Վերանվանումը վերակողմնորոշում է տարածքի իմաստային դաշտը՝ ազդելով պատմական հիշողության, մշակութային ինքնության և տարածքային պատկանելության գիտակցության վրա, որի հետևանքով բնականուճը դառնում է ոչ միայն քարտեզագրական միավոր, այլև ժամանակաշրջանի սոցիալ-քաղաքական իրողությունների լեզվական վկայություն:

Վերանվանման պարճառները

Արցախի բնականուճների վերանվանումների գործընթացը բազմաշերտ է և պայմանավորված է թե՛ լեզվական, թե՛ սոցիալ-մշակութային և թե՛ քաղաքական գործոններով: Վերանվանման տարբեր ձևերը ցույց են տալիս, որ անվան փոփոխությունը երբեք պատահական գործողություն չէ, այլ կապված է տարածքի նկատմամբ ձևավորվող նոր վերաբերմունքի և ընկալման հետ: Արցախի բնականուճների վերանվանումների պատճառները պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի հիմնական խմբերի:

1. *Քաղաքական նոր կարգի և վարչական համակարգի հաստատում, մեխանիզմը՝ անվանափոխություն, վարչապարածքային տրոհում և ընտրովի շեշտադրում, հեղինակություն՝ տարածական ինքնության վերականգնում:*

Որոշ դեպքերում վերանվանումը հանգեցնում է նրան, որ անունն այլևս չի արտացոլում տվյալ օբյեկտի պատմական կամ աշխարհագրական իրականությունը, այլ ստեղծում է գաղափարական կամ խորհրդանշական նոր ինքնություն: Այսպիսի անվանումները նպատակ ունեն ընդգծելու քաղաքական նոր դիրքավորումը, վարչական նոր կարգավիճակը կամ մշակութային նոր ուղենիշները: Տարածական ինքնության փոփոխությունը կարող է արտահայտվել տարբեր եղանակներով՝ վարչատարածքային տրոհումներով, անվանափոխությամբ, վերանվանափոխումով և այլն:

Այսպես՝ V դարի մատենագրության մեջ նշվող Արցախի 12 նահանգներից Մյուս Հաբանդը տարածաշրջանի վարչատարածքային բաժանումների հետևանքով տրոհվեց 2՝ Դիզակի և Վարանդայի մելիքությունների, խորհրդային տարիներին Վարանդայի մի մասը ընդգրկվեց նոր վարչական միավորի՝ Մարտունու, մի մասը՝ Շուշիի, ապա՝ Ստեփանակերտի, այնուհետև՝ Ասկերանի շրջանների, իսկ Դիզակի մեջ մտնող բնակավայրերի մեծ մասն ընդգրկվեց նոր ձևավորված Հաղբուփի, մի մասն էլ՝ Մարտունու շրջանների մեջ: Ստացվում է, որ Մյուս Հաբանդի բնակավայրերը ցաքուցիք են Վարանդայի, Դիզակի, սրանք էլ իրենց հերթին՝ Մարտունու, Հաղբուփի, Ասկերանի շրջաններում: Ինչի՞նչ է սա հանգեցնում. կտրտված, ապակողմնորոշող տարածական կենսագրության. բնակավայ-

րի պատմության հետագիծը խճճվում է, սերունդների հիշողության կապերը թուլանում են: Օրինակ՝ Դրնավարզը Մյուս Հաբանդի տարածքում էր, ապա՝ Վարանդայի մելիքության, մի կարճ ժամանակահատվածում դարձավ Շուշիի շրջանին պատկանող, այնուհետև՝ Ստեփանակերտի, իսկ հետո՝ Ասկերանի շրջանի: Երբ մարդը հետահայացքով փորձի իմանալ իր բնակավայրի կենսագրությունը, ապա այդ կապերը և պատմական զարգացման ընթացքը բացահայտելը դառնում են գրեթե անհնարին՝ առանց գիտական խորքային ուսումնասիրության ու պատմական դրվագների վերհանման: Սա մեկի օրինակով: Ու եթե դեռ այս ամենին հավելենք կոնկրետ բնակավայրի անվանափոխությունը, որը գրեթե բոլոր բնակավայրերին է վերաբերում, ապա Արցախի տարածքի քարտեզագրության խնդիրները լիարժեք տեսանելի կդառնան: Նույն այդ Դրնավարզը 1917 թ. արխիվային փաստաթղթում զուգահեռ ունի երկրորդային Քեշիշքենդ¹ անուն, իսկ արդեն խորհրդային տարիներին այն վերանվանվել է Կարմիր գյուղ: Գրեթե բոլոր հին բնակավայրերն այս ողիսականն ունեն: Ըստ էության, նոր անվանակոչումները հնի կապերը ոչ թե միավորող են, այլ տրոհող, ընդ որում՝ մեծ մասամբ նպատակային, տվյալ ժամանակաշրջանի շահերը սպասավորող: Մարդը, ով ապրում էր Ասկերանի շրջանի Կարմիր գյուղում, իր բնականվան կենսագրությունը կապում էր խորհրդային համակարգի իրողություններին, մինչդեռ Դրնավարզում ապրողը Մյուս Հաբանդի և Արցախի պատմական ժառանգության կրողն էր: Ահա այսպես անվանափոխությամբ տեղի է ունենում տարածական կենսագրության փոխակերպում, որը օբյեկտը դուրս է բերում պատմական իրականությունից և դնում խորհրդանշական նոր շրջանակի մեջ:

Քննենք Ստեփանակերտի կենսագրությունը. այն Վարարակն, Ներքին շեն, Սողոմոնի շեն, Կարկաժան, Խանքեանդ, Փախլուր բնակավայրերի միավորմամբ² ստեղծված բնակավայր է:

1860–70-ական թվականներին Ղարաբաղի կենտրոնը Վարանդա գավառի Շուշին էր՝ 3000 ընտանիք՝ 21131 բնակչով: Խաչենի գավառում նշվող առանձին գյուղեր էին Կարկաժանը /Կիրկիժանը/՝ 80 տուն՝ 580 բնակչով, Ղայբալի/ Ղայբալիքենդը՝ 79 տուն՝ 448 բնակչով, Խանքեանդը՝ 50 տուն՝ 619 բնակչով, Փախլուրը՝ 18 տուն՝ 45 բնակչով³, մեկ այլ՝ 1841 թ. փաստաթղթում Վարարակնը՝ 31 տուն՝ 133 շունչ բնակչով⁴:

Այն, որ նշած գյուղերը հայկական ու հայաբնակ էին, վկայում է այդ գյուղերի ծխական քահանաների ձեռնադրության փաստը: Ահա քաղվածքը արխիվային փաստաթղթից. «Ծառայութեանց ցուցակ, տրված է 1910 թ., բայց ընդգրկում է 1870-ական թթ.-ից Շուշիի եկեղեցիներում սպասավորած անձանց անձնական գործերը:

Շուշիի գավառի Ղայբալի գյուղի ծխական Վրթանես քահանայ Յարութինյան Տէր-Ղուկասյանց. 1878 թ. ձեռնադրվել է քահանա:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ). ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

² Բ ա լ ա յ ա ն. 2020, 12:

³ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 47:

Շուշիի գավառի Կարկաժան գյուղի ծխական Իգնատիոս քահանայ Տէր-Գրիգորյանց. 1907 թ. ձեռնադրվել է քահանա:

Շուշու գավառի Խանքիանդ ավանի ծխական Պետրոս քահանայ տէր Հովհաննիսյանց (46 տարեկան). 1890 թ. ձեռնադրվել է քահանա»⁵:

ԼՂԻՄ վարչատարածքային միավորը ձևավորելուց հետո (1921 թ.), Շուշիի փոխարեն մարզի կենտրոնատեղի ընտրվեց այդ գյուղերի միավորմամբ խոշորացված նոր համայնքը, և այն անվակոչվեց ի պատիվ պետական, քաղաքական, կուսակցական գործիչ Ստեփան Շահումյանի՝ Ստեփանակերտ (1923 թ.)⁶: Հատկանշելի է այն, որ թեպետ Խանքենդը բնավ էլ ամենախոշորը չէր այդ բնակավայրերից, բայց և այնպես իբրև գործող ղեկավարության ընդունելի երկրորդային անուն Խանքենդն առժամանակ ընտրվեց (մինչ Ստեփանակերտ վերանվանվելը) և իրավական վավերացում ստացավ:

Իրականում անվանակոչության գործընթացում տեղի է ունեցել պատմական շերտերի ընտրովի շեշտադրում: Այն, որ Խանքենդն էր ընդգծվում (այսօր արդեն իբրև «պատմական անուն» վերականգնվում), վկայում է այն մասին, որ բոլոր ժամանակներում տարածքին իշխողների նպատակը ոչ թե պատմական իրողության արտացոլումն էր, այլ քաղաքական այն միավորի ստեղծումը, որը պետք է խզեր կապը բնիկ հայկական անվանումների հետ: Խանքենդը որպես բնակավայր ձևավորվել է Շուշվա խանի ձմեռանոցից և հետագայում խանապատկան դարձրած Վարարակն բնակավայրից՝ Խանէն բաղ՝ Խանի այգի: Խանքենդ նշանակում էր խանապատկան, և բնավ կապ չունի օտարացել խաների բնակության վայր լինելու կամ նրանց կողմից հիմնադրված լինելու անհիմն պնդման հետ⁷: Հայկ Խաչատրյանը նշում է, որ Վարարակնը խանի դաստակերտն էր, հայկազուն մելիք Բաղդ խանին էր պատկանում: Իսկ Խանքենդ անունը տրվել է ռուսների կողմից ոչ պաշտոնական անվանակոչությամբ, այլ խանի դաստակերտ անվան թարգմանությամբ⁸: 1830-ական թվականներին զորանոց բնակավայր է հիմնվում, և այդ զորանոց ավանի հիմնադրումն ու Վարարակնի ամայացումը, ինչպես նշում է Վ. Բալայանը, ժամանակագրորեն հաջորդում են միմյանց⁹:

Ստեփանակերտի ձևավորման պատմությունը տեղանունների միջոցով օբյեկտի վերակերտման դասական օրինակ է: Մի քանի հնագույն հայկական բնակավայրերի (Վարարակն, Փահլուր և այլն) հիմքի վրա նոր վարչական միավորի ստեղծումը և «Խանքենդ» անվան կանխամտածված շեշտադրումը ոչ այլ ինչ են, քան տարածական կենսագրության խմբագրում: Սա նպատակ ուներ բազմաշերտ հայկական պատմական իրականությունը փոխարինել պարզեցված, քաղաքականապես ձեռնտու կադապրով՝ ստեղծելով օբյեկտի նոր, օտարված ինքնություն:

Այսպիսով՝ անվանական տրոհումը (Դրնավարգ), քաղաքականացված վերակերտումը (Ստեփանակերտ) հանդես են գալիս որպես տարածական կենսագրության վերաշարադրման հետևողական գործիքներ, որոնք նպատակ ունեն

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492:

⁶ Ուլուբաբյան. 1994, 251:

⁷ Բալայան. 2020, 13:

⁸ «Գրական թերթ», 02. IX. 1988:

⁹ Բալայան. 2020, 15:

աստիճանաբար խզելու տարածքի բնիկ պատմական հիշողությունը և այն փոխարինելու ժամանակաշրջանի քաղաքական օրակարգին ծառայող նոր ինքնությամբ: Այս ամենը փաստում է, որ տեղանունը ոչ թե լոկ լեզվական պիտակ է, այլ օբյեկտի պատմական ինքնությունը կերտող և պահպանող հիմնարար գործիք:

2. Պատմական օրինականության յուրացում. անվանափոխության եղանակը՝ բառապատճենում. հայրենի անունների կրկնություն նոր բնակավայրերում:

Վերանվանման գործընթացում բառապատճենումը (երբ նորաստեղծ կամ վերաբնակեցված բնակավայրերը անվանվում են արդեն հայտնի կամ պատմականորեն արժևորվող տեղանուններով) հանդես է գալիս որպես միջոց, որի հիմնական շարժառիթներից մեկը պատմական օրինականության յուրացումն է կամ մշակութային շարունակականության արհեստական պատրանքի ստեղծումը: Այս գործընթացը մի կողմից՝ ապահովում է անվան ճանաչելիությունը և մշակութային շարունակականության պատրանքը, մյուս կողմից՝ կարող է հանգեցնել տեղանվանական նույնանունության և պատմաաշխարհագրական անճշտությունների, երբ անվան տարածական ու պատմական կապը դառնում է պայմանական:

Այսպես՝ Շահումյանի շրջան էր անվանվել նախկին Գյուլիստանի մելիքությունը (ընդ որում ոչ ամբողջապես էր ընդգրկում Գյուլիստանի մելիքությունը)¹⁰՝ ի պատիվ Ստեփան Շահումյանի, իսկ երբ Արցախյան առաջին պատերազմում Շահումյանի շրջանը բռնազավթվեց, ազատագրված Քարվաճառի շրջանը վերանվանվեց Շահումյանի շրջան¹⁰: Եվ այդ նոր Շահումյանի շրջանում վերստին ստեղծվեցին բնակավայրեր՝ բռնազավթված բնակավայրերի անուններով՝ Նոր Վերինշեն, Նոր Բրաջուր, Նոր Էրեբեջ, Նոր Մանաշիդ, Նոր Խարխափուտ, Նոր Կարաչինար և այլն:

Ըստ էության, Շահումյան անվան նույնությունը տարածքային «տեղախախտում» է և քողարկում է երկու տարբեր պատմական հիմք ունեցող միավորների գոյությունը: Խորհրդային շրջանում ձևավորված Շահումյանը տեղանուն էր, որը քաղաքական-գաղափարական նպատակով դարձել էր Գյուլիստանի մելիքության փոխարինող անուն: Իսկ պատերազմի հետևանքով ստեղծված նոր Շահումյանն այլ տարածքի վրա տեղափոխված նույն անունն է. այն ոչ թե պատմաաշխարհագրական նույն միավորի շարունակություն է, այլ անվան «տեղափոխություն»՝ կորցրած Շահումյանի հիշողությունը, իրավական-նշանակային կապը նոր տարածքում վերարտադրելու համար: Նույն անունն ունենալով՝ հին շահումյանցին կապված էր իր «Շահումյան» կոչվող տարածքի պատմական-աշխարհագրական իրականության հետ, մինչդեռ նոր շահումյանցին նույն անունով ապրել է արդեն պայմանականացված կապի մեջ մի տարածքում, որի «Շահումյան» լինելը բխում է ոչ թե տեղի պատմությունից, այլ վերանվանման քաղաքական տրամաբանությունից: Իսկ «նոր» բաղադրիչով բնականությունների շարքը (Նոր Վերինշեն, Նոր Բրաջուր և այլն) հենց այդ տարբերության լեզվական նշանն է՝ ցույց տալով, որ շարունակականությունը ստեղծվում է անվան կրկնությամբ, ոչ թե նույն տարածքի պատմական անընդհատությամբ:

¹⁰ ԼՂՀ վարչատարածքային բաժանման մասին օրենք. 1998, հունիսի 26, ՀՕ-15 (2011 ապրիլի 1-ՀՕ-10-Ն օրենքի լրացումներով ու փոփոխություններով):

3. Օբյեկտի կարգավիճակի և գործառույթի փոփոխություն (վարչատարածքային/պատմաքաղաքական շարժառիթ), մեխանիզմը՝ վերափոխման արդյունքում նշանակության փոփոխություն առանց ձևի փոփոխության:

Որոշ դեպքերում վերանվանումն իրականացվում է անվան վերափոխման փոխարեն: Նույն անվանումը տարբեր ժամանակաշրջաններում կարող է ընկալվել այլ կերպ՝ կապված պատմական, քաղաքական կամ մշակութային նոր իրողությունների հետ: Այս դեպքում փոփոխությունը լեզվական չէ, այլ գաղափարական, սակայն այն նույնքան ուժեղ ազդեցություն ունի օբյեկտի ընկալման վրա:

Ինչպես՝ Ամարաս¹¹-ը Մյուս Հաբանդի կենտրոնատեղին էր¹², ավան էր: Առաջին անգամ հիշատակվում է Խորենացու Պատմության մեջ. «Իսկ ի հասանել համբալոյ վախճանին Տրդատայ, ի դաւելոյ նորին Անատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազաստ արանց Աղուանից՝ սպանին երանելին, ընթադրեալ ձիովք բարբարոսն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով: Չոր բարձեալ սարկաագաց նորին, բերելով ի փոքր Սինիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի»¹³:

Բուզանդի մոտ ևս կա գյուղի անվան հիշատակումը. «Եւ ապա բարձին գնա որք ընդ երթեալ էին գաւառէն Հաբաղեալ, եւ բերին ի գաւառն իւրեանց եւ կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդի ի գետն, որ անուանեալ կոչի Ամարագ»¹⁴: Այն հետագայում՝ վարչատարածքային փոփոխությունների հետևանքով դարձավ Վարանդայի գավառի տարածք, ապա և՛ Խորհրդային տարիներին՝ Մարտունու շրջանի:

Հայ մատենագրության մեջ Ամարասը իբրև ավան, բնակավայր էր նշվում և մինչև 1917 թ. որպես բնակավայր դեռևս առկա էր փաստաթղթերում¹⁵: Հաջորդիվ այն իբրև բնակավայր դադարում է գոյություն ունենալուց, և Ամարաս անունն արդեն միայն վանքանուն է ճանաչելի մնում: Խորհրդային տարիներին վանքը գործունե չէր, իսկ տարածքը ծառայում էր շրջակա գյուղական համայնքներին՝ տնտեսական նպատակներով: Անկախության տարիներին վանքը նորից կենդանություն է ստանում, իսկ Ամարաս անվանումը նոր սերնդի գիտակցության մեջ հաստատվում է արդեն բացառապես որպես վանքի անուն՝ առանց նախկին

¹¹ Անվան ստուգաբանությունը Վ. Խաչատրյանը բխեցնում է հայերենի հնդեվրոպական ամառ արմատի ամար տարբերակից և ազագել՝ չորանալ կրկնավոր բայի ազ՝ չոր բաղադրիչից ու նշանակում է չոր ամառ: Տվյալ ամար արմատը նա գուցա հեռու է Վանի շրջանի Ամարա / սյրան, Մուշի Ամար / աճ (մասնիկով), Ալաշկերտի Ամար / ա (աճանց) հին բնակավայրերի անվանումներին (տե՛ս Խաչատրյան. 2015, 18): Իսկ Հ. Բեգլարյանը այն կապում է աստվածահայր Արամազդի անվան հետ՝ նշելով, որ պատմական Արցախի տարածքում պահպանվել են հայոց պանթեոնի բոլոր 8 աստվածների անուններով վայրեր՝ գավառներ, սրբավայրեր, աղբյուրներ, սարեր, և ուրեմն Արամազդ-Ամարաս նույնացումն ունի իրական հիմքեր (տե՛ս Բեգլարյան. 2005, 42):

¹² Ուլուբայան. 1975, 31:

¹³ Խորենացի. 1913, 260:

¹⁴ Փալեստոս Բիզանդացույ. 1912, 23–24:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492:

բնակավայրային ինքնության հստակ գիտակցման: Ամարասի օրինակը փաստում է տեղանվան իմաստային նեղացման գործընթացը, որի հետևանքով օբյեկտը կորցնում է իր նախնական պատմական ինքնությունը (բնակավայր/կենտրոն) և ստանում նոր, սահմանափակված կարգավիճակ (վանք): Սա հանգեցնում է «տարածական անհիշության», անունը գրկվում է իր կենսագրության մի կարևոր շերտից ու դառնում է հուշարձան: Ամարասի օրինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող է անվան կայունությունը (անունը չի փոխվել) քողարկել օբյեկտի բովանդակային կորուստը:

Այդ երևույթի մեկ այլ օրինակ է Արցախի տեղանվանահամակարգում Խաչեն անվան պատմությունը: Այսպես՝ Բ. Ուլուբաբյանը նշում է, որ Խաչեն անունով դարեր շարունակ կոչվել է Արցախ նահանգի նախալեռնային ու լեռնային տարածքը: Արցախի 12 գավառներից Խաչենի իշխանության տակ էին Մյուս Հաբանդի մեծագույն մասը, Մեծառանքը, Մեծկվենքը, Փառիստը, Բերդաձորը, Ծարը (նախկին Վայկունիք) և առանձին գավառամասեր Ուտիքից ու մեծ Սյունիքից¹⁶: Արցախը X դարում կոչվել է Խաչենք. «Խաչենը գահերեց իշխանների նստավայրն էր, ուստի և նրա անունով էին կոչվում ամբողջ նահանգն ու իշխանությունը»¹⁷:

Խաչեն անունը նույնական էր Խաչին, Խաչենաձորի գավառ, Խաչենո աշխարհի, Խաչենո գավառ, Խաչենք, Խաչիան, Խաչին, Խաջին, Միջնարցախ անուններին, ինչը նույնպես վկայում է անվան գործառնության շարժունության մասին: Այն գավառ էր Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհում: Առանձին ժամանակներում Խաչեն է կոչվել ամբողջ Արցախ աշխարհը (IX–XIII դդ.): Ըստ այդմ՝ Խաչեն կոչել են նաև Փոքր Սյունիք: Համարելով Արցախի միջնամասը՝ անվանել են նաև Միջնարցախ: XII դարի կեսին Խաչենի տարածքը բաժանված էր երեք իշխանությունների՝ Ներքին Խաչեն կամ Ծար, Վերին Խաչեն (Խոխանաբերդ), Կենտրոնական: Սրանցից Կենտրոնականը՝ Խաչենը կամ Հաթերքը, ընդգրկում էր նախկին Մեծկվանքի մեծ մասը, Փառիսոս և Կողթ գավառները¹⁸:

Բ. Ուլուբաբյանը նաև նշում է, որ չի կարելի ասել, թե Խաչեն անունով միջնադարում կոչվել է մեկ միասնական տարածք՝ իր անփոփոխ սահմաններով¹⁹: Ուշ միջնադարում Խաչեն անվան տակ հասկացվել է Խաչենի մելիքությունը, «որն ընդգրկում էր Խաչենագետից մինչև Կարկառ»²⁰:

Խաչեն անունով գյուղ է նշվում Ելիզավետպոլի նահանգի Շուշիի գավառում: Ենթադրվում է, որ գյուղը գտնվել էր Խաչեն գետի ափին²¹:

Իսկ անկախության շրջանի Խաչենը Սեյդիշեն բնակավայրի (Սեյդիշեն բնակավայրն անվանակոչվել էր Հասան Զալալ իշխանի տոհմի շառավիղներից Սեյտի բեկի անվամբ²², որը 1917 թ. փաստաթղթում իբրև երկրորդային անուն ունի

¹⁶ Ուլուբաբյան. 1975, 31:

¹⁷ Ուլուբաբյան. 1994, 55:

¹⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. 1986, հ. 2, 665:

¹⁹ Ուլուբաբյան. 1994, 55:

²⁰ Ուլուբաբյան. 1994, 133:

²¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. 1986, հ. 2, 665:

²² Ուլուբաբյան. 1975, 351–354, Սարգսյան. 1996, 67:

Սեյդիբեկլու օտար՝ կիսաթարգմանած հնչատարբերակը²³) վերանվանումն էր (26. VI. 1998)²⁴:

Այսպիսով՝ «Խաչեն» անվանումը տարբեր դարերում ունեցել է տարբեր տարածքային ընդգրկում ու քաղաքական նշանակություն. երբեմն՝ ամբողջ Արցախ աշխարհը (IX–XIII դդ.), երբեմն՝ առանձին գավառ, երբեմն՝ մելիքություն, ավելի ուշ՝ գյուղի անվանում, անկախության շրջանում՝ վերանվանված բնակավայր:

Թե՛ Ամարասի և թե՛ Խաչենի օրինակները հաստատում են վերաիմաստավորման օրինաչափությունը. անվան ձևը կարող է պահպանվել, սակայն ժամանակի ընթացքում փոխվում է դրա բովանդակությունը՝ կապված օբյեկտի կարգավիճակի, տարածքային ընդգրկման և վարչաքաղաքական իրականությունների փոփոխության հետ: Ամարասի դեպքում դիտարկվում է իմաստային նեղացում՝ բնակավայրից դեպի վանքանուն, իսկ Խաչենի դեպքում՝ իմաստային վերաճնավորում և ընդգրկման փոփոխություն՝ նույն անվան կիրառում տարբեր պատմական-քաղաքական միավորների համար: Անունը նույնն է, բայց օբյեկտը փոխել է իր պատմական «բովանդակությունը»:

4. *Լեզվական անկանոն զարգացում և գրավոր արձանագրության սխալներ, անվանափոխության եղանակը՝ հնչյունական աղավաղում, բանավոր փոխանցում, սխալ տառադարձություն և հետագա գրականացում:*

Վերանվանումների մի մասն առաջանում է ոչ համակարգված գործընթացների հետևանքով՝ բանավոր գործածության, հնչյունական աղավաղումների, գրավոր արձանագրության սխալների կամ բարբառային արտասանության ազդեցության հետևանքով: Այսպիսի փոփոխությունները հաճախ չունեն հստակ քաղաքական կամ մշակութային նպատակադրում, սակայն ժամանակի ընթացքում կարող են պաշտոնական-իրավական վավերացում ստանալ և ամրագրվել՝ դառնալով տեղանվանական համակարգի մաս:

Այսպես՝ Հադրութի շրջանի հին բնակավայրերից է Վարդաշատը: Գյուղի հին անունը նշվում է Որթնաշատ²⁵. 1860-ական թվականների փաստաթղթում այն չունի երկրորդային անուն, իսկ 1917 թ. փաստաթղթում վկայված է Որթնաշատ (Вордншат)²⁶, իբրև երկրորդային անուն էդիշա օտարահունչ ձևն է նշված: Բայց նրա ծագման հետ կապված շրջանառվող վարկածները միանշանակ չեն, քանի որ պատմական-աշխարհագրական տվյալները տարակարծությունների հիմք են տալիս: Անվանումը կարող է կապվել խաղողի որթի առատության փաստին. պատմական աղբյուրում կա այսպիսի արձանագրություն. «Այստեղ (Հադրութում) հիմնականում խաղողագիններ են, սակավ են թթայգինները»²⁷: Նույն աղբյուրում մեկ այլ տեղեկությամբ այլ վարկածի հիմք է տալիս՝ որդից առաջացած լինելու մասին.

²³ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

²⁴ ԼՂՀ վարչատարածքային բաժանման մասին օրենք. 1998, հունիսի 26, ՀՕ-15 (2011 ապրիլի 1–ՀՕ-10–Ն օրենքի լրացումներով ու փոփոխություններով):

²⁵ Ս ա ր գ ս յ ա ն. 1996, 70, նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

²⁷ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (далее – СМОМПК). 1888, VI, 170.

«1877 թ. Հաղորդում գործում էր մետաքսագործարան, որն ութ ամսվա ընթացքում արտադրում էր 50–60 փուֆ մետաքս»²⁸: Երկու դեպքում էլ բարբառային արտասանությունը նույնը կլիներ՝ Վրթնաշատ: Այն, որ բնականունը վարդաշատ-ը չէ, միանշանակ է: Ո՛չ պատմական տեղեկանքները, ո՛չ բարբառային արտասանությունը չեն հիմնավորում վարդաշատ-ի հետ իմաստային կապը: Ըստ էության, անկախության շրջանի Վարդաշատ-ը հնչողական նմանությամբ վերականգնված, բարբառային հնչատարբերակից գրականացված ձև է՝ զուրկ պատմական հիմքից:

Սա վկայում է, որ ոչ համակարգված լեզվական շեղումները կարող են ժամանակի ընթացքում վերածվել պաշտոնապես ամրագրված, սակայն պատմական հիմքից զուրկ տեղանվանական ձևերի:

Կարծում ենք՝ այդ երևույթի մեկ այլ դրսևորում է անկախության շրջանի տեղանվանացանկում ամրագրված Կարմրակուր՝ Հաղորդի շրջանում: Եթե քննենք բնականվան պատմական տեղեկանքները, կտեսնենք, որ 1860-ական թվականների փաստաթղթում այն վկայված է Կիմրակիւզ/ը²⁹, 1917 թ.՝ Կեմրակյուր (Кемра-кюч)՝³⁰, Կեմակուր³¹, Կեմրակուր³², իսկ ավելի ուշ արդեն Կարմրագուր³³: Վերջինս արդեն իսկ լեզվական փոփոխության հետևանք է՝ ըստ ամենայնի դարձյալ գրականացման (կամ բարբառային հնչատարբերակից, կամ պաշտոնական ռուսերենից) ճանապարհով: Բարբառում և բանահյուսական նմուշներում անունը վկայված է Կիմրակուր³⁴ ձևով: Անկախության շրջանում այն արդեն Կարմրակուր ձևով է ամրագրվել: Եթե հայերենով ամրագրված առաջին տարբերակը բարբառային մտածողությամբ քննենք, այն կարող է լինել կիւմէր/գումեր/ +կյուղ/գյուղ/ բաղադրիչների միավորումը, բայց միանշանակ պնդել հնարավոր չէ, որովհետև հաջորդիվ վկայությունները ռուսերենով են, ապա և՛ ռուսերենից տառադարձված: Բայց որ անկախության շրջանի Կարմրակուր տարբերակը լեզվական աղավաղման հետևանք է և ճշգրիտ ստուգաբանական փորձերն ապակողմնորոշող, դա ակնհայտ է:

Նույն «օրինաչափության» դրսևորում ու նաև պատմական կապի ակնհայտ խզման օրինակներ են Պտրեցիք, Ախեցիք, Իտիլեցիք բնականունների հետագա փոփոխությունները: Այսպես՝ Ասկերանի շրջանի ներկայիս Պատարա բնականունը պատմական աղբյուրներում վկայված է Պտրեցիք անվամբ³⁵ (Ելիզավետպոլի նահանգի Շուշիի գավառում) ու երկրորդային անուն նշված չէ: Ղ. Ալիշանն ասում է, որ գյուղը Պտրեցիք է կոչվել իր մոտ գտնվող լեռան անունից³⁶:

²⁸ СМОМПК. 1888. VI, 174.

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. գ. 59:

³¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края. 1893, отдел IV.

³² Մ Ե լ թ ու մ յ ա ն. 1990, 270:

³³ Բ ա ռ խ ու լ ա ռ յ ա ն ց. 1996, 101:

³⁴ Արցախի ժողովրդագիտություն. մատենաշար. 2023, հ. 12, 606:

³⁵ Ս ա ռ գ ս յ ա ն. 1996, 66: Տե՛ս նաև Հայաստանի պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, թ. 97, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, թ. 86:

³⁶ Ա լ ի շ ա ն. 1989, 204:

Իսկ 1917 թ. փաստաթղթում արդեն զուգահեռ իբրև երկրորդային անուն նշվում է Բադարա / Бада-ն³⁷: Հաջորդիվ՝ արդեն խորհրդային շրջանում այն, իբրև պաշտոնական անուն Բադարա ձևով է իրավական վավերացում ստանում: Անկախության շրջանում այն նորից վերանվանվում է, ու այս դեպքում ոչ թե պատմական անունն է վերականգնվում, այլ Բադարա ձևն է հայերենացվում մեքենայորեն: Այդպիսով՝ Պտրեցիք անվան կորստի դեպքում մի կողմից՝ բնականվան կենսագրության կապերի խզում է առաջանում, մյուս կողմից՝ համակարգում տարասեռություն է դրսևորվում: Եթե արցախյան բնականությունների անվանացանկը քննենք, ապա կտեսնենք, որ հին բնակավայրերի անուններում – եցիք՝ ցեղ կամ տոհմ նշող ձևային կենսունակ էր, և ցանկում ունեինք արդեն հարացույց՝ Պտրեցիք, Ախեցիք³⁸, Իտիլեցիք³⁹: Վերջին 2-ն էլ են անվանափոխվել. դրանց քննությունը կատարվում է առանձին՝ իբրև անվան հերթափոխություն կամ ժամանակաշրջանի քաղաքական փոփոխությունների հետևանք:

Այսպիսով՝ վերանվանման գործընթացում լեզվական շեղումների վարչաիրավական ինստիտուցիոնալացումը հանգեցնում է տեղանվանական համակարգի ներքին շարունակականության խզման և պատմական շերտերի տրոհման:

5. Պաշտոնական գրության, քարտեզագրության և վարչական հաշվառման անհրաժեշտություն, անվանափոխության եղանակը՝ ուղղագրական ճշգրտում, միօրինակացում և համակարգայնացում:

Վերանվանման պատճառներից են նաև լեզվական ու վարչական ստանդարտացման գործընթացները, երբ տեղանունները հարմարեցվում են պաշտոնական գրության և վարչական հաշվառման պահանջներին: Նման փոփոխությունները կարող են ներառել ուղղագրական ճշգրտումներ, կառուցվածքային հստակեցումներ կամ միօրինակացում:

Այդպիսի օրինակ է ներկայիս Հադրութի շրջանի Առաքել բնականունը, որը պատմական աղբյուրներում⁴⁰ վկայված էր Առաքյուլ: Ենթադրելի է, որ Առաքել ձևը բարբառային տարբերակից փոխադրություն է գրականհայերենյան պաշտոնական տարբերակի: Բայց դա ենթադրություն է՝ հիմնված հնչյունական նմանության իրողության վրա: Ինչո՞ւ: Որովհետև բարբառային արտասանությամբ Առաքելը կլինի թե՛ Առաքել, թե՛ Առաքյուլ: Պաշտոնական ձևը ենթադրում է, որ այն անձնանուն հիմքով բնականուն է ընկալվել, մինչդեռ Արցախի բնականվանացանկում անձնանուններն ինքնին՝ առանց տեղանվանակերտ մասնիկների, բնականուն դառնալու ավանդույթ չունեն: Այդ դեպքում բարբառային տարբերակը պիտի որ ուղղորդող լինի բնակավայրի անվանադրման փաստը բացահայտելու գործում, մինչդեռ վերանվանման հետևանքով բարբառային շերտի քննության դաշտը կարծես թե քողարկվում է:

Այսպիսով՝ պաշտոնական «կայուն» ձևով ամրագրումը հանգեցնում է տեղանվան իմաստի նեղացման կամ վկայված արտասանական տարբերակների դուրս մղման, որի հետևանքով կորսվում են անվան տարբերակներով փոխանցվող պատմական կապերը:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492: Տե՛ս Բ ա ռ խ ու դ ա ղ ա ն ց. 1996, 101:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59: Տե՛ս Բ ա ռ խ ու դ ա ղ ա ն ց. 1996, 101:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

Այդօրինակ երևույթի արձանագրություն է նաև Մարտակերտի շրջանի Գառնաքար բնականունը. բարբառային հնչատարբերակը Կիոնաքար-ն⁴¹ է, իսկ պատմական աղբյուրներում բնականունը նշվում է Գեառնաքար⁴², Գեռաքար (1667)⁴³, Կռայքար (1745)⁴⁴: Այսօրվա պաշտոնական անվանումը հնարավորություն չի տալիս բացահայտելու դրա ծագումնաբանությունը, և, ըստ էության, ծագումնաբանական կապերը պահպանելը կարևոր չէր անունն արձանագրելիս, կարևորը գրական պաշտոնականով միօրինականացումն էր:

Հիմնականում գրականացումը բարբառային ու գրական տարբերակների ընկալումների հակասություն է առաջացնում և շեղում ստույգ ծագումնաբանությունը պարզելու ճանապարհից, որովհետև գրականացված դեպքերը հիմնականում հնչյունական կազմի մեխանիկական փոխադրությամբ են իրականացվում, և այն դեպքերում էր այդ փոխանցումը «անկորուստ» լինում, եթե բարբառային հնչատարբերակի գրականացումը չէր առաջացնում տարաբովանդակություն. ինչպես՝ Ծակուտին՝ Ծըկոտից, Մաղավուզ՝ Մըղոզից, Քուլատակը՝ Քուլատակից և այլն:

Այս «օրինաչափ փոփոխությունների» դեպքում կարևոր է ընդգծել, որ դրանք վարչական համակարգայնացման պահանջներից բխող գործընթաց են՝ ի տարբերություն գաղափարական կամ քաղաքական վերանվանումների:

6. Պատմական անվան արմատավորվածություն և վարչական փաստաթղթային անվան նկարմամբ լեզվական իներտություն, մեխանիզմը՝ անվանումների զուգակցված (երկշերտ) գործածություն:

Շատ դեպքերում հին և նոր անվանումները երկար ժամանակ գոյակցում են՝ մեկը՝ պաշտոնական, մյուսը՝ բանավոր կամ տեղական գործածության մեջ: Այս զուգակցվածությունը վկայում է, որ վերանվանումը միշտ չէ, որ անմիջապես ընդունվում է հանրային գիտակցության մեջ, և անվան փոփոխությունը իրականում բազմաստիճան գործընթաց է: Տվյալ դեպքում գործ ունենք ոչ միայն «հին-նոր» հակադրության, այլ նաև այդ հակադրության խորքում առկա պատմական-վարչական, տեղական-պաշտոնական, ինքնանվանում-արտաքին անվանում շերտերի փոխազդեցության հետ:

Դրա ամենաակնհայտ օրինակն է Արցախ և Ղարաբաղ տեղանունների զուգակցված գործածությունը⁴⁵: Առաջին գրավոր աղբյուրներում Արծախ/Արցախ վկայությունն է⁴⁶, Ղարաբաղ անունը սկսեց գործածվել XIV դարից⁴⁷, բայց մատենագրության մեջ Արցախը զուգահեռ գործածվում էր⁴⁸: Օտարի տիրապետությունների շրջանում՝ Խամսայի մելիքությունների, Ելիզավետպոլի նահանգում

⁴¹ Դ ա վ թ յ ա ն. 1966, 9:

⁴² Բ ա ռ խ ու դ ա ռ յ ա ն ց. 1996, 101:

⁴³ Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն. 1986, 280:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 3, թ. 97, 113:

⁴⁵ Մ ա Ր Գ ա Ր յ ա ն. 2020, 349–361:

⁴⁶ Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին. 1958, 94, Փ ա ւ ս տ ո ս ի Բ ի լ զ ա ն դ ա ց ո յ. 1912, 314:

⁴⁷ Ուլուբաբյան. 1975, 41, Мырадян. 1990, 76.

⁴⁸ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի. 1983, 353:

եղած ժամանակ, խորհրդային տարիներին, Ղարաբաղ տեղանունն էր հիմնականը դարձել, անկախության շրջանում նորից Արցախն է սկսում ակտիվ գործառնվել, թեպետ իբրև պաշտոնական անուն Սահմանադրության մեջ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (այսուհետ՝ ԼՂՀ) էր նշված⁴⁹, հետագայում՝ Սահմանադրության փոփոխությամբ նաև Արցախի Հանրապետությունն է զուգահեռ պաշտոնական անուն նշվում⁵⁰: Պայմանավորված պատմաքաղաքական իրողություններով՝ ժամանակ առ ժամանակ դրանցից մեկը դառնում էր հիմնական, մյուսը՝ զուգակցվող՝ հանրային լեզվամտածողության մեջ ամրակայված ու մնացած: Այսօր էլ Արցախն ու Ղարաբաղը շարունակում են մնալ զուգահեռ գործածվող, նույն տարածքը նշող, բայց տարբեր պատմաքաղաքական շերտավորում ունեցող անվանումներ (երբեմն քաղաքական խոսույթում փորձ է արվում հակադրելու երկու անունները՝ հայապատկանությունը կամ օտարապատկանությունը ընդգծելու, բայց այդ հակադրությունը կեղծ է, պատմականորեն չհիմնավորված ու հակագիտական):

Նույն օրինաչափության մեկ այլ դրսևորում ևս քննենք: Արցախի բնականվանացանկում Խաչենի գավառում նշված էր Մեխտի շեն⁵¹ բնակավայրը: Միևտի շեն⁵² / Մեխտի շեն (նաև՝ Մեխտիքենդ երկրորդային անվամբ) պահպանված է նաև արխիվային փաստաթղթերում⁵³: Մեխտի շենի բնակիչները հիմնականում նախկին խոյեցիներ են, որոնք Արցախ են տեղափոխվել 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից հետո, բնակություն հաստատել և գյուղն անվանակոչել Մեխտի շեն: Իհարկե, հնագույն շրջանից այդ տարածքները հայաբնակ էին, և այդ մասին վկայում են ներկայիս գյուղից 2,5 կմ հեռավորության վրա գտնվող դամբարանադաշտն ու սրբատեղիները⁵⁴: Գյուղը նույն անունով է նշված նաև Ելիզավետպոլի նահանգի Շուշիի գավառում⁵⁵: Խորհրդային տարիներին այն Մեխտի շեն անվամբ էր արձանագրվել պաշտոնական բնականվանացանկում: Համաձայն 1962 թ. օգոստոսի 24-ի մարզխորհրդի թիվ 183 որոշման (արձ. թիվ 12), առաջարկվում էր գյուղն անվանակոչել Մեղրավան⁵⁶, բայց այն հանրային ճանաչում չստացավ և չամրակայվեց, ու Մեխտի շեն անունը հիմնական մնաց մինչև 1995 թ.: Անկախության շրջանում Մեխտի շենը վերանվանվեց Լուսաձոր: Թեպետ պաշտոնական բնականվանացանկում այդպես էր նշվում, այնուա-

⁴⁹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրություն. 2006, 10. XII. – <https://web.archive.org/web/20220522073526/http://www.nankr.am/hy/1839>.

⁵⁰ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն. 2017, 20. II. – <https://web.archive.org/web/20220323165812/http://www.nankr.am/hy/1838>.

⁵¹ Բ ա ռ խ ո ղ ա թ յ ա ն ց. 1996, 101:

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

⁵⁴ Բ ա լ ա յ ա ն. 2020, 15:

⁵⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. 1988, 3, 778:

⁵⁶ ԼՂՀ պետական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 17:

մենայնիվ, այդ անունը մնաց իբրև փաստաթղթային, և չհանրայնացավ ու չդարձավ իրականում հիմնական: Եթե քարտեզները դիտենք, ապա կտեսնենք թե՛ Մեհտիշենի⁵⁷, թե՛ Լուսաձորի գործածությունը⁵⁸:

Ըստ այդմ՝ անվանումների զուգակցված գործածությունը ցույց է տալիս, որ տեղանվան փոփոխությունը երբեք միակողմանի վարչական գործընթաց չէ: Պաշտոնական անվան ամրագրումը ինքնին դեռևս չի ապահովում դրա հանրային լիարժեք ընդունումը: Տեղանունը, լինելով ոչ միայն աշխարհագրական, այլև պատմական հիշողության և ինքնության կրող, շարունակում է պահպանել իր նախկին ձևը՝ բանավոր և երբեմն նույնիսկ քարտեզագրական գործածության մեջ: Այսպիսով՝ վերանվանումը, լինելով երկարատև, բազմաշերտ գործընթաց, դառնում է նաև տվյալ հասարակության պատմաքաղաքական փորձառության վկայություն:

7. Հասարակական լեզվամտածողության դիմադրություն կամ պատմական ինքնանվանման կայունություն, մեխանիզմը՝ անվան հերթափոխություն, անվանումների զուգակցված գործածություն (պաշտոնական–ոչ պաշտոնական երկշերտություն):

Արցախի բնականոնների համակարգում նկատվում է նաև անվան հերթափոխության երևույթը, երբ նույն օբյեկտը տարբեր ժամանակաշրջաններում կրել է մի քանի անվանում՝ կախված քաղաքական կարգավիճակից, վարչական պատկանելությունից կամ գաղափարախոսական փոփոխություններից: Այս բազմանունությունը տեղանունը դարձնում է տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական վկայություն՝ արձանագրելով իշխանության, ինքնության և տարածքային ընկալման փոփոխությունները:

Իհարկե, այս օրինաչափության տիպական օրինակը Արցախ անվան «հերթափոխությունն» է: Արցախը տարբեր անուններով է կոչվել իր պատմաքաղաքական կյանքի տարբեր շրջաններում. Ադախ, Արցախ, Ծաղիկից աշխարհ, (Ծաղիկ՝ սեպագրերի մեջ ու միջնադարյան հեղինակների երկերում): Խաչեն, Արեւելք, Արեւելից կողմանք, Աղուանից կողմանք, Աղուանք՝ X–XII դդ., Առան էր կոչվել նույն շրջանում և սակավ XIII–XIV դդ., ապա և՛ Ղարաբաղ՝ սկսած XIV դ. վերջից⁵⁹: Չմանրամասնելով յուրաքանչյուր անվան առաջացման պատմական հիմքերը⁶⁰, քննենք Արցախի բնականվանացանկում վկայված այսօրինակ այլ դեպքեր:

Մարգուշանը հիմնադրվել էր 1906 թ. և կոչվել տեղի հողատեր Ավան Յուզբաշովի դստեր՝ Մարգուշայի անունով, արխիվային փաստաթղթում գյուղը չունեի

⁵⁷ Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն. 1995. – <https://raa-am.org/wp-content/uploads/2023/05/%D4%BC%D5%82%D5%80-%D4%B5%D5%8E%D4%B1%D4%B6%D4%B1%D5%8F%D4%B1%D4%B3%D5%90%D5%8E%D4%B1%D4%BE-%D5%87%D5%90%D5%8B%D4%B1%D5%86%D5%86%D4%B5%D5%90.pdf>.

⁵⁸ Nagorno Karabakh Republic, Artsakh (administrative map). – https://ic.pics.livejournal.com/gregorydavidian/15124808/188469/188469_original.jpg.

⁵⁹ Ուլուբայան. 1994, 7:

⁶⁰ Այդ մասին տե՛ս Մ ա ռ գ ա ռ յ ա ն. 2020, 349–361:

երկրորդային անուն⁶¹ ու մինչև 1952 թ. կոչվել էր այդ անվամբ, ապա և վերանվանվել է Լենինական՝ ի պատիվ հեղափոխական առաջնորդի: Արցախյան առաջին պատերազմում գյուղը թշնամու վերահսկողության տակ անցավ և այդպես մնաց, իսկ պատերազմից հետո ազատագրված մեկ այլ տարածքում հիմնվեց նոր բնակավայր՝ Նոր Մարաղա անվամբ՝ իր հարկի տակ մեկտեղելով բռնագավթված Մարաղայի ու Լենինականի բնակչությանը: Նորմարաղացիներն լենինականցի հիշում է, և միայն խորքային ուսումնասիրությունից հետո նա կարող է հիշել իր երբեմնի մարգուշանցի լինելը: Սա հիշողության ճեղքման տիպական օրինակ է:

Նույն երևույթն է պատմական Դիզակի Ախեցիք⁶² և Իդիլեցիք⁶³ բնակավայրերի անունների դեպքում: Երկու բնակավայրերի մասով էլ նշվում է՝ «բնակիչք՝ բնիկ»⁶⁴: 1917 թ. վերը նշված արխիվային փաստաթղթում այդ բնակավայրերն արդեն ունեն երկրորդային՝ կիսապատճենված անվանում՝ Հախլու // Հախուլու և Իդիլու // Էդիլու: Հետաքրքական է - եցիք մասնիկի փոխարինումը - լու փոխառյալ մասնիկով. սա տեղանունների լեզվական պատկանելության կողմնացույցը շեղելու ամենատարածված միջոցն է, որ նկատելի է Արցախի բնականությունների վերանվանումներում: Խորհրդային տարիներին պաշտոնական բնականվանացանկում դրանք վկայված են այդ անուններով: Անկախության շրջանում վերանվանվում են երկու բնակավայրերը՝ Հախուլու դարձած Ախեցիք՝ Հարթաշեն, Էդիլու դարձած Իդիլեցիք՝ Ուխտաձոր: Իսկ սա արդեն հիշողության խզման տիպական օրինակ է:

Անվան հերթափոխությունը ցույց է տալիս, որ տեղանունը պատմական փաստաթուղթ է. յուրաքանչյուր իշխանություն փորձում է այն դարձնել իր խոսույթի մաս, բայց և փաստ է, որ յուրաքանչյուր նոր անուն չի կարող ջնջել նախորդ շերտը, այլ ստեղծվում է հիշողության բազմաշերտ կառուցվածք:

Այսպիսով՝ անվան հերթափոխությունը ոչ միայն քաղաքական փոփոխությունների հետևանք է, այլև պատմական ժամանակաշերտերի կուտակում, որտեղ յուրաքանչյուր նոր անվանում վերաշարադրում է տարածքի ինքնության ընկալումը, բայց միաժամանակ իր ներսում պահպանում նախորդների հիշողությունը՝ դարձնելով բնականունը իշխանության, լեզվի և պատմության փոխազդեցության կենդանի վկայություն:

Վերանվանման հետևանքները

Արցախի բնականությունների վերանվանումների հետևանքները բազմաբնույթ են և չեն սահմանափակվում լեզվական դաշտով: Ինչպես ցույց է տալիս վերանվանման պատճառների ու ձևերի դասակարգումը, անվան փոփոխությունը միաժամանակ ազդում է սոցիալական ընկալումների, մշակութային հիշողության, քաղաքական խորհրդանշման և քարտեզագրության հստակության վրա: Յուրաքանչյուր վերանվանման ձև իր հետ բերում է որոշակի հետևանքներ, որոնք

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492:

⁶² ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59, Ս ա ր գ ս յ ա ն. 1996, 70:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59:

⁶⁴ Բ ա ռ խ ու դ ա ռ յ ա ն ց. 1985, 47:

պայմանավորում են տեղանվանական համակարգի ընդհանուր վիճակն ու կայունությունը:

Վերանվանումը առաջին հերթին հանգեցնում է օբյեկտի՝ հասարակության կողմից ընկալման փոփոխության: Այն դեպքերում, երբ տեղանունը փոխում է օբյեկտի ինքնությունը կամ վերաիմաստավորվում է գաղափարական բովանդակությամբ, հանրային գիտակցության մեջ տվյալ վայրը սկսում է ընկալվել ոչ թե իր պատմական կամ բնական բնութագրերի, այլ նոր խորհրդանշական իմաստի միջոցով: Այս երևույթը հատկապես ակնհայտ է այն վերանվանումների դեպքում, երբ անվանումը դառնում է հիշատակի, քաղաքական կամ արժեքային նշան՝ ձևավորելով նոր ինքնության մոդել:

Երկրորդ կարևոր հետևանքը վերաբերում է քարտեզների և պաշտոնական փաստաթղթերի հստակությանը: Լեզվական ստանդարտացման, պաշտոնական գրանցման կամ վարչատարածքային վերաձևումների հետևանքով տեղանունները ամրագրվում են քարտեզներում և փաստաթղթերում նոր ձևով: Սակայն անվան հերթափոխությունը, զուգակցված գործածությունը կամ ոչ համակարգված փոփոխությունները կարող են առաջացնել անորոշություններ՝ նույն օբյեկտի տարբեր անվանումների առկայություն տարբեր աղբյուրներում: Սա դժվարացնում է ոչ միայն գիտական ուսումնասիրությունը, այլև վարչական, իրավական և քարտեզագրական գործառույթները:

Վերանվանման ևս մեկ հետևանք է հնագույն և նոր անունների համատեղ գոյությունը: Ինչպես ցույց է տալիս անվանումների զուգակցված գործածության երևույթը, հին անվանումները հաճախ շարունակում են գործածվել բանավոր խոսքում կամ տեղական միջավայրում, մինչդեռ նոր անունները գործում են պաշտոնական մակարդակում: Այս երկշերտությունը վկայում է, որ վերանվանումը երկարատև գործընթաց է և չի ավարտվում անվան իրավական ամրագրմամբ. իրականում այն ավարտվում է միայն այն ժամանակ, երբ հասարակական գիտակցությունն ընդունում կամ մերժում է նոր անվանումը:

Վերանվանումները զգալի ազդեցություն են ունենում հասարակական և մշակութային հիշողության վրա: Բառապատճենման, վերաիմաստավորման կամ դիպվածային անվանափոխությունների դեպքում կարող է խաթարվել անվան և պատմական իրականության կապը՝ առաջացնելով հիշողության շերտերի տեղաշարժ կամ մոռացում: Մինչնայն ժամանակ, պատմական անվանումների վերականգնումը կարող է հակառակ ազդեցություն ունենալ՝ նպաստելով հիշողության վերակենդանացմանը և տարածքի պատմական ինքնության վերարժևորմանը:

Այսպիսով՝ վերանվանման հետևանքները համապարփակ են և բազմադրոշմային: Դրանք ձևավորում են ոչ միայն լեզվական իրականությունը, այլև հասարակության տարածքային ինքնագիտակցությունը, մշակութային հիշողությունը, քաղաքական խորհրդանշումը և քարտեզագրական համակարգի հստակությունը: Վերանվանումը պետք է դիտարկվի որպես սոցիալ-մշակութային գործընթաց, որի ազդեցությունը տարածվում է անվան սահմաններից դուրս՝ ընդգրկելով ամբողջ տեղանվանական համակարգի կառուցվածքը:

Եզրակացություն

Արցախի բնականումների վերանվանումների քննությունը ցույց է տալիս, որ անվանափոխությունը երբեք ապաքաղաքական գործընթաց չէ. այն ձևավորվում է պատմական իրադարձությունների, քաղաքական նպատակադրումների, մշակութային վերարժևորման և լեզվական փոփոխությունների փոխազդեցության հետևանքով: Տարբեր փուլերում այդ գործոնների կշիռը փոխվել է, սակայն վերանվանումը մշտապես գործել է որպես ինքնության և տարածքային պատկանելության խորհրդանշական ձևակերպման, երբեմն էլ՝ քաղաքական միջամտության գործիք:

Այս համատեքստում վերանվանումը պետք է դիտարկել ոչ միայն որպես բառի ձևի փոփոխություն, այլև որպես միջամտություն օբյեկտի ինքնությանը և հանրային ընկալման կառուցվածքին: Տեղանունը կրում է պատմական հիշողություն, ուստի անվան փոփոխությամբ վերաշարադրվում է նաև այն պատկերացումը, որով տարածքը ներկայանում է հանրային գիտակցության մեջ՝ անկախ նրանից, շարժառիթը եղել է վարչական, գաղափարական, թե՛ լեզվական:

Այսպիսով՝ տեղանվանական փոփոխությունները դառնում են հերթափոխվող ժամանակաշրջանների «լեզվական հետքը»՝ քաղաքական ու հասարակական շրջադարձերին արձանագրող, տարածքի խորհրդանշական պատկերն ու պատմական հիշողության կառուցվածքը ձևավորող:

Լուսինե Մարգարյան – ք. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայոց լեզվի բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Ղարաբաղի բարբառ և բանահյուսություն, Արցախի տեղանվանագիտություն: Հեղինակ է 2 մենագրության և 31 հոդվածի:

ORCID:0009-0005-0028-8600. margaryan.lusine@yandex.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. 1989, Արցախ. – «Բազմավեպ» (Վենետիկ), № 1-4, 220 էջ [Alishan Gh. 1989, Artsakh. – “Bazmavep” (Venice), № 1–4, 220 p. (in Armenian)]:

Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն. 2017, փետրվարի 20 <https://web.archive.org/web/20220323165812/http://www.nankr.am/hy/1838> [Constitution of the Republic of Artsakh. 2017, February 20. <https://web.archive.org/web/20220323165812/http://www.nankr.am/hy/1838> (in Armenian)]:

Արցախի ժողովրդագիտություն. մատենաշար. 2023, հ. 12, Երևան, «Արմավ» հրատ., 784 էջ [Demography of Artsakh. Series, 2023, V. 12. Yerevan, “Arnav” Publishing House, 784 p. (in Armenian)]:

Բալայան Վ. 2020, Արցախի Հանրապետության բնակավայրերի պատմության ուրվագծեր, Երևան, «Չանգակ» հրատ., 2020, 748 էջ [Balayan V. 2020, Outlines of the History of Settlements of the Republic of Artsakh. Yerevan, “Zangak” Publishing House, 2020, 748 p. (in Armenian)]:

Բարխուդարյանց Մ. Եպս. 1985, Արցախ, Բագու, «Արոր» տպ., 462 էջ [Barkhudaryants M. Bishop. 1985, Artsakh. Baku, “Aror” Printing House, 462 p. (in Armenian)]:

Բարխուդարյանց Մ. Եպս. 1996, Արցախ, Երևան, «Ամարաս» հրատ., 303 էջ [Barkhudaryants M. Bishop. 1996, Artsakh. Yerevan, "Amaras" Publishing House, 303 p. (in Armenian)]:

Բեգլարյան Հ. 2005, Արցախ-Նամե, ԼՂՀ Գրողների միություն, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 648 էջ [Beglaryan H. 2005, Artsakh-Nameh, NKR Writers' Union. Stepanakert "Vachagan Barepasht" Publishing House, 648 p. (in Armenian)]:

Դավթյան Կ. 1966, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառի բարբառային քարտեզ. 1966, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 508 էջ [Davtyan K. 1966, Dialectal map of the Nagorno-Karabakh dialect. Yerevan, Armenian SSR, Publishing House of the National Academy of Sciences, 508 p. (in Armenian)]:

Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան. 1958, Երևան, «Հայպետհրատ», 158 էջ [Yeghishe's account of Vardan and the Armenian war, illuminated by the manuscript work of E. Der-Minasyan. Yerevan, 1958, "Haypethrat", 158 p. (in Armenian)]:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական արխիվ. ֆ. 1, ց. 1, գ. 17 [State Archives of the Nagorno-Karabakh Republic. F. 1, L. 1, C. 17 (in Armenian)]:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրություն. 2006, դեկտեմբերի 10 [Constitution of the Nagorno-Karabakh Republic. 2006, December 10 <https://web.archive.org/web/20220522073526/http://www.nankr.am/hy/1839> (in Armenian)]:

ԼՂՀ վարչատարածքային բաժանման մասին օրենք, 1998, հունիսի 26, ՀՕ-15 (2011 ապրիլի 1-ՀՕ-10-Ն օրենքի լրացումներով ու փոփոխություններով) [Law on the Administrative-Territorial Division of the Nagorno-Karabakh Republic, 1998, June 26, HO-15 (with amendments and additions to the law of April 1, 2011-HO-10-N) (in Armenian)]:

Հայաստանի ազգային արխիվ. ֆ. 50, ց. 1, գ. 3, թ. 97, 113, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 47, ֆ. 57, ց. 1, գ. 492, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59 [National Archives of Armenia. F. 50, L. 1, C. 3, P. 97, 113, F. 56, L. 1, C. 305, P. 47, F. 57, L. 3, C. 492, F. 150, C. 1, C. 59 (in Armenian)]:

Հայաստանի պատմության պետական կենտրոնական արխիվ. ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, թ. 86, ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, թ. 97 [State Central Archive of History of Armenia, F. 56, L. 1, C. 2914, P. 86; F. 57, L. 1, C. 3, P. 97 (in Armenian)]:

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. 1986, Մելիք Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հակոբյան Թ., հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 990 էջ [Dictionary of Place Names of Armenia and Adjacent Regions. 1986, Melik Bakhshyan St., Barseghyan H., Hakobyan T., V. 2. Yerevan, YSU Publishing House, 990 p. (in Armenian)]:

Խաչատրյան Հ. 1988, Տարիքը տասնհինգ դար. – «Գրական թերթ», 02. IX. 1988 [Khachatryan H. 1988, The Era of Fifteen Centuries. – "Grakan tert", 02. IX. 1988 (in Armenian)]:

Խաչատրյան Վ. 2015, Հայաստանի տեղանունները հայ պատմիչների երկերում, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 182 էջ [Khachatryan V. 2015, Toponyms of Armenia in the Works of Armenian Historians. Yerevan, "Nairi" Publishing House, 182 p. (in Armenian)]:

Կաղանկատվացի Մ. 1983, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 412 էջ [Kaghankatvatsi M. 1983, History of Agwan World. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of ASSR, 412 p. (in Armenian)]:

Կարապետյան Ս. 1995, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն և ազատագրված շրջաններ, քարտեզ, Երևան [Karapetyan S. 1995, Republic of Nagorno-Karabakh and Liberated Regions, map. Yerevan. – <https://raa-am.org/wp-content/uploads/2023/5/%D4%BC%D5%82%D5%80-%D4%B5%D5%8E%D4%B1%D4%B6%D4%B1%D5%8F%D4%B1%D4%B3%D5%90%D5%8E%D4%B1%D4%BE%D5%87%D5%90%D5%8B%D4%B1%D5%86%D5%86%D4%B5%D5%90.pdf> (in Armenian)]:

Մարգարյան Լ. 2020, «Արցախ» և «Ղարաբաղ» տեղանունների ստուգաբանության հարցի շուրջ. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 29, էջ 349–361 [Margaryan L. 2020, On the Etymology of the Toponyms “Artsakh” and “Karabakh”. – “Banber Matenadaran”, № 29, pp. 349–361 (in Armenian)]:

Մելքումյան Ս. 1990, Լեռնային Ղարաբաղ, Երևան, «Լույս» հրատ., 303 էջ [Melkumyan S. 1990, Nagorno-Karabakh. Yerevan, “Luys” Publishing House, 303 p. (in Armenian)]:

Մովսես Խորենացի. 1913, Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 428 էջ [Movses Khorenatsi. 1913, History of the Armenians. Tiflis, “Aragatip” Publishing House of Mnacakan Martiroseanc, 428 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Սլ. 1996, Արցախ. պատմաշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, «Հայ Էդիթ» հրատ., 92 էջ [Sargsyan Sl. 1996, Artsakh. Historical and Geographical Clarifications. Yerevan, “Hay Edit” Publishing House, 92 p. (in Armenian)]:

Սլուբաբյան Բ. 1975, Խաչենի իշխանությունը X–XVI դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 454 էջ [Slubabyan B. 1975, Khachenian Principality X–XVI Centuries. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of ASSR, 454 p. (in Armenian)]:

Սլուբաբյան Բ. 1994, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Վարանդեան» հրատ., 386 էջ [Slubabyan B. 1994, Artsakh History from the Beginning to Our Days. Yerevan, “Varandean” Publishing House, 386 p. (in Armenian)]:

Փավստոս Բիզանդացու Պատմություն Հայոց. 1912, Թիֆլիս, Էլեկտրատիպ. Օր. Ն. Աղանեսանի, 408 էջ [History of the Armenians by Pavstos Byuzandatsy. 1912. Tiflis, “Elektratip” Publishing House of Miss N. Aghanean, 408 p. (in Armenian)]:

Օրբելյան Ստեփանոս. 1986, Սյունիքի պատմություն, Երևան, «Սովետական Գրող» հրատ., 614 էջ [Orbelyan Stepanos. 1986, History of Syunik. Yerevan, “Sovetkan Grogh” Publishing House, 614 p. (in Armenian)]:

Мурадян П. 1990, История-память поколений. Ереван, изд. «Айастан», 160 с. [Muradyan P. 1990, History-memory of Generations. Yerevan, 160 p. (in Russian)]:

Свод статистических данных о населении Закавказского края. 1893. Тифлис, отдел IV [Collection of statistical data on the population of the Transcaucasian region. 1893. Tiflis, department IV].

Сборник материалов для описания мѣстностей и племень Кавказа. 1888, Выпуск 6. Тифлис, с. 463 [Collection of materials for describing the localities and tribes of the Caucasus. 1888, Issue 6. Tiflis, p. 463].

Nagorno Karabakh Republic, Artsakgh (administrative map). – https://ic.pics.livejournal.com/gregorydavidian/15124808/188469/188469_original.jpg.

ПРОЦЕСС ПЕРЕИМЕНОВАНИЯ В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АРЦАХА:
ОСНОВАНИЯ, ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

ЛУСИНЭ МАРКАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Арцах, топоним, ойконим, переименование, топонимическая система, историческая память, административно-территориальное преобразование, социально-экономические отношения, языковая стандартизация, идентичность, картография.

Переименование ойконимов в топонимической системе Арцаха представляет собой многоуровневый процесс, формирующийся во взаимодействии исторических, лингвистических, культурных и политических факторов. В результате переименования подвергается изменению содержание ойконима, восприятие его исторической биографии, а также его символическая значимость в общественном сознании.

В основе переименований лежат административно-территориальные преобразования, социально-экономические отношения и отражающие их идеологические изменения, языковые контакты, а также потребности письменной фиксации и картографирования. В разные исторические периоды перевод, фонетическая трансформация, калькирование, переосмысление, транслитерация, литературная нормализация и стандартизация становились способами изменения ойконимов.

Примеры Дрнаварт / Кармир гюх, Степанакерт, Шаумян, Амарас, Хачен, Вардашат, Кармракуч, Патара, Аракел, Гарнакар, Мехтишен / Лусадзор и ряд других свидетельствуют о том, что переименование нередко приводит к перекодированию исторической памяти территории, в одних случаях восстанавливая, а в других – разрывая связь между названием и реальной историко-географической средой.

Следствием этого процесса становятся параллельное употребление старых и новых названий, картографическая и документальная неоднородность, фрагментация пространственной биографии, а также формирование новых символических пластов идентичности.

Изменения ойконимов Арцаха являются отражением политических, культурных и лингвистических реалий разных исторических эпох и важным свидетельством реконфигурации исторической памяти и идентичности территории.

Лусинэ Маркарян – к. филол. н., доцент, младший научный сотрудник отдела современного армянского языка Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: Карабахский диалект и фольклор, топонимика Арцаха. Автор 2 монографий и 31 статьи. ORCID: 0009-0005-0028-8600. margaryan.lusine@yandex.com

THE PROCESS OF RENAMING IN THE TOPONYMIC SYSTEM OF ARTSAKH:
FOUNDATIONS, CAUSES, AND CONSEQUENCES

LUSINE MARGARYAN

Summary

Keywords: Artsakh, place name, oikonym, renaming, toponymic system, historical memory, administrative-territorial restructuring, socio-economic relations, language standardization, identity, cartography.

The renaming of oikonyms in the toponymic system of Artsakh is a multilayered process shaped by the interaction of historical, linguistic, cultural, and political factors. The renaming causes changes to the semantic content of an oikonym, the perception of its historical biography, and its symbolic value in public consciousness.

The renaming is grounded on administrative-territorial restructuring, socio-economic relations and the ideological changes that reflect them, linguistic contacts, as well as requirements of written documentation and cartographic representation. In different historical periods, translation, phonetic transformation, calquing, reinterpretation, transliteration, literary normalization and standardization have served as mechanisms of oikonymic changes.

The examples of Drnavarz/Karmir Gyugh, Stepanakert, Shahumyan, Amaras, Khachen, Vardashat, Karmrakuch, Patara, Arakel, Garnakar, Mehtishen/Lusadzor, and others show that renaming often recodes the historical memory of a territory, in some cases restoring, and in others disrupting, the connection between the name and the actual historical-geographical environment.

This process leads to the parallel use of old and new names, cartographic and documentary heterogeneity, fragmentation of spatial biography, and formation of new symbolic layers of identity.

The changes in the oikonyms of Artsakh reflect the political, cultural, and linguistic realities of different historical periods and serve as important evidence of the reconfiguration of the territory's historical memory and identity.

Lusine Margaryan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Junior Researcher at the Department of Modern Armenian Language of the Institute of Language after Hr. Acharyan, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Scientific interests: Karabakh dialect and folklore, toponymy of Artsakh. Author of 2 monographs and 31 articles. ORCID: 0009-0005-0028-8600. margaryan.lusine@yandex.com

ԵՐԳԻԾԱՆՔԻ ԼԵԶՎԱՌՃԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ
ԵՐՎԱՆԴԻ ԹՈԼԱՅԱՆԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄ*

ԿԱՐԻՆԵ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Երվանդ Թոլայան, երգիծանք, լեզու, խոսք, ոճ, պատկերավորման միջոց, բառապաշարային շերտեր:

Ամփոփում

Արևմտահայ իրականությունը ծնունդ տվեց երգիծաբանների մի մեծ փառանգի, որն իր կայուն տեղն ու անուրանալի դերն ունի հայ գրականության պատմության մեջ: Նրանցից շատերը, սակայն, հակառակ իրենց վաստակի, ցարդ մնում են հայ ընթերցողին գրեթե անծանոթ և հանիրավի մոռացված: Այդ երգիծաբաններից է Երվանդ Թոլայանը (1883–1937)՝ գրող, խմբագիր, հրապարակախոս, դերասան, որ հայտնի անուն էր XX դարասկզբի պոլսահայ մշակութային կյանքում: 1910 թ. լույս է տեսել նրա հիմնական գործը՝ «Իտեալին ետեւէն» երգիծավեպը, որը ներկայացնում է Կ. Պոլսի, մասնավորապես Բերա թաղամասի հայության կյանքն ու բարքերը՝ համեմված երգիծական տարրով: Երգիծանքը դրսևորվել է տարբեր կերպ՝ հումորայինից մինչև դառը կամ կծու հեգնական: Թոլայանի երգիծավեպը, ինչպես նաև փոքր ծավալի արձակ ստեղծագործությունները այլևայլ արժանիքներից զատ աչքի են ընկնում գեղեցիկ ու արտահայտիչ լեզվով, որին խիստ նպաստել է պատկերավորման լեզվական միջոցների առատությունը, դրանց ճիշտ ու տեղին կիրառությունը: Փոխաբերությունները, համեմատությունները, հակադրությունները և լեզվական այլ արտահայտչամիջոցներ խոսքը հարստացրել են տարբեր նրբերանգներով, օժտել այլաբանական նշանակությամբ, հաղորդել երգիծական բնույթ: Երգիծաստեղծ մեծ հնարավորություններով են օժտված բառապաշարի այլևայլ շերտերին պատկանող բառերը: Իսոպային միջավայրում առանձնանալով՝ այս միավորներն օգնում են ընթերցողին ավելի խորությամբ ընկալելու նկարագրվող առարկան կամ երևույթը, նրա որոշակի հատկությունները, ինչպես նաև կոմիկական բնույթը: Ուշադրության են արժանի հնչերանգն ու դադարը և դրանք արտահայտող կետադրական նշանները, որոնք հաճախ խոսքին հաղորդում են խորը ենթատեքստ, երգիծաստեղծ են ու պատկերաստեղծ:

* Ներկայացվել է 18. V. 2026 թ., գրախոսվել է 29. V. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Ներածություն

Հայ երգիծաբանությունն ունի դարերի պատմություն: Երգիծական պատումներն առկա են հայ գրավոր ամենահին հուշարձաններում՝ սկսած V դարի մատենագրությունից, իսկ ժանրն իր զագաթնակետին է հասել XIX–XX դարերի արևմտահայ ականավոր երգիծաբաններ Հակոբ Պարոնյանի և Երվանդ Օտյանի շնորհիվ: XX դարասկզբի արևմտահայ գրականությունն առհասարակ գտնվում էր ծաղկման, կարելի է ասել, ամենավառ շրջանում՝ թե՛ չափածոյի, թե՛ արձակի առումով, երգիծաբանությունն էլ բացառություն չէր: Բացի Պարոնյանից ու Օտյանից՝ արևմտահայոց մեջ ստեղծագործում էին Հարություն Ալիիարը, Հովհաննես Աղապաշյանը, Առանձարը, Մանվել Գուլանճյանը, Գրիգոր Թորոսյանը, Լևոն Շաթրյանը և այլք: Նրանցից մեկն էլ Երվանդ Թուլայանն էր: Թուլայանը ծնվել է 1883 թ. Կ. Պոլսում՝ խմբագիր, թարգմանիչ Հովհաննես Թուլայանի ընտանիքում: Կրթությունն ստացել է ծննդավայրում՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ ուսումնարանում: Դարասկզբի պոլսահայ մամուլում («Ծաղիկ», «Լույս» և այլն), տպագրել է գերազանցապես կենցաղային հարցեր շոշափող երգիծական երկեր: 1908 թ. սահմանադրության հռչակումից հետո Թուլայանը Կ. Պոլսում հրատարակել է «Կավոռ» երգիծական պարբերականը, որի հրատարակությունն ընդհատվել է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, զինադադարից հետո վերսկսել է իր գործունեությունը և հրատարակվել է մինչև 1925 թ.: Խմբագրել է նաև «Կատակ» (1913–1914) և «Հոս-հոս» (1913) պարբերականները: 1926 թ. Թուլայանը տեղափոխվել է Փարիզ և այնտեղ շարունակել «Կավոռ»-ի հրատարակումը: Զբաղվել է նաև դերասանական գործունեությամբ՝ սկսելով դարասկզբին Մ. Մնակյանի թատերախմբում: 1918–1922 թթ. խաղացել է Կ. Պոլսի, 1926–1936 թթ.՝ Փարիզի հայկական թատրոնների ներկայացումներում: Հեղինակ է «Իտէալին ետեմէն» երգիծավեպի, երգիծական փոքրածավալ արձակ ստեղծագործությունների՝ «Ֆանթեզիստի մը նոթատետրեն» ընդհանուր խորագրի ներքո, «35 տարվա թատերախմբագրական հիշողություններ: Ինքնակենսագրականով խառնված» և «Կավոռնամե» հուշագրքերի: 1936թ. Թուլայանը ներգաղթել է Սովետական Հայաստան և մեկ տարի անց դարձել բռնաճնշումների զոհ¹:

Գրականության, մասնավորապես երգիծաբանության համար, խիստ անբարենպաստ էին ժամանակն ու միջավայրը: XX դարասկզբին գրաքննությունը Կ. Պոլսում հասել էր բացարձակ անհեթեթության: Գրող, խմբագիր, հրապարակախոս Մ. Թեղեղյանը նշում էր, որ «սուլթանական գրաքննությունը, իր բոլոր ճնշումներուն ճամբով, դրապես անդրադարձաւ երգիծական գրականութեան: Վէպը, վիպակը, քրոնիկը, – հնարամտութեան եւ լրագրական շուտիկութեան փորձով մը, – դարձան ծաղրելու եւ ծաղկելու միջոցներ»²: Արևմտահայ գրող Ա. Արփիարյանն իր «Պատմութիւն ԺԹ դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեան» աշխատության մեջ գրում է. «Կառավարական արգելքներուն շնորհիւ ստեղծուեցաւ նաեւ նոր երգիծականը, որուն գլխաւոր յատկանիշն է յայտնի չընել թէ

¹ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 1973, 366, Ով ով է, հայեր. 2005, 434, Հանրագիտական բառարան, հ. 1, 2016, 799:

² Թ է օ լ է օ լ ե ա ն. 1955, 323:

երգիծական է: Օրուան դէպքերուն առթիւ պարզ պատմութիւն մը կը հրատարակուի, որ անմեղ սուտ մըն է: Ընթերցողները զայն կը սկսին կարդալ ու իբր ճշմարտութիւն մը «կլլել»: Բայց ինչ ինչ ակնարկութիւններ կասկած կ'արթնցնեն. կարդացողը կը շփոթի, սուտը իրաւը իրարմէ չի կրնար որոշել. յօդուածը կամ «պատմուածքը» խօսակցութեանց, մեկնութեանց տեղի կու տայ, ու վերջապէս ամէն ինչ կը հասկցուի: Թուրքիոյ հայերը կամաց կամաց այս «նենգամտութեան» վարժուեցան ու անկէ ախորժեցան: Գրաքննութիւնը կարող չեղաւ «պլակ»-ը արգիլել»³:

Երգիծանքի լեզվաճական միջոցները Ե. Թուլայանի արձակում

Ե. Թուլայանի ստեղծագործութիւնը տարբեր արժանիքներից՝ գաղափարական, գեղագիտական և այլն, հատկորոշվում է գեղեցիկ ու պատկերավոր լեզվով: Սա առաջինը նկատել և արձանագրել է Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը՝ «Իտէալին ետեւէն» երգիծավեպի առաջաբանում գրելով. «Ու մանաւանդ ոճ մը ունիք, հայերէն մը, որուն առջեւ Սիպիլ իր քերականութիւնը պիտի պատռէր եւ Գուրգէն՝ իր հայկաբանութիւնը»⁴:

Գրողը կարողացել է հմտորեն օգտվել բառապաշարի տարբեր շերտերից, ժողովրդական բառաբանից, կիրառել է պատկերավորման զանազան միջոցներ՝ բոլորը ծառայեցնելով խոսքը ոճավորելուն, նրան երգիծական բովանդակություն հաղորդելուն: Եվ ինչպէս Օրմանյան պատրիարքն է նշում, «եթէ հարկ ըլլայ իմ ոճովս խօսիլ, պիտի ըսեմ որ ձեր վէպը՝ «Բոլորը մէկտեղ լա՛ւ է եւ օգտակար»» (9):

Համեմատություն

Գեղարվեստական գրականության մեջ լայն կիրառություն ունեցող պատկերավորման միջոց է համեմատությունը: Այն «որպէս պոետիկայի եզրույթ նշանակում է պատկերվող առարկայի կամ երևույթի համադրումը այլ առարկայի հետ երկուսի համար ընդհանուր հատկանիշի հիման վրա»⁵:

Համեմատությունը հաճախակի կիրառություն ունի երգիծաբանության մեջ, բացառություն չէ Թուլայանի ստեղծագործությունը: «Իտէալին ետեւէն» երգիծավեպն սկսվում է պոլսահայ երիտասարդների հավաքի նկարագրությամբ, որոնք փորձում են «մխիթարել» հարուստ հորը կորցրած գլխավոր հերոսին՝ Թովմասին, որի համար հոր մահը ոչ այնքան սուգ է, որքան հնարավորություն, ինչի շնորհիվ ուզում է գտնել իդեալական կին: Իր մտադրությունը նա ընկերներին ներկայացնում է գեղարվեստորեն՝ համեմված փիլիսոփայական զանազան տարրերով: Հերոսի հոգեվիճակի և նրա խոսքի թողած տպավորության մասին հեղինակն անում է երգիծական բնույթի համեմատություններ. «Թովմասին ընկերները իրենց մատներուն ծայրովը կը ծափահարեին Ի. Դարու այս Կիկերոնը, որուն բերանը՝ վեց ամիսէ ի վեր ծարաւի եղող ուղտի մը բերնին նման չորցած էր» (18):

Թուլայանի համեմատությունները շատ հաճախ աչքի են ընկնում իրենց ինքնատիպությամբ, քանի որ դրանց եզրերը՝ համեմատելին ու համեմատյալը,

³ Ա ր փ ի ա ր ե ա ն. 1943, 166:

⁴ Թ օ լ ա յ ե ա ն. 1910, 8: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում՝ շարադրանքին կից փակագծերի մեջ:

⁵ Литературная энциклопедия. 1925, 859.

առաջին հայացքից իրար հետ որևէ առնչություն ունենալ չեն կարող: Անսպասելիությունը երգիծական բնույթի ստեղծագործություններում շատ էական է և կարող է ասելիքը խիստ ծիծաղաշարժ դարձնել: Ինչպես նշել է ռուս լեզվաբան Եֆիմովը, «Հաջող համեմատության կարևորագույն հատկանիշներից մեկը անսպասելիության, նորույթի, հնարամտության տարրն է: Այդ իսկ պատճառով յուրաքանչյուր հեղինակ չափազանց անհատական է համեմատությունների ընտրության և գործածության իմաստով»⁶:

Հիշենք ամուսնական սիրո և պաղ ապուրի համեմատությունը նույն հերոսի խոսքում, երբ նա փորձում է խելքահան անել հերթական «զոհին»․ «Օրինաւոր ու կանոնաւոր սէրը է՛ն պաղ ապուրն է, զոր չափտի ուզէի բերանս դնել է՛ն անօթի օրերուս անգամ» (178): Այստեղ գործ ունենք նույնական համեմատության հետ, որ կատարվում է ստորոգման միջոցով: «Յուրաքանչյուր անվանաբայական ստորոգում իր մեջ ունի թաքնված համեմատություն: Այսպիսի ստորոգումով ստորոգվող ենթական հանգեցվում, ուստի և հավասարեցվում-նույնացվում է ստորոգելիին (ստորոգելիական վերադրին), իսկ քանի որ նույնացումը միաժամանակ համեմատություն է ենթադրում, այդ պատճառով էլ սոսկական ստորոգումը դառնում է համեմատության միջոց»⁷:

Երգիծավեպի մեկ այլ հերոս՝ Թովմասի ընկեր Սողոմոնը, խոսում է մի քմահաճ երիտասարդի մասին, որն աղջիկներին չէր հավանում ամենատարբեր պատճառաբանություններով: Գեղեցիկ աղջկա հետ չամուսնանալու պատճառը նա արդարացնում է մի հանգամանքով, որը ներկայացնում է համեմատության միջոցով: Համեմատության եզրերը դարձյալ միմյանց հետ որևէ առնչություն չունեն, ինչից խոսքը շատ շահում է գեղարվեստական ու երգիծական առումներով՝ վերհանելով հերոսի վախկոտությունը, և պայթում է ունկնդիրների ծիծաղը․ «Գեղեցիկ կնոջ մը հետ կարգուիլը՝ շարունակ լեցուն ատրճանակով մը պտըտելու կը նմանի» (95):

Պատահում են դեպքեր, երբ մեկ նախադասության մեջ հեղինակը կիրառում է մի քանի համեմատություն, ինչը հնարավորություն է ստեղծում առարկան կամ երևույթն ավելի ամբողջական ու բազմակողմանի բնութագրելու և երգիծելու: Այս իրողությունն ինչ-որ իմաստով հարում է հոմանշային կրկնությանը: Բազմակի համեմատություններով հեղինակը ներկայացնում է մի իրավիճակ, որում գլխավոր հերոսը հանդիպում է իր հերթական հրապուրանքին՝ կարծելով, որ վերջին անգամն է․ «Հմայուած անչափ որչափ մէկը որ անկուտիութեան տաժանելի վայրկեանի մը մէջ յանկարծ քսան ոսկի փոխատութիւն մը ընող կը գտնէ իրեն. կամ մէկը որ երեսուն տարի աշխատութենէ վերջ կը յաջողի գտնել վերջապէս ճաղատութեան դարմանը. կամ մէկը որ շոգեկառքի մը տակը մնալէ վերջ կը զգայ որ մարմնին *n* և է մասը չէ վնասուած ամենեւին, և կամ կին մը որ երեսունը-հիգէն վերջը կը հանդիպի մէկու մը որ պիտի յոժարի իրեն հետ կարգուիլ ...» (103–104):

Թուլայանը կիրառել է նաև առավելական համեմատություններ: «Առավելական ենք կոչում այն համեմատությունը, որի մեջ համեմատվող առարկան իր

⁶ Ефимов. 1961, 491.

⁷ Պողոսյան. 1991, 13:

հատկանիշներով ավելի բարձր է ներկայացվում համեմատյալից (մերժողական դեպքում՝ ավելի ցածր)»⁸: Առավելական համեմատության ենք հանդիպում մի իրավիճակի նկարագրության ժամանակ, երբ ընկերները փորձում են գուշակել հերոսի կյանքի նպատակը, բայց չեն կարողանում, ինչին ի պատասխան վերջինս պոռթկում է, «Սիրելիներս ... ես ձեզի նուա՛զ ապուշ կ'երեսկայեի ... Բայց իմ կարծածէս անլի ապուշ եք եղեր» (16):

Համեմատության մի տեսակ է ժխտական համեմատությունը: «Այստեղ միա-ժամանակ բացառվում է երկու երևույթների նույնությունը և դրանով իսկ ցույց է տրվում նրանց նմանությունը: Հեղինակն, ասեք, մեզ զգուշացնում է, որ երկու առարկաների նմանության հիման վրա չպետք է դրանք շփոթել իրար հետ»⁹:

Այսպիսի օրինակի հանդիպում ենք հերոսուհիներից մեկի նկարագրության ժամանակ: Աղջիկն իրեն ներկայացնում է խիստ նրբազգաց, ամբողջությամբ տարված է գրականությամբ, հատկապես քնարերգությամբ և մասնավորապես Պետրոս Դուրյանի ստեղծագործությամբ, ինչի համար Թուլայանը նրան տալիս է «դուրյանամուլ» մականիքը, որը հեղինակային նորակազմություն է և պատկանում է բառապաշարի դիպվածային շերտին: Այնուհետև հեղինակը նրան բնութագրելիս ժխտական համեմատության մեջ օգտագործում է գրականագիտական եզրեր. «Աղջիկ չէր, այլ ... ոճնուօ, սօնե, վիլանել, պօեմա՛» (50): Այս բառերի երգիծական շեշտադրումը ի հայտ է գալիս ավելի ուշ, երբ պարզ է դառնում Սիրարփի իրական՝ նյութապաշտ ու քաղքենի էությունը:

Երբեմն համեմատությունները միահյուսվում են պատկերավորման այլ միջոցների՝ պատկերը դարձնելով ավելի կենդանի ու աշխույժ: Այսպես է «Խոհք եւ յուշք մրցանակաբաշխութեանց» ակնարկում, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է հայկական վարժարանի շրջանավարտների ավարտական հանդեսը և մրցանակաբաշխությունը: Հումորային դրվագներից մեկում Թուլայանը միավորում է համեմատությունն ու հակադրությո՜ւնը՝ ներկայացնելով աշակերտների ուրախությունը. «Բեմի պէս բան մը, որուն երկու կողմը լակոտները նստած են. աշխատասէրները՝ խնդումերես, իսկ ծոյլերը անլի խնդումերես» (214):

Փոխաբերություն

Գեղարվեստական գրականության մեջ մեծ տարածում ունեցող պատկերավորման միջոց է նաև փոխաբերությունը: Այն սահմանվել է որպես «թաքնված համեմատություն, որն իրականացվում է մի առարկան անվանելով մյուսի փոխաբերն և դրանով ի հայտ բերելով երկրորդին բնորոշ որևէ էական հատկանիշ»¹⁰:

Թուլայանի արձակում հաճախակի է փոխաբերությունների կիրառությունը: Բավական է նշել, որ «Իտէալին ետեւէն» երգիծավեպն սկսվում է «Առաջին ... Ոտք (Փոխան Գլուխի)» (11) ենթախորագրով: Ոտք բառն այստեղ ունի ակնհայտ փոխաբերական-երգիծական իմաստ: Վեպը ներկայացնում է պոլսահայոց կյանքն ու բարքերը, բարքեր, որ հիմնիվեր շրջվել են, հեռացել ավանդականից

⁸ Պ ո ղ ո ս յ ա ն. 1991, 14:

⁹ Զ ր բ ա շ յ ա ն. 1980, 230:

¹⁰ А р н о л ь д. 1973, 146.

ու արմատներից, աղավաղվել, խեղվել: «Գլուխ» գոյականը հայերենում բազմ- իմաստ է, ի թիվս այլ իմաստների այն նշանակում է «գրքի հատված, բաժին»¹¹: Վեպի հատվածները բաժանելով «ուտքերի» և ոչ գլուխների՝ հեղինակը նախա- պատրաստում է ընթերցողի մուտքը շրջված իրականություն կամ ծուռ հայելիների թագավորություն:

Խոսքը հաճախ երգիծական բովանդակություն է ստանում հանրահայտ առարկաների կամ իրողությունների համապատասխան կիրառության շնորհիվ: Այդպիսին է Պրոբատիկեի ավագան կամ Բաբելոնի աշտարակ հասկացություն- ների կիրառությունը խնդրո առարկա երգիծավետում: Երկուսի մասին էլ հիշա- տակվում է Աստվածաշունչ մատյանում: Նոր Կտակարանում Հովհաննես Ավե- տարանիչը գրում է. «Յետ այսորիկ տօն էր Հրէից, եւ ել Յիսուս յԵրուսաղէմ: Եւ էր յԵրուսաղէմ ի Պրոբատիկէ աւագանին, որ կոչէր երրայեցերէն Բեթհեզդա, հինգ սրահ: Յորս անկեալ դնէր բազմութիւն յոյժ հիւանդաց՝ կուրաց, կաղաց, զօսացե- լոց, որ ակն ունէին ջրոցն յուզելոյ: Եւ հրեշտակ Տեառն ըստ ժամանակի իջանէր յաւագանն եւ յուզեր զջուրսն, եւ որ նախ ի շարժումն ջուրցն իջանէր, բժշկէր՝ ոչ ունելով նշան հիւանդութեան»¹²:

Թուլայանի հերոսի խոսքում Պրոբատիկեի ավագանն իր հրաշագործ կարո- ղությամբ նույնացվել է ամուսնության հետ, որն իբր նույնպես իր համար մաքրիչ ավագան պիտի լինի. «կրնաք վստահ ըլլալ որ ամուսնութիւնը բոլորովին պիտի բարեփոխէ իմ վիճակս: Պրոբատիկեի աւագանը պիտի ըլլայ այն ...» (64):

Հետաքրքրական է, որ Պրոբատիկեի ավագանի և ամուսնության զուգա- դրությամբ խոսքին երգիծական երանգ հաղորդելու երևույթն առկա է նաև հայ մեկ այլ անվանի երգիծաբանի՝ Նշան Պեշիկթաշյանի «Գրպանի բառարան»-ում: Ամուսնություն բառի բացատրության մեջ կարդում ենք. «Պրոպատիկէ աւագան է ամուսնութիւնը, որուն մէջ նետուելով՝ օրիորդները կը հրաշափոխուին ձկնորսի, իսկ պարոնները կ'այլափոխուին ծուկի՝ տապկուելու համար»¹³:

Բաբելոնի աշտարակի մասին հիշատակություն կա Ծննդոց գրքում: Մարդիկ ուզում են կառուցել բարձր աշտարակ, որ հասնի մինչև երկինք, սակայն Աստված խառնում է լեզուները, նրանք դադարում են միմյանց հասկանալ և ցրվում աշխարհով մեկ: Թուլայանը նկարագրում է Կ. Պոլսի գիշերային գարեջրատները, որոնցում կարելի է տեսնել բազմաթիվ զույգերի, որոնք իրար լեզու չեն հասկա- նում, և դա նրանց ամենին չի խանգարում: Այս իրավիճակը հեղինակը նմանեց- նում է Բաբելոնի աշտարակին՝ իհարկե լիովին այլ պարագայում. «Իտալերէնէ գատ ուրիշ լեզու չխօսող երգչուհի մը՝ Հայու մը հետ, որ Իտալերէնէ ոչինչ կը հասկնար ... Ու երեակայել որ այս զոյգերը կը խօսակցեին և, ամէն մեղքիս վրայ, սրամտութիւններ ալ կ'ընէին: Ո՛ր Պապելոնեան նորօրինակ աշտարակ» (72–73):

Փոխաբերության առանձին տեսակ են դարձվածներն ու դարձվածային կա- պակցությունները, որոնք «երկու և ավելի բառերի այնպիսի միություններ են, որոնք ամբողջությամբ առած մեկ փոխաբերական իմաստ են արտահայտում»¹⁴:

¹¹ Աղ ա յ ա ն. 1976, 244:

¹² Աստուածաշունչ մատեան Նոր Կտակարան. 1997, 100:

¹³ Պ է շ ի կ թ ա լ ե ա ն. 1962, 2:

¹⁴ Պ ո ղ ո ս յ ա ն. 1991, 38:

Դարձվածները հաճախ են դրսևորում երգիծաստեղծ ու ոճաստեղծ հատկություններ, ինչով պայմանավորված կիրառվում են երգիծաբանության մեջ: Թուլայանը դարձվածները կիրառում է տարբեր կերպ: Երբեմն մեջքերում է անփոփոխ՝ հիմնականում հեղինակի խոսքում: Այսպես է երգիծավեպի մի դրվագում, որտեղ գլխավոր հերոսը մտորում է իր սիրուհու ապրելակերպի մասին, որը երգչուհի է և երգում է գիշերային ակումբում: Թովմասին խորը ցավ են պատճառում նրա կիսամերկ ելույթները, սակայն փորձում է ինքն իրեն հանգստացնել. «Ինչու կին մը կարենայ բաց երեսով պտըտիլ, և չկարենայ ցուցունել նաեւ կուրծքը, ոտքերը կամ մարմնին այլ մասերը: Ինչ տարբերութիւն կայ կնոջ մը երեսին կամ ... կուրծքին միջեւ: Ափրիկէի վայրենիները մենէ նուազ ապուշ են այս մասին»: Եվ հեղինակը եզրակացնում է. «Բայց, սէրը տրամաբանել չի գիտեր, աա՛ղ» (77):

Երգիծավեպում հանդիպում ենք դեպքի, երբ հեղինակը դարձվածը կիրառում է հերոսի խոսքում՝ տալով դրան ուշագրավ բացատրություն. «– Ինէ՛ղճ Թովմաս, հծծեցին, հիմա ... ապուրը կերար: Թէեւ այս վերջին բացատրութիւնը ա՛յսչափ քաղաքավարօրէն չըսին, բայց ես՝ իբր հեղինակ՝ ինծի վերապահած եմ ըսուած անքաղաքավար խօսքերը քաղաքավարական ձեւի մը տակ ներկայացնելու իրաւունքը, չպղծելու համար կենցաղագէտ ընթերցողներուս ականջը կամ աչքը» (78):

Երբեմն Ե. Թուլայանը դարձվածի կամ դարձվածային տարբերակի միջոցով է ներկայացնում ծիծաղաշարժ իրավիճակը: Այսպես է երգիծավեպի մի դրվագում, որտեղ հերոսը զբոսնում է հերթական հրապուրանքի հետ և փորձում զրոյց բացել գրականության, արվեստի, գեղեցիկի շուրջ, երբ հանկարծ մոտակայքից լսվում է խանգարող մի ձայն, որի ազդեցությունը զույգի վրա հեղինակը բնութագրում է դարձվածային տարբերակի միջոցով: Ունենք «տաք եփածին հով խառնել» դարձվածը, որ նշանակում է «փչացնել գործը, խանգարել, աշխատանքի եռանդը պաղեցնել»¹⁵: Հեղինակը գրում է. «– Էշերը մշտեցէ՛ք քիչ մը, ըսաւ Սուրբիկ տուտուին ճաթած ձայնը՝ որ տաք ապուրին մէջ կուգար պաղ ջուր խառնել» (53):

Երբեմն հերոսի արկածներից Թուլայանն անում է իմաստասիրական եզրահանգումներ, որոնք ժպիտ, երբեմն էլ անզուսպ ծիծաղ են առաջացնում՝ պայմանավորված իրավիճակի առանձնահատկություններով: Այդպիսին է հետևյալ խորհրդածությունը հերոսի և սիրուհու վեճից հետո. «Էրիկ մարդ մը երբ ինքզինքը աղուոր կնիկէ մը նախանձուած կը զգայ, ինքն իր աչքին կը բարձրանայ՝ գողտրիկ փայփայումովը իր «ես»ին» (82):

Թուլայանը երգիծական-փոխաբերական պատկերներ ստեղծում է նաև հանրաձանդ խոսքերի, արտահայտությունների միջոցով: «Շրջուն ատամնաբույժ» պատմվածքում հանդիպում ենք երկու այսպիսի դեպքի: Մեկը սաստիկ վախերը դժվարությամբ հաղթահարած և, ի վերջո, ատամնաբույժի դիմած հերոսի նկարագրության ժամանակ է: Հեղինակն Ասովածաշնչից հիշում է Եսայի մարգարեի խոսքը Քրիստոսի մասին. «Իբրեւ ոչխար ի սպանդ վարեցաւ, եւ իբրեւ որոջ

¹⁵ Ս ո լ ք ի ա ս յ ա ն, Գ ա լ ս տ յ ա ն. 1975, 558:

առաջի կտրջի անմոռնչ կայ, այնպես ոչ բանայ զբերան իւր»¹⁶: Այս խոսքից մի հատված անփոփոխ պահելով՝ հեղինակն անդրադառնում է իր վախժորած հերոսի հոգեվիճակին և հումորային տրամադրություն ստեղծելով՝ գրում. «Մորթուէլու պատրաստուած ոչխարի մը պէս գլուխս ծոեցի և բերանս բացի՝ հսկայ քէօմիւրիւկի մը նման» (211):

Երկրորդը վերաբերում է սրան նախորդող իրադարձությանը: Հերոսն ամեն կերպ փորձում է խուսափել աստամնաբույժի մոտ հայտնվելուց, ինչի համար այլազան ջանքեր է գործադրում, բոլորն ապարդյուն: Հեղինակը գրում է. «Ձո՛ւր ջանք, անօգո՛ւտ վաստակ» (210):

Արտահայտությունը բառացի մեջբերում է Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու Մատյանից: Աղոթամատյանի հատվածներից մեկում (Բան ԽԸ) Նարեկացին խոսում է հրեաների Սողոմոն թագավորի մասին, որը եղել էր իմաստնագույն կառավարիչ, սակայն կյանքի մայրամուտին գայթակղվել էր, տրվել կռապաշտության, հետո զոջացել, փորձել ապաշխարել, թողել «դարձի հիշատակարան», սակայն, ինչպես գրում է Նարեկա վանքի վանականը, «Ձուր ջան, անաւգուտ վաստակ»¹⁷:

Հակադրույթ

Երգիծական խոսքի կարևոր բաղադրիչ է հակադրույթը, որով հակադիր իմաստ ունեցող բառերի գործածությամբ հակադրվում են առարկաներ, հատկանիշներ, երևույթներ: Եվ քանի որ երգիծաբանությունը հիմնականում ի հայտ է բերում և քննադատում իրականի ու ցանկալիի տարբերությունները, հաճախ աղաղակող հակասությունները, միանգամայն բնական է հակադրույթի լայն տարածումը:

Հակադրույթները հիմնականում կազմվում են հականիշների միջոցով: Լեզվաբանության մեջ ընդունված է հականիշները բաժանել մի քանի խմբերի՝ հակադրական ու ժխտական, ներխոսքամասային ու միջխոսքամասային, լեզվական ու խոսքային և այլն: Լեզվական հականիշներն իրենց առաջնային իմաստներով հակադրվում են միմյանց ու երբեմն կոչվում են նաև բացարձակ հականիշներ:

Ընդունված է համարել, որ խոսքը ոճավորելու առումով խոսքային հականիշների հնարավորություններն ավելի մեծ են, սակայն չափի մոռանանք, որ լեզվական հականիշները ևս ունեն կիրառության շատ լայն շրջանակ և ոճական մեծ արժեք: Հիշենք մի հատված «Իտէալին ետեւէն» երգիծավեպում միջնորդ կավատի խոսքից, որը փորձում է ներկայացնել իր «աշխատանքը» դրական և օգտակար լույսի ներքո, ինչն իրականացնելը չափազանց դժվար է, գրեթե անհնար, և խորամանկ կերպարը դիմում է հակադրույթի՝ բացասականի մեջ իբր դրականը գտնելու «բարի» միտումով. «բան մը երբ ճշմարտութիւնն է, ո՛րչափ ալ անհաճոյ ու տգեղ ըլլայ ինքնին, նորէ՛ն գեղեցիկ է» (29):

Վեպի մեկ այլ դրվագում նկարագրվում է, թե ինչպես է գլխավոր հերոսը մանկամարդ օրիորդի հետ դուրս գալիս պարասրահից՝ վստահ, որ գտել է իր իղեալը. «Ու դիմակը վերստին երեսը անցընելով, թեւ թեւի, հրեշտակն ու սատանան դուրս ելան Սիթէ տ'Ալէքէն» (110): Շատ ավելի ուշ է պարզվում զավեշտը, երբ հայտնի է

¹⁶ Աստուածաշունչ մատենան Հին Կտակարան. 1997, 760:

¹⁷ Ն ա ր ե կ ա ց ի. 1985, 454:

դառնում «օրհորդի» անցյալը, և հրեշտակն ու սատանան փոխում են իրենց դիրքերը:

Լեզվական հականիշներից զատ՝ «խոսքի մեջ շատ հաճախ հականիշային կիրառություն են ստանում այնպիսի բառեր ու բառաձևեր, որոնք առանձին վերցրած միմյանց նկատմամբ հակադիր իմաստներ չունեն, այսինքն՝ լեզվական հականիշներ չեն, նշանակում է՝ խոսքի մեջ բառերի իմաստային տարողունակության սահմանները ընդարձակվում են, և բառերը ձեռք են բերում հակադրական հարաբերություններ արտահայտելու լայն հնարավորություններ»¹⁸:

Ե. Թուլայանի հերոսի շուրթերին խոսքային հականիշներ են դառնում խոսակցել և պառկել բայերը, որոնք իրենց առաջնային իմաստներով հակադրության որևէ եզր չունեն, և հակադրությամբ է կազմվում անսպասելիության ու անհավանականության հիմքի վրա: Հերոսին առաջարկում են ամուսնանալ կրթված, զարգացած աղջկա հետ, պատասխանը լինում է. «Զարգացած կնոջ մը հետ ամուսնանալը խելք չէ. մարդ անոնց հետ դժբախտ կ'ըլլայ: Զարգացած կնոջ հետ կարելի է միայն խոսակցիլ, բայց ոչ ... պառկիլ» (94):

Մինչ այժմ մեր դիտարկած հակադրությունները կազմված էին միևնույն խոսքի մասին պատկանող հականիշներով, սակայն չպետք է մոռանալ, որ «դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հակադրվել և հակադիր իմաստներ ձևավորել կարող են և խոսքի տարբեր մասեր»¹⁹:

Թուլայանի երգիծավեպում հերոսը հանդիսատեսն է մի ներկայացման, որի գլխավոր դերերից մեկը խաղում է իր կինը՝ խլելով ամենից շատ ծափեր և տղամարդկանց տենչալիլ հայացքներ: Հեղինակը հերոսի հոգեվիճակը բնութագրում է միջխոսքամասային հականիշներով կազմված հակադրության միջոցով. «Թովմաս սրահին մեջ նստած՝ իր դիրքին ապուշութեանը վրայ կ'իմաստասիրեր» (140):

Օտար բառեր

Խոսքի ոճավորմանը, երգիծական խոսքի պարագայում՝ երգիծական տարրերով համեմելուն, շատ է նպաստում օտար բառերի, արտահայտությունների, հաճախ ամբողջական նախադասությունների տեղին կիրառությունը: Օտար բառերը Թուլայանի երգիծավեպում հանդիպում են առաջին տողերից՝ և՛ հեղինակի, և՛ հերոսների խոսքում: Երգիծավեպը բացվում է «Հիմա ի՞նչ պիտի ընես» (11) հարցումով, որը ընկերներն ուղղում են Թովմասին՝ «ոսկի երիտասարդության» այս ներկայացուցչին հոր մահվան հաջորդ երեկո: Հաջորդում է. «– Հայրիկիս փարաները պիտի ուտեմ, հծծեց ցաւատանջ շէշտով մը Թովմաս Ձըզըզեան, մինչ արցունքի մէկ ու կէս կաթիլներ ինկան *օտանժալի* գաւաթը, որուն անուշահամ *պանեօին* մէջ կը ջանար խեղդել իր սուզը» (11):

Նշված բառերն օտարաբանություններ են, որ ունեն ոճական հատուկ նպատակադրում, մաս են կազմում այն պատկերին, որն արտացոլում ու երգիծում է կեղծ սուգի մեջ գտնվող հերոսի հոգեվիճակը: Դեպքերը տեղի են ունենում Կ. Պոլսում, պոլսահայ միջավայրում, և հեղինակը պատահական չի գրում նաև փարա բառը, որ նշանակում է «թուրքական դրամական միավոր = 1/5 կոպեկի»²⁰:

¹⁸ Էլոյան. 1989, 156:

¹⁹ Миллер. 1990, 60.

²⁰ Աղայան. 1976, 1514:

Թուլայանը հաճախ օտար բառերը գրում է դրանց մայրենի լեզվով՝ խոսքին էլ առավել աշխուժություն ու կենդանություն հաղորդելով։ Այսպես է երգիծավեպի միջնորդ կավատի պարագայում, որը փորձում է շրջապատին ներկայացնել իր «արվեստ» դարձած «արհեստը» խիստ դրական երանգավորմամբ։ Կավատն ունի իր «փիլիսոփայությունը», համաձայն որի՝ ծառայում է մարդկային բարօրությանը, և որը շատ նման է մեկ այլ երգիծական կերպարի՝ Հ. Պարոնյանի հանրահայտ հերոս Քիբարի «փիլիսոփայությանը», համաձայն որի՝ «Ո՛վ կըսե թե կը քանդեմ ձեր տունը, ենթադրելով թե կը սիրեմ ձեր կինն, ուրիշ բան մը ըրած չեմ ըլլար, այլ պարզապես սկզբունք մը պաշտպանած կըլլամ, բայց այս սկզբունքը ձեր սկզբանց կը հակառակի եղեր. վնաս չունի, թող սկզբունքները կռվին»²¹։

Մարդկանց մատուցած իր ծառայությունը կավատը ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «Այո՛, պարոններ, ես ալ *գոմիսիոնճի* մըն եմ, համեստ *գոմիսիոնճի* մը, եթե կ'ուզեք, որ կը ջանայ իր ժամանակակիցներուն երջանկութիւնները դիտացնելու, որով իմ գործս կը դասուի գեղարուեստներու շարքին մէջ» (29)։ Միջնորդը «ծառայում» է մարդկային բարօրությանը և դա կարողանում է այնպես ներկայացնել ու «հիմնավորել», որ «մեր երեք բարեկամները ափի ի բերան մնացած էին այս իմաստասիրական *dissertation*ներուն առջեւ, որոնք կ'ըլլային Բերայի մայթին վրայ» (30)։

Երբեմն հեղինակը կիրառում է օտար, գրաբարյան, բարբառային բառեր ու ձևեր կողք կողքի տարբեր կերպարների զրույցի ընթացքում՝ այսպիսով ավելի ցայտուն ներկայացնելով ու երգիծելով հոռի բարքերը։ Հիշենք ընկերների խոսքը, որոնք քծնում են գլխավոր հերոսին, սակայն դժվար չէ հասկանալ տողերի արանքում թաքնված հեգնանքը և արհամարհանքը. «– Պրավօ՛, պոսվիսիմօ՛։ – Ծափահարութիւնք աջակողմեան, պիտի ըսէր Բիւզանդիոն։ – Սուրաթը սիրեմ, ինտո՛ր ալ կը խօսի։ – Եղբայ՛ր, Սորպոնի մէջ քօնֆերանսս մը չտա՛ս» (18)։

Դադար

Գրականության՝ այդ թվում երգիծաբանության մեջ խոսքը ոճավորելու, նաև երգիծական երանգներ հաղորդելու մեծ ներուժ ունեն հնչերանգն ու դադարը և դրանք արտահայտող կետադրական նշանները։ Թուլայանի ստեղծագործության մեջ հատկապես խոսուն են դադարները, որոնց միջոցով հաճախ հնարավոր է դառնում միանգամայն դյուրին թափանցել ասելիքի ենթաշերտերի մեջ և հասկանալ առաջին հայացքից շատ պարզ թվացող միտքը։ Հիշենք վեպի մի դրվագ, որում հեղինակը նկարագրում է Բերայի գարեջրատները, այնտեղ շտապող մարդկանց և նրանց հոգեվիճակը։ Այս նկարագրության մեջ մեծ դեր ունեն դադարները՝ խոսքին դառը հեգնանք կամ ժպիտ հաղորդելով. «Աբլանտիտը կամ Քէօրըն-Թէփէսին, ուր պէտք կը զգան գարեջուրին, օղիին կամ զօնեաքին սփոփարար զօրութիւնով աչքերնին ... *շեշ-պեշ* դարձնելու, նո՛յն աչքով տեսնելու համար իրենց կողակիցը, զոր հակառակ իրենց *կողէն* ելած ըլլալուն, հաճոյքով ... *կռողը* պիտի դրկէին հիմա» (23)։

Դադարը հաճախ պարունակում է անսպասելիության տարր, ինչի շնորհիվ նրան հաջորդող միավորը կամ միավորները բառաշղթայում ձեռք են բերում կենտրոնական դեր՝ ասելիքն ավելի ընդգծելով, գույները խտացնելով։ Այսպիսի դեպքի հանդիպում ենք երգիծավեպի մի դրվագում, որտեղ հերոսներից մեկը

²¹ Պ ա Ր Ո Ն Յ ա ն. 1979, 627։

խոսում է ամուրի տղամարդու մասին: Եթե կանանց պարագայում առօրյա-կենցաղային խոսքում հատկապես կիրառվում է «տանը մնալ» արտահայտությունը, ապա տղամարդկանց պարագայում այն բացակայում է, և հերոսը փորձում է նմանատիպ արտահայտություն հորինել՝ շարժելով գրուցակիցների ծիծաղը. «Բայց, աւա՛ղ, մենք էրիկ մարդիկս, երբ կնիկ մը չունինք ... փողոցը կը մնանք» (96):

Դադարները նաև պատկերավորման միջոցների մաս են կազմում՝ էլ ավելի պատկերավորություն հաղորդելով խոսքին: Հիշենք մի դրվագ, որում ընկերներն առաջարկում են գլխավոր հերոսին գիշերային ակումբում ունկնդրել նորեկ երգչուհու: Հերոսի պատասխանում հեղինակը կիրառում է հակադրույթ, որը ներառում է դադար, և անակնկալը ստանում է երգիծական բնույթ. «Դիտած եմ որ այն կիները որ վարպետ են բեմի վրայ, վարպետ չեն ըլլար կոր ... անկողնին մէջ» (69):

Երբեմն գրուցակիցների խոսքում դադարները հաջորդում են միմյանց՝ ստեղծելով անսպասելիության մեծ չափաբաժին և մեծացնելով հետաքրքրությունն ասելիքի նկատմամբ: Այսպես է վեպի այն դրվագում, որտեղ հերոսը խոսում է հանգուցյալ հոր երկրային կյանքի վերջին պահերի մասին. «Գլուխս ծռեցի և լուռ հեծկլտուք մը ելաւ սեղմելու կոկորդս ... Հայրս ձեռքը օդին մէջ վեր առաւ. «Զաւա՛կս, կեանքիդ նպատակ մը ունեցի՛ր» փսփսաց, ու ... – Ո՛ւ ..., հարցուցին բոլոր բերանները մէկանց: – Ու ... ոտքերը տնկեց երկինք» (14):

Երբեմն դադարները հաջորդում են միմյանց, նաև զուգորդվում պատկերավորման տարբեր միջոցների հետ՝ փոքր ծավալի մեջ ստեղծելով զարմանալի հարուստ ու գունեղ խճանկար հումորային կամ հեգնական տրամադրություն արտահայտելու նպատակով: Գլխավոր հերոսը հոգեկան ցնցում ապրելու հետևանքով սկսել է տառապել փորկապությամբ: Այս իրավիճակը հեղինակը ներկայացնում է մեկ նախադասությամբ, որում առկա են համեմատություն, չափազանցություն, բառախաղ, օտար բառ, հանրաժանութ արտահայտություն գրաբարով և իհարկե դադար. «Աշխարհիս բոլոր լուծողականները ութը օրուան մէջ չէին կրցած ... լուծել Թովմաս Զրգըզեանի այս խնդիրը, Արեւելեան խնդիրէն աւելի կնճռոտ, և բոլոր lavementները ... «ձայն բարբառոյ յանապատի» մնացած էին» (41):

Եզրակացություն

Հայ երգիծաբանությունը դարավոր պատմության մեջ իր գագաթնակետին է հասել XIX – XX դարերում՝ հատկապես ականավոր երգիծաբաններ Հակոբ Պարոնյանի և Երվանդ Օտյանի շնորհիվ: Նրանց կողքին ստեղծագործում էր երգիծաբանների մի ամբողջ փաղանգ, որի ականառու ներկայացուցիչներից էր Երվանդ Թովայանը՝ գրող, խմբագիր, հրապարակախոս, դերասան, որի վաստակն անուրանալի է հայ մշակույթի անդաստանում:

Թովայանի ստեղծագործությունը, գաղափարական, գեղագիտական և այլ արժանիքներից զատ, առանձնանում է գեղեցիկ ու պատկերավոր լեզվով, որին խիստ նպաստել է պատկերավորման լեզվաոճական միջոցների առատությունը, դրանց ճիշտ ու տեղին կիրառությունը: Համեմատությունները, փոխաբերությունները, հակադրույթները և այլն խոսքը հարստացրել են տարբեր նրբերանգներով,

օժտել այլաբանական նշանակությամբ, խոսքին հաղորդել երգիծական բնույթ, որը, կախված ասելիքի առանձնահատկություններից, դրսևորվել է տարբեր կերպ՝ հումորայինից մինչև կծու կամ դառը հեզնական: Մեծ է նաև բառապաշարային տարբեր շերտերի պատկանող միավորների՝ հատկապես օտար բառերի ոճաստեղծ դերը, համապատասխան միջավայրը ճշգրիտ ներկայացնելու կարողությունը: Ուշադրության են արժանի նաև հնչերանգն ու հատկապես դարձերը և դրանք արտահայտող կետադրական նշանները, որոնք հաճախ Թուլայանի խոսքին հաղորդում են խորը ենթատեքստ, երգիծաստեղծ են ու պատկերաստեղծ:

Կարինե Առաքելյան – ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայերենի բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ արդի հայերեն, բառարանագրություն, լեզվի պարմություն, ոճագիտություն: Հեղինակ է 3 մենագրության և 50-ից ավելի հոդվածի: ORCID: 0009-0001-2073-7021. karine.arakelyan.2016@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1616 էջ [Aghayan E. 1976, Explanatory Dictionary of Modern Armenian. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 1616 p. (in Armenian)]:

Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր Կտակարանաց. 1997, Երևան, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն հրատ., 1450 էջ [The Holy Bible, Old and New Testaments. 1997. Yerevan, Publishing House of the Armenian Bible Society, 1450 p. (in Armenian)]:

Արփիարեան Ա. 1943, Պատմություն ԺԹ դարու Թուրքիոյ Հայոց գրականության, Գահիրե, տպ. «Յուսաբեր», 231 էջ [Arpiarian A. 1943, History of the Armenian Literature of the 19th Century in Turkey. Cairo, “Yusaber” Printing House, 231 p. (in Armenian)]:

Գրիգոր Նարեկացի. 1985, Մատենան ողբերգութեան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1124 էջ [Grigor Narekatsi, 1985, Book of Prayer. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences ASSR, 1124 p. (in Armenian)]:

Էլոյան Ս. 1989, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 260 էջ [Eloyan S. 1989, Verbal Stylistics of Modern Armenian. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences ASSR, 260 p. (in Armenian)]:

Թեօլեօլեան Մ. 1955, Դար մը գրականություն 1850–1950, Գահիրե, տպ. «Յուսաբեր», 732 էջ [Theoleolean M. 1955, A Century of Literature 1850–1950. Cairo, “Yusaber” Printing House, 732 p. (in Armenian)]:

Թոլայեան Ե. 1910, Իտէլային ետեւէն, Կ. Պոլիս, տպարան եւ գրատուն Նշան Պապիկեան, 220 էջ [Tolayan E. 1910, “In the Footsteps of the Ideal”. Constantinopolis, Nshan Babikian Publishing House and Bookstore, 220 p. (in Armenian)]:

Հանրագիտական բառարան, հ. 1. 2016, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 1120 էջ [Encyclopedic Dictionary, V. 1. Yerevan, 2016, “Haykakan Hanragitaran” Publishing House, 1120 p. (in Armenian)]:

Ով ով է, հայեր. 2005, Կենսագրական հանրագիտարան երկու հատորով, հ. առաջին, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 728 էջ [Who is Who, Armenians. 2005, Biographical Encyclopedia in two volumes, V. 1. Yerevan, "Haykan Hanragitaran" Publishing House, 728 p. (in Armenian)]:

Պարոնյան Հ. 1979, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 669 էջ [Paronyan H. 1979, Works. Yerevan, "Sovetakan Grogh" Publishing House, 669 p. (in Armenian)]:

Պէշիկթաշլեան Ն. 1962, Գրպանի բառարան, մաս Ա. – «Բագին» (Պէյրութ), թիվ 9, էջ 1–9 [Beshiktashlian N. 1962, Pocket Dictionary, part A. – "Bagin" (Beirut), № 9, pp. 1–9 (in Armenian)]:

Պողոսյան Պ. 1991, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, գիրք երկրորդ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 336 էջ [Poghosyan P. 1991, Fundamentals of Speech Culture and Stylistics, V. 2. Yerevan, YSU Publishing House, 336 p. (in Armenian)]:

Ջրբաշյան Է. 1980, Գրականության տեսություն. Երևան, ԵՊՀ հրատ., 496 էջ [Jrbashyan E. 1980, Theory of Literature. Yerevan, YSU Publishing House, 496 p. (in Armenian)]:

Ստեփանյան Գ. 1973, Կենսագրական բառարան (հայ մշակույթի գործիչներ) երեք հատորով, հ. Ա, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 384 էջ [Stepanyan G. 1973, Biographical Dictionary (Armenian Cultural Figures) in Three Volumes, V. 1. Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 384 p. (in Armenian)]:

Սուքիասյան Ա., Գալստյան Ս. 1975, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 634 էջ [Sukiasyan A., Galstyan S. 1975, Phraseological Dictionary of the Armenian Language. Yerevan, YSU Publishing House, 634 p. (in Armenian)]:

Арнольд С. 1973, Стилистика современного английского языка. Ленинград, изд. «Просвещение», 304 с. [Arnold S. 1973, Modern English Stylistics. Leningrad, «Prosveshhenie» Publishing House, 304 p. (in Russian)]:

Ефимов А. 1961, Стилистика художественной речи. Москва, изд. Московского университета, 519 с. [Efimov A. 1961, Stylistics of Artistic Speech. Moscow, Moscow University Publishing House, 519 p. (in Russian)]:

Литературная энциклопедия. 1925, Словарь литературных терминов в двух томах, т. второй. Москва-Ленинград, изд. Л. Д. Френкель, 1198 с. [Literary Encyclopedia. 1925, Dictionary of Literary Terms in two volumes, V. 2. Moscow–Leningrad, Publishing House of L. D. Frenkel, 1198 p. (in Russian)]:

Миллер Е. 1990, Природа лексической и фразеологической антонимии. Саратов, изд. Саратовского университета, 224 с. [Miller E. 1990, The Nature of Lexical and Phraseological Antonymy. Saratov, Saratov University Publishing House, 224 p. (in Russian)]:

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА САТИРЫ
В ПРОЗЕ ЕРВАНДА ТОЛАЯНА

КАРИНЕ АРАКЕЛЯН

Резюме

Ключевые слова: Ерванд Толяян, сатира, язык, речь, стиль, средство изображения, лексические слои.

Западноармянские писатели-сатирики заняли свою достойную нишу в армянской литературе, сыграв неоспоримую роль в ее развитии. Однако несмотря на свои заслуги, многие из них практически неизвестны армянскому читателю и несправедливо забыты. Одним из них является Ерванд Толяян (1883–1937), писатель, редактор и актёр, снискавший известность в армянской культурной жизни Константинополя в начале XX века. В 1910 году вышло в свет его главное произведение – сатирический роман «По следам идеала», в котором с ярким сатирическим подтекстом представлены жизнь и обычаи армян Константинополя, в частности городского квартала Беры.

Сатирический роман Толяяна, а также его малая проза, помимо прочих достоинств, отличаются прекрасным и образным языком, чему в значительной степени способствует обилие образных лингвистических средств, их правильное и уместное использование. Метафоры, сравнения, контрасты и т. д., обогащая лингвостилистическую канву произведения различными нюансами, придают повествованию аллегорический смысл и сатирический характер. Выделяясь в вербальном контексте, эти лексические единицы способствуют более глубокому восприятию описываемого объекта или явления, его определенных свойств и комического характера. Заслуживают внимания также паузы и знаки препинания, усиливающие подтекст и придающие произведению неповторимую образность.

Карине Аракелян – к. филол. н., научный сотрудник отдела современного армянского языка Института языка им. Гр. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: современный армянский язык, лексикография, история языка, стилистика. Автор 3 монографий и более 50 статей.

ORCID: 0009-0001-2073-7021. karine.arakelyan.2016@mail.ru

LINGUAL AND STYLISTIC MEANS OF SATIRE
IN ERVAND TOLAYAN'S PROSE

KARINE ARAKELYAN

Summary

Keywords: Yervand Tolayan, satire, language, speech, style, means of imagery, lexical layers.

The Western Armenian satirical writers have occupied a worthy niche in Armenian literature playing an undeniable role in its development. However, many of them, despite their merits, remain almost unknown to the Armenian reader and unjustly forgotten. One of them is Yervand Tolayan (1883–1937), a writer, editor and actor, who gained fame in the Armenian cultural life of Constantinople at the beginning of the 20th century. In 1910, his main work, the satirical novel "In the Footsteps of the Ideal" was published; the novel presented the life and customs of the Armenians of Constantinople, particularly of the district Bera, in a bright satirical subtext.

Tolayan's satirical novel, as well as his short prose works, in addition to other merits, stand out for their beautiful and figurative language, which is greatly facilitated by the abundance of figurative linguistic means and their correct and appropriate use. Metaphors, comparisons, contrasts, etc. enriching the lingual and stylistic outline of the work with various nuances, gave the narrative an allegorical meaning, and a satirical character. Words belonging to various layers of the vocabulary, including foreign words, have great satirical potential. Standing out in the verbal environment, these lexical units contribute to a deeper understanding of the object or phenomenon being described, its certain properties, as well as its comic nature. Pauses and punctuation marks also deserve attention, reinforcing the subtext and lending the work a unique imagery.

Karine Arakelyan – PhD in Philology, Researcher at the Department of Modern Armenian Language of the Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA. Scientific interests: Modern Armenian, lexicography, language history, stylistics. Author of 3 monographs and more than 50 scientific articles.

ORCID: 0009-0001-2073-7021. karine.arakelyan.2016@mail.ru

ՈՒԹՁԱՅՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐ

ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

(Արմաշական ավանդույթի օրինակով)*

ՄՀԵՐ ՆԱՎՈՅԱՆ, ՆԱՆԵ ՄԻՍԱԿՅԱՆ

*Քանայի բառեր՝ Ութձայն, ձայնեղանակ, ձայնակարգ, գործառույթային աս-
տիճաններ, մեղեդիական բնորոշ դարձվածք, երաժշտական լեզվաոճ, շարա-
կան, համեմատական վերլուծություն, հեղափոխության մեթոդաբանություն:*

Ամփոփում

Հայ հոգևոր երգարվեստի ուսումնասիրության առաջնային ու կարևորագույն խնդիրներից է Ութձայն համակարգի համալիր հետազոտությունը, իմա՝ շարա-
կանների ձայնեղանակային կառույցների, դրանց ձայնակարգերի, գործառույթա-
յին աստիճանների, մեղեդիական բնորոշ դարձվածքների և ինտոնացիոն զար-
գացման առանձնահատկությունների մանրամասն վերլուծությունը: Ուսումնասի-
րությունը համակողմանի դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ է խնդիրը դի-
տարկել հայ հոգևոր երաժշտության երգվածքներից յուրաքանչյուրում՝ հետագա-
յում իրականացնելով դրանց համեմատական քննությունը: Ձայնեղանակների ու-
սումնասիրության ոլորտում այսօրինակ ծավալուն աշխատանքները կարող են
էական նշանակություն ունենալ խազագիտության բնագավառի աշխատանքնե-
րում՝ բացելով նոր մոտեցումների և մեթոդների կիրառման լայն հնարավորություն-
ներ: Սույն հետազոտությունը նպատակ ունի մշակել հայ հոգևոր երգարվեստում
Ութձայն համակարգի ձայնեղանակների քննության մեթոդաբանական մոտեցում՝
հիմք ընդունելով հայ երաժշտագիտության մեջ ձևավորված ավանդույթը:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում նաև մեղեդիական դարձվածք-
ների ուսումնասիրությանը՝ որպես ձայնեղանակի ինտոնացիոն բնութագրի հիմ-
նական ցուցիչների: Դրանք դիտարկվում են ըստ գործառույթի (սկսող, հանգչող,
հարաբերական ավարտի, վերջավորող և վերջին վերջավորող դարձվածքներ),
ինչպես նաև ըստ երաժշտական լեզվաոճի՝ վանկային, ներվանկային, զարդուլ-
րուն և խառը:

Մշակված մոտեցումը հնարավորություն կտա համակարգված վերլուծել մեղե-
դիական նյութը, բացահայտել ձայնեղանակների ինտոնացիոն օրինաչափույթ-
յունները և համեմատական քննության միջոցով տարբեր երգչական ավանդույթ-
ներում տարբերակել ընդհանուր ու տեղային հատկանիշները:

* Ներկայացվել է 18. V. 2026 թ., գրախոսվել է 22. V. 2026 թ., ընդունվել է
տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին
համապատասխան:

Նախաբան

Հայ միջնադարյան երաժշտության տեսական համակարգերի ուսումնասիրությունը հայ երաժշտագիտության կարևորագույն ուղղություններից մեկն է: Այս համատեքստում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում հայոց Ութնայնի համակարգի քննությունը, որը տարբեր ժամանակաշրջաններում մշտապես գտնվել է հայ երաժիշտ-տեսաբանների գիտական ուսումնասիրությունների կենտրոնում: Նոր ժամանակներում հայ երաժշտական միջնադարագիտության պատմության մեջ նշանակալի տեղ է զբաղեցնում երաժիշտ-տեսաբան Գրիգոր Գապասաքալյանի գործունեությունը, որն իր երաժշտագիտական ժառանգության մեջ անդրադարձել է հայոց Ութնայնի խնդիրներին, ինչպես նաև տաղաչափության ու խազաբանության բնագավառներին առնչվող բազմաթիվ հարցերի¹:

Ութնայնի տեսական դրույթների քննությանն իրենց աշխատություններում անդրադարձել են XIX դարի երաժիշտ-տեսաբաններ Եղիա Տնտեսյանը², Նիկողայոս Թաշճյանը³ և Արշակ Բրուտյանը⁴՝ դիտարկելով ձայնեղանակների կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Հայ երաժշտական միջնադարագիտության զարգացման պատմության մեջ առանձնահատուկ դերակատարություն ունի Կոմիտասը, որը, հիմնվելով նախորդ գիտական ձեռքբերումների վրա, ձևակերպել է Ութնայնի ուսումնասիրության սեփական մեթոդաբանական մոտեցումները: Իր աշխատություններում Կոմիտասը կիրառել է ձայնեղանակների բնութագրման նոր սկզբունքներ՝ ներկայացնելով դիտարկումներ՝ ուղղված ձայնեղանակային համակարգի տեսական ձևակերպմանը և մեկնաբանության հստակեցմանը⁵: Ութնայնի համակարգին հետազայում անդրադարձել են նաև երաժշտագետներ Ք. Կուշնարյանը⁶, Ռ. Աթայանը⁷, Ն. Թահմիզյանը⁸, Ա. Քերովյանը⁹, Ա. Արևշատյանը¹⁰ և Բաղդասարյանը¹¹,

¹ Գ ա պ ա ս ա ք ա լ յ ա ն. 1803: Գրիգոր Գապասաքալյանի աշխատությունները եղել են Կոմիտասի գիտական հետաքրքրությունների առանցքում, ինչի մասին վկայում են նրա խազաբանական ուսումնասիրություններում և գրառումներում առկա հղումները և զուգահեռ դիտարկումները (տե՛ս Կ ո մ ի տ ա ս Վ ա ռ դ ա պ ե տ. 2007թ., 393–346, 394–396, Ա ռ և շ ա տ յ ա ն. 2013ա, 82–95): Գ. Գապասաքալյանի ժառանգությունն ուսումնասիրել են Ռ. Աթայանը, Ն. Թահմիզյանը, Ա. Արևշատյանը (տե՛ս Ա թ ա յ ա ն. 1960, Թ ա հ մ ի զ յ ա ն. 1973, Ա ռ և շ ա տ յ ա ն. 2013ա):

² Տ ն տ ե ս ե ա ն. 1933ա, Տ ն տ ե ս ե ա ն. 1933բ: Տնտեսյանի երաժշտագիտական ժառանգությունն ուսումնասիրել է Ռ. Աթայանը (տե՛ս Ա թ ա յ ա ն. 1959, 126–135), Հ. Ութունյանը (տե՛ս Ս տ ի ճ յ ա ն. 2017):

³ Թ ա շ ճ ե ա ն. 1874:

⁴ Բ ռ տ ե ա ն ց. 1890:

⁵ Կոմիտաս Վարդապետ. 2005ա, Komitas Wardapet Keworkian. 2007. Կոմիտասի ձևակերպած մեթոդաբանական սկզբունքներին բազմիցս անդրադարձել է Գ. Ամիրադյանը, որն իր հոդվածներում բացահայտել է դրանց տեսական հիմքերը (տե՛ս Ա մ ի ռ ա դ յ ա ն. 2016թ., A m i r a g h j a n. 2020):

⁶ К у ш н а р е в. 1958.

⁷ Ա թ ա յ ա ն. 1950, 35–58, Ա թ ա յ ա ն. 1959:

⁸ Тагмизян. 1977, 160–186.

⁹ К е р о в я н. 2003.

¹⁰ Ա ռ և շ ա տ յ ա ն. 2013թ:

¹¹ Բ ա դ դ ա ս ա ռ յ ա ն. 2010, 13:

Մ. Նավոյանը¹², որոնք իրենց աշխատություններում քննության են առել ծայնեղանակների տեսությանն առնչվող տարբեր հիմնահարցեր:

Մեր առաջադրած խնդրի դիտանկյունից կարևոր ու նշանակալի գիտական դրույթներ են ձևակերպված երաժշտագետ Լ. Հակոբյանի ուսումնասիրություններում¹³: Համաձայն հեղինակի դիտարկումների՝ խազագիտության (և ընդհանրապես՝ հայ միջնադարյան երաժշտության տեսության) առջև դեռևս ծառացած է հիմնարար մի խնդիր՝ հայ հոգևոր մեղեդիների ծայնեղանակային ամբողջական համակարգի հնարավորինս ճշգրիտ վերականգնումը: Այդ նպատակով, ինչպես նշում է Հակոբյանը, անհրաժեշտ է նախ հնարավորինս զտել հետագա դարերի ընթացքում կուտակված շերտավորումները, որոնք տարբեր չափով արտացոլվել են XIX դարի ծայնագրություններում, ապա՝ ուսումնասիրել Ութնամյա համակարգի ինտոնացիոն շտեմարանը, պարզաբանել առանձին մեղեդիական բանաձևերի գործառույթներն ու դրանց փոխկապակցման ձևերը¹⁴: Մենք համամիտ ենք այս մոտեցմանը և, կարծում ենք, որ հենց այսպիսի մեթոդաբանական սկզբունքների հիման վրա իրականացվող ուսումնասիրությունը կարող է հանգեցնել հայ միջնադարյան երաժշտության ծայնեղանակային համակարգի վերաբերյալ առավել հիմնավորված և գիտականորեն փաստարկված արդյունքների:

Վերջին շրջանում Ութնամյա համալիր քննության հարցը առանձնապես կարևորված հանգույց է դարձել երաժշտագետներ Գ. Ամիրադյանի¹⁵, Լ. Հարությունյանի¹⁶, Ն. Միսակյանի¹⁷, Ա. Մարտիրոսյանի¹⁸, ինչպես նաև Լ. Մարտիրոսյանի¹⁹ աշխատություններում, որոնք ձևավորվել են գիտական մոտեցման ընդհա-

¹² Ն ա վ ոյ ա ն. 2023, 85–268: «Հայ հիմներգության ձևավորումը. քննական տեսություն» աշխատության երկրորդ գլուխը նվիրված է Ութնամյաին: Հեղինակն այն դիտարկում է որպես հայ հոգևոր երաժշտության ձևավորման հիմնարար համակարգ՝ ներկայացնելով դրա տեսական հիմքերը, պատմական զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև հայ և արևմտյան երաժշտագիտության մեջ ձևավորված մոտեցումները:

¹³ А ко п я н. 1985, Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1986:

¹⁴ А ко п я н. 1985, 189–190.

¹⁵ Ա մ ի ր ա դ յ ա ն. 2012, Ա մ ի ր ա դ յ ա ն. 2016ա:

¹⁶ Հ ա ռ ու թ յ ու ն յ ա ն. 2018:

¹⁷ Հայ հոգևոր երգարվեստի Արմաշական ավանդույթում Ութնամյաի դրսևորման որոշ առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Մ ի ս ա կ յ ա ն. 2017, Մ ի ս ա կ յ ա ն. 2020: Արմաշական ավանդույթը ձևավորվել է որպես Պոլսական երգվածքի ինքնուրույն ճյուղ (հմմտ. Տ ն տ ե ս ա ն. 1934): Դրա ուսումնասիրման համար կարևոր աղբյուր են հանդիսանում պոլսահայ ծայնագրագետ, խմբավար և մանկավարժ Համբարձում Չերչյանի գրառած երաժշտաժխական ժողովածուները, որոնց թվում է նաև «Շարական»-ը: «Շարական»-ի՝ Հակոբոս Այվազյանի արտագրությամբ օրինակը պահպանվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (այսուհետև՝ ԳԱԹ): Հ. Չերչյանի գործունեությունը և Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական ավանդույթներն ուսումնասիրել է երաժշտագետ Ա. Մուշեղյանը. տե՛ս Մ ու շ ե ղ ե ա ն. 1998, Մ ու շ ե ղ յ ա ն. 2005:

¹⁸ Մ ա ռ տ ի ռ ո ս յ ա ն. 2021:

¹⁹ Մ ա ռ տ ի ռ ո ս յ ա ն. 2005:

նուր տրամաբանությամբ և նվիրված են հայ հոգևոր երգարվեստի տարբեր երգվածքների տեսական առանձնահատկությունների բացահայտմանը՝ ընդգրկելով համեմատական քննության բաղադրիչը²⁰:

Այսպիսով՝ նկատի ունենալով վերոնշյալ գիտական դրույթները՝ հողվածում առավել համակարգային մոտեցման և անհրաժեշտ լրամշակման միջոցով առաջադրվում է ձայնեղանակի հետազոտության մեթոդաբանական սկզբունքների մի համալիր, որի կիրառումը հոգևոր երգարվեստում, մասնավորաբար՝ Ութնայն համակարգի ուսումնասիրության ընթացքում թույլ կտա հնարավորինս հստակ հիմքեր սահմանել՝ համեմատելու տարբեր ձայնեղանակներ, երաժշտական կառուցվածքներ և ռիթմահնչողություն առանձնահատկություններ: Այլ խոսքով՝ այն հնարավորություն կտա առավել մանրամասն կերպով վերլուծել *ձայնեղանակ* հասկացության բաղադրիչները որպես մեկ ամբողջություն՝ ապահովելով հետազոտության առավել բարձր աստիճանի ճշգրտություն և եզրակացությունների գիտական հիմնավորվածություն:

Ձայնեղանակային բնութագրեր և բաղկացուցիչներ

Հայ մասնագիտացված մոնոդիկ երգարվեստում ձայնեղանակը սահմանվում է որպես կայուն և հարաբերականորեն կայուն տարրերով բնութագրվող մեղեդիական բանաձև, որին հատուկ են որոշակի հնչյունաշարով ձայնակարգային հիմք, մեղեդիական բնորոշ դարձվածքներ, ինտոնացիոն թռիչքներ, ձայնածավալ և այլ հատկանիշներ²¹: Դրանցից առաջնային նշանակություն ունեն ձայնակարգային հիմքն ու մեղեդիական կայուն դարձվածքները:

Ձայնեղանակի ձայնակարգը բնութագրվում է որոշակի հնչյունաշարով, ձայնակարգի գործառնության աստիճաններով (գերակա՝ դիմող և վերջավորող,

²⁰ Ուսումնասիրությունների համար հիմք են հանդիսացել Էջմիածնական, Նոր Զուղայի (կամ Հնդկահայոց), Վենետիկի (կամ Մխիթարյան), Երուսաղեմի երգվածքները և Արմաշական ավանդույթը ներկայացնող երգասացությունները:

²¹ «Ձայնեղանակի հիմնարար կոմպոզիցիոն հատկանիշներից մեկը նրա ձայնակարգն է: Այստեղից էլ ծագում է «տվյալ ձայնեղանակի ձայնակարգ» արտահայտությունը: Ձայնակարգը, որպես ձայնեղանակի բնութագրիչ, պետք է համապատասխանի որոշակի պահանջների թե՛ ուղղվածության, թե՛ կառուցվածքի առումով. վերջինս, յուրաքանչյուր ձայնակարգի դեպքում որոշարկվում է համակարգում օժանդակ հենակետի առկայությամբ կամ բացակայությամբ, իսկ եթե դա առկա է՝ ապա այն ինտերվալի մեծությամբ, որը գոյանում է այդ օժանդակ հենակետի և ձայնակարգի տոնիկայի միջև» (К у н а р е в. 1958, 39–40): «Յուրաքանչյուր ձայնեղանակ բնորոշվում էր իր առանձնահատուկ ձայնակարգային կառուցվածքով, ձայնակարգի հենակետային աստիճանների հերթագայությամբ, ինտոնացիայի ծավալման բնույթով և մեղեդային բնորոշ դարձվածքների առկայությամբ» (Г о д а к я н. 2006 թ, 325): «Ձայնեղանակ» և «ձայնակարգ» (լադ) եզրերի բնութագրումների մասին տե՛ս նաև Т а г м и з я н. 1977, 179; Ա թ ա յ ա ն. 1950, 35–38, Ա թ ա յ ա ն. 1959, 159–165, Х у д а б а ш я н. 1977, 17–22; Г о д а к я н. 2006a; Ն ա վ ո յ ա ն. 2001, 117–119, Բ ա դ ղ ա ս ա ռ յ ա ն. 2010, 13:

ապա՝ սկզբնավորող, հանգչող, գործածվող, «խաղացող», հարաբերական ավարտի, վերջին վերջավորող ձայներ), ձայնակարգային թեքությունը պայմանավորող տոնիկական օղակով (դիմող և վերջավորող ձայներով շրջագծվող ձայնակարգային միջակայքը):

Մեղեդիական բաղադրիչն արտահայտում է տվյալ ձայնեղանակին բնորոշ ինտոնացիոն կազմը՝ արտահայտված որոշակի կայունություն ունեցող երաժշտական կաղապար-դարձվածքներով (բնորոշ դարձվածք): Դրանք հանդես են գալիս որպես մեղեդիական կայուն կորիզներ կամ հանգույցներ՝ սահմանելով ըստ ձայնեղանակի ծավալվող մեղեդիական գծի ռիթմաինտոնացիոն բառապաշարը: Ձայնեղանակի մեղեդիական բնորոշ դարձվածքների մյուս կարևոր առանձնահատկությունը ձևակառուցողական գործառույթն է: Այդ հանգույցները կանխորոշում են ձայնեղանակային հիմքով ծավալվող մոնոդիայի սկսող, միջանկյալ և ավարտող փուլերի ռիթմաինտոնացիոն նկարագիրը:

Այսպիսով՝ ձայնեղանակի այս երկու բաղադրատարրերի՝ ձայնակարգի և մեղեդիական կաղապար-դարձվածքների փոխազդեցությամբ ձևավորվում են որոշակի ձայնեղանակային հիմքով ստեղծագործության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև մեղեդու կազմավորման ու ծավալման օրինաչափությունները:

Ձայնեղանակի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է իրականացնել հնչյունաշարի և գործառութային աստիճանների հստակեցմամբ: Քանի որ ձայնեղանակների ձայնակարգերը կենտրոնաձիգ կառուցվածք ունեն, հնչյունաշարի ձայնածավալն ընդգրկում է ինչպես վերջավորող ձայնից վերև տարածվող տիրույթը, այնպես էլ հիպո ոլորտը՝ վերջավորող ձայնին ձգտող ու դրանից ներքև գտնվող տիրույթը: Գերակա գործառութային աստիճանների հստակեցումը ենթադրում է, առաջին հերթին, ձայնակարգի հիմնական հենակետերի, ապա նաև այլ գործառույթներ իրացնող աստիճանների որոշարկում:

Հայ երաժշտագիտության մեջ ընդունված տերմինաբանության համաձայն՝ գործառութային աստիճաններն ունեն համապատասխան անվանումներ և բնութագրումներ: Այդուհանդերձ, տվյալ հասկացությունների կիրառության և իմաստային սահմանումների շրջանակում նպատակահարմար ենք համարում առաջարկել որոշակի հստակեցումներ:

– *Դիմող ձայն*²²՝ ձայնակարգի օժանդակ հենակետը կամ տիրապետող հնչյունը, որը մեղեդու ծավալման հիմնական առանցքն է (*repercussio*)²³:

²² Այլ կերպ՝ ձայնեղանակի երկրորդ գլխավոր հնչյունը, որն ամենից հաճախ հանդիպող ձայնաստիճանն է. տե՛ս Բ ր տ ե ա ն ց. 1890, 22, Ա թ ա յ ա ն. 1959, 161, Тагмизян. 1977, 179; Худашян. 1977, 21; Ա ր և շ ա տ յ ա ն. 2013թ, 30:

²³ Музыкальная энциклопедия. 1978, 600.

- Վերջավորող ծայն²⁴, ծայնակարգի գլխավոր աստիճանը, շարականը եզրափակող տան վերջին հնչյունը (*finalis*)²⁵,
- Հարաբերական ավարտի ծայն²⁶, շարականի վերջին տանը նախորդող տների ավարտին հանդես եկող գործառութային աստիճանը կամ օժանդակ հենակետի լադային այլընտրանքը: Այն կարող է համընկնել կամ չհամընկնել վերջավորող ծայնին:
- Վերջին վերջավորող ծայն²⁷, ծայնեղանակի ավարտական դրվագում ծայնակարգային զարտուղությամբ (մոդուլյացիա) ձևավորվող տիրույթի գլխավոր հենակետը կամ որ նույնն է՝ վերջավորող ծայնից հետո ծայնակարգային զարտուղությամբ ծավալվող լրացուցիչ մեղեդիական դարձվածքի եզրափակող հնչյունը:
- Հանգչող ծայն²⁸, ծայնեղանակային հիմքով ծավալվող մեղեդու միջանկյալ դրվագներում հանդես եկող ծայնակարգային աստիճան, որը երաժշտաբանաստեղծական հյուսվածքում ապահովում է կառուցվածաբանական միավորներն ընդմիջարկող ժամանակավոր դադար, հատած (ցեզուրա)²⁹: Երբեմն եվրոպական ընկալմամբ համադրելի է համարվում «կիսակադանսի հնչյուն» հասկացությանը:
- Գործածվող ծայն³⁰, բնույթի (դիատոնիկ) հնչյունաշարի ավտերացված աստիճանը:

²⁴ Վերջավորող ծայն է համարվում ամբողջ շարականը եզրափակող տան ավարտին հանդես եկող հնչյունը. տե՛ս Բ ր տ ե ա ն ց. 1890, 23, Ա թ ա յ ա ն. 1950, 41, Ա թ ա յ ա ն. 1959, 161, Тагмизян. 1977, 179: Ա. Արևշատյանը վերջավորող ծայն է համարում «շարականների տների ավարտական հնչյունը». տե՛ս Ա ր և շ ա տ յ ա ն. 2013թ, 29: Ռ. Աթայանի և Ն. Թահմիզյանի ձևակերպմամբ՝ վերջին վերջավորող ծայնը շարականի ավարտին՝ վերջավորող ծայնից հետո, լրացուցիչ մեղեդիական ընթացքով հանդես եկող ծայնն է. Ա թ ա յ ա ն. 1959, 163, Тагмизян. 1977, 179: Ըստ Թահմիզյանի՝ վերջին վերջավորող ծայնը մեծ մասամբ համընկնում է վերջավորող ծայնի հետ: Նույն տեսակետն ունի նաև Աթայանը. տե՛ս Ա թ ա յ ա ն. 1950, 44: Ըստ Կոմիտասի՝ վերջին վերջավորող ծայնով (*letzte Schluss-Ton*) «աարտում է ամբողջ մեղեդին՝ որոշակի հնչյունային շարժման շնորհիվ հանգելով ընդհանրացնող աարտի» (Komitas Wardapet Keworkian. 2007, 9):

²⁵ Музыкальная энциклопедия. 1981, 819.

²⁶ Եզրի ձևակերպումը՝ Մ. Նավոյանի: Առաջին անգամ որպես գործառութային աստիճան («Հարաբերական ավարտի հնչյուն» կիրառությամբ) շրջանառվել է հետևյալ աշխատության մեջ՝ Ա մ ի ր ա ղ յ ա ն. 2012, 10: Կոմիտասը որպես առանձին գործառութային աստիճան նշում է շարականի յուրաքանչյուր տան ավարտին հանդես եկող վերջին հնչյունը՝ այն անվանելով «առաջին վերջավորող ծայն» (*erste Schluss-Ton*): Տե՛ս Komitas Wardapet Keworkian. 2007, 9, նաև՝ Ա մ ի ր ա ղ յ ա ն. 2021, 165–166:

²⁷ Ա թ ա յ ա ն. 1959, 161, Тагмизян. 1977, 179.

²⁸ Բ ր տ ե ա ն ց. 1890, 23, Ա թ ա յ ա ն. 1959, 44, Ա թ ա յ ա ն. 1959, 161, 163, Тагмизян. 1977, 179; Ա ր և շ ա տ յ ա ն. 2013թ, 30:

²⁹ Բանաստեղծական տեքստում հատածի և նրա տեսակների մասին տե՛ս Ա ր ե ղ յ ա ն. 1971. 134–138, նաև՝ Музыкальная энциклопедия. 1982, 111.

³⁰ Ա թ ա յ ա ն. 1950, 44–46, Тагмизян. 1977, 179.

Բացի վերոնշյալ ձայնաստիճաններից՝ անհրաժեշտ է դիտարկել նաև Կոմիտասի առաջադրած *սկսող (Führertöne)*³¹ կամ *սկզբնավորող ձայնի* (աստիճանի) գործառույթը, որը, կարևոր նշանակություն ունի հատկապես սկսող մեղեդիական դարձվածքների կազմավորման գործում:

Հոդվածում ձայնեղանակների ձայնակարգերի հնչյունաշարերը պատկերող նոտային օրինակներում հիշյալ գործառույթային աստիճանները նշելու համար կիրառել ենք հետևյալ համառոտագրությունները՝

Դ – դիմող ձայն

Վ – վերջավորող ձայն

ՀԱ – հարաբերական ավարտի ձայն

Հ – հանգչող ձայն

ՎՎ – վերջին վերջավորող ձայն

Գ – գործածվող ձայն

Ս – սկսող ձայն

Կիրառված պայմանական նշաններն են՝

1. Ձայնեղանակի ձայնակարգի հնչյունաշարն արտացոլված է քառորդ նոտաներով՝ առանց շտիլերի:

2. Վերջավորող ձայնը նշված է ամբողջ նոտայով՝ երկու կողմից առնված մեկական գծերի մեջ:

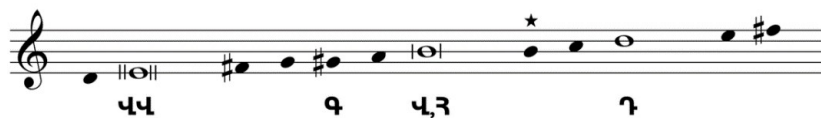
3. Դիմող ձայնը նշված է ամբողջ նոտայով:

4. Վերջին վերջավորող ձայնը գրված է ամբողջ նոտայով՝ երկու կողմից առնված երկգծերի մեջ:

5. Նոտայի վերևում դրված աստղանիշով նշված են հնչյունաշարի բարձր աստիճանները:

6. Նոտայի ձախ կողմում դրված թեք գծիկով³² հնչյունաշարի ցածր աստիճանները:

Նոտային օրինակ 1

ԱԿ ձայնեղանակի ձայնակարգի հնչյունաշարը
Արմաշական ավանդույթի շարականներում³³

Արմաշական ձայնագրություններում ԱԿ ձայնեղանակի ձայնակարգը ներկայանում է տերցիային հիմքով հիպոիոնական-փոյուզիական դեկախորդով:

³¹ Komitas Wardapet Keworkian. 2007, 8: Կոմիտասից հետո առաջին անգամ սկզբնավորող ձայնի գործառույթը դիտարկվել է Գ. Ամիրադյանի աշխատության մեջ. տե՛ս Ա մ ի ր ա ղ յ ա ն. 2012:

³² Թեք գծիկի կիրառության մասին տե՛ս К у ш н а р е в. 1958, 6; Та г м и з я н. 1977, 185; Բ ա ղ դ ա ս ա ռ յ ա ն. 2010, 31:

³³ Շարականները եվրոպական նոտագրության փոխադրելիս առաջնորդվել ենք «փուշ»-ը հավասար է «ռե»-ի սկզբունքով՝ համաձայն Պոլսական ավանդույթի:

Բնորոշ մեղեդիական դարձվածքներ

Ճայնեղանակի բնորոշ մեղեդիական դարձվածքը³⁴ ինտոնացիոն և ռիթմական որոշակի կայունություն ունեցող կառույց է, որը ձևավորվում է տվյալ ձայնեղանակի ձայնակարգի գերակա գործառությանին աստիճանների շուրջ՝ բանաստեղծական տողի տաղաչափական շեշտված վանկերի համադրմամբ: Մեղեդիական դարձվածքը մարմնավորում է ձայնեղանակին բնորոշ ինտոնացիոն կառույցների տիպաբանական կաղապարը և, հանդես գալով որպես մեղեդու կազմավորման որոշիչ գործոն, ապահովում է տվյալ ձայնեղանակում ծավալվող մեղեդիական շարադրանքի ներքին ամբողջականությունը՝ սկսող ինտոնացիոն մոտիվների ձևավորումից մինչև մեղեդիական ֆրազների զարգացում և եզրափակում:

Ճայնակարգային տրամաբանության առումով դրանք նպաստում են գերիշխող գործառությանին աստիճանների ինտոնացիոն հաստատմանը: Այլ խոսքով՝ կոմպոզիցիոն և ձայնակարգային փոխհարաբերության տեսանկյունից դրանք մեղեդու ներքին կազմակերպման հիմնատարրերից են, որ պայմանավորում են տվյալ ձայնեղանակի ծավալման օրինաչափությունը և ինքնատիպությունը:

Մեղեդիական բնորոշ դարձվածքների համակարգված և մանրամասն հետազոտությունն անհրաժեշտ նախապայման է ձայնեղանակների համալիր ուսումնասիրության համար: Մեղեդիական դարձվածքներն են նաև, որ ձևավորում են յուրաքանչյուր ձայնեղանակին պատկանող շարականի կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Դրանց վերլուծությունը թույլ է տալիս բացահայտել երաժշտական լեզվի բնութագրերը, վեր հանել ձայնեղանակի ծավալման սկզբունքները, նկարագրել նույն ձայնեղանակի տարբերակման հնարավորությունները այդ ձայնեղանակում ստեղծված տարբեր ստեղծագործությունների համեմատությամբ, զատորոշել միևնույն ձայնեղանակի հիմքով ստեղծված հիմներգական միավորների միջև եղած ընդհանրություններն ու տարբերությունները՝ պայմանավորված երաժշտական հյուսվածքի բարդության աստիճանով:

Անհրաժեշտ է առանձնացնել տվյալ ձայնեղանակին պատկանող շարականների *սկսող*, *հանգչող* և *վերջավորող* մեղեդիական դարձվածքները՝ կարևորելով

³⁴ Մեղեդիական դարձվածքների՝ ձայնեղանակում ունեցած կարևոր դերն ու գործառությանին նշանակությունը տեսականորեն հիմնավորվել և դիտարկվել է Կոմիտասի, Ք. Կուշնարյանի, Ռ. Աթայանի և Ն. Թահմիզյանի, Լ. Հակոբյանի աշխատություններում, որտեղ դրանք ներկայացվում են որպես ձայնեղանակի ներքին կազմակերպման և մեղեդիական ծավալման առանցքային բաղադրիչներ (տե՛ս Komitas Wardapet Keworkian. 2007, 13, 18, 23; К у ш а п е в. 1958, 39–40; Ա թ ա յ ա ն. 1959, 165–171, Тагмизян. 1977, 164; Հ ա կ о б я н. 1992, 63–64 և այլն): Ըստ Ք. Կուշնարյանի՝ առանձին ձայնեղանակային ինտոնացիոն դարձվածքները գործնականում համակցվում են տարբեր ռիթմիկ ֆիգուրների հետ, ինչի արդյունքում ձևավորվում են բազմաթիվ տիպական ռիթմաինտոնացիոն դարձվածքներ՝ «մորֆեմներ» (ձևույթներ): Դրանց մի մասը ասերգային, մյուս մասը՝ ծորուն-մեղեդային, իսկ երրորդը՝ պարային բնույթի երգերի բաղկացուցիչներ են (К у ш а п е в. 1958, 152): Ք. Կուշնարյանը մեղեդիական դարձվածքները կոչում է նաև «ձայնեղանակային ծագման ֆիգուր-մորֆեմներ» (տե՛ս К у ш а п е в. 1958, 130):

դրանց դերը ծայնեղանակի ծավալման, զարգացման և եզրափակման գործընթացներում, իսկ առկայության դեպքում դիտարկել նաև *հարաբերական ավարտի ու վերջին վերջավորող* դարձվածքները:

Մեղեդիական դարձվածքի սահմանների որոշարկում՝ ըստ տեղականության և մեղեդիական ոճի

Մեր դիտարկումների արդյունքում հնարավոր է սահմանել որոշ դրույթներ, որ առաջարկում ենք որպես ծայնեղանակի բնորոշ դարձվածքների ուսումնասիրման մեթոդաբանական գործիքներ կամ մեկնակետեր: Մեղեդիական բնորոշ դարձվածքների քննությունը նպատակահարմար է իրականացնել՝ հիմնվելով հետևյալ օրինաչափությունների վրա:

Ա. Դարձվածքների սահմանների որոշարկում՝ ըստ տեսակների և համապատասխան գործառնության:

Սկսող մեղեդիական դարձվածքները ձևավորվում են սկզբնավորող հնչյունից և եզրափակվում դիմող կամ հանգչող ձայնով ավարտվող մեղեդիական կառույցով:

Հանգչող մեղեդիական դարձվածքները հանգչող ձայնի մեղեդիական շրջագարդում են: Դրանք շրջագծվում են դիմող և/կամ հանգչող ձայների ձգողության տիրույթով, որն արտահայտվում է դեպի ձայնակարգային այդ աստիճանը ձգտող տոների միջակայքով: Լրացուցիչ որոշարկող գործոն է տաղաչափական միավորներով արտահայտվող տրամաբանությունը, համաձայն որի՝ հանգչող մեղեդիական դարձվածքը համընկնում է խոսքի կամ շարահյուսական շեշտին³⁵ և նախապատրաստում տողում երաժշտաբանաստեղծական կառուցվածքներն (անդամներն) ընդմիջարկող հատածը³⁶:

Հարաբերական ավարտի դարձվածքները հարաբերական ավարտի ձայնի մեղեդիական շրջագարդում են, սկզբնավորվում են դիմող կամ հանգչող ձայնից կամ դրանց հարող որևէ այլ ձայնաստիճանից՝ եզրափակվելով հարաբերական ավարտի ձայնով:

Վերջավորող մեղեդիական դարձվածքները վերջավորող ձայնի մեղեդիական շրջագարդում են, որպես կանոն, սկիզբ են առնում դիմող կամ վերջավորող ձայների ազդեցության գոտուց և ավարտվում վերջավորող ձայնով:

³⁵ Այլ կերպ նաև՝ տրամաբանական, հռետորական, ճարտասանական շեշտ: «Խոսքի շեշտը տաղաչափության համար, մանավանդ մեր տաղաչափության, մեծ կարևորություն ունի ...» (Ա Բ Ե Ղ Յ ա ն. 1971, 21, 22–24):

³⁶ «Առոգանության համապարփակ օրինաչափության համաձայն կազմի (կիսատողի) գլխավոր շեշտը համընկնում է նրա վերջին բառի, իսկ հայոց լեզվի դեպքում՝ նաև վերջին վանկի հետ, ընդ որում հայկական օրհներգերում առաջին կիսատողերի վերջին վանկերին համապատասխանում է ֆիքսված ցածր շեշտը: Բարձր և ցածր շեշտերի շուրջը համախմբվում են կայուն երաժշտական բանաձևերը, որոնք անցնում են մի երգից մյուսը և ընկած են հայկական միջնադարյան օրհներգերի հիմքում» (Գ ր ի Գ ո ր Յ ա ն, Հ ա կ ո Բ Յ ա ն. 1988, 142): Ըստ Լ. Հակոբյանի՝ «Խմբական շեշտերից առաջինը գտնվում է մոտավորապես տողի մեջտեղում և անմիջապես նախորդում է *երկրորդային* (տրոհության նշանով չընդգծված) իմաստա-շարահյուսական դադարին (ցեզուրային), իսկ երկրորդը համընկնում է տողի վերջին վանկի հետ: Այսպիսով, շարականների տողերը երկրորդային դադարի միջոցով բաժանվում են երկու ամփոփ չափահնչական մասերի՝ կիսատողերի» (Հ ա կ ո Բ Յ ա ն. 1986, 70):

Վերջին վերջավորող մեղեդիական դարձվածքները վերջավորող ծայնի երևակումից հետո ձևավորված մեղեդիական կադապարներ են, որոնք, ըստ էության, ունեն ծայնեղանակային զարտուղության նշանակություն: Գործնական կիրառության մեջ դրանք, հավանաբար, ունեցել են սահուն անցում ապահովելու գործառույթ տվյալ շարականի և դրանից հետո երգվող՝ մեկ այլ ծայնեղանակի պատկանող շարականի միջև:

Բ. Մեղեդիական դարձվածքների սահմանների որոշարկում՝ ըստ մեղեդիական ոճի.

Մեղեդիական ոճը կամ երաժշտական լեզվաոճը ձևավորվում է բանաստեղծական տեքստի և մեղեդիական կառուցվածքի սերտ փոխազդեցությամբ՝ արտահայտելով դրանց ներքին համադրության սկզբունքները³⁷: Մեղեդիական բնորոշ դարձվածքներն ուսումնասիրելիս կարևոր նախապայման է տարբերազատել դրանք և դրանցից յուրաքանչյուրը դիտարկել ըստ հայ հոգևոր երգարվեստի երաժշտական լեզվաոճերի (վանկային, ներվանկային, զարդոլորուն և խառը)³⁸:

Շարականների խազագիր վանկերի դասակարգումն ըստ ամանակի (տաղաչափական հասկացություն է՝ մեկ բանաստեղծական վանկի միջինացված տևողությունը) դիտարկում է Ե. Տնտեսյանը: Նա անդրադառնում է նաև բանաստեղծական վանկերի, երաժշտական տևողությունների և դրանց փոխհարաբերության սկզբունքներին³⁹: Եթե որոշակիորեն վերաիմաստավորենք առաջարկված մոտեցումը, ապա կարելի է կիրառել «երաժշտական վանկ»⁴⁰ հասկացությունը՝ մեղեդիական բնութագրերն արտահայտելու համար: Թեև հասկանալի է, որ Տնտեսյանի նկարագրած համակարգը և երաժշտական հյուսվածքի բնութագրումը վերաբերում են տարբեր կարգի իրողությունների, այդուհանդերձ, տվյալ հասկացությունը կարող է կիրառվել որպես մեթոդ՝ մոնոդիկ նյութի ինտոնացիոն և կառուցվածքային առանձնահատկությունների ուսումնասիրության մեջ⁴¹:

Երաժշտական վանկը կարևոր հասկացություն է երաժշտական լեզվաոճերը (մեղեդիական ոճերը) բնութագրելիս:

³⁷ Հայ հոգևոր երգարվեստի բանաստեղծական շերտը, դրանց վանկաչափական ու տաղաչափական առանձնահատկությունները բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել են բանասիրական և երաժշտագիտական աշխատություններում. տե՛ս Տ ն տ ե ս ե ա ն. 1933ա, 14–19, 60–61, Կ ո մ ի տ ա ս Վ ա ռ դ ա պ ե տ. 2005ա, 60, Ա բ ե ղ յ ա ն. 1971, 14, К у ш а п е в. 1958, 30; Ա թ ա յ ա ն. 1959, 11, Բ ա - հ ա թ ը յ ա ն. 1984, 95, Խ ու դ ա բ ա շ յ ա ն. 1997, 23–24, Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1986, Գ ը ի գ ո ը յ ա ն, Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1988, Ն ա վ ո յ ա ն. 2001, 101–109: Էջմիածնական և Նորջուղայական երգվածքները ներկայացնող նմուշների վանկաչափական վերլուծություն է կատարել Գ. Ամիրադյանը (տե՛ս Ա մ ի ը ա ղ յ ա ն. 2016ա, 267–272):

³⁸ Հմմտ. Т а г м и з я н. 1977, 242–286; Ա թ ա յ ա ն. 1982, 460–461, Բ ա ղ դ ա - ս ա ը յ ա ն. 2010, 47:

³⁹ Տ ն տ ե ս ե ա ն. 1933ա, 14–19, 60–61:

⁴⁰ Հմմտ. Թ ա հ մ ի զ յ ա ն. 1985, 135: Ն. Թահմիզյանը կիրառում է «երաժշտական վանկ» հասկացությունը՝ որպես մոնոդիկ մեղեդու կառուցվածքային և ռիթմական կազմակերպման միավոր: Նրա մեկնաբանությամբ՝ երաժշտական վանկը գրական վանկի երաժշտական համարժեքն է, որն ունի որոշակի չափական արժեք և կարող է ներառել մեկ կամ մի քանի հնչյուն:

⁴¹ Հմմտ. Տ ն տ ե ս ե ա ն. 1933ա, 14–19, Ա թ ա յ ա ն. 1982, 460–461, Т а г м и з - я н. 1977, 201:

Վանկային ոճը սահմանվում է որպես վանկի և հնչյունի կայուն հարաբերակցություն, որտեղ հնչյունի տևողությունը հավասար է բանաստեղծական վանկի տևողությանը:

Պայմանականորեն, եթե մեկ ամանակը (մեկ ամանակ՝ լատ. *mora*, հուն. *χρόνος* *πρωτος*)⁴² հավասարեցնենք մեկ քառորդի, ապա երաժշտական վանկը կլինի մեկ բանաստեղծական վանկի և մեկ քառորդ երաժշտական հնչյունի համադրություն: Այսինքն՝ ամանակը, որը հայերենի դեպքում որոշ բացառություններով հանդերձ նույնն է բոլոր վանկերի համար, եթե պայմանականորեն մեկ քառորդ է, ապա յուրաքանչյուր բանաստեղծական վանկի երաժշտական արտահայտությունը կհամապատասխանի նույն այդ տևողությամբ արտահայտված մեկ հնչյունի: Այդ դեպքում վանկային շարահյուսության պայմաններում մեկ երաժշտական վանկը, սովորաբար, մեկ քառորդ տևողությամբ մեկ վանկ-մեկ հնչյուն համակցություն է: Բացառություն են հատուկ շեշտվող վանկերը (օրինակ՝ կոչականի հանկաշեշտը) ու, հատկապես, մոնոդիայի վերջին վանկը, որ ունենում է առավել հարուստ եղանակավորում⁴³, թեև նույն՝ մեկ ամանակի շրջանակում:

Վանկային ոճին պատկանող երգային մեղեդիական բնորոշ դարձվածքների սահմանները որոշելիս առաջնորդվել ենք մեղեդիական կառուցվածքի տրամաբանությամբ (դարձվածք, մոտիվ):

Նուրային օրինակ 2

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց (IV–V դդ.)

«Անկանհմ առաջի Քո»

Կանոն հինգերորդ Կիւրակէի աղուիացից, Ողորմեա, ԴՁ (Ե)

Ձայնագրությունը՝ Համբարձում Չերչյանի⁴⁴

⁴² Հայ երաժշտության մեջ կիրառվող ամանակներն ու դրանց տեսակները ուսումնասիրել է Կոմիտասը. «Ձայնի տեղությունը կամ շնչառությունն է ամանակ» (Կոմիտաս Վարդապետ. 2005բ, 175–179, Կոմիտաս Վարդապետ. 2005գ, 381–399, Կոմիտաս Վարդապետ. 2007ա, 276–279, Komitas Vardapet. 2007, 158–159):

⁴³ Հմմտ. Թահմիզյան. 1985, 129:

⁴⁴ Չերչյան. Շարական (ձեռագիր, հայկական նոտագրությամբ). – ԳԱԹ, Հ. Այվազյանի ֆոնդ, № 7: Բերված նոտային օրինակներում ամբողջությամբ ներկայացվում են շարականների միայն առաջին տները՝ փոխադրված եվրոպական նոտագրության, մինչդեռ առանձին մեղեդիական դարձվածքների և ինտոնացիոն թռիչքների քննությունը հիմնված է շարականների բոլոր տների համակողմանի ուսումնասիրության վրա:

Սկսող դարձվածք

Հանգչող դարձվածք (ա)

Հանգչող դարձվածք (գ)

Հարաբերական ավարտի դարձվածք

Վերջավորող դարձվածք

Ներվանկային ոճի դեպքում երաժշտական վանկը բնութագրվում է բանաստեղծական մեկ վանկին համադրվող մեկից ավելի հնչյուններով՝ սովորաբար մինչև չորս կամ հինգ, որոնց տևողական հանրագումարը հավասար է բանաստեղծական վանկի տևողությանը: Այսինքն՝ երաժշտական բաղադրիչի կոտորակումը, միևնույն է, տեղի է ունենում բանաստեղծական վանկի տևողության տրոհմամբ՝ նրա շրջանակներում, այստեղից է ներվանկային եզրը: Եթե նույն մեկ քառորդ պայմանական տևողությամբ վանկային ամանակին համադրվել են երկու և ավելի հնչյուններ, ապա դրանց տևողության գումարը մեկ քառորդը չի կարող գերազանցել:

Նոտային օրինակ 3

Անանիա Շիրակացի (VII դ.)

«Որ եկիր ի փրկութիւն»

Հարության հարցնակարգեր, Հարց, Աձ (Ա)

Զարդուղորուն ոճը սահմանվում է մեկ վանկին համապատասխանող բազմահնչյուն ինտոնացիոն կառույցներից բաղկացած նկարագրով, որոնք բաժանվում են հնչյունների մեկից ավելի խմբավորումների: Ի տարբերություն վանկային և ներվանկային լեզվաոճերի՝ այդ խմբավորումների տևողական հանրագումարը կարող է երբեմն մի քանի անգամ գերազանցել բանաստեղծական վանկի պայմանական տևողությանը: Այլ խոսքով՝ այս դեպքում երաժշտական բաղադրիչը դառնում է առաջնորդող բանաստեղծական վանկի ու երաժշտական հնչյունի հարաբերակցության մեջ և, փաստորեն, մեկ ամանակը երգվելով կարող է ձգվել մի քանի երաժշտական խմբավորումների տևողական հանրագումարի չափով: Կան նաև այլ փոխակերպումներ:

Սրան կարելի է հավելել նաև այն, որ վանկային ու ներվանկային ոճերում վանկի կամ ամանակի միջին տևողական արժեքը եթե պայմանականորեն քառորդ նշանակենք՝ նկատի ունենալով այդ ոճերում հիմնականում կիրառվող դիթմական միավորի արժեքը, ապա զարդուրդուն լեզվաոճում միջին տևողական արժեքը կարող է փոքրանալ:

Նուրային օրինակ 4

Սահակ Ձորափորեցի (VII դ.)

«Որ նշանաւ ամենայաղթ»

Կանոն Վերացման Սրբոյն Խաչին Վեցերորդ աւուրն,

Օրհնութիւն և Համբարձի, F2 (2 փուն)

Որ նշանաւ ամենայաղթ Խաչին Վեցերորդ աւուրն,
 Օրհնութիւն և Համբարձի, F2 (2 փուն)

Վ, Հ, Դ, Ս, ՀԱ

Սկսող դարձվածք

Որ նշանաւ ամենայաղթ

Հանգչող դարձվածքներ

Վեցերորդ աւուրն, Խաչին Վեցերորդ աւուրն
 Վեցերորդ աւուրն

Հարաբերական ավարտի դարձվածք⁴⁵

Խառը մեղեդիական ոճը մեկից ավելի մեղեդիական ոճերի համադրությունն է շարականներում: Հայ միջնադարյան հոգևոր երգարվեստում քիչ չեն այնպիսի նմուշները, որ բարձր միջնադարի զարդարում երաժշտական մտածողության արտահայտություն են, սակայն դրանցում մեղեդիական գծի շարադրանքը իրենից ներկայացնում է վերը նկարագրված բոլոր կամ գրեթե բոլոր երաժշտալեզվական ոճերին հատուկ տարրերի օրգանական համաձուլվածք: Դա էլ անվանում ենք խառը երաժշտական լեզվաոճ:

Գ. Մեղեդու թռիչքային շարժումների վերլուծություն

Մեղեդիական դարձվածքների քննության կարևոր բաղադրիչներից է դրանցում հանդիպող ինտերվալային շարժումների, մասնավորապես՝ տերցիայից սկսած թռիչքների⁴⁶ դիտարկումը: Յուրաքանչյուր ծայնեղանակում որոշակի ինտերվալների գործառության դերակատարությունը և մեղեդու կառուցման ներքին տրամաբանությունը բացահայտելու նպատակով՝ ինտոնացիոն թռիչքներն անհրաժեշտ է վերլուծել ինչպես դարձվածքների ներսում, այնպես էլ դրանց սահմաններից դուրս՝ ընդհանուր շարադրանքի մակարդակում:

Թռիչքների ուսումնասիրությունը կատարվել է «Անկանիմ առաջի Քո» ԴՁ շարականի (տե՛ս նոտային երկրորդ օրինակը) բոլոր երեք տներում:

Նոտային օրինակ 5

1. Փոքր տերցիա վերընթաց թռիչք դեպի դիմող ձայնը,
2. Փոքր տերցիա վարընթաց թռիչք դիմող ձայնից,
3. Փոքր տերցիա վերընթաց թռիչք դիմող ձայնից,

⁴⁵ Հանդիպում է նաև մեղեդիական շարադրանքի միջանկյալ հատվածում:

⁴⁶ Մեղեդու ծավալման մեջ թռիչքների ունեցած կարևոր դերակատարության մասին տե՛ս Komitas Wardapet Keworkian. 2007, 11-13, 16-17, 21-23; նաև՝ Ա մ ի ր ա ղ յ ա ն. 2016ա, 46-268, 473-498, А м и р а г я н. 2020.

4. Դիմող ծայնը շրջագարդող վերընթաց և վարընթաց թռիչքներ մեծ տեր-
ցիա ինտերվալով,
5. Մաքուր կվարտա վարընթաց թռիչք դիմող ծայնից,
6. Մաքուր կվարտա վերընթաց թռիչք դեպի դիմող ծայնը,
7. Մաքուր կվարտա վերընթաց թռիչք հանգչող ծայնից:

*Դ. Մեղեդիական դարձվածքների դասակարգում ըստ կայունության աստի-
ճանի*

Ձայնեղանակի՝ որպես միջնադարյան երաժշտաբանաստեղծական մտածո-
ղության կարևորագույն տեսական համալիր-հասկացության հիմնական բնութա-
գրերից մեկը դրա կայունությունն է, որ նրան ստեղծագործական և կատարո-
ղական կադապարի նշանակություն է հաղորդում: Ուստի այդ հիմնական բնու-
թագրի դրսևորումը մեղեդիական մակարդակում բնորոշ դարձվածքների կայու-
նության աստիճանն է⁴⁷: Ուսումնասիրության ընթացքում մեղեդիական դարձ-
վածքների դասակարգումն իրականացվում է՝ առանձնացնելով դրանց կառուց-
վածքանական (մորֆոլոգիկ) և գործառնության կայունության աստիճանն ու
կիրառման քանակական ցուցանիշը: Թեև այս երկու չափանիշները հաճախ
փոխկապակցված են, այդուհանդերձ, դրանք սկզբունքորեն նույնական չեն և չեն
կարող հանդիսանալ որպես նույն երևույթի արտահայտություններ: Հետևաբար
մեղեդիական դարձվածքների բնութագրման ընթացքում անհրաժեշտ է դրանք
դիտարկել որպես տարբեր, բայց միաժամանակ նաև փոխլրացնող վերլուծական
գործիքներ:

Մորֆոլոգիական կայունությունը վերաբերում է մեղեդիական դարձվածքի
ռիթմաինտոնացիոն նկարագրին և ձայնեղանակի կառուցվածքում դրա ֆունկ-
ցիոնալությանը: Այսինքն՝ այն արտահայտվում է դարձվածքի հիմնական ինտո-
նացիոն կառուցվածքի (մեղեդիական մոտիվ, դարձվածք) պահպանմամբ և
տարբեր կիրառությունների ժամանակ դրա գործառնության դերի (սկսող, հանգ-
չող, վերջավորող) կայունությամբ: Այս իմաստով դարձվածքը կարող է լինել կա-
յուն նույնիսկ այն դեպքում, երբ հանդիպում է սահմանափակ քանակով: Այդպիսի
դարձվածքները կարող են դիտարկվել որպես կառուցվածքային մոդելներ, որոնք
արտահայտում են ձայնեղանակին բնորոշ կայուն, հնավանդ մեղեդիական բա-
ռապաշարը:

Քանակական ցուցանիշը վերաբերում է դարձվածքի կիրառման հաճախա-
կությանը, այսինքն՝ որքան հաճախ է այն հանդիպում նույն ձայնեղանակով
ստեղծված հիմներգական ողջ նյութի շրջանակում: Սակայն դարձվածքի առավել

⁴⁷ Ձայնեղանակի ձայնակարգային կայունության հարցերը, գոնե հիմնական
սկզբունքների մակարդակում, արտացոլված են Ռ. Աթայանի «Հայկական խա-
զային նոտագրությունը» աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակը ձայնեղանակի և
իր դարձվածքի (այստեղ՝ *դարձվածք* տիպի ձայնեղանակը, այլ ոչ՝ ձայնեղանակի
բնորոշ դարձվածքը) համեմատությամբ հստակեցնում է ձայնակարգի հնարավոր
փոխակերպումները: Դրանք դասակարգված են ըստ ձայնակարգային հնչյունա-
շարի և գործառնության աստիճանների տարբեր հարաբերակցության. տե՛ս
Աթայան. 1959, 159–173:

կիրառական լինելը կարող է դրա ինտոնացիոն կայունության ցուցանիշ չլինել: Այսինքն՝ ձայնեղանակի գործածության ընթացքում բնորոշ դարձվածքը կարող է հաճախ հանդես գալ, ինչը տվյալ ձայնեղանակի մեղեդիական բառապաշարում այդ դարձվածքի կայուն դերի մասին է վկայում, սակայն, այդքանով հանդերձ, իր կրկնվող օրինակներում դարձվածքի ինտոնացիոն նկարագիրը կարող է կրել որոշակի, էական կամ ոչ էական փոփոխություններ՝ չխաթարելով բնորոշ դարձվածքի ճանաչելիությունը:

Այս ցուցանիշներով տիպական մեղեդիական դարձվածքները կարող են դասակարգվել հետևյալ կերպ.

Հիմնական, կայուն դարձվածքներ. տարածված կիրառություն ունեցող, հաճախ հանդիպող և տվյալ ձայնեղանակի կառուցվածքում առանց էական փոփոխությունների կրկնվող դարձվածքներն են, որոնք ձևավորում են ավանդույթի հնավանդ, մեղեդիական կայուն բառապաշարը:

Կայուն, սակավ գործածությամբ դարձվածքներ. ունեն որոշակի գործառության կայունություն, սակայն հանդիպում են համեմատաբար սակավ: Ավանդույթի հնավանդ շերտերի ուսումնասիրության համար, հավելյալ գործոնների համադրմամբ, կարող են էական նշանակություն ունենալ:

Անկայուն, հազվադեպ հանդիպող դարձվածքները մեղեդիական այն կառույցներն են, որոնք հանդիպում են եզակի դեպքերում: Դրանք կարող են դիտվել թե՛ որպես հետսամուտ դիպվածային երևույթներ, թե՛ որպես հնավանդ երաժշտական բառապաշարի քայքայման հետևանքով առաջացած մնացուկներ: Յուրաքանչյուր դեպքում հստակեցումը հավելյալ հետազոտություններ է պահանջում:

Համեմատական քննություն

Ձայնեղանակների ձայնակարգային կառուցվածքի և մեղեդիական դարձվածքների համակողմանի քննությունից հետո առաջ է գալիս համեմատական վերլուծության անհրաժեշտությունը: Այս մոտեցումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հայ հոգևոր երաժշտության տարբեր երգվածքներում յուրաքանչյուր ձայնեղանակ կարող է տեղային առանձնահատուկ դրսևորումներ ունենալ: Ուստի ձայնեղանակային համակարգի լիարժեք բնութագիրը չի կարող սահմանափակվել միայն մեկ երգային ավանդույթի շրջանակում դիտարկված նյութով:

Ձայնեղանակային ուսումնասիրությունը տարբեր երգչական ավանդույթներում ունի գերագույն նպատակ, այն է՝ միջնադարյան ավանդույթի անխաթար պահպանված շերտերի վերհանումը: Առաջնորդվելով այն տրամաբանությամբ, որ միջնադարյան ավանդույթը պատմական բնական գործընթացների արդյունքում կրել է տեղային երաժշտաբանաստեղծական ավանդույթի ազդեցությունը և ավել կամ պակաս չափով արտացոլում է նաև այդ ազդեցությունների շերտը՝ կարող ենք համարել, որ միջնադարյան ավանդույթի երաժշտական նախնական տարրերն առավել ընդհանուր բնույթ պիտի կրեն տարբեր երգվածքների միջև, մինչդեռ հետագա շրջանի տեղային ազդեցությունները պիտի արտացոլվեն առավել մեծ փոփոխականությամբ և տարբերակվածությամբ: Այսու՝ համեմա-

տական վերլուծությունների արդյունքում տարբեր ավանդույթների միջև բացահայտված ընդհանրությունները դրանց ընդհանուր ակունքի՝ միջնադարյան ավանդույթի վկայություն ենք համարում, իսկ առանձին և փոփոխական երևույթները՝ առավել չափով տեղային, հետագա ազդեցության հետևանք:

Համեմատության համար որպես հիմնական սկզբնաղբյուր ընտրվել է Նիկողայոս Թաշճյանի ծայնագրած Շարակնոցը⁴⁸, քանի որ այն ներկայացնում է հայ հոգևոր երգարվեստի էջմիածնական մայր երգվածքը (կամ դրա հիմնական արտահայտություններից մեկը): Համեմատական վերլուծությունն իրականացվում է սահմանված վերոնշյալ բոլոր չափորոշիչների հիման վրա՝ ընդգրկելով ինչպես ծայնեղանակի ծայնակարգային կառուցվածքը, այնպես էլ մեղեդիական շարադրանքի հիմնարար տարրերը՝ լեզվաոճական դրսևորումները, բնորոշ դարձվածքները, ինտոնացիոն կառույցները, թռիչքները և այլն:

Հասկանալի է, որ սկզբունքը բացարձակ չէ, քանի որ միջնադարյան ավանդույթն ինքնին միատարր չէր, սակայն պատմականորեն վկայված բազում կանոնացումները և հոգևոր երգարվեստի միաձևության փորձերը (ունիֆիկացիա) իրենց դրոշմը պիտի թողած լինեին միջնադարյան ծայնեղանակային մտածողության վրա՝ դրան հնարավոր չափով կայունություն, նույնիսկ կաղապարվածություն հաղորդելու առումով: Մյուս կողմից՝ հասկանալի է նաև, որ տեղային ավանդույթները ևս կարող են կայուն տարրեր ունենալ, սակայն դրանց առկայությունը և առաջացրած տարբերակումները մյուս երգվածքների հետ համեմատելիս առաջին հերթին բացատրելի են որպես ուշ շրջանի միաձևության չբերված երաժշտական պրակտիկայի հետևանք:

Եզրակացություն

Հայ հոգևոր երգարվեստում ծայնեղանակը հանդես է գալիս որպես բազմաշերտ կառուցվածք ունեցող երաժշտական համակարգ՝ բաղկացած ծայնակարգի և մեղեդիական կաղապար-դարձվածքների բաղադրիչներից: Զայնեղանակի ծայնակարգային կառուցվածքի և գործառության ծայնաստիճանների վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս հստակեցնել յուրաքանչյուր ծայնեղանակի լադային հենքը, իսկ մեղեդիական դարձվածքների քննությունը՝ վերհանել տվյալ ծայնեղանակին բնորոշ ինտոնացիոն և ռիթմական ձևավորման սկզբունքները: Այս գլխավոր բաղադրատարրերի առանձին և փոխկապակցված ուսումնասիրության արդյունքում բացահայտվում են շարականների մեղեդիական կերտվածքի առանձնահատկությունները:

Միևնույն ժամանակ, տարբեր երգչական ավանդույթների համեմատական քննությունը թույլ է տալիս տարբերակել ծայնեղանակների ընդհանուր, տիպաբանական հատկանիշները և այն առանձնահատկությունները, որոնք ձևավորվել են տեղային երաժշտական միջավայրերի ազդեցությամբ:

Միեր Նավոյան – արվ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ երաժշտության պատմության ու տեսության հարցեր, հայ

⁴⁸ Զայնագրեալ Շարական հոգետր երգոց. 1875:

երաժշտական միջնադարագիտություն: Հեղինակ է 4 մենագրության և շուրջ 80 հոդվածի: ORCID: 0009-0008-1081-1639. mhernavoyan@gmail.com

Նանե Միսակյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հայցորդ: Գիտական հետա-
քննությունները՝ հայ հոգևոր երաժշտության պատմության և տեսության հար-
ցեր, Ութնամյա համակարգի ուսումնասիրություն, հոգևոր մոնոդիան հայ կոմ-
պոզիտորական արվեստում: Հեղինակ է 10 հոդվածի:
ORCID: 0009-0007-0377-0130. misakyannane@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1971, Երկեր, հ. Ե, Հայոց լեզվի տաղաչափություն. մետրիկա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 511 էջ [Abeghyan M. 1971, Collected Works, V. 5, Prosody of the Armenian Language: Metrics. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 511 p. (in Armenian)]:

Աթայան Ռ. 1950, Ձեռնարկ հայկական ձայնագրության, Երևան, Հայպետ-
հրատ., 60 էջ [Atayan R. 1950, Textbook of Armenian Notation. Yerevan, Haypethrat, 60 p. (in Armenian)]:

Աթայան Ռ. 1959, Հայկական խազային նոտագրությունը (ուսումնասիրության և վերծանության հարցեր), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 286 էջ [Atayan R. 1959, The Armenian Neume System of Notation (Issues of Study and Decipherment). Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 286 p. (in Armenian)]:

Աթայան Ռ. 1960, Գրիգոր Գապասաքալյանը և խազաբանությունը. – «Բան-
բեր Մատենադարանի», № 5, էջ 165–176 [Atayan R. 1960, Grigor Gapasakalyan and the Study of Khaz Notation. – “Banber Matenadarani”, № 5, pp. 165–176 (in Armenian)]:

Աթայան Ռ. 1982, Շարական. – Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. VIII, Երևան, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան» հրատ., էջ 460–461 [Atayan R. 1982, Sharakan. – Armenian Soviet Encyclopedia, V. 8. Yerevan, “Armenian Soviet Encyclopedia” Publishing House, pp. 460–461 (in Armenian)]:

Ամիրաղյան Գ. 2012, Ութնամյա համակարգը հայ հոգևոր երգարվեստի Նոր Զու-
ղայի կամ Հնդկահայոց երգվածքում. – Արվեստագիտության թեկնածուի գիտա-
կան աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ին-
ստիտուտ, 289+163 էջ [Amiraghyan G. 2012, Eight-Mode System in New Julfa's or Indian-Armenian Chant of the Armenian Sacred Music. – PhD Thesis. Yerevan, Institute of Arts of NAS RA, 289+163 p. (in Armenian)]:

Ամիրաղյան Գ. 2016ա, Ութնամյա համակարգը հայ հոգևոր երգարվեստի Նոր
Զուղայի կամ Հնդկահայոց երգվածքում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.,
529 էջ [Amiraghyan G. 2016a, Eight-Mode System in New Julfa's or Indian-Armenian
Chant of the Armenian Sacred Music. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House of NAS
RA, 529 p. (in Armenian)]:

Ամիրաղյան Գ. 2016բ, Ձայնեղանակի վերլուծության կոմիտայան մեթոդաբա-
նությունը. – «Կոմիտասը և միջնադարյան երաժշտությունը» Կոմիտասի թանգա-

րան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. Ա, Երևան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատ., էջ 240–249 [Amiraghyan G. 2016b, Komitas's Methodology for the Analysis of the Mode. – “Komitas and Medieval Music Culture”, Komitas Museum-Institute Yearbook, V. 1. Yerevan, Publishing House of Komitas Museum-Institute, pp. 240–249 (in Armenian)]:

Ամիրադյան Գ. 2021, Վերջավորող և վերջին վերջավորող ձայների զործառույթները հայոց ութձայն համակարգի տեսական բնութագրերում. – Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. 2, Երևան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատ., էջ 156–167 [Amiraghyan G. 2021, The Functions of Final Tones in the Theoretical Characteristics of the Armenian Eight-Mode System. – Komitas Museum-Institute Yearbook, V. 6. Yerevan, Publishing House of Komitas Museum-Institute, pp. 156–167 (in Armenian)]:

Արևշատյան Ա. 2013ա, Գրիգոր Գապասաքալյանի երաժշտագիտական ժառանգությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 107 էջ [Arevshatyan A. 2013a, The Musicological Heritage of Grigor Gapasakalyan. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House of the NAS RA, 107 p. (in Armenian)]:

Արևշատյան Ա. 2013բ, Ձայնեղանակների ուսմունքը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 338 էջ [Arevshatyan A. 2013b, The Theory of Musical Modes in Medieval Armenia. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House of NAS RA, 338 p. (in Armenian)]:

Բահաթրյան Ա. 1984, Հին հայոց տաղաչափական արվեստը. քննական տեսություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 185 էջ [Bahatryan A. 1984, The Ancient Armenian Art of Prosody: A Critical Study. Yerevan, YSU Publishing House, 185 p. (in Armenian)]:

Բաղդասարյան Ա. 2010, Հայկական նոտագրության ձեռնարկ, Երևան, «Ամրոց գրուպ» հրատ., 52 էջ [Baghdasaryan A. 2010, Handbook of Armenian Notation. Yerevan, “Amrots Group” Publishing House, 52 p. (in Armenian)]:

Բրտեանց Ա. դպ. 1890, Դասագիրք հայկական-եկեղեցական ձայնագրութեան, Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 134 էջ [Brtyants A. Deacon. 1890, Textbook of Armenian Ecclesiastical Music Notation. Vagharshapat, Printing House of St. Etchmiadzin Cathedral, 134 p. (in Armenian)]:

Գապասաքալեան Գ. 1803, Գիրք երաժշտական, յորում պարունակին հայերէն, յունարէն և պարսկերէն հարցմունք և պատասխանատութիւնքն համառօտաբար, Կ. Պոլիս, ի տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի [Gapasakalyan G. 1803, Treatise on Music Containing Short Questions and Answers in Armenian, Greek and Persian Languages. Constantinople, Printing House of Poghos Hovhannisian (in Armenian)]:

Գրիգորյան Վ. Մ., Հակոբյան Լ. Հ. 1988, Երաժշտական շեշտադրությունը հայկական միջնադարյան օրհներգերում. – ՊԲՀ, № 4, էջ 138–144 [Grigoryan V. M., Hakobyan L. H. 1988, The Musical Accentuation in Mediaeval Armenian Sacred Hymns. – HPhJ, № 4, pp. 138–144 (in Armenian)]:

Թահմիզյան Ն. 1973, Գրիգոր Գապասաքալյանի «Համառոտութիւն երաժշտականի գիտութեան» անտիպ աշխատությունը. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, էջ 291–334 [Tahmizyan N. 1973, Grigor Gapasakalyan's Unpublished Work “A Concise Treatise on Musical Science”. – “Banber Matenadarani”, № 11, pp. 291–334 (in Armenian)]:

Թահմիզյան Ն. 1985, Գրիգոր Նարեկացիի և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 344 էջ [Tahmizyan N. 1985, Grigor Narekatsi and Armenian Music of the 5th–15th Centuries. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 344 p. (in Armenian)]:

Թաշճեան Ն. 1874, Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրության հայոց, ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 54 էջ [Tashjyan N. 1874, Textbook of Armenian Ecclesiastical Music Notation. Vagharshapat, Printing House of St. Etchmiadzin Cathedral, 54 p. (in Armenian)]:

Խուդաբաշյան Կ. 1997, Հայ ավանդական երգի տաղաչափական համակարգը. – Հայ ժողովրդական մշակույթի հանրապետական գիտական նստաշրջան IX (զեկուցումների հիմնադրույթներ), Երևան, էջ 23–24 [Khudabashyan K. 1997, The Metrical System of Armenian Traditional Song. – Proceedings of the IX Republican Scientific Session on Armenian Folk Culture (Abstracts of Papers). Yerevan, pp. 23–24 (in Armenian)]:

Կոմիտաս Վարդապետ. 2005ա, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Ա, աշխ. Գ. Գասպարեանի եւ Մ. Մուշեղեանի, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., էջ 55–75 [Komitas Vardapet. 2005a, Studies and Articles, in Two Books. Book 1, by G. Gasparean and M. Musheghyan. Yerevan, “Sargis Khachents” Publishing House, pp. 55–75 (in Armenian)]:

Կոմիտաս Վարդապետ. 2005բ, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Ա, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., էջ 172–216 [Komitas Vardapet. 2005b, Studies and Articles, in Two Books. Book 1. Yerevan, “Sargis Khachents” Publishing House, pp. 172–216 (in Armenian)]:

Կոմիտաս Վարդապետ. 2005գ, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Ա, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., էջ 330–399 [Komitas Vardapet. 2005c, Studies and Articles, in Two Books. Book 1. Yerevan, “Sargis Khachents” Publishing House, pp. 330–399 (in Armenian)]:

Կոմիտաս Վարդապետ. 2007ա, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Բ, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո» հրատ., էջ 219–279 [Komitas Vardapet. 2007a, Studies and Articles, in Two Books. Book 2. Yerevan, “Sargis Khachents-Printinfo” Publishing House, pp. 219–279 (in Armenian)]:

Կոմիտաս Վարդապետ. 2007բ, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Բ, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո» հրատ., էջ 321–461 [Komitas Vardapet. 2007b, Studies and Articles, in Two Books. Book 2. Yerevan, “Sargis Khachents-Printinfo” Publishing House, pp. 321–461 (in Armenian)]:

Հակոբյան Լ. Հ. 1986, Հայկական շարականների տաղաչափությունը. – «Էջմիածին», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, Է–Ը, էջ 69–79 [Hakobyan L. H. 1986, The Versification of the Šarakan Hymns. – “Etchmiadzin”, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 7–8, pp. 69–79 (in Armenian)]:

Հակոբյան Լ. Հ. 1992, Շարակնոցի երգերի եղանակները և նրանց ստորաբաժանումները. – «Էջմիածին», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, Դ–Ե, էջ 63–86 [Hakobyan L. H. 1992, The Šarakan Hymn Tunes and Their Subdivisions. – “Etchmiadzin”, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 4–5, pp. 63–86 (in Armenian)]:

Հարությունյան Լ. 2018, Ութնայն համակարգը հայ հոգևոր երգարվեստի Մխիթարյան երգվածքում. – Արվեստագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, 230 էջ [Harutyunyan L. 2018, Eight-Mode System in Mekhitarist Tradition of the Armenian Sacred Music. – PhD Thesis. Yerevan, Institute of Arts of NAS RA, 230 p. (in Armenian)]:

Ձայնագրեալ Շարական հոգետոր երգոց. 1875, Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1091 էջ [Notated Sharakan of Sacred Chants. 1875. Vagharshapat, Printing House of St. Etchmiadzin Cathedral, 1091 p. (in Armenian notation)]:

Մարտիրոսյան Ա. 2021, Հայոց Ութնայն համակարգի երրորդ ծայնեղանակի (ԳՁ) որոշ դրսևորումներ հայ հոգևոր երգարվեստի Երուսաղեմյան երգվածքում. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, էջ 206–221 [Martirosyan A. 2021, Some Expressions of the Third Mode of Eight-Mode System in the Jerusalem Singing Tradition of the Armenian Sacred Chant. – NAS RA “Lraber Hasarakakan Gitutyunneri”, № 1, pp. 206–221 (in Armenian)]:

Մարտիրոսյան Լ. 2005, Ձայների մեղեդային կայուն տարրերի որոշ բնութագրեր. – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Երիտասարդ հայ արեստաբանների գիտական առաջին նստաշրջան (16–17 նոյեմբերի, 2005 թ.), նստաշրջանի նյութեր, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» տպագրատուն, էջ 132–138 [Martirosyan L. 2005, Some Characteristics of the Stable Melodic Elements of Modes. – Institute of Arts of the NAS RA, First Scientific Session of Young Armenian Art Historians (November 16–17, 2005), Proceedings. Yerevan, “Voskan Yerevantsi” Printing House, pp. 132–138 (in Armenian)]:

Միսակյան Ն. 2017, ԱՁ և ԱՁ դարձվածք ծայնեղանակների հիմնական բնութագրերը Հարության հարցնակարգերում (Արմաշական ավանդույթ). – «Կոմիտասը և ավանդական երաժշտական մշակույթը», Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. Բ, Երևան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատ., էջ 211–231 [Misakyan N. 2017, The Main Characteristics of the First and First Darjvack Modes in Resurrection Harc'nakargs (Canons): The Armash Tradition. – “Komitas and Traditional Music Culture”, Komitas Museum-Institute Yearbook, V. 2. Yerevan, Publishing House of Komitas Museum-Institute, pp. 211–231 (in Armenian)]:

Միսակյան Ն. 2020, Հայոց ԲՁ եղանակը և Dies Irae միջնադարյան սեկվենցիան. – «Կոմիտասը և իր ժառանգությունը», Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. Ե, Երևան, Բեռլին, Հալլե, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատ., էջ 210–236 [Misakyan N. 2020, The Armenian Second Mode and Dies Irae Sequence. – “Komitas and His Legacy”, Komitas Museum-Institute Yearbook, V. 5. Yerevan, Berlin, Halle Publishing House of Komitas Museum-Institute, pp. 210–236 (in Armenian)]:

Մուշեղեան Ա. 1998, Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական աւանդոյթները. – Մուրադեան Պ., Մուշեղեան Ա., Արմաշի դպրեվանքը (մաս Բ). Երեւան, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն հրատ., 1998, էջ 155–258 [Musheghyan A. 1998, The Musical Traditions of the Armash Seminary. – Muradyan P., Musheghyan A., The Armash Seminary (Part 2). Yerevan, “Gandzasar” Theological Center Publishing House, pp. 155–258 (in Armenian)]:

Մուշեղյան Ա. 2005, Համբարձում Չերչյանը և Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական ավանդույթները. – Արվեստագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, 171+ 146 էջ [Musheghyan A. 2005, Hambardzum Cherchyan and the Musical Traditions of the Armash Seminary. – PhD Thesis. Yerevan, Institute of Arts of NAS RA, 171+ 146 p. (in Armenian)]:

Նավոյան Մ. Ռ. 2001, Տաղերի ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մտածողությունը հայ միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստում, Երևան, «Արճեշ» հրատ., 200 էջ [Navoyan M. R., 2001, The Origin of the Genre of Tagh and the Free Melodic Thought in the Armenian Medieval Professional Song Art. Yerevan, “Archesh” Publishing House, 200 p. (in Armenian)]:

Նավոյան Մ. 2023, Հայ հիմներգության ձևավորումը. քննական տեսություն, Երևան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 584 էջ [Navoyan M. 2023, The Formation of Armenian Hymnography. A Critical Overview. Yerevan, Publishing House of Komitas Museum-Institute, 584 p. (in Armenian)]:

Չերչյան Հ. Շարական (ծեռագիր, հայկական նոտագրությամբ). – Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Այվազյանի ֆոնդ, № 7, 1490 էջ [Cherchyan H. Sharakan (manuscript in Armenian notation). – Yeghishe Charents Museum of Literature and Art, Hakobos Ayvazyan Collection, № 7, 1490 p. (in Armenian)]:

Տնտեսյան Ե. Մ. 1933ա, Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց Ա. Եկեղեցւոյ եւ Յանելուած Բովանդակութիւն երգոց ըստ Ութն ձայնից, Բ տպագրութիւն, Իսթանպուլ, տպագր. Յ. Ասատուրեան որդիք, 140+16 էջ [Tntesyan Ye. 1933a, The Character of the Chants of the Holy Armenian Church, 2nd edition. Istanbul, H. Asaturyan Sons Printing House, 140+16 p. (in Armenian)]:

Տնտեսյան Ե. 1933բ, Տարերք երաժշտութեան, Իսթանպուլ, տպագր. Յ. Ասատուրեան որդիք, 43 էջ [Tntesyan Ye. 1933b, Elements of Music. Istanbul, H. Asaturyan Sons Printing House, 43 p. (in Armenian)]:

Տնտեսյան Ե. Մ. 1934, Ձայնագրեալ Շարական, Իսթանպուլ, գրաձուլարան և գրաշարատուն Յակոբ Ծերունեան, 776 էջ [Tntesyan Ye. M. 1934, Notated Hymnal. Istanbul, H. Tserunean Printing House, 776 p. (in Armenian notation)]:

Акопян Л. 1985, Мелодические структуры средневекового армянского восьмигласия и хазовое (невменное) письмо. – ИФЖ, № 2, с. 187–198 [Hakobyan L. 1985, The Melody Structures of the Medieval Armenian Eight-Mode System and Khaz (Neumatic) Notation. – ИФЖ, № 2, pp. 187–198 (in Russian)]:

Акопян Л. О. 2012, Армянское осмогласие и пение по хазам как феномены средневековой христианской культуры. – «Искусство музыки: теория и история», № 5, с. 5–19 [Hakobyan L. H. 2012, The Armenian Octoëchos and Khaz Notation as Phenomena of the Medieval Christian Culture. – “Art of Music. Theory and History”, № 5, pp. 5–19 (in Russian)]:

Амирагян Г. 2020. Интервальный скачок как параметр Комитасовского метода анализа Армянского восьмигласия. – Теория и история монодии, доклады международной конференции, т. 10. Вена 2018. Брно, Tribun EU s.r.o., с. 27–40 [Amiraghyan G. 2020, Der Intervallsprung als Parameter der Komitas’ Methode der Analyse des armenischen Systems der Acht Modi. – Theorie und Geschichte der Monodie,

Bericht der internationalen Tagung, Band 10. Wien 2018. Brno, Tribun EU s.r.o., 2020, S. 15–26 (in Russian and German)].

Геодакян Г. 2006 а, Черты ладовой системы армянской народной музыки. – Пути формирования армянской музыкальной классики. Ереван, изд. Института искусств НАН РА, с. 243–278 [Geodakyan G. 2006a, Features of the Modal System of Armenian Folk Music. – The Formation of Armenian Musical Classics. Yerevan, Publishing House of the Institute of Arts of NAS RA, pp. 243–278 (in Russian)].

Геодакян Г. 2006 б, Система хазовой нотописы и возможности ее расшифровки. – Пути формирования армянской музыкальной классики. Ереван, изд. Института искусств НАН РА, с. 310–335 [Geodakyan G. 2006b, The System of Khaz Notation and the Possibilities of its Decipherment. – The Paths of Formation of Armenian Classical Music. Yerevan, Publishing House of the Institute of Arts of NAS RA, pp. 310–335 (in Russian)].

Кушнарев Х. С. 1958. Вопросы истории и теории армянской монодической музыки. Ленинград, Госмузиздат, 626 с. [Kushnaryov Kh. S. 1958, Issues on the History and Theory of Armenian Monodic Music. Leningrad, State Musical Publishing House, 626 p. (in Russian)].

Музыкальная энциклопедия. т. 4, 1978. Москва, изд. «Советская энциклопедия», 976 с. [Musical Encyclopedia V. 4, 1978. Moscow, “Sovetskaya Entsiklopediya” Publishing House, 976 p. (in Russian)].

Музыкальная энциклопедия. т. 5, 1981. Москва, изд. «Советская энциклопедия», 1054 с. [Musical Encyclopedia V. 5, 1981. Moscow, “Sovetskaya Entsiklopediya” Publishing House, 1054 p. (in Russian)].

Музыкальная энциклопедия. т. 6, 1982. Москва, изд. «Советская энциклопедия», 1008 с. [Musical Encyclopedia V. 6. Moscow, “Sovetskaya Entsiklopediya” Publishing House, 1008 p. (in Russian)].

Тагмизян Н. К. 1977, Теория музыки в древней Армении. Ереван, изд. АН Армянской ССР, 320 с. [Tahmizyan N. K. 1977, Music Theory in Ancient Armenia. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 320 p. (in Russian)].

Худабашян К. 1977, Армянская музыка на пути от монодии к многоголосию. Ереван, изд. АН Армянской ССР, 216 с. [Khudabashyan K. 1977, Armenian Music on the Path from Monody to Polyphony. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 216 p. (in Russian)].

Amiraghjan G. 2020, Über das Prinzip von Komitas’ Methode der Analyse der Modi (Basierend auf dem Beispiel der Etschmiadsiner und Neu-Dschulfaer Gesänge der Armenischen geistlichen Musik). – “Komitas and His Legacy”, Komitas Museum-Institute Yearbook, V. 5. Yerevan, Berlin, Halle, Publishing House of Komitas Museum-Institute, pp. 192–209 (in German)].

Kerovpyan A. 2003, L’Oktoechos arménien. Une méthode d’analyse modale adaptée au repertoire des Šarakan, doctoral dissertation. Paris: École pratique des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques (in French).

Komitas Vardapet. 2007, Les signes de la prosodie. – Komitas Vardapet, Studies and Articles, in two books. Book 2. Yerevan, “Sargis Khachents-Printinfo” Publishing House, pp. 150–165 (in French).

Komitas Wardapet Keworkian. 2007, Die armenische Kirchenmusik, II. Das Achttontonsystem der Armenier. B. Das Singen". – Komitas Vardapet, Studies and Articles, in two books. Book 2. Yerevan, "Sargis Khachents-Printinfo" Publishing House, pp. 7–25 (in German).

Utjdjian H. 2017, Tntesean and the Music of the Armenian Hymnal, Pro Oriente, V. 43. Červený Kostelec, published by Pavel Mervart, 228 p.

ОБ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПАХ ИЗУЧЕНИЯ АРМЯНСКОГО ВОСЬМИГЛАСИЯ (на примере Армашской традиции)

МГЕР НАВОЯН, НАНЕ МИСАКЯН

Резюме

Ключевые слова: армянское восьмигласие (утдзайн), глас, лад, функциональные ступени, характерные мелодические попевки, музыкальный стиль, шаракан, сравнительный анализ, методологические принципы исследования.

Одной из первостепенных и важнейших задач изучения армянского духовного песнетворчества является комплексное исследование системы утдзайн (армянское восьмигласие, ut'jaun), включающее подробный анализ ладовых структур шараканов, их звукорядов, функциональных ступеней, характерных мелодических попевок и особенностей интонационного развития. Всестороннее изучение данного вопроса подразумевает его рассмотрение в рамках каждого распева армянской духовной музыки с последующим сравнительным анализом. Подобные масштабные исследования в области ладового анализа могут иметь существенное значение для раскрытия хазового письма с целью разработки методологических принципов ладовой системы утдзайн в армянском духовном песнетворчестве, основываясь на сложившейся теоретической традиции армянского музыкознания.

Особое внимание уделяется также изучению мелодических формул как основных показателей интонационной характеристики лада, которые рассматриваются по их функциональному значению (начальные, каденционные, относительно завершённые, завершающие и окончательно завершающие формулы) и музыкальному стилю (силлабический, невматический, мелизматический и смешанный).

Разработанный метод позволяет систематизированно изучать особенности армянского монодического искусства, выявлять интонационные закономерности гласов и посредством сравнительного анализа дифференцировать общие и локальные особенности различных певческих традиций.

Мгер Навоян – д. иск., проф., ведущий научный сотрудник отдела народной музыки Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы истории и теории армянской музыки, армянская музыкальная медиевистика. Автор 4 монографий и около 80 статей. ORCID: 0009-0008-1081-1639. mhernavoyan@gmail.com

Нане Мисакян – соискатель Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы истории и теории армянской духовной музыки, изучение системы утджайн (армянского восьмигласия), армянская духовная монодия в творчестве армянских композиторов. Автор 10 статей. ORCID: 0009-0007-0377-0130. misakyannane@gmail.com

ON THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF THE ARMENIAN
EIGHT-MODE STUDIES
(based on the example of the Armash tradition)

MHER NAVOYAN, NANE MISAKYAN

Summary

Keywords: Armenian Eight-mode system (Ut'jajn), mode, scale system, functional degrees, characteristic melodic patterns, musical style, sharakan, comparative analysis, research methodology.

One of the primary and most important objectives in the study of Armenian sacred chant is the comprehensive study of the Ut'jajn system (the Armenian Eight-mode), including a detailed analysis of the modal structures of sharakans, their scales, functional degrees, characteristic melodic patterns, and the features of intonational development.

A comprehensive study of this issue implies its examination within the framework of each chant tradition of Armenian sacred music, followed by comparative analysis. Such large-scale studies in the field of modal analysis may have considerable significance for the interpretation of khaz notation and are directed toward the development of methodological principles for the modal system of Ut'jajn in Armenian sacred chant, based on the established theoretical tradition of Armenian musicology.

Particular attention is also devoted to the study of melodic formulas as the principal indicators of the intonational characteristics of the mode. These are examined according to their function (initial, cadential, relatively cadential, final, and ultimate cadential formulas), as well as according to musical style (syllabic, neumatic, melismatic, and mixed).

The method developed in this study enables a systematic examination of the characteristic features of Armenian monodic music, the identification of intonational patterns of the modes, and, through comparative analysis, the differentiation of general and local features across various chant traditions.

Mher Navoyan – Doctor of Sciences (Arts), Professor, Leading Researcher at the Department of Folk Music of the Institute of Arts of NAS RA. Scientific interests: issues of history and theory of Armenian music, Armenian musical medieval studies. Author of 4 monographs and about 80 articles. ORCID: 0009-0008-1081-1639. mhernavoyan@gmail.com

Nane Misakyan – PhD Researcher at the Institute of Arts of NAS RA. Scientific interests: issues on the history and theory of the Armenian sacred music, the study of the Ut'jajn (Eight-Mode) system, and Armenian sacred monody in the works of the Armenian composers. Author of 10 articles. ORCID: 0009-0007-0377-0130. misakyannane@gmail.com

ԱՐԹՈՒՐ ԱԴԱՄՈՎԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ԱՐԾՎԻ ԲԱԽԶԻՆՅԱՆ

Քանայի բառեր՝ Արթուր Ադամով, ֆրանսիական գրականություն և թափրոն, Եկապերինա Բահաթուր, ռուսահայ վարարանդիներ Ֆրանսիայում, Աննա Բուդադյան, Ռուբեն Զարյան:

Ամփոփում

Հայազգի ֆրանսիացի գրող Արթուր Ադամովը (Հարություն Ադամյան, 1908–1970) աբսուրդի թատերգության հիմնադիրներից է, ֆրանսիական հետպատերազմյան թատրոնի կարևորագույն ներկայացուցիչներից, նորարար թատերագիր, թատերագրության նոր լեզվի ստեղծող: Կիսովոլդսկում (Ռուսաստան) ծնված և մանկուց Եվրոպայում բնակված Ադամովը, չնայած հեռու է եղել հայ իրականությունից, սակայն հայության հետ ունեցել է որոշակի առնչություններ: Քանի որ գտարյուն հայ էր, առաջին լեզուն եղել է հայերենը, և նա մկրտվել է Հայ Առաքելական Եկեղեցում: Նրա տատը՝ Եկատերինա Բահաթուրը, եղել է առաջին հայ կին թատերագիրը: Ֆրանսիայում Ադամովը դիպվածաբար առնչվել է հայերի հետ՝ իր առաջին գրական փորձերը ցույց է տվել Ավետիք Իսահակյանին, մի քանի հայ մտավորականների հետ (քեմադրիչ Աննա Բուդադյան, արվեստաբան Ռուբեն Զարյան, գրող Սերովբե Մխիթարյան, կինոգործիչ Նուբար Թիլդյան) ունեցած զրույցներում խոսել է իր հայկական աղերսների մասին և արտահայտել կարծիքներ հայ իրականության տարբեր երևույթների վերաբերյալ:

Նախաբան

«Ծանոթ հայկական դեմք է, թվում է՝ Երևանի փողոցներում ես տեսել նրան. խիտ, կոշտ հոնքեր, կրքոտ, լայնաշուրթ բերան, իսկ աչքերում թախիժ, այնքան հարազատ ու միևնույն ժամանակ մի փոքր անսովոր, ասես հարձակման պատրաստ թախիժ, զինված վահանի պես բարձր ճակատով ...»¹, – այսպես է սկսել

* Ներկայացվել է 05. IV. 2026 թ., գրախոսվել է 17. IV. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

¹ Ն եր ս ի ս յ ա ն. 1962, № 10, 46: Հետագայում խորհրդահայ մամուլում Ադամովի մասին գրել է Ռուբեն Զարյանը (Զ ա ռ յ ա ն. 2012), հարցազրույց է վարել Նուբար Թիլդյանը (Թ ի լ դ յ ա ն. 1967, № 8, 32–34), իսկ առաջին անգամ աբսուրդի թատրոնի մասին հոդվածով և Ադամովին անդրադարձով հանդես է եկել բանասեր,

գրականագետ Լևոն Ներսիսյանը Արթուր Ադամովի մասին 1962-ին հրատարակած հոդվածը, որը Հայաստանում թատերագրի մասին լույս տեսած առաջին նյութն է:

Արթուր Ադամովը (1908–1970), որ իռլանդացի Սեմյուել Բեքթթի և ռումինացի էժեն Իոնեսկոյի հետ համարվում է ֆրանսիական գրականության մեջ արևմտյան թատերագրության ու արևմտյան թատրոնի հիմնադիրը², ֆրանսիական հետպատերազմյան թատրոնի կարևորագույն ներկայացուցիչներից է, նորարար թատերագիր, թատերագրության նոր լեզվի ստեղծող:

1914 թ. Ադամովն ընտանիքի հետ մեկնել է Ռուսաստանից և բնակվել Գերմանիայում, ապա՝ Շվեյցարիայում: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջման ընթացքում ընտանիքը կրել է ֆինանսական ծանր կորուստներ, իսկ խաղամուկ հայրը 1933-ին ինքնասպան է եղել: 1924-ից Ադամովները հաստատվել են Փարիզում, որտեղ Արթուր վերանվանված Հարությունը հետագայում շփվել է սյուրռեալիստների հետ և գրել իր առաջին պիեսը՝ «Տաք մահը»: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Փարիզի բռնազավթումից հետո ապաստանել է Մարսելում, սակայն 1941 թվականին ձերբակալվել է Վիշիի կառավարության դեմ «թշնամական հայտարարություններ» կատարելու մեղադրանքով և վեց ամիս պահվել Ֆրանսիայի Արժեք-սյուր-Մեր համակենտրոնացման ճամբարում: 1950–60-ականներին միացել է կոմունիստներին և ակտիվ մասնակցել հակապատերազմական շարժումներին: Գրել է բանաստեղծություններ, թատերախաղեր («Պարոդիա», «Վերագտնում», «Եթե ամառը վերադառնար», «Ներխուժում», «Մեծ և փոքր մանկում», «Պրոֆեսոր Տարանը», «Պաղլո-Պաղի», «Պինգ-Պոնգ», «Յոթնասունմեկի գարունը», «Թափափուկների քաղաքականությունը»), «Սուկալի օրագիրը», «Խոստովանություն» ու «Մարդը և երեխան» արձակ ստեղծագործությունները: Պիեսի է վերածել ռուս գրող Նիկոլայ Գոգոլի «Մեռած հոգիները», զբաղվել է նաև թարգմանություններով՝ գերմաներենից և ռուսերենից ֆրանսերեն: Նրա թատրոնը սկզբում կապված է եղել սյուրռեալիզմի և արևմտյան թատրոնի հետ, ապա գերմանացի թատերագիր Բեռտոլդ Բրեխտի ազդեցությամբ դարձել է ավելի քաղաքական: Ֆինանսական և առողջական խնդիրների պատճառով տառապել է ակոհոլիզմով ու ընկճախտով: Եղել է Ֆրանսիայի գրողների ազգային կոմիտեի անդամ:

Մանկության և պատանեկության տարիներ. առնչություններ հայերի հետ

Ադամովը ռուսահայերի զավակ էր, ինչն էլ պայմանավորել է նրա եռյակ ինքնությունը, որի մեջ ամենից թույլը հայկականն էր: Հայ միջավայրում երբեք չեղած, ռուսական ազգանվամբ ու ֆրանսերեն գրող Ադամովը, սակայն, ունեցել է որոշակի առնչություններ հայ իրականությանը և հայերին: Ի տարբերություն, օրինակ, ռուսական տարագիր հայազգի այլ գրողների (Նինա Բերբերովա, Անրի

թարգմանիչ, գրադարանագետ Պերմ Թյուրաբյանը (տե՛ս Թյուրաբյան. 1983, № 3, 74–76):

² Ադամովն իր ինքնակենսագրության մեջ գրել է. «1954 թվական: Տևական ժամանակ էր արդեն, որ քննադատներն իմ անունը կապում էին Բեկետի և Իոնեսկոյի անուններին: Երեքս էլ օտար ծագում ունեինք, երեքս էլ խախտել էինք հին բուրժուական թատրոնի անդորրը» (Ադամով. 2026, 108):

Թրուայա) նա եղել է զտարյուն հայ՝ շուշեցիներ Սուրեն Ադամյանի (Ադամյանց)³ և Լույս Բահաթուրովայի (Բահաթուրյան) զավակն ու մկրտվել է Հայ Առաքելական Եկեղեցում որպես Հարություն Ադամյան: Վաղ մանկության տարիներին այցելել է իր բնօրրան Շուշի: 1963-ին արվեստաբան Ռուբեն Զարյանի հետ ունեցած զրույցում ասել է. «Շատ աղոտ հիշում եմ Շուշին: Ես շուշեցի եմ, այսինքն՝ ծնողներիս կողմից, իսկ ինքս ծնվել եմ Կիսլովոդսկում»⁴: Ենթադրում ենք, որ այս նույն գերդաստանին են պատկանել ականավոր գյուտարար Հովհաննես Ադամյանը, նրա եղբայրը՝ երաժշտագետ Արշակ Ադամյանը, դաշնակահարուհի քույրերը՝ Հեղինե և Եվգինե Ադամյանները, նաև հայազգի ռուս գրող Նորա Ադամյանը: Թատերագրի հորեղբոր՝ պետական ծառայող Վարդան Ադամյանցի դուստրը՝ Իդա Ադամովը (Անահիտ Ադամյանց, 1910, Մոսկվա – 1993, Փարիզ) 1930-ականներին եղել է Ֆրանսիայի հայտնի թենիսիստուհիներից մեկը. Ադամովը նրան հիշել է իր ինքնակենսագրության մեջ. «Հայտնությունն իմ զարմուհի Իդայի, որը հետագայում կդառնա Ֆրանսիայի թենիսի չեմպիոն ու կամուսնանա Կլոդ Բուրդեի (ֆրանսիացի ճանաչված գրող – Ա. Բ.) հետ»⁵:

Ռուսախոս ընտանիքի զավակ Հարությունը (որին Արտյուշա են անվանել)՝ ծնված օտար երկրում, ընդամենը վեց տարեկան է եղել, երբ ծնողները իր և քրոջ՝ Արմիկի⁶ հետ տեղափոխվել են Եվրոպա, վերջնականապես հաստատվել են Փարիզում, քանի որ անկարելի է դարձել վերադարձը («Կարմիր բանակը ներխուժում է Կովկաս: Մեր նավթահորերը ազգայնացվում են»⁷): Ընտանիքը որոշ կապեր է ունեցել տեղի հայ համայնքների հետ, պատահական չէ, որ իր ինքնակենսագրության մեջ, նշելով մանկության տարբեր հանգրվանները, Ադամովը հիշել է նաև «Ժնևի փոքր, հայկական գետտոն»⁸:

Հետաքրքրական է, որ չնայած թե՛ Ադամովն ինքը, թե՛ իր ժամանակակիցները մշտապես վկայել են, որ հայերեն չի իմացել, սակայն իր «Մարդը և երեխան» ինքնակենսագրական վեպում նա գրել է. «Պատմում են նաև, որ նորածին հասակում հայերեն ինչ-որ բան էի կակազում՝ «ընգա», ասել է թե՛ այս ի՞նչ ծակն եմ ընկել: Մոռացա նշել, որ ընտանիքս հայկական արմատներ ունի: Ես նույնիսկ ինչ-որ ժամանակ այդ լեզվով եմ խոսել»⁹: Հավանաբար, խոսքը վերաբերում է վաղ մանկությանը, Կիսլովոդսկում անցկացրած տարիներին, և օգտագործած

³ Սուրեն Ադամովի եղբայրներից երկուսը կովել են սպիտակգվարդիականների շարքերում և զոհվել, իսկ մեկը 1916-ին թղթախաղում կորցրել է իր նավթահորերը և հետագայում գնացել է Շվեյցարիա՝ հարազատներից օգնություն խնդրելու (տե՛ս Ա դ ա մ ո վ. 2026, 22):

⁴ Զ ա ղ յ ա ն. 2012, հ. 3, 333:

⁵ Ա դ ա մ ո վ. 2026, 25:

⁶ Արմիկն ամուսնացել է ռուս Ստեպանովի հետ: Քրոջն Ադամովը երկու անգամ է հիշատակել իր ինքնակենսագրության մեջ, որից երկրորդ անգամը՝ որպես իր մտերիմ (տե՛ս Ա դ ա մ ո վ. 2026, 93, 201): Ի դեպ, Արմիկի մասին նրա տատը 1933-ի մարտի 13-ին Աննա Բուդաղյանին հղած նամակում գրել է. «Գեղեցկուհի Արմիկը: Ի՞նչ անհաջող դասավորվեց նրա բախտը» (ԳԱԹ, Աննա Բուդաղյանի ֆոնդ, № 41–III, 14):

⁷ Ա դ ա մ ո վ. 2026, 21:

⁸ Ա դ ա մ ո վ. 2026, 20:

⁹ Ա դ ա մ ո վ. 2026, 16:

լեզուն, թերևս, եղել է Արցախի բարբառը: Նա ունեցել է երկու դաստիարակչուհի՝ ֆրանսուհի և հայուհի¹⁰:

Ադամովներին, հազարավոր ռուսաստանցի վտարանդիների պես, բաժին են ընկել տարագրության հետ կապված բոլոր դժվարությունները: Ավետիք Իսահակյանը 1926-ին Փարիզից գրած երկու նամակում հետևյալն է ասել երբեմնի հարուստ ռուսահայ վտարանդիների, նրանց մեջ և՛ Սուրեն Ադամյանի ընտանիքի մասին. «Բոլորի կանայք կար են անում. Ասրի-Բեկյանի, Սուրենի, նույնիսկ իշխ. Արդուբյանի»¹¹ ու նաև՝ «Սուրեն Ադամյանի կինը կարում է»¹²: Իսկ Իսահակյանի որդին՝ Վիգեն Իսահակյանը, հիշել է, որ Ադամովի հայրը՝ Սուրենը, Բաքվի հարուստ նավթարդյունաբերողներից էր, ռուսական հեղափոխության օրերին թողել էր Բաքվում իր ունեցվածքը և հանգրվանել Ժնևում՝ սպասելով, թե ամեն ինչ կհանդարտվի և ինքը կվերադառնա՝ տեր կանգնելու իր հարստությանը: Սակայն հույսերը չեն իրականացել, և նա ինքնասպանություն է գործել: «Մեր ծանոթության տարիներին Արթուրը նիհար ու բարձրահասակ դպրոցական էր, ինձնից 4-5 տարով մեծ: Նա նայում էր ինձ որպես երեխայի և իր, այլևս ավելորդ խաղալիքներն ինձ էր նվիրում: Նա գերազանց խոսում էր ֆրանսերեն ու ռուսերեն, սակայն հայերեն չգիտեր: Կարդում էր ամբողջ օրը, ոտանավորներ էր գրում ֆրանսերեն, ցույց տալիս հորս՝ կարծիքն իմանալու: Այդ գրվածքները հեռու էին հորս ճաշակից, սակայն Արթուրի մեջ նշմարում էր տաղանդի առկայությունը: Ուստիև խորհուրդ տվեց դպրոցն ավարտելուց հետո գնալ Փարիզ՝ սովորելու և շարունակելու գրելը: 15 տարի անց Արթուրին տեսա Փարիզում: Նա արդեն ճանաչված գրող էր, որի պիեսները մեծ հաջողությամբ բեմադրվում էին Եվրոպայի թատրոններում: Սակայն, չնայած գրական հաջողություններին և բարեկեցիկ վիճակին, Արթուրը չկարողացավ ազատվել հոռետես մտքերից և թմրեցուցիչ դեղերի ազդեցության ներքո, հետևելով հոր օրինակին, վերջ տվեց կյանքին: Սա 60-ական թվականներին էր (իրականում՝ 1970-ին – Ա. Բ.), լուրը ինձ հասավ Երևանում»¹³:

Թատերագրական «գեներ». Եկատերինա Բահաթուր

Անցյալի հայագի հեղինակների համար անսովոր էր ունենալ նախնի, այն էլ՝ իգական գծով, որ նույնպես լինել ստեղծագործող: Ադամովն այդ սակավաթիվ հայերից է: Նրա մայրական տատը՝ Եկատերինա Բահաթուրը (1870-1944), հայագիր գրող էր, առաջին հայ կին թատերագիրը, ուստիև սխալված չենք լինի՝ ասելով, որ Ադամովը գրական ձիրքը ժառանգել է տատից: Վերջինս ծնվել էր Արցախի Խանքենդ գյուղում (հետագայում՝ Ստեփանակերտ), ուսանել Շուշիի ռուսական, ապա՝ Մարիամյան դպրոցներում: 1900 թ. տեղափոխվել է Բաքու, այնուհետև բնակվել է Թիֆլիսում, մահացել Երևանում: 1905 թ. «Մուրճ» ամսագրում լույս է տեսել Բահաթուրի «Մռայլ օրեր» առաջին ակնարկը: Հետագայում գրել է դրամատիկական գործեր՝ «Կամքի եղերերգը», «Արա և Շամիրամ» (1915),

¹⁰ Ա դ ա մ ո վ. 2026, 17:

¹¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1979, 220:

¹² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1979, 224:

¹³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 53-54:

«Արտավազը» (1923, բեմադրվել է Ալեքսանդրապոլում, Բաքվում, Թիֆլիսում), «Դիվան» (բեմադրվել է 1930-ին, Թիֆլիսում) և «Թոնդրակեցիներ»։ Ե. Բահաթյուրը մշտապես հետաքրքրվել է թոռներով, որի վկայությունն են Երևանի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ) գտնվող տասնյակ այն նամակները, որ թատերագրուհին գրել է Փարիզում ապրող իր մտերիմ ընկերուհուն՝ Աննա Բուդաղյանին (1880–1964)։ Նրան հատկապես հուզել է իր սիրելի Արտյուշայի ճակատագիրը, որին շատ քիչ է տեսել և որի գրական ուղուն հետևել է։ 1930-ի մայիսի 1-ին Բահաթյուրը Բուդաղյանին գրել է. «... իմ հրաշալի տղան ... ակնհայտ է, որ նա գտել է իր ուղին։ Երեխա ժամանակ նա դրսևորում էր իրեն որպես լուրջ, անկեղծ և համառ կամք ունեցող մեկը»¹⁴։ Իսկ 1934 կամ 1935 թվականի հունվարի 25-ի նամակում Բահաթյուրը խոսել է արդեն գրողի դիրքերից. «Արտյուշայի մասին։ Խոստովանում եմ, ես ոչ մի կերպ չէի կարող ենթադրել, որ նրա ձախ գրականությունն այդքան անառարկա է։ Մեծ գրողը պետք է ժամանակի մարգարեն լինի։ Ոչ միայն արտահայտել դարի բոլոր երազանքները, բոլոր ակնկալիքները, այլև իր ետևից տանել։ Անգաղափար գրականությունը դեկադենս է, անկման գրականություն։ Ցանկանում է կուսակցության շարքերն անցնել։ Դա բարերար կազդի գրականության վրա, հստակ աշխարհայացք կձևավորի։ Սակայն, իմ կարծիքով, աշխարհայացքը պետք է լինի կուսակցությունից դուրս, որը կարող է նեղացնել հորիզոնները։ Շատ եմ ցավում, որ զրկված եմ նրան տեսնելու հնարավորությունից»¹⁵։ Ինչպես երևում է սույն մեջբերումից, Ե. Բահաթյուրը եղել է գրական որոշակի ճաշակի և համոզմունքների տեր, սակայն իրականում խոր հետք չի թողել հայ թատերագրության մեջ։ Ադամովը տեղյակ է եղել իր տատի գրական գործերից, սակայն չտիրապետելով հայերենին՝ չի կարողացել դրանք։ 1963-ին, Փարիզում հանդիպելով Ռուբեն Ջալյանին, հարցրել է.

«Դուք իմ տատին գիտեի՞ք։ Նա էլ թատերագիր էր։ Ի՞նչ էր ազգանունը, մոռացել եմ։ Պատմական պիեսներ էր գրում։

– Եկատերինա Բահաթյուր։

– Այո՛, այո՛։ Հիշում եմ, մի պիես էր գրել հայոց թագավորի կյանքից։

– «Արտավազը»։

– «Արտավազը»։

Կարճ լռությունից հետո.

– Կարծեմ մոդեռնացրել էր։ Ինչպիսի՞ թատերագիր է։

Խուսափեցի հարցին որոշակի պատասխան տալուց, ասացի, թե շատ պիեսներ է գրել, բոլորն էլ պատմական։

– Իսկ ինչպիսի՞ թատերագիր է։

Ասացի, թե նա առաջինն էր, որ հեղափոխությունից հետո պատմական պիեսներ գրեց մեզանում։

– Գրողը տանի, ասացեք, թե ինչպիսի թատերագիր էր։

Խուսափել հնարավոր չէր։

– Միջակ։

¹⁴ ԳԱԹ, Աննա Բուդաղյանի ֆոնդ, № 41–III, 2։

¹⁵ ԳԱԹ, Աննա Բուդաղյանի ֆոնդ, № 42–III, 11։

– Ես այդպես էլ գիտեի:

Գլուխը բռնեց:

– Աստվա՛ծ իմ, ավելի լավ է անհայտ մարդու ժառանգ լինել, քան անուն հանած միջակի»¹⁶:

Նմանապես 1967-ին «Սովետական արվեստ» ամսագրի աշխատակից, կինոգործիչ Նուբար Թիլդյանի հարցին, թե «Ի՞նչ գիտեք Հայաստանի, հայ արվեստի, նրա գործիչների մասին», Ա. Ադամովը պատասխանել է. «Բոլորովին անծանոթ եմ, դժբախտաբար, հայերեն չգիտեմ: Մեծ մայրս, որուն ծածկանունն էր Բահաթուր, գրած է շատ մը թատերախաղեր: Մի հատը միայն կհիշեմ, որուն նյութն էր առասպելական Արտավազդը»¹⁷:

Առնչություններ հայ մտավորականների հետ

Ադամովը, տիրապետելով ոչ միայն բանավոր ռուսերենին, այլև գրավոր, հայ գրականության մասին մի փոքր գաղափար է ունեցել՝ շնորհիվ Վալերի Բրյուսովի՝ հայ պոեզիայից արված ռուսերեն թարգմանությունների:

Աբսուրդի թատրոնի հիմնադիրներից մեկը, չնայած գրեթե կապ չի ունեցել հայ իրականության և ֆրանսահայ համայնքի հետ, սակայն տարբեր առիթներով շփվել է մի քանի հայ մտավորականների հետ¹⁸: Սերտ թղթակցություն է եղել նրա ու Շահան Շահնուրի միջև, Ադամովը գնահատել է վերջինիս ֆրանսերեն ստեղծագործությունները. «Նա լայն ըմբռնումների տեր մի մեծ գրող է, ես հիանում եմ նրա ստեղծած գրականության խորության վրա»¹⁹, – ասել է նա: Մասնավորապես մտերիմներ են եղել Արթուր Ադամովն ու վերոհիշյալ Աննա Բուդաղյանը: Երկուսն էլ ունեցել են նույն արմատները (Շուշի), Բուդաղյանը եղել է Ադամովի մոր մոտիկ ընկերուհին, իսկ Արթուրը մտերիմ է եղել նրա որդու՝ Ֆարադի հետ: Այս մտերմությունը կարող է բացատրվել ոչ միայն բարեկամական կապերով, այլև ստեղծագործական ընդհանուր հետաքրքրություններով: ԳԱԹ-ում պահվող Աննա Բուդաղյանի ֆոնդում կա Արթուր Ադամովի՝ 1950-ին նրան գրած երեք նամակ, թերևս, աղամյանական եզակի մասունքները Հայաստանում: Դրանց բնագրերը և հայերեն թարգմանությունները (որ կատարել է թարգմանչուհի Թագուհի Բլբուլյանը) մենք հրատարակել ենք մամուլում²⁰: Երրորդ նամակում նա մասնավորապես գրել է. «Ես պարտավոր էի Ձեզ գրել, որպեսզի շնորհակալություն հայտնեի ինձ ցուցաբերած Ձեր բարեհաճ վերաբերմունքի համար: Հայերի անունները ինձ շատ պետք եկան, եթե ոչ խմբակին անդամակցելու, ապա գոնե գրքի համար

¹⁶ Ձ ա ղ ա ն. 2012, հ. 3, 332:

¹⁷ Թ ի լ դ յ ա ն. 1967, № 8, 34:

¹⁸ Իր ինքնակենսագրության մեջ Ադամովը հիշել է, որ ծնողների հետ մտերիմ են եղել հայազգի թատերական գործիչներ Փիթոնները (Պիտոեֆներ. տե՛ս Ա դ ա մ ո վ. 2026, 21–22), 1935-ին, երբ Փարիզում ձերբակալվել է, ոստիկանատանը եղել է նաև մի հայ ուսանող՝ «չսավորված, հարվածներից ուռած դեմքով, ամբողջովին կապտուկների մեջ: Ասում են՝ նա Լատինական թաղամասում կոմունիստական թոռիկներ է բաժանել» (Ա դ ա մ ո վ. 2026, 55–56):

¹⁹ Մ խ ի թ ա ռ ե ա ն. 1969, 98:

²⁰ Տե՛ս Բ ա խ չ ի ն յ ա ն. 2005, № Ա, 150–156:

(ես ձեզ կպատմեմ նաև Ղուկասովի հետ ունեցած իմ հանդիպման մասին)»²¹: Չկարողացանք պարզել, թե ի՞նչ խմբակի և գրքի մասին է խոսքը, նաև դժվար է ասել, թե Ղուկասովներից ում է նկատի ունեցել Ադամովը. 1950-ականներին Փարիզում ապրել են «Возрождение» («Վերածնունդ») թերթի հրատարակիչ Աբրամ Ղուկասովը (Արշակ Ղուկասյան, 1872–1969) և արդյունաբերող Ժոզեֆ Ղուկասովը (Հովսեփ Ղուկասյան, 1901–1975):

Ֆրանսահայ գրող Սերովբե Մխիթարյանի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ էլ Ադամովն ասել է. «Խորհրդային կարգերին ու Խորհրդային Հայաստանին հակառակելու համար մարդիկ պետք է հիմար լինեն ու տրամաբանելու անընդունակ, որ չկարողանան մտաբերել այն անվերջանալի կոտորածներն ու ջարդերը, որոնց ենթարկվում էր հայ ժողովուրդը իր սեփական հայրենիքում, և միայն Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատումով կարելի եղավ վերջ տալ այդ՝ համաճարակ դարձած հայկական կոտորածներին»²²:

Տակավին 1962-ին Ադամովը ցանկություն է հայտնել, որ իր թատերախաղերից մեկը բեմադրվի Երևանում²³: Ինչպես նշեցինք, Ռուբեն Զարյանը 1963-ին Փարիզում հանդիպել է Ադամովին, այդ հանդիպման մասին գրել «Սովետական արվեստ» ամսագրում, որն էլ հետագայում ընդգրկել է «Մայրամուտից առաջ» հուշագրության երրորդ հատորում²⁴: Ռ. Զարյանը հանդիպման գնացել է փարիզաբնակ բանաստեղծ, նկարիչ Բյուզանդ Թոփալյանի, հանրային գործիչ Աղասի Դարբինյանի և Խորհրդային հյուպատոսարանի ռուս աշխատակցուհու (իմա՝ ՊԱԿ-ի գործակալի) հետ: Ադամովը եկել է ուշացած և ասել, որ ընդամենը կես ժամ ունի: Ռ. Զարյանը նրան հիշել է այսպիսին. «Խոշոր, կարելի է ասել կոշտ, առնականություն և ուժ արտահայտող դիմագծեր: Շարժումը՝ եռանդուն, ձայնը՝ աշխույժ: Հանգիստ պահը գրեթե ծանոթ չէ նրան: Երբ մի բան է ուզում ասել, օգնության են հասնում ձեռքերը: Զարմանալի անմիջական՝ պահում է իրեն այնպես, ինչպես թելադրում է այդ պահի ապրումը: Անկեղծ դրսևորումների սովոր՝ չի թաքցնում զգացածը, չի էլ մտածում, թե ինչ կմտածեն ուրիշները: Կարող է ծիծաղել այնքան բարձր, որ ձայնը բռնի ամբողջ սենյակը: Եթե կամեցավ, կգոռա, կգայրանա: Քաղաքավար սիրալիրությունը, անկախ ներքին ապրումից, անընտել վիճակ է նրա համար: Մարդն այն է դոսից, ինչ կա նրա մեջ այդ պահին: Եվ այդ ծայրահեղ անկեղծությունը զարմանալի հմայք ունի, վարակող ուժ, որ հաղորդվում է դիմացինին, և նա էլ է կամենում այդպես լինել, եթե անգամ այդպիսին չէ իր բնավորությամբ: Այդ ամենի հետ միասին, նրա ընդհանուր բոհեմական նկարագրից դուրս են, միանգամայն անհարիր՝ թախծոտ աչքերը: Մշտական տխրությամբ լի զարմանալի աչքեր են, որ նայում են քեզ ներսից և ասում, թե այս մարդու հոգու խորքում մութ, չվերհանված էջերը շատ են»²⁵:

²¹ Բ ա խ չ ի ն յ ա ն. 2005, № Ա, 156:

²² Մ խ ի թ ա ր ե ա ն. 1969, 101–102:

²³ Տ ե՛ս Ն ե ր ս ի ս յ ա ն. 1962, № 10, 47:

²⁴ Զ ա ր յ ա ն. 2012, հ. 3, 328–334:

²⁵ Զ ա ր յ ա ն. 2012, հ. 3, 329–330:

Ադամովը Ջարյանի հետ խոսել է ռուսերեն («թեև սխալներով առատ, բայց իր միտքը բավական ազատ արտահայտում է ռուսերենով»²⁶), քանի որ, ինչպես ասել է, «Ես հայերեն չեմ խոսում, դժբախտաբար, ոչ էլ կարդում եմ»: Նրա համար հաճելի անակնկալ է եղել ստանալ «Սովետական արվեստ»-ի այն համարը, որտեղ ընդգրկված էր Լ. Ներսիսյանի հոդվածն իր մասին: Երբ Ջարյանը հայտնել է, որ հայ թատրոնի անվանի գործիչ Վարդան Աճեմյանը մտադիր է բեմադրել նրանից որևէ պիես, հավանաբար՝ «Յոթանասունմեկի գարունը», Ադամովը շատ է ուրախացել և հարցրել է, թե դա ե՞րբ կլինի, միգուցե հաջորդ տարի, նրան պատասխանել են, որ 1964-ին թատրոնը լրիվ զբաղված կլինի Շեքսպիրով: Այնժամ Ադամովը կատակել է. «Շեքսպիրի պատճառով կարելի է ամեն ինչ հետաձգել: Նույնիսկ իմ պիեսը»²⁷: Ջարյանը հետաքրքրվել է, թե ինչ կարծիքի է ամերիկյան գրող Վիլյամ Սարոյանի մասին, որի «Իմ սիրտը լեռներում է» թատերախաղը բեմադրել է Վարդան Աճեմյանը: «Սուտ կլինի, եթե ասեմ, որ նրա գրչի տակից դուրս եկող ամեն տող հավանում եմ: Չէ, ինչո՞ւ չասել: Բայց այդ պիեսը շատ եմ հավանում: Պաշտում եմ»²⁸:

Երբ Ջարյանը հիշեցրել է, որ իրենց հանդիպման կես ժամը լրացել է, Ադամովն ասել է. «Կզանգահարեմ և կասեմ, որ մի փոքր ուշանում եմ: Ես ինձ վաղուց այսքան լավ չեմ զգացել», և հավելել. «Եթե բեմադրեք՝ կգամ Երևան: Լավ առիթ է: Վերջապես կտեսնեմ:

Մի փոքր անց.

– Օ'հ, ի՞նչ լավ կլինի, Հայաստանը չեմ տեսել:

Ադասի Դարբինյանն ասաց, թե վերջին անգամ Հայաստանում եղած ժամանակ հանդիպել է այն քահանային, որ մկրտել է Ադամովին:

– Ճի՞շտ:

Ձգացվեց, քիչ էր մնում լաց լինի: Գլուխը բռնեց և բավական ժամանակ լուռ մնաց»²⁹:

Այս գրույցի ընթացքում Բյուզանդ. Թոփալյանը ստեղծել է Ադամովի ճեպանկարը և նվիրել է գրողին: Ադամովն էլ իր հերթին Ջարյանին է նվիրել այդ ճեպանկարը և իր «Յոթանասունմեկի գարունը» պիեսի հրատարակությունը՝ ընծայագրով, որն ավարտվում է այսպես. «Կեցցե՛ Փարիզի կոմունան ... և Երևանը»³⁰: Իսկ հրաժեշտ տալիս ասել է. «Ես վշտանում եմ, որ հայերն ինձ հիշում են այն պատճառով, որ հայ եմ:

Ես ճշտում արի, որ նախ հիշում են այն բանի համար, որ նա լավ թատերագիր է, ճանաչված նաև Փրանսիայից (Ֆրանսիայից – Ա. Բ.) դուրս, նաև մեզ մոտ, Հայաստանում: Եվ հետո մենք հպարտ ենք, որ այդ լավ թատերագիրը մեր հայրենակիցն է:

Դեմքի կոշտ գծերը կորան բարի ժպիտի մեջ:

²⁶ Ջարյան. 2012, հ. 3, 329:

²⁷ Ջարյան. 2012, հ. 3, 331:

²⁸ Ջարյան. 2012, հ. 3, 331:

²⁹ Ջարյան. 2012, հ. 3, 333:

³⁰ Ջարյան. 2012, հ. 3, 334:

Ասացի, թե հենց որ վերադառնամ Երևան, իրեն ճանաչողների առաջին հարցերից մեկը լինելու է՝ տեսա՞ր Ադամովին, ի՞նչ է գրում հիմա»³¹:

Զարյանից հետո, ինչպես նշվեց, Ադամովին չորս տարի անց հանդիպել է նաև «Սովետական արվեստ» ամսագրի սփյուռքահայ աշխատակից Նուբար Թիլդյանը, որի հետ ունեցած հարցազրույցում թատերագիրն ասել է, որ ԽՍՀՄ գրողների միությունն իրեն հրավիրել է Խորհրդային Միություն, նաև՝ Հայաստան, սակայն հիվանդության պատճառով չի մեկնել³²: Եվ հայաստանցի ընթերցողներին նա թողել է հետևյալ ընծայագիրը. «Արվեստ» ամսագրին՝ շատ բարեկամաբար մի հայրենակցից և մի ֆրանսիացի գրողից: Եվ, անշուշտ, կեցցե՜ միջազգային սոցիալիզմը»³³:

Ռ. Զարյանը հիշել է, որ իրենց հրաժեշտ տալով՝ Ադամովը կրկին պինդ սեղմել է իր ձեռքը և ասել. «Մի՛ մոռացեք ինձ»³⁴:

Իրականում հայերը չեն մոռանում իրենց ականավոր հայրենակցին: Հետագա տասնամյակին, տակավին խորհրդային ժամանակ, հայերեն թարգմանությամբ լույս տեսան նրա «Պրոֆեսոր Տարանը» (թարգմանիչ՝ Վարուժան Նալբանդյան)³⁵, ապա՝ «Պինգ-Պոնգ» (թարգմանիչ՝ Վարուժան Նալբանդյան)³⁶ և «Աղբակերը» (թարգմանիչ՝ Շահե Համամջյան. սա նույն «Թափթփուկների քաղաքականությունը» պիեսն է)³⁷: Մեր օրերում հայ թատրոնում կատարվեցին առաջին ադամյանական բեմականացված ընթերցումները, իսկ Սաթե Խաչատրյանի թարգմանությամբ առանձին հատորներով լույս տեսան Ադամովի «Պիեսները» (2017)³⁸ ու «Մարդը և երեխան» (2026):

Եվ այն, որ հայությունը չի մոռանում իր արժանավոր որդուն, վկայում է 2026-ի մարտին ֆրանսիական «Սաթե-Աթըր» թատերական միության նախաձեռնած Ադամովական օրերը Երևանում և ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հետ կազմակերպած «Արթուր Ադամով. ինքնություն, աքսոր և թատերական արդիականություն» գիտաժողովը:

Եզրակացություն

Ֆրանսիացի գրող, աբսուրդի թատրոնի համահիմնադիր Արթուր Ադամովի հայկական ծագումը, ի տարբերություն այլ օտարալեզու հայազգի գրողների, ոչ մի կերպ չի արտացոլվել նրա գրականության մեջ՝ ողջ կյանքը հայությունից հեռու

³¹ Զ ա ղ յ ա ն. 2012, հ. 3, 334:

³² Թ ի լ դ յ ա ն. 1967, № 8, 34:

³³ Թ ի լ դ յ ա ն. 1967, № 8, 33: Ի դեպ, 1968 թվականին Փարիզ այցելած Սիլվա Կապուտիկյանը և Վարդուհի Վարդերեսյանը հանդիպել են մի շարք հայազգի արվեստագետների և մտավորականների հետ, սակայն «Չհանդիպեցինք և Շարլ Ազնավուրին, Ադամովին: Նրանք նույնպես քաղաքում չէին» (Վ ա ղ յ ա ն. 2003, 189):

³⁴ Զ ա ղ յ ա ն. 2012, հ. 3, 334:

³⁵ Տե՛ս XX դարի արտասահմանյան դրամատուրգիա, 1983, 258–279:

³⁶ Տե՛ս Օտարալեզու հայ գրողներ. 1989, 549–633:

³⁷ Տե՛ս Օտարալեզու հայ գրողներ. 1989, 634–673:

³⁸ Տե՛ս Ա դ ա մ ո վ. 2017:

լինելու և ազգային մշակույթին անհաղորդ լինելու պատճառով: Սակայն իր «Մարդը և երեխան» ինքնակենսագրական հատորում նա մի քանի անգամ հիշել է հայերին ու հայկականը: Ջտարյուն հայ, հայ թատերագրի թոռ, մանուկ ժամանակ հայախոս ու հայկական եկեղեցում մկրտված լինելու հանգամանքները և առանձին հայերի հետ ունեցած առնչություններն Ադամովի մեջ, ռուսականից և ֆրանսիականից բացի, ձևավորել է նաև հայկական ինքնություն, թեկուզև՝ թույլ արտահայտված: Անձնական ծանոթություններն ու կապերը մի շարք հայ մտավորականների և արվեստագետների հետ նպաստել են, որ Ադամովը ժամանակ առ ժամանակ բարձրաձայնի իր հայկական առնչությունները և արտահայտի կարծիք հայ իրականության տարբեր կողմերի վերաբերյալ, անկեղծ ցանկություն հայտնի՝ Հայաստան այցելելու և իր գործերից հայ թատրոնում բեմադրված տեսնելու:

Արծվի Բախչինյան – ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Սփյուռքի և հայկական գաղթաբնակների պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ գաղթավայրեր և Սփյուռք, հայ մշակույթի պատմություն, հայազգի համաշխարհային նշանավոր գործիչներ: Հեղինակ է 15 մենագրության և 100-ից ավելի հոդվածի:

ORCID: 0000-0001-8637-6946. artsvi@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ադամով Ա. 2017, Պիեսներ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 480 էջ [Adamov A. 2017, Plays. Yerevan, “Zangak” Publishing House, 480 p. (in Armenian)]:

Ադամով Ա. 2026, Մարդը և երեխան, Երևան, «Ալեֆ» հրատ., 240 էջ [Adamov A. 2026, The Man and the Child. Yerevan, “Aleph” Publishing House, 240 p. (in Armenian)]:

Բախչինյան Ա. 2005, Արթուր Ադամովի նամակներն Աննա Բուդաղյանին. – «Գրականագիտական հանդես» (Երևան), № Ա, էջ 150–156 [Bakhchinyan A. 2005, Arthur Adamov's Letters to Anna Budaghyan. “Grakanagitakan handes” (Yerevan), № 1, pp. 150–156 (in Armenian)]:

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Աննա Բուդաղյանի ֆոնդ, թիվ 41-III, 42-III [Museum of Literature and Arts after Yeghishe Charents, Anna Budaghyan's files, № 41-III, 42-III (in Armenian)]:

Ջարյան Ռ. 2012, Մայրամուտից առաջ, հ. 3, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, 528 էջ [Zaryan R. 2012, Before Sunset. V. 3, Yerevan, Institute of Arts of NAS RA, 528 p. (in Armenian)]:

Թիլդյան Ն. 1967, Արթուր Ադամովի հետ. – «Սովետական արվեստ» (Երևան), № 8, էջ 32–34 [Tildyan N. 1967, With Arthur Adamov. – “Sovetakan arvest” (Yerevan), № 8, pp. 32–34 (in Armenian)]:

Թյուրաբյան Պ. 1983, Աբսուրդի թատրոն. – «Գարուն» (Երևան), № 3, էջ 74–76 [Tyurabyan P. 1983, Theatre of the Absurd. – “Garun” (Yerevan), № 3, pp. 74–76 (in Armenian)]:

Իսահակյան Ա. 1979, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 6, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 431 էջ [Isahakyan A. 1979, Collected Works in six volumes. V. 6. Yerevan, "Sovetakan grogh" Publishing House, 431 p. (in Armenian)]:

Իսահակյան Վ. 2000, Հայրս, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 590 էջ [Isahakyan V. 2000, My Father. Yerevan, "Gitutyun" Publishing House, 590 p. (in Armenian)]:

Մխիթարեան Ս. 1969, Ֆրանսերէնով արտայայտուող հայ արուեստագէտներ, Փարիզ, «Պահրի Եղբարց» հրատ., 456 էջ [Mkhitaryan S. 1969, Armenian artists expressing themselves in French. Paris, "Pahri Yeghbarts" Publishing House, 456 p. (in Armenian)]:

Ներսիսյան Լ. 1962, Արթուր Ադամովի մի փորձը. – «Սովետական արվեստ», № 10, էջ 46–48 [Nersisyan L. 1962, An attempt by Arthur Adamov. – "Sovetakan arvest", № 10, pp. 46–48 (in Armenian)]:

Վարդերեսյան Վ. 2003, Իմ կյանքի հեքիաթը, Երևան, «Մաշտոց» հրատ., 272 էջ [Varderesyan V. 2003, The fairy tale of my life. Yerevan, "Mashtots" Publishing House, 272 p. (in Armenian)]:

Օտարալեզու հայ գրողներ. 1989. – Կազմ. և ծանոթագր.՝ Ալեքսանդր Թոփչյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 674 էջ [Topchyan A. 1989, Armenian writers writing in foreign languages. – Compiled and annotated by Aleksandr Topchyan, Yerevan, YSU Publishing House, 674 p. (in Armenian)]:

XX դարի արտասահմանյան դրամատուրգիա. 1983. – Կազմ., թարգմ. և ծանոթագր.՝ Ս. Ե. Փանոսյան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 551 էջ [Panosyan S. 1983, Foreign drama art of the 20th Century. – Compiled, translated and annotated by S. E. Panosyan, V. 1, Yerevan, YSU Publishing House, 551 p. (in Armenian)]:

АРТУР АДАМОВ И АРМЯНСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

АРЦВИ БАХЧИНЯН

Резюме

Ключевые слова: Артур Адамов, французская литература и театр, Екатерина Баатур, русско-армянские эмигранты во Франции, Анна Будагян, Рубен Зарян.

Французский писатель Артур Адамов (Арутюн Адамян, 1908–1970) является одним из основателей театра абсурда, знаковым представителем французского послевоенного театра, драматургом-новатором, создавшим новый театральный язык. Родившись в Кисловодске (Россия), он с детства жил в Европе, однако несмотря на это Адамов был связан с армянской средой. Являясь этническим армянином, он был крещен в Армянской апостольской церкви, его родным языком был армянский, бабушка, Екатерина Баатур, была первой армянской женщиной-драматургом. Во Франции Адамов общался с армянами, показывал свои первые литературные опыты известному армянскому поэту

A NEWLY IDENTIFIED “DESERT KITE” ON THE NORTHWESTERN SLOPES OF MOUNT ARARAT*

MARIAM SHAKHMURADYAN, GOR GHAZARYAN, ARA AVAGYAN

Keywords: “Desert kites”, Mount Ararat, Araxes River Basin, remote sensing archaeology, satellite imagery.

Abstract

The newly discovered archaeological site is located on the right bank of the Araxes River, on the northwestern slopes of Mount Ararat. It was identified through the systematic analysis of satellite imagery. The site exhibits the characteristic features of “desert kites”, including a large enclosed area, external cells, and lateral protrusions. The dating remains unknown, as no field investigations have yet been conducted at the site. The structure provides new insights into the spatial distribution and morphological variability of “desert kites” in the region.

Introduction

Desert kites are monumental stone-built installations composed of long, converging walls (usually two or more, though in some cases fewer) that lead into an enclosure, to which cells are attached externally. Because of their monumental scale, they are most effectively identified through aerial and satellite imagery. Over the past decades, systematic remote sensing and ground surveys, particularly through the *Globalkites project*, have expanded the known distribution to more than 6,000 examples across the Near East and Central Asia¹.

Over a century of research has provided substantial data on the geography, environmental context, and architecture of kites. However, their chronology and function remain insufficiently understood, due to the scarcity of directly associated archaeological finds. The most widely accepted interpretation views kites as large-scale hunting traps². Alternative hypotheses suggest pastoral or ritual functions³. The diversity of interpretations reflects the limited material evidence.

* Submitted as of 16. VI. 2026, reviewed on 18. VI. 2026, approved for publication on 18. VI. 2026.

© Author/s, 2026. Available under Creative Commons Attribution 4.0 License.

¹ Globalkites Project. n.d. Studying the “Desert Kites” at a Global Scale. Available at: <https://www.globalkites.fr>.

² Crassard et al. 2022.

³ Shakhmuryan. 2023, 83–113.

Excavations and environmental studies in Syria and Jordan indicate that some kites were constructed during the Pre-Pottery Neolithic⁴, with some of them falling out of use by the seventh millennium BC⁵. Elsewhere, chronological frameworks remain tentative, based on limited excavation and contextual data, suggesting a broad range spanning the Neolithic to the Medieval period⁶.

During the study of satellite imagery, recently a new kite has been identified by one of the authors (Ara Avagyan) on the right bank of the Araxes River, on the north-western slopes of Mount Ararat. In the region, kites have previously been documented primarily on the south and south-western slopes of Mount Aragats, on the left bank of the Araxes River⁷. Despite morphological similarities with kites in southern regions, no examples had previously been recorded on the opposite (right) bank of the river. The identification of this structure extends the known distribution of kites in the Armenian Highlands and provides new data for understanding their regional occurrence.

Discovery and setting

The structure was identified through high-resolution satellite imagery, a method central to kite research, with many examples across the Near East first documented using remote sensing. It lies c. 10km east of Igdir (coordinates: 39°54'44.36"N, 44°10'3.61"E) near the Armenian–Turkish border, at an elevation

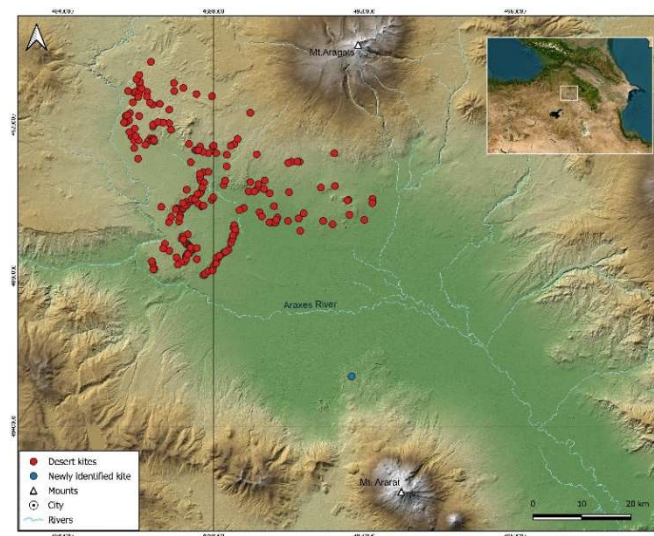

Figure 1. The distribution of kites on the left bank of the Araxes River (After the Globalkites project) and the newly discovered kite on the right bank (Map by A. Ananyan).

⁴ Al-Khasawneh et al. 2019, 2118.

⁵ Akkermans et al. 2014, 189–190; Betts and Burke. 2015, 74–75.

⁶ Shakhmuradyan. 2023, 76–82.

⁷ Brochier et al. 2014; Nadel et al. 2015; Barge et al. 2021; Shakhmuradyan. 2023; 2025.

of 900–1000m above sea level, within a volcanic upland rising from the Araxes Valley (Figure 1). The present landscape is semi-arid, with seasonal streams and proximity to major water sources, including the Araxes and Metsamor rivers. The area is also tectonically active, shaped by the convergence of the Arabian and Eurasian plates. Seismic and volcanic processes may have contributed to the partial destruction of archaeological features, helping to explain the lack of data on the kites in this area⁸.

Morphology

The newly identified structure exhibits features consistent with established kite morphology. It includes a large enclosure of c. 2.1 hectares, with seven cells attached to its outer perimeter, positioned along lateral projections and terminal points. The enclosure has a broadly rectilinear plan with angular extensions, closely paralleling examples from Southwest Asia (Figure 2). Converging walls are not clearly visible in current satellite imagery; however, their absence does not preclude identification, as these are often disturbed.

Dating

No dating evidence is currently available. The structure lies on Pleistocene volcanic deposits that provide no useful terminus post quem. In the Near East, kites are primarily associated with the Neolithic–Bronze Age period⁹. In the absence of excavations, the Ararat kite can be considered within this broader framework. Its morphology aligns with examples in Southwest Asia, suggesting a comparable chronology, although this remains provisional pending future fieldwork.

Figure 2. Satellite image of the newly discovered kite.

⁸ Karakhanian et al. 2006, 341–344; Avagyan et al. 2024, 10–13.

⁹ Akkermans et al. 2014, 189–190; Betts and Burke. 2015, 74–75; Nadel et al. 2015, 135–137; al Khasawneh et al. 2019, 2118; Barge et al. 2021, 116–119; Shakhmuradyan. 2023, 76–82; Şahin and Massa. 2025, 5–6.

The kite is situated within a region with a substantial archaeological record spanning the Chalcolithic, later prehistoric, and historic periods. Recent surveys on the north-western and southern slopes of Mount Ararat have documented numerous Chalcolithic and Early Bronze Age (Kura-Araxes) settlements concentrated along the margins of the Iğdır and Doğubayazıt plains, particularly where volcanic ridges meet the lowlands¹⁰. These sites occupied environmentally favorable locations with access to water resources, agricultural land, pastures, and major communication routes linking the Araxes Valley, the southern Caucasus, north-western Iran, and eastern Anatolia. The newly identified kite forms part of this broader archaeological landscape, although its precise chronological and cultural association remains unknown pending future field investigation.

Implications

The identification of a kite on the right bank of the Araxes River adds a new locality to the distribution of these structures in the Armenian Highlands. Its morphology is consistent with desert kites documented elsewhere in Southwest Asia, particularly the presence of a large enclosure and externally attached cells. Although direct dating evidence is currently lacking, the structure provides new information on the occurrence and variability of kites in the region and highlights the potential of remote-sensing approaches to identify additional examples in previously undocumented areas.

Mariam Shakhmuradyan – PhD in Archaeology, Research Fellow at the Department of Early Archaeology of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Her research interests include the early archaeology of Armenia and the Near East. Author of 14 scholarly publications. ORCID: 0000-0002-4973-1985. mariam.shakhmuradyan@iae.am

Gor Ghazaryan – Junior researcher at the Laboratory of Geodynamics and Geological Hazards of the Institute of Geological Sciences of NAS RA. His research interests encompass geoarchaeology, archaeoseismology and historical geography. Author of 6 articles and 2 maps. ORCID: 0009-004-7741-8795. ghazaryan3329@gmail.com

Ara Avagyan – Doctor of Geological Sciences, Head of the Laboratory of Geodynamics and Geological Hazards of the Institute of Geological Sciences of the of NAS RA. The scope of scientific interests includes the assessment of geological hazards and risks, geodynamics, active tectonics, structural geology, paleoseismology, and archaeoseismology. Author of 1 monograph, 22 collections and 62 articles. ORCID: 0000-0001-8737-2074. avagn@gmail.com

¹⁰ Özfirat. 2023, 429–436.

REFERENCES

- Akkermans P., Huigens H., Brüning M. 2014, A Landscape of Preservation: Late Prehistoric Settlement and Sequence in the Jebel Qurma Region, Northeastern Jordan. – “Levant” (Abingdon), V. 46, № 2, pp. 186–205.
- Al-Khasawneh S., Murray A., Thomsen K. J., Abu-Azizeh W., Tarawneh M. 2019, Dating a Near Eastern Desert Hunting Trap (Kite) Using Rock Surface Luminescence Dating. – “Archaeological and Anthropological Sciences” (Heidelberg), V. 11, № 5, pp. 2109–2119.
- Avagyan A., Arakelyan D., Avagyan S., Sahakyan L., Haroutiunian R., Egnatossyan N., Alaverdyan G., Asatryan A. 2024, Overview of the Geology and Related Hazards of the Ararat Depression. – “Aramazd” (Oxford), V. 18, pp. 4–25.
- Barge O., Brochier J.-É., Chahoud J., Chataigner C., Régagnon E., Abu-Azizeh W., Crassard R. 2021, Hunting with Kites in Armenia. – In: Betts A., van Pelt P. (eds.), *The Gazelle's Dream: Game Drives of the Old and New Worlds*. Sydney, Sydney University Press, pp. 105–126.
- Betts A., Burke D. 2015, Desert Kites in Jordan: A New Appraisal. – “Arabian Archaeology and Epigraphy” (Oxford), V. 26, pp. 74–94.
- Brochier J.-É., Barge O., Karakhanyan A., Kalantarian I., Chambrade M.-L., Magnin F. 2014, Kites on the Margins: The Aragats Kites in Armenia. – “Paléorient” (Paris), V. 40, № 1, pp. 25–53.
- Crassard R., Abu-Azizeh W., Barge O., Brochier J.-É., Chahoud J., Régagnon E. 2022, The Use of Desert Kites as Hunting Mega-Traps: Functional Evidence and Potential Impacts on Socioeconomic and Ecological Spheres. – “Journal of World Prehistory” (New York), V. 35, pp. 1–44.
- Karakhanyan A., Jrbashyan R., Trifonov V., Philip H., Arakelian S., Avagyan A., Baghdassaryan H., Davtian V. 2006, Historical Volcanoes of Armenia and Adjacent Areas: What is Revisited? – “Journal of Volcanology and Geothermal Research” (Amsterdam), V. 155, № 3–4, pp. 338–345.
- Nadel D., Bar-Oz G., Malkinson D., Spivak P., Langgut D., Porat N., Khechayan A., Nachmias A., Crater-Gershtein E., Katina A., Bermatov-Paz G., Nahapetyan S., Gasparyan B. 2015, New Insights into Desert Kites in Armenia: The Fringes of the Ararat Depression. – “Arabian Archaeology and Epigraphy” (Oxford), V. 26, pp. 120–143.
- Özfırat A. 2023, The Region of Mount Ağrı during the Chalcolithic and Early Bronze Age (Kura-Araxes). – In: Marchetti N., Cavaliere F., D’Orazio C., Giacosa G., Mariani E. (eds.), *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. V. 2: Field Reports, Islamic Archaeology*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 429–447.
- Şahin F., Massa M. 2025, Mass-Hunting in South-West Asia at the Dawn of Sedentism: New Evidence from Şanlıurfa, South-East Türkiye. – “Antiquity” (Cambridge), V. 99, № 403, pp. 1–8.
- Shakhmuradyan M. 2023, “The Desert Kites: Structure, Forms, Dating and Function”. Unpublished PhD Dissertation. Yerevan, Yerevan State University.

Shakhmuradyan M. 2025, The Archaeology of Desert Kites in Armenia: Achievements, Gaps and Future Directions. – “Herald of Social Sciences” (Yerevan), V. 34, pp. 226–243.

Globalkites Project. n.d. Studying the “Desert Kites” at a Global Scale. Available at: <https://www.globalkites.fr>.

ՆՈՐԱՀԱՅՏ «ԱՆԱՊԱՏԻ ՕԴԱՊԱՐՈՒԿ» ԱՐԱՐԱՏ ԼԵՌԱՆ ՀՅՈՒՍԻՍԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԼԱՆՋԵՐԻՆ

ՄԱՐԻԱՄ ՇԱԽՄՐԱԴՅԱՆ, ԳՈՐ ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ԱՐԱ ԱՎԱԳՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ «անապատի օդապարուկներ», Արարատ լեռ, Արաքս գետի ավազան, հեռահար զոնդավորման հնագիտություն, արբանյակային պարկերներ:

Նորահայտ հնագիտական հուշարձանը գտնվում է Արաքս գետի աջ ափին՝ Արարատ լեռան հյուսիսարևմտյան լանջերին: Հայտնաբերվել է արբանյակային լուսանկարների համակարգված ուսումնասիրության արդյունքում: Հուշարձանը ցուցաբերում է «անապատի օդապարուկներին» բնորոշ կառուցվածքային հատկանիշներ, այդ թվում՝ ընդարձակ շրջապարիսպ, արտաքին խցեր և կողային ելուստներ: Թվագրությունը հայտնի չէ, քանի որ հուշարձանի տարածքում դաշտային աշխատանքներ դեռևս չեն իրականացվել: Կառույցը նոր տվյալներ է հաղորդում տարածաշրջանում այս տեսակի հուշարձանների տարածական բաշխվածության ու ձևաբանական հատկանիշների վերաբերյալ:

Մարիամ Շախմուրադյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրություններ՝ Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի վաղ շրջանի հնագիտություն: Հեղինակ է 14 հոդվածի: ORCID: 0000-0002-4973-1985.
mariam.shakhmuradyan@iae.am

Գոր Ղազարյան – ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի գեոդինամիկայի և երկրաբանական վրանգների լաբորատորիայի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրություններ՝ գեոարխեոլոգիան, արխեոսելյամոլոգիան, պալմական աշխարհագրությունը: Հեղինակ է 6 հոդվածի և 2 քարտեզի: ORCID: 0009-004-7741-8795. ghazaryan3329@gmail.com

Արա Ավագյան – ե. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի գեոդինամիկայի և երկրաբանական վրանգների լաբորատորիայի վարիչ: Գիտական հետաքրքրություններ՝ երկրաբանական վրանգների և ռիսկերի գնահատումը, երկրադինամիկան, ակտիվ տեկտոնիկան, կառուցվածքային երկրաբանությունը, պալեոսելյամոլոգիան, արխեոսելյամոլոգիան: Հեղինակ է 1 մենագրության, 22 ժողովածուի և 62 հոդվածի: ORCID: 0000-0001-8737-2074. avagn@gmail.com

НОВОВЫЯВЛЕННЫЙ «ПУСТЫННЫЙ ЗМЕЙ»
НА СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ СКЛОНАХ ГОРЫ АРАРАТ

МАРИАМ ШАХМУРАДЯН, ГОР КАЗАРЯН, АРА АВАГЯН

Резюме

Ключевые слова: «пустынные змеи», гора Арарат, бассейн реки Аракс, археология дистанционного зондирования, спутниковые снимки.

Нововыявленный археологический памятник расположен на правом берегу реки Аракс, на северо-западных склонах горы Арарат. Был найден в результате систематического исследования спутниковых снимков. Памятник демонстрирует характерные признаки «пустынных змеев», включая обширное ограждение, внешние камеры и боковые выступы. Датировка неизвестна, поскольку на территории памятника полевые исследования ещё не проводились. Сооружение предоставляет нам новые сведения о пространственном распространении и морфологических характеристиках «пустынных змеев» в регионе.

Мариам Шахмурадян – к. и. н., научный сотрудник Отдела ранней археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: археология ранних периодов Армении и Передней Азии. Автор 14 публикаций. ORCID: 0000-0002-4973-1985. mariam.shakhmuradyan@iae.am

Гор Казарян – младший научный сотрудник лаборатории геодинамики и геологических опасностей Института геологических наук НАН РА. Научные интересы: геоархеология, археосейсмология, историческая география. Автор 6 статей и 2 карт. ORCID: 0009-004-7741-8795. ghazaryan3329@gmail.com

Ара Авагян – д. г. н., заведующий лабораторией геодинамики и геологических опасностей Института геологических наук НАН РА. Научные интересы: оценка геологических опасностей и рисков, геодинамика, активная тектоника, структурная геология, палеосейсмология, археосейсмология. Автор 1 монографии, 22 сборников и 62 статей. ORCID: 0000-0001-8737-2074. avagn@gmail.com

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ*

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Մեծ Հայքի թագավորություն, Արշակունյաց հարստություն, Արշակ II, Պապ, եկեղեցի, ճգնաժամ, ապաքնակեցում, երաշտ, կլիմայի փոփոխություն, անկում:

Ամփոփում

Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության անկումը 428 թ. գերազանցապես դիտարկվում է IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբների աշխարհաքաղաքական և ներքին հակասությունների համատեքստում: Մինչդեռ Արշակունյաց գահի թուլացումը տարբեր գործոնների հետևանք էր: Մասնավորապես, կլիմայական և միջավայրային փոփոխությունները, որոնք փաստագրվել են հնակլիմայական և հնամիջավայրային տարաբնույթ հետազոտություններով, վկայում են տարածաշրջանում մոտ 350–450 թթ. ընթացքում տեղ գտած համընդգրկուն կլիմայական երևույթի մասին, որը մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է «Ուշ հռոմեական գերերաշտ» անվանումը: Այս երևույթը, ըստ էության, էական դեր է ունեցել նաև Հայաստանում արձանագրված վայրընթաց զարգացումներում՝ նպաստելով տնտեսության քայքայմանն ու, որպես հետևանք, ներքին անկայունության և անջատողականության աճին, քաղաքային կյանքի անկմանն ու ապաքնակեցման երևույթներին հատկապես արքայական իշխանության հենարանը հանդիսացող արքունի ոստանում՝ Այրարատում: Իշխող արքայատան տնտեսական ու ռազմական ներուժի կտրուկ անկումը, ինչպես նաև արձանագրված համաճարակներն ու սովը, ի հավելումն՝ արտաքին բարդ քաղաքական դրությունն ու ռազմական ներխուժումները, խիստ բացասական ազդեցություն են ունեցել վերջին Արշակունիների վրա՝ հանգեցնելով արքայական իշխանության հեղինակազրկմանը, ինչին էլ, ի վերջո, հաջորդել է հայոց թագավորության լուծարումը սասանյան արքունիքի կողմից:

* Ներկայացվել է 15. IV. 2026 թ., գրախոսվել է 30. IV. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 24SSAH-6A019 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Նախաբան

Պատմահայր Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» «Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ եպիսկոպոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի» խորագրով գլխում նշում է հետևյալ միտքը. «... զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, եւ տարերց փոփոխել զքնութիւնս իւրեանց», ապա և թվարկում բնական մի շարք արհավիրքներ. «Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրեայոյց, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկաստոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք բքարարք, խորշակաբերք, ախտահաւաքք, ամպք հրընկէցք, կարկտածութ. անձրեւք անժամանակք եւ անպիտանք. օդք դառնաշունչք, եղեմնարկութ. ջրոց առաւելլլն անօգուտ եւ նուազելն անհնարատր. երկրի անբերութիւնք պտղոց եւ անաճելութիւնք կենդանեաց, այլ եւ սասանմունք եւ դղրդմունք», իսկ հետո, միառժամանակ անց, շարունակում է՝ «սովք անբաւք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք»¹:

Պատմահոր հեղինակած «Ողբ»-ը արժանացել է տարբեր գնահատականների², քննարկումները չեն շրջանցել հատկապես դրա երկրորդ հատվածը՝ իր իսկ ներկայացրած պատմության մեջ չարձանագրված բնական արհավիրքների նկարագրությունը, ինչը, կարծես, հակասում է Պատմահոր ժամանակի իրականությանն ու իրեն՝ իբրև հավանական ականատեսի³:

Ստորև, մենք փորձելու ենք ցույց տալ, որ նշված բնական արհավիրքները Արշակունյաց թագավորության անկման շրջանի ուղեկից երևույթներ էին, որոնք խտացված, բայց և միաժամանակ պարզ ու չափազանց ճշգրիտ ներկայացրել է Պատմահայրը՝ այն զետեղելով «Ողբ»-ի վերնագրից չենթադրվող, բայց Արշակունյաց թագավորության անկման և Լուսավորչի տոհմի ավարտի համատեքստին միանգամայն համահունչ հատվածում՝ որպես Աստծո կողմից լքվելու հետևանք:

Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին. համառոտ ակնարկ

Իր գոյության վերջին կես դարում Մեծ Հայքի քաղաքական կշիռն ու ռազմական ներուժն ակնհայտորեն նվազել էին: 370-ական թվականների վերջին և հաջորդ տասնամյակում իշխանության համար շարունակվող պայքարը սկզբում հանգեցրեց 387 թ. երկրի բաժանմանը Հռոմեական և Սասանյան կայսրությունների միջև՝ որպես երկու կախյալ թագավորության, ինչին որոշ ժամանակ անց հաջորդեց արքայական իշխանության վերացումը Հռոմի գերիշխանության տակ անցած հատվածում⁴: Խոսքով IV-ի (384/385 – 388/389 թթ.) գահակալության առաջին շրջանում արքայական բանակը, որը հիշատակվում է որպես «Խոսրովի գունդ», դեռևս բավարար ուժ ուներ, որպեսզի պարտության մատներ Հայաստանի արևմտյան (հռոմեական) հատվածում իշխող Արշակ III-ի (378–388/389

¹ Խորենացի. 1913, 365–366:

² Stepanyan. 2021.

³ Սարգսյան. 1997, 120:

⁴ Երեմյան. 1984, 111–115, Blockley. 1992, 42–45; Garsoïan. 1997, 91–92; Greatrex. 2000, 41–48; Հարությունյան. 2018q, 144–166:

թթ.) զորքերին և ճնշեր Վանանդացիների տան ապստամբությունը, ովքեր սպառնում էին հայկական երկու թագավորություններին և ապակայունացնում երկիրը⁵: Այդուհանդերձ, 388/389 թ. Խոսրով IV-ի գահընկեցությունն ու բանտարկությունը Իրանում, փաստորեն, պարսից արքունիքն իրականացրեց հայոց կողմից առանց ռազմական լուրջ դիմադրության հանդիպելու, և միայն մի քանի հայ նախարարներ՝ փոքրաթիվ ուժերով, փորձեցին ազատել իրենց արքային գերությունից, սակայն հաջողության չհասան⁶:

Խոսրովի եղբայր և հաջորդ Վուսթասպուհի (388/389 – 414/415 թթ.) թագավորության ժամանակ հայոց բանակի մասին շատ տեղեկություններ չկան: Հայտնի է միայն Համազասպի անունը Մամիկոնյան տնից՝ որպես սպարապետի⁷: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Համազասպի մահից հետո «... ոչ ոք ի միաբանություն հաւաքեաց զգունդս Հայոց»⁸:

Հաջորդ տասնամյակում՝ Խոսրով IV-ի (երկրորդ շրջան, մոտ 415/416 թ.), Իրանի և ոչ-Իրանի արքայից արքա Հազկերտ I-ի (399–420 թթ.) որդի, հայոց մեծ արքա կարգված Շապուհի (415/416–419/420 թթ.) կարճատև գահակալության ընթացքում, ապա և հաջորդող միջթագավորության ժամանակ (419/420–422/423 թթ.) և հարստության վերջին արքա Արտաշիր (Արտաշես) III-ի (422/423–428 թթ.) գահակալության շրջանում որևէ հիշատակություն չի պահպանվել ո՛չ արքունի բանակի և ո՛չ էլ հայոց սպարապետի մասին, թեև սպարապետությունը, անկասկած, շարունակում էր գոյություն ունենալ⁹: Ամենայն հավանականությամբ, սպարապետի պաշտոնը Արշակունյաց հարստության վերջին արքաների օրոք թափուր էր¹⁰:

Նախորդ ժամանակաշրջանին հակառակ՝ աղբյուրները Արշակունյաց հարստության վերջին արքաներից և ոչ մեկին չեն հիշատակում նաև մարտադաշտում բանակն առաջնորդելիս: Մինչդեռ այլ էր պատկերը Հայաստանում մինչև 370-ական թվականները: IV դ. հայոց գահակալներ Տրդատ III Մեծը (287/298–330 թթ.), նրա որդի Խոսրով III Կոտակը (330–338/339 թթ.), նրան հաջորդած Տիրան (338/339–350 թթ.) և Արշակ II (350–367/368 թթ.) արքաները հաջողությամբ պաշտպանում էին երկիրը թե՛ սասանյան բանակներից¹¹, թե՛ այլ թշնամիներից,

⁵ Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1913, 313–316:

⁶ Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1913, 320–321:

⁷ Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1913, 322–324:

⁸ Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1913, 330:

⁹ Մովսես Խորենացին հիշատակում է ոմն Ներսէս Ճիճրակացու որպես «զորագլուխ»: Պատմության մեկ այլ հատվածում նա հիշատակում է Վարդան Մամիկոնյանին որպես «ստրատելաո» (իմա՝ գլխավոր զորավար), բայց, այդուհանդերձ, նրան չի անվանում «սպարապետ» (տե՛ս Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1913, 332–333, 337–338):

¹⁰ Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. 2023, 75–79:

¹¹ Տե՛ս Բ ու զ ա ն դ. 1987, 32–37, 44–45, Procopius. 2022, 32. Տե՛ս նաև Greatrex. 2022, 82–83.

հիմնականում՝ լեռնային Կովկասի և Կովկասից այն կողմ ապրող ժողովուրդներից¹² չխուսափելով պատերազմել անգամ հռոմեացիների դեմ¹³։ Հայկական զորքերը մասնակցել են նաև հռոմեա-պարսկական պատերազմներին, օրինակ, 363 թ. հռոմեական կայսր Հուլիանոս II-ի (361–363 թթ.) ձեռնարկած պարսկական արշավանքին¹⁴։

Վաղ հայկական աղբյուրները արքունի բանակի և ընդհանրապես հայոց զորքերի համար նշում են թվական տարբեր տվյալներ՝ շատ անգամ նշելով 10 հազար թիվը¹⁵։ Այլ դեպքերում մարտադաշտ դուրս բերված հայոց զորքերի թվաքանակը տատանվում էր 20 հազարից 120 հազարի¹⁶ սահմաններում¹⁷։ Այս թվերը համապատասխանում են III–IV դդ. վերագրվող «Ջորանամակի» տվյալներին, որը հայոց բանակի ընդհանուր թվաքանակը հասցնում է 120 հազարի՝ ներառյալ արքունի բանակի 36 հազար ռազմիկները¹⁸։ Վերջինս աղբյուրներում հիշատակվում է «զօրս արքունի», «զօրքն արքունի», «գունդն արքունական» և այլ անվանումներով¹⁹։ Աղբյուրներն արքունի բանակն անվանում են նաև «Այրարատյան գունդ»՝ Այրարատ նահանգի՝ արքունի ոստանի անունով. «... հանդերձ ամենայն պատերազմող զօրօքն այրարատեան գնդան»²⁰։ Այդ պատճառով արքայական զորքերը հիշատակվում են նաև «ոստանիկ» կամ «ոստանիկ մարդիկ» անունով²¹, ինչպես նաև «այրուծի ... յարքունի տանէ», «զօրս յարքունի տանէն» անվանումներով և այլն²²։

Դազմական ավանների հետ մեկտեղ, որոնք հիշատակվում են «կայանք զօրաց» անունով²³ աղբյուրները նշում են նաև արքունապատկան այլ տիրույթներ՝

¹² Տե՛ս Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 28–31, Խ ո ռ ե ն ա ց ի. 1913, 230–231, 259–260, 266–267, Procopius. 2022, 32.

¹³ Խոսքը 312–313 թթ. Հայաստանի դեմ հռոմեական կայսր Մաքսիմինոս Դայայի (310–313 թթ.) մղած անհաջող պատերազմի մասին է (տե՛ս Eusebius. 1932, 350–353). Տե՛ս նաև Մ ա ն ա ս ե ռ յ ա ն. 1997, 189–195, Greatrex. 2022, 83. Հմմտ. նաև Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 164–167, 202–207:

¹⁴ Ammianus. 1984, 315–316, 321–322; Խ ո ռ ե ն ա ց ի. 1913, 273–274: Տե՛ս նաև Harrel. 2016, 171–172, 194–195, 218.

¹⁵ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 218–219, 228–229, 234–235, 244–245, 262–263, 286–287, 378–379:

¹⁶ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 32–35, 222–223, 228–233, 290–291, 294–295, 306–307, 378–379:

¹⁷ Միայն երկու դեպքում է պատմիչի նշած թվական տվյալը գերազանցում 120 հազարը, ինչը ակնհայտորեն չափազանցություն է (տե՛ս Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 166–167, 204–205):

¹⁸ Այս աղբյուրի մանրամասն քննության համար տե՛ս Ա դ ո ն ց. 1987, 267–330, Յ ա կ ե բ ե ա ն. 2011, 485–550:

¹⁹ Տե՛ս, համապատասխանաբար, Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 34–35, 82–83, 368–369:

²⁰ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 206–207:

²¹ Տե՛ս Ե ղ ի շ է. 1957, 10, 92, Փ ա ռ պ ե ց ի. 1904, 67, 73: Տե՛ս Մ ա ն ա ն դ - յ ա ն. 1934, 95–101, П е р и х а н я н. 1956, 44–58; Ա դ ո ն ց. 1987, 531–533:

²² Ե ղ ի շ է. 1957, 74:

²³ Ե ղ ի շ է. 1957, 78–79: Տե՛ս նաև Areshian. 2013, 155.

կալվածքներ, դաստակերտներ և ագարակներ²⁴, որոնք շնորհվում էին հայ ազնվականության ամենաբազմամարդ շերտի՝ ազատանու անդամներին ռազմական ծառայության դիմաց²⁵։ Այդ պատճառով ազատներից կազմված թագավորական զորքերը երբեմն կոչվում էին «ազատագունդ» կամ «ազատագունդ բանակն արքունի» անունով²⁶։

Չնայած հայոց աշխարհի այլ հատվածներ ևս պատկանում էին գահին, այդ թվում Անգեղոտունը և որոշ ամրոցներ Ծոփքում²⁷, կալվածքներ Տարոնում²⁸, ինչպես նաև Ատրպատականին և Աղվանքին հարող գոտիներում՝ ներառյալ Խաղխաղ քաղաքը Ուտիքում՝ հայոց արքաների ձմեռային նստավայրը²⁹՝ բայց, անկասկած, Այրարատն էր, որ հանդիսացել է գահի գլխավոր տնտեսական հենարանը և արքունի բանակի համար ծառայել որպես մարդկային ուժի հիմնական աղբյուր։

Քաղաքաշինությունը Մեծ Հայքում IV դ.

Այրարատում արքունի հողերի զգալի մասը կենտրոնացած էր Արարատյան դաշտավայրում և հարակից գավառներում՝ ձգվելով Արաքսի վերին ու միջին հոսանքների երկայնքով։ Այստեղ էին գտնվում արքայական քաղաքներից չորսը՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը և Վաղարշապատը, իսկ IV դ. հիմնվեցին երկու նոր քաղաքներ՝ Արշակավանը և Դվինը, որից վերջինը՝ դարձյալ Արարատյան դաշտավայրում։

Այս լայնատարած և բերքատու տարածքը՝ տասնյակ հազարավոր հեկտար մշակովի հողերով, որոնք ոռոգվում էին Արաքսից բերված ջրանցքների ջրերով, թագավորության գլխավոր տնտեսական կենտրոնն էր՝ «գլուխ աշխարհիս Հայոց»³⁰, և ապահովում էր խիտ բնակեցված արքայական քաղաքների, ինչպես նաև շրջակա ավանների ու գյուղական բնակավայրերի գոյությունը։

Քաղաքի կյանքը մեծապես կախված էր իր մերձակա, քաղաքի վարչական ենթակայության տակ գտնվող գյուղատնտեսական տարածքից, որը հունարեն կոչվում էր «խորա»³¹։ Օրինակ՝ Արտաշատի «խորան» հայկական աղբյուրներում կոչվում էր «Ոստան Հայոց», իսկ հետագայում ստացավ «Ոստան Դրնոյ» անվանումը՝ Դվինի վերելքով պայմանավորված³²։ Այն ներառում էր բազմաթիվ գյուղատիպ բնակավայրեր, որոնք պատկանում էին մայրաքաղաք Արտաշատին։

²⁴ S a r g s y a n. 1968, 43–50.

²⁵ Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. 1957, 335–340, П е р и х а н я н. 1956, 57–58; G a r s o i a n. 1997, 77.

²⁶ Տ ե ' ս Բ ու զ ա ն դ. 1987, 192–193, 262–263, 284–285, 334–335, Փ ա ր ա յ ե ց ի. 1904, 20:

²⁷ Բ ու զ ա ն դ. 1987, 218–219, 314–317:

²⁸ Բ ու զ ա ն դ. 1987, 202–203, 292–293:

²⁹ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ու. 1983, 30–31:

³⁰ Փ ա ր ա յ ե ց ի. 1904, 11:

³¹ Ք ո չ ա ղ յ ա ն. 2025, 86–88:

³² Ե ր ե մ յ ա ն. 1963, 49, 74:

«... և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գեղս և զաւանս, որ շուրջ զնովաւ էին»³³:

Ի տարբերություն Արշակունյաց հարստության կառավարման վաղ շրջանում հիմնադրված քաղաքային կենտրոնների՝ ինչպիսին էր Վաղարշ I-ի (117–140 թթ.) կողմից կառուցված Վաղարշապատը (Կայնեպոլիս)³⁴, Դվինի և Արշակավանի հիմնադրման պատճառներն էապես տարբերվում էին: Մովսես Խորենացին հայտնում է Դվինի հիմնադրման հարցում բնական միջավայրի փոփոխման ունեցած դերակատարության մասին՝ պայմանավորված Արտաշատի շրջակայքի անառողջ օդով. «... և օդը ջերմայինք պղտորեալք ժանդահոտութեամբ փչէին», ինչը վկայում է ճահճացման մասին, ըստ երևույթին՝ Արաքս կամ Մեծամոր գետերի հունի փոփոխման հետևանքով³⁵: Դա ստիպեց Խոսրով III-ին իր նոր նստավայրի համար ընտրել ավելի հարմար վայր: Արտաշատից ոչ հեռու գտնվող Դվին կոչվող բլրի գագաթին նա կառուցեց արքայական ապարանք՝ այնտեղ «կամավոր» վերաբնակեցնելով մայրաքաղաքի բնակչության մի մասին³⁶: Սա երկրորդ դեպքն է, երբ Հայաստանի մայրաքաղաքի տեղափոխությունը պայմանավորված էր միջավայրային փոփոխություններով, իսկ առաջին վկայությունը վերաբերում է Երվանդ IV-ի (Ք. ա. մոտ 220–200 թթ.) կողմից արքունի նստավայրը Արմավիրից Երվանդաշատ տեղափոխելուն՝ Արաքս գետի հունի փոփոխությամբ պայմանավորված³⁷:

Հնագիտական առումով արքայական նոր քաղաքը խիստ համեստ է թվում: Դվինում IV դ. մշակութային շերտերը շատ թույլ են արտահայտված, միակ՝ շատ թե քիչ նկատելի շինությունը համեմատաբար սահմանափակ չափերով բազիլիկ տիպի սյունազարդ եռանավ կառույցն էր՝ «գահանիստ դահլիճ» կամ, ավելի շուտ, եկեղեցի³⁸: Սա վկայում է, որ արքայական այս ձեռնարկում, առնվազն քաղաքի կառուցման սկզբնական փուլում, ներդրվել են նյութական և մարդկային խիստ սահմանափակ միջոցներ³⁹: Փավստոս Բուզանդը հայտնում է Գառնի ամրոցից Դվին կոչվող բլուրը ձգվող նորատունկ անտառում արքայական ապարանքներ կառուցելու մասին («զապարանսն արքունականս»), բայց չի նշում բուն քաղաքի կառուցման մասին⁴⁰: Հետաքրքիր է, որ ո՛չ Փավստոս Բուզանդը, ո՛չ էլ Մովսես Խորենացին Դվինը չեն հիշատակում Մեծ Հայքի քաղաքների շարքում, որոնք բոլորն էլ ավերվել են սասանյան բանակների կողմից 367–368 թ.⁴¹: Ըստ երևույթին, IV դ. Դվինը որևէ նշանակալի դեր չի կատարել Հայաստանի քաղաքային կենտրոնների շարքում:

³³ Եղիշե. 1957, 67–69, 78–79:

³⁴ Gnuni, Mkrtchyan, Tadevosyan. 2024, 236–241.

³⁵ Zardaryan. 2024, 55–56.

³⁶ Խորենացի. 1913, 265:

³⁷ Խորենացի. 1913, 165:

³⁸ Քալանթարյան, Ղաֆադարյան. 1990, 143–146: Հմմտ. Քոչարյան. 2025, 11, ծնթ. 19, 80–81:

³⁹ Arashian. 2013, 154; Garsoïan. 1984–1985, 70.

⁴⁰ Բուզանդ. 1987, 32–33:

⁴¹ Բուզանդ. 1987, 264–267, Խորենացի. 1913, 300: Տե՛ս նաև Թովմա Արծրունի. 1985, 102–105:

Ինչ վերաբերում է Արշակավանին, այն հիմնադրել է Արշակ II-ը Այրարատ նահանգի հարավային գավառներից Կոգովիտում: Այստեղ արքան կառուցել է արքայական ապարանք՝ դաստակերտը վերածելով ավանի, ապա և՛ պարսպապատ քաղաքի, ուր հավաքվել է մեծաթիվ բնակչություն. «Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն»⁴²:

Այս նախագծի իրականացումը նույնպես կարող էր ունենալ էկոլոգիական պատճառներ: Կոգովիտի ընտրությունը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված էր նրա բավարար ջրային պաշարներով (Գայլատու լիճը, այժմ՝ Բալըք Գետոյու) և լճից սկիզբ առնող, դեռևս ուրարտական շրջանում կառուցված ոռոգման ընդարձակ ենթակառուցվածքների գոյությամբ⁴³: Արքունի նոր քաղաքը, սակայն, ողբերգական ավարտ ունեցավ՝ կործանվելով մի քանի հայ նախարարների կողմից, ովքեր ընդդիմանում էին արքայի ներքին քաղաքականությանը⁴⁴: Միևնույն ժամանակ, ըստ Փավստոս Բուզանդի, ժանտախտն էր, որ ոչնչացրեց քաղաքի բնակչությանը:

IV դ. արքայական նստավայրերի՝ ըստ էության հարկադիր տեղափոխությունները կարող են վկայել շատ ավելի խորքային երևույթի մասին: Այդ ձեռնարկումներում ներդրված միջոցները, հատկապես Արշակավան քաղաքի դեպքում՝ իր արքայական ապարանքով, կենտրոնական եկեղեցիով և պարսպապատերով, որը գտնվում էր Արարատյան դաշտի երկրագործական հողերից բավական հեռու, կարող են մատնանշել արքունի ուստանում ի հայտ եկած տնտեսական դժվարությունները, ինչով էլ, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր նստավայրի տեղափոխության անհրաժեշտությունը: Արշակ II-ի թագավորության տարիներին ժանտախտի բռնկումները կարող էին սովի հետևանք լինել, նույնիսկ եթե աղբյուրներում այդ մասին ուղղակի տվյալներ չկան: Արքայի վարած ներքին քաղաքականությունը, տնտեսական դժվարությունները, Հռոմեական ու Սասանյան կայսրությունների հետ Հայաստանի հարաբերություններում առաջացած խնդիրները հանգեցրին հակամարտության արքայական իշխանության և մի շարք նախարարների ու եկեղեցու միջև: Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի (353–373 թթ.) կամքով արքունիքի գլխավոր ներքինու՝ հայր մարդպետի սպանությունից հետո⁴⁵, ով արքայական ուժեղ իշխանության կողմնակից էր⁴⁶, Արշակ II-ը ոչնչացրեց մի քանի իշխանական տների անդամների, որոնք պատասխանատու էին Արշակավանի ավերման համար⁴⁷: 364–368 թթ. հայ-պարսկական պատերազմ-

⁴² Խ ո ռ ե ն ա ց ի. 1913, 288: Տե՛ս նաև Բ ու զ ա ն դ. 1987, 168–171:

⁴³ K u ş l u, Ş a h i n. 2009, 2110. Այդ ջրանցքները VII դարում դեռևս գործում էին (տե՛ս P r e i s e r - K a p e l l e r. 2024, 330):

⁴⁴ Խ ո ռ ե ն ա ց ի. 1913, 288–289:

⁴⁵ Բ ու զ ա ն դ. 1987, 180–183, Թ ո վ մ ա Ա թ ը ռ ու ն ի. 1985, 98–101: Մարդպետության գործակալության մասին տե՛ս Գ և ո Ր զ յ ա ն, Խ ա չ ա տ Ր յ ա ն. 2023, 129–157:

⁴⁶ Հ ա Ր ո թ յ ու ն յ ա ն. 2018ա, 90–92:

⁴⁷ Խ ո ռ ե ն ա ց ի. 1913, 294–295:

ների ժամանակ սասանյան բանակների ավերիչ արշավանքներից հետո իրավիճակն էլ ավելի վատթարացավ՝ հանգեցնելով բոլոր խոշոր քաղաքային կենտրոնների լայնածավալ ավերումների և Հայաստանից մեծաթիվ բնակչության տեղահանության:

Հայաստանը ճգնաժամի մեջ. Պապ արքայի ձեռնարկումները

Արշակ II-ի և Փառանձեմ թագուհու որդուն՝ Պապին, վաղ հայկական պատմագրությունը ներկայացնում է որպես բացառապես բացասական կերպարի: Իբրև թե մանկուց «ընծայված» լինելով դևերին՝ հայ պատմիչները արքային մեղադրում էին բարոյականության դեմ մեղքեր գործելու մեջ⁴⁸: Պապին ուղղված մեղադրանքներից էր նաև Ներսես Ա կաթողիկոսի սպանությունը թունավորելու միջոցով⁴⁹, մի արարք, որը նա, հնարավոր է, երբեք էլ չէր գործել⁵⁰: Պատանի արքայի նկատմամբ նման վերաբերմունքի պատճառը կարող էր լինել նրա ներքին քաղաքականությունը՝ թագավորությունը վերակազմակերպելու և արքայական իշխանությունը ամրապնդելու համար, իսկ այդ քայլերի առաջին հասցեատերը եկեղեցին էր:

Հայտնի է, որ արքայական իշխանության տնտեսական հիմքը վերականգնելու համար Պապը հրամայել էր հարքունիս բռնագրավել եկեղեցական հողատարածքների հինգ-յոթերորդ մասը, որոնք նրան շնորհվել էին Տրդատ III Մեծի կողմից IV դ. սկզբներին: Այդ ժամանակ հայոց եկեղեցու տնօրինության տակ էր գտնվում տասնհինգ գավառ երկրի տարբեր նահանգներում⁵¹, որոնք զբաղեցնում էին մոտ 20–30 հազ. քառ. կմ ընդգրկող հսկայական տարածք: Եկեղեցու տիրույթներն իր հողային և մարդկային ռեսուրսներով միանգամայն համադրելի էին Այրարատի արքունի ոստանի տարածքների և ռեսուրսների հետ⁵²: Պապը նաև վերացրեց եկեղեցու օգտին գանձվող հարկերն ու տուրքերը՝ «պտուղը» և «տասանորդը», հրամայեց փակել բոլոր կուսանոցները և ոչնչացնել աղքատանոցները, որոնք դեռևս պահվում էին արքայական կամ եկեղեցական հողերի հաշվին:

Մարդկային ռեսուրսների պակասը լրացնելու համար արքան հրամայեց բանակ զորակոչել հոգևորականության՝ զենք կրելու ունակ ազգականներին, որոնք նախկինում ազատված էին զինվորական ծառայությունից⁵³: Այստեղ կարելի է հիշել Պապի ժամանակակցի՝ Վաղես կայսեր նմանատիպ գործողությունը, ով բանակի թվակազմի մշտական պակասի պատճառով մահվան սպառնալիքով հրամայել էր հոգևորականներին անցնել զինվորական ծառայության⁵⁴:

⁴⁸ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 240–243, 328–329, Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. 1913, 306:

⁴⁹ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 330–335, Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. 1913, 305–306, Թ ո վ մ ա Ա Ր Ծ Ր Ո Ւ Ն Ի. 1985, 108–109:

⁵⁰ Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2018թ, 132–133:

⁵¹ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 178–181:

⁵² Տ ե ն Կ ա լ լ ի. 1997, 133–137.

⁵³ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 348–353:

⁵⁴ Լ ե Ն Ս Կ ի. 2004, 95–103.

Պապի ձեռնարկումները վատթարացրին արքայական իշխանության և եկեղեցու միջև արդեն իսկ լարված հարաբերությունները, և չնայած որոշ հայ պատմիչներ Պապի գործունեությունը թվագրում են Ներսեսի մահից հետո՝ 373 թ.⁵⁵ իրականում դրանք իրականացվել են նրա կենդանության օրոք: Ամեն դեպքում հայտնի է, որ Ներսեսն արգելել էր արքային մուտք գործել եկեղեցի⁵⁶: Պապն ինքը, հնարավոր է, արիստականության հետևորդ էր⁵⁷: միգրացե, այդ ուսմունքին ծանոթացել էր Փոքր Ասիայի հյուսիսում ընկած Նեոկեսարիա քաղաքում (հռոմեական Պոնտոս Պոլեմոնիակոս նահանգ) գտնվելու և ուսումնառության ընթացքում⁵⁸: Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ նա հեթանոսական կրոնի հետևորդ էր⁵⁹, մասնավորապես, Դիոնիսոսի պաշտամունքի հետևորդ, ինչպես իր մայրը՝ թագուհի Փառանձեմը⁶⁰: Ամեն դեպքում, աղբյուրները մեղադրում են Պապին իրն հայոց աստվածների պաշտամունքը խրախուսելու մեջ⁶¹: Մինչդեռ ժողովրդի լայն շերտերի կողմից հին հավատալիքներին վերադարձը կարող էր պայմանավորված լինել տևական տնտեսական դժվարություններով, ինչպես նաև քրիստոնեական կրոնից՝ ի դեմս Հայոց եկեղեցու, բնակչության հիասթափությամբ, որն անկարող էր գտնվել կանխելու ժողովրդին սպառնացող աղետները:

Հռոմեական զենքի օգնությամբ գահ բարձրացած Պապը փորձեց հավասարակշռել նաև արտաքին քաղաքականությունը և բանակցություններ սկսեց Սասանյան արքայից արքայի հետ: Կարճ ժամանակ անց պատանի արքան իրեն բավական զորեղ էր զգում՝ որպեսզի հռոմեացիներից պահանջեր տասներկու քաղաք, այդ թվում՝ Կեսարիան ու Եդեսիան և, եթե հավատանք աղբյուրներին, կայսերը սպառնար նույնիսկ պատերազմով⁶²:

Կարճ ժամանակ անց, Վաղեսի հրամանով, Պապը սպանվեց հռոմեացի զորավար Տրայանոսի կողմից կազմակերպված խնջույքի ժամանակ: Վերջինս ջերմեռանդ քրիստոնյա էր⁶³ և, ըստ երևույթին, գործել է որոշ հայերի, հավանաբար՝ հոգևորականների օգնությամբ, ինչպես ակնարկում է հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելլինոսը⁶⁴:

Պապի կողմից գահի տնտեսական հիմքը ամրապնդելու և աշխատուժի ու ռազմուժի պակասը լրացնելու միջոցառումները կարճաժամկետ արդյունք տվեցին: Արքայի սպանությունից մի քանի տարի անց սպարապետ Մանուել Մամիկոնյանը՝ Պապի որդիների խնամակալն ու Հայաստանի ժամանակավոր կառավարիչը, հազիվ կարողացավ հավաքել 20 հազար մարդ. «... զօրավարն Հայոց Մանուել, և գումար էր զգորսն իւր ըստ բըռշոպ ժամանակին որչափ և եկն ի ձեռն իւր ...»⁶⁴:

⁵⁵ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 328–329:

⁵⁶ Խ ո ռ ե ն ա Յ ի. 1913, 294: Տե՛ս Garsoïan. 1997, 89–91.

⁵⁷ Ammianus. 1939, 81–82.

⁵⁸ Lenski. 2002, 180; Drijvers. 2016, 585.

⁵⁹ Manasseryan. 2009, 95.

⁶⁰ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 350–353:

⁶¹ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 352–353: Տե՛ս նաև Lenski. 2002, 178, n. 143.

⁶² Lenski. 2002, 178.

⁶³ Ammianus. 1939, 295.

⁶⁴ Բ ու լ զ ա ն դ. 1987, 378–379:

Ուշ Արշակունյաց շրջանում արքունի քաղաքների մի մասը էական անկում էր ապրել և վերածվել փոքր ավանների ու գյուղերի, օրինակ՝ Արտաշատը, իսկ մյուսներն ընդհանրապես դադարել էին գոյություն ունենալուց, այդ թվում՝ Երվանդաշատը և Զարիշատը, մինչդեռ մեկ այլ քաղաք՝ Զարեհավանը, երկար ժամանակ լքված էր⁶⁵: Հատկանշական է, որ արքայական քաղաքներից Արմավիրը կորցրել էր իր նշանակությունը որպես արքունի նստավայր՝ դեռևս Արշակ II-ի գահակալության ժամանակ՝ հայ-պարսկական պատերազմներից առաջ⁶⁶: Հետևաբար քաղաքային կյանքի անկումը և վերածննդի բացակայությունը չի կարող կապվել միմիայն պարսկական բանակների գործած ավերածությունների հետ⁶⁷: Այդպիսի ավերածությունների Հայաստանն ականատես է եղել նախկինում ևս⁶⁸: Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքները չէին և չեն կարող դիտվել որպես «օտարածին տարրեր» (ըստ Նինա Գարսոյանի տերմինաբանության)⁶⁹, իսկ քաղաքային վերածննդի բացակայությունը կարող էր ունենալ բոլորովին այլ պատճառներ:

Հայաստանում քաղաքային կյանքի անկումը կարող էր պայմանավորված լինել քաղաքների գյուղատնտեսական գոտիների՝ բնակչությանը պարենով ապահովելու անկարողությամբ, ինչը հանգեցնելու էր բնակավայրերի տարածքի նվազմանն ու բնակչության թվի էական անկմանը: Դա կարող է նաև վկայել արքայական ու քաղաքային հաստատությունների անկարողության մասին՝ ոռոգման ենթակառուցվածքները գործունակ պահելու հարցում: Արաքս գետի հունի փոփոխությունը, մթնոլորտային տեղումների կտրուկ նվազումն ու ջրի անբավարարությունը, երկարատև երաշտները կարող էին խոչընդոտել ուշ Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքների վերածնունդը:

Ինչպես երևում է, տնտեսական դժվարությունները հանգեցրել են պարենի պակասի և սովի, ինչպես քաղաքային, այնպես էլ երկրագործ բնակչության զանգվածային փախուստի և աշխատուժի պակասի, ռազմական ուժի անկմանն ու դրան հետևած քաղաքական ճգնաժամերի՝ խաթարելով իշխող արքայատան տնտեսական, ռազմական և գաղափարախոսական հիմքերը: Ահա թե ինչպես է Խորենացին նկարագրում Հայաստանում տիրող անիշխանությունը. «Ուստի աղմկավ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր. վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի,

⁶⁵ Саpкисян. 1955, 61–62; Garsoïan. 1984–1985, 73–75.

⁶⁶ Խորենացի. 1913, 294–295:

⁶⁷ Այստեղ Դվինի դերը, որը վերելք էր ապրում հատկապես V դ. հետո, իր հասարակական կառույցներով, տաճարներով և ամուր ու ընդարձակ պարիսպներով, բացառություն է և պայմանավորված էր սասանյան կայսերական ազդակներով, այն է՝ քաղաքի կարգավիճակի փոփոխությամբ՝ որպես մարզպանական Հայաստանում հաստատված սասանյան վարչակազմի կենտրոնի և մարզպանի նստավայրի: Այս շրջանակում է տեղավորվում և հայոց կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունը Դվին 484 թ.: Այս մասին տե՛ս Саpкисян. 1955, 62; Garsoïan. 1984–1985, 73–74.

⁶⁸ Զորորինակ՝ Արտաշատի ավերումները հռոմեական բանակների կողմից 59 և 163 թթ., ինչի մասին ամփոփ տե՛ս Hewsen. 1986, 654.

⁶⁹ Տե՛ս Garsoïan. 1984–1985, 82.

և հատելով ճանապարհը ռամկաց, և ամենայն բարեկարգութիւն վրդովելալ ապականէր»⁷⁰:

Եռամյա «բարեկարգության» բացակայությունը Հայաստանում վերաբերում է միջթագավորության շրջանին, բայց կասկած չկա, որ սա շատ ավելի մեծ ժամանակահատվածի՝ արքայատան անկման եզրափակիչ փուլի խտացված նկարագրություն է:

Երաշտի, սովի և համաճարակների վկայությունները հունա-հռոմեական և հայկական աղբյուրներում (IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկիզբ)

IV դ. երկրորդ կեսն աչքի է ընկնում Հռոմեական կայսրության արևելյան նահանգներում երկարատև երաշտի, սովի և համաճարակների մասին վկայություններով: Մասնավորապես, հայտնի է, որ 368–370 թթ. հռոմեական Փոյուզիա և Կապադովկիա նահանգները՝ ընդհուպ մինչև Սիրիա, խիստ տուժել են սննդի պակասից՝ չորային ձմռան և գարնան պատճառով, որոնք այդ նահանգները թողեցին առանց բերքի⁷¹: Նույնը տեղի է ունեցել 372–373 թթ., ապա կրկնվել 384–385 թթ. Սիրիայում⁷²: Անտիկ աղբյուրները վկայում են IV դ. վերջերին հյուսիսային Միջագետքում, V դ. սկզբներին կենտրոնական ու արևելյան Փոքր Ասիայում, ապա՝ 421–422 թթ. կրկին թերակղզու հյուսիսային շրջաններում (Պոնտոս և Պափլագոնիա) տիրող սովի մասին⁷³: Ընդհանրապես IV դ. հարավսևծովյան հռոմեական նահանգներում սուր տնտեսական ճգնաժամ էր տիրում⁷⁴: Արևելամիջերկրածովյան ավազանի երկրներում սննդի պակասի ու երաշտի բազմաթիվ վկայություններ նույնպես վերաբերում են 360–380-ական թվականներին⁷⁵:

Միաժամանակ, աղբյուրները հաղորդում են Կապադովկիայում 373 թ. տեղ գտած մարդկանց և կենդանիների համաճարակի ու երաշտի մասին⁷⁶: Համաճարակներ են վկայված Սիրիայում 384–385 թթ. և կրկին Կապադովկիայում՝ 405–407 թթ. սահմաններում⁷⁷: Կիպրոսը ողջ IV դ. տառապել է տասնամյակներ տևող երաշտից և սովից⁷⁸: Նույն դարում գրանցված սովի ու սննդի պակասի դեպքերի մեկ երրորդից ավելին, ինչպես նաև գրանցված համաճարակների կեսից ավելին, բաժին են ընկնում Հայաստանին հարակից շրջաններին՝ Փոքր Ասիային և Սիրիա-Միջագետքին⁷⁹:

⁷⁰ Խոբենացի. 1913, 332:

⁷¹ Lenski. 2002, 253, 280, 388–389; Harper. 2017, 170. Տե՛ս նաև Xoplaki, Luterbacher, Luther et al. 2021, 551–555.

⁷² Lenski. 2002, 280, n. 103, 390; Harper. 2017, 183.

⁷³ Stathakopoulos. 2004, 215, 219–221, 227–228.

⁷⁴ Koch. 2025.

⁷⁵ Stathakopoulos. 2004, 198–210.

⁷⁶ Lenski. 2002, 389–390.

⁷⁷ Stathakopoulos. 2004, 209–210, 221.

⁷⁸ Haldon, Roberts, Izdebski et al. 2014, 154 (Appendix I).

⁷⁹ Stathakopoulos. 2004, 32–34, Tables 2.4–2.5. Տե՛ս նաև Haldon, Roberts, Izdebski et al. 2014, 154–155 (Appendix I); McCormick, Büntgen, Cane et al. 2012, 182, Figure 6; Izdebski, Pickett, Roberts et al. 2016, 198–199, Figure 6, 201, Figure 8, 204.

350–420-ական թվականներին սով է վկայված Հռոմեական կայսրության այլ գոտիներում ևս⁸⁰: Հատկապես Հռոմը IV դ. երկրորդ կեսին պարբերաբար տառապել է պարենի պակասից և սովից⁸¹: Հացահատիկի համար առավել բարձր գները Հռոմում վկայված են հենց 350–370-ական թվականների համար⁸²: Հատկանշական է, որ Հռոմում մահացության կտրուկ աճ է գրանցվել 350–400 թթ. ընթացքում⁸³: Վկայությունների մեծ մասը վերաբերում է երաշտի հետևանքով առաջացած սովին և պարենային ճգնաժամներին⁸⁴:

Ինչ վերաբերում է հայ պատմագրությանը, ապա հայկական աղբյուրները IV դ., մասնավորապես, 360-ական թվականներին վերաբերող համաճարակի երկու դրվագ են պահպանել: Առաջին հիշատակությունն առնչվում է պաշարված Արտագերսին, որի պաշտպանները, ինչպես նաև այնտեղ ապաստանած բնակչությունը, ըստ Փավստոս Բուզանդի, զոհ են գնացել ամրոցում բռնկված համաճարակին⁸⁵: Համաճարակի երկրորդ բռնկումը, որը հարվածել է թե՛ մարդկանց և թե՛ կենդանիներին, վերաբերում է Արշակավանին, որը ոչնչացրել է քաղաքի ողջ բնակչությանը: Փավստոս Բուզանդի վկայած ախտանշանները կարող են վերաբերել թե՛ ջրծաղիկին և թե՛ բուբոնային ժանտախտին. «Եւ յետ երից ատուրց անցանելոյ բանիցն ասացելոց ՚ի վերայ, որ խօսեցեալ եղեն ՚ի բերանոյն երանելոյն Ներսէսի, մատնեաց տէր զգեղաքաղաքն զԱրշակաւանն ՚ի ձեռս հարուածոցն: Եւ սկսաւ հատանել զոր չարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանդ անուանեն. Ելանէր ՚ի վերայ մարդկանն և անասնոցն: Ոչ անելի եղև հարուածոցն ՚ի վերայ նոցա քան զերիս ատուրս յերկարեցաւ, զի անմարդացաւ»⁸⁶:

Արդյոք այս երկու բռնկումները տեղային՞ բնույթ ունեին, թե՞ փոխկապված էին՝ մնում է անհայտ: Համենայն դեպս, դրանք տեղի են ունեցել նույն ժամանակահատվածում՝ Արշակ II-ի թագավորության տարիներին: Բացի դրանից, աղբյուրներն անուղղակի վկայում են երկիրը համակած մեկ այլ համաճարակի մասին: Նկարագրելով Ներսես Ա Մեծի գործերը՝ աղբյուրը հայտնում է Արշակ II-ի թագավորության երրորդ տարում հայոց կաթողիկոսի ձեռնարկած քայլերի մասին՝ յուրաքանչյուր գավառում կառուցել աղքատանոցներ և բորոտանոցներ՝ բորոտների ու այլ հիվանդություններով տառապողների համար, որոնց սնունդն ապահովելու էին շրջակա ավանների ու ագարակների բնակիչները՝ առանց նրանց հետ անմիջական շփման մեջ մտնելու՝ կանխելու համար հիվանդության տարածումը⁸⁷: Սա կարող է վկայել երկրում տիրող համաճարակների և եկեղեցական իշխանությունների ձեռնարկած քայլերի մասին՝ դրա հետագա տարածումը կանխելու նպատակով:

⁸⁰ Palanque. 1931, 355–356; Lenski. 2002, 278; Stathakopoulos. 2004, 187–228.

⁸¹ Stathakopoulos. 2004, 28.

⁸² Harper. 2017, 178, Figure 5.4.

⁸³ Harper. 2017, 172–173, Figure 5.3.

⁸⁴ Stathakopoulos. 2004, 37.

⁸⁵ Բուզանդ. 1987, 264–265:

⁸⁶ Բուզանդ. 1987, 176–177:

⁸⁷ Բուզանդ. 1987, 120–121, Խորենացի. 1913, 278–280:

Արդյո՞ք համաճարակների այս դրվագները երաշտի և սովի հետևանք էին: Չարմանալիորեն IV դ. հայկական աղբյուրներում սովի մասին վկայություններ չկան: Միևնույն ժամանակ, համաճարակից տուժածներին պետական կամ եկեղեցական հողերի միջոցներով անհրաժեշտ սնունդ տրամադրելու որոշումը հիշեցնում է հռոմեական կայսերական իշխանության քայլերը՝ եկեղեցական հաստատությունների միջոցով սատարել սննդի պակասից և հիվանդություններից տառապող բնակչությանը. այդպես էին վարվում, օրինակ, 333 թ.⁸⁸ հռոմեական արևելյան նահանգները՝ ներառյալ Կիլիկիան և Սիրիան ընդգրկած սովի ու համաճարակի ժամանակ: Հետաքրքիր է, որ, ինչպես նշում է Մովսես Խորենացին, Ներսես Մեծը վերոհիշյալ քայլերն իրականացրել է կայսրության օրինակով. «... քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին»⁸⁹:

Ժողովուրդների գաղթերը IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին

Այս ժամանակաշրջանը նշանավորվեց նաև տարբեր ժողովուրդների զանգվածային գաղթերով, որոնց պատճառը, ինչպես աղբյուրներն են նշում, սովն էր:

376 թ. գրկանքների մատնված տասնյակ հազարավոր գոթեր, հետապնդվելով հեռավոր Արևելքից եկած քոչվոր հոների կողմից, ստիպված էին ապաստան խնդրել և հատել Հռոմեական կայսրության սահմանները ստորին Դանուբի շրջանում: Գաղթյալ բնակչության մեջ տարածված սովը և նրանց գերշահագործումը հռոմեական նահանգային իշխանությունների կողմից, ինչպես նաև հարկադիր զինվորական հավաքագրումները հանգեցրին գոթական մեծ ապստամբությանը, որի գագաթնակետը 378 թ. Ադրիանոպոլիսի ճակատամարտն էր: Այստեղ հռոմեական բանակը ծանր պարտություն կրեց⁹⁰: 400 թ. հետո սկսվեց գոթական ներխուժումների նոր ալիք՝ այս անգամ Ալպերից դեպի հյուսիս ընկած հռոմեական նահանգներ: V դ. առաջին տասնամյակների ընթացքում տարբեր գերմանական ժողովուրդներ, ինչպես նաև էթնիկ այլ խմբեր, այդ թվում՝ հոները և հալանները (ալաններ)⁹¹, տարածվեցին Հռոմեական կայսրության արևմտյան տարածքներում՝ Բրիտանիայից մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա⁹²:

Մոտավորապես նույն ժամանակ Հայաստանը ևս բախվեց հոների ներխուժումներին, որոնք արևելքից սպառնում էին թե՛ Հռոմեական և թե՛ Սասանյան կայսրություններին⁹³: 395 թ. Հռոմեական կայսրության արևելյան նահանգներ

⁸⁸ Stathakopoulos. 2004, 62, 182–183.

⁸⁹ Խորենացի. 1913, 278–280:

⁹⁰ Hughes. 2013, 147–158, 165–203; Meier. 2019, 171–183.

⁹¹ Bachrach. 1973; Alemany. 2000.

⁹² Stü Heather. 1998, 487–515; Heather. 2010, 151–206, 221–227, Maps. 7–9; Heather. 2015, 209–229; James. 2015, 50–63; Meier. 2019, 302–307.

⁹³ Հոների վաղ պատմության մասին տե՛ս de la Vaissière. 2015, 175–192. Հոների՝ IV–V դդ. Հռոմեական և Սասանյան կայսրությունների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս Heather. 1995, 4–41; Heather. 2010, 207–

ներխուժած հոներն անցել էին հենց Հայաստանի տարածքով: Այնուհետև, շարժվելով Եփրատ ու Տիգրիս գետերի երկայնքով, հոների մեկ այլ ալիք հասավ մինչև Սասանյան կայսրության մայրաքաղաք Տիգրոն⁹⁴: Հոնական ներխուժումները կրկնվեցին 397 և 398 թթ.: Հայկական աղբյուրները, լռելով այս իրադարձությունների մասին, հաղորդում են Սասանյան կայսրության արևելյան նահանգների ուղղությամբ հոների ներխուժումների մասին՝ նրանց հիշատակելով «քուշաններ» անունով⁹⁵:

IV դ. երկրորդ կեսը հռոմեացիների և արաբական տարբեր ցեղերի, մասնավորապես, կայսրության ֆեդերատի կարգավիճակ ունեցող սարակենների միջև աճող լարվածության ժամանակաշրջան էր, որը 370–380-ական թվականներին վերաճեց ռազմական հակամարտության⁹⁶: Անվտանգ չէր անգամ Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններում, որտեղ իսավրացիների՝ բազմիցս կրկնվող ապստամբությունները՝ 367–368, 375, ինչպես նաև 404–409 թթ., երկարաժամկետ խնդիր դարձան կայսերական իշխանության համար⁹⁷: Սարակենների և իսավրացիների ապստամբությունները կարող էին պայմանավորված լինել նաև տնտեսական դժվարություններով⁹⁸, նույնիսկ եթե դրանք միշտ չէ, որ հիշատակվում են սկզբնաղբյուրներում⁹⁹:

Վերը նշված զանգվածային գաղթերի և անկայունության պատճառը սովն էր: Գոթական ցեղերն արդեն իսկ զրկանքների մեջ էին նախքան Հռոմի սահմանները հատելը: Հոների տեղաշարժերը դեպի արևմուտք, որի հիմնական ալիքը թվագրվում է 350–370 թթ.¹⁰⁰, նույնպես սովի հետևանք էր¹⁰¹: IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին վկայված երաշտի, սովի և համաճարակների դեպքերը համընկնում են կլիմայական փոփոխությունների մի շրջափուլի, որը մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է «Ուշ հռոմեական գերերաշտ» անվանումը:

221; Maas. 2015, 3–25; Payne. 2015, 282–299; Meier. 2019, 156–170; Манасерян. 2019; Preiser-Kapeller. 2021, 299–320; Hakenbeck, Büntgen. 2022, 876–886.

⁹⁴ Greatrex, Greatrex. 1999, 65–68; Meier. 2019, 298–302; Манасерян. 2019, 9–15; Morley. 2025, 545. Սկզբնաղբյուրների մասին տե՛ս նաև Greatrex, Lieu. 2002, 17–19.

⁹⁵ Բուլգանդ. 1987, 314–317, 364–365: Հռոմեական աղբյուրների մասին տե՛ս նաև Potts. 2018, 287–290.

⁹⁶ Parker. 1986, 145–146; Lenski. 2002, 204–210.

⁹⁷ Lenski. 2002, 196–200; Hughes. 2013, 138–140.

⁹⁸ Ammianus. 1939, 81–82.

⁹⁹ Ամմիանոս Մարկելլինոսը, նկարագրելով իսավրացիների զինված ելույթները հարավային փոքր Ասիայում 354 թ., նշում էր, որ նրանք տառապել են սովից (տե՛ս Ammianus. 1982, 20–21):

¹⁰⁰ de la Vaissière. 2015, 185.

¹⁰¹ Priscus. 2014, 68.

Կլիմայական փոփոխությունները IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին

II դ. կեսերը նշանավորեցին Ուշ Հոլոցենի կլիմայական շրջանի ավարտը, որը կոչվում էր «Հոմեական կլիմայական օպտիմում» կամ «Հոմեական ջերմային շրջան»։ Սա ընդհանուր առմամբ տաք և խոնավ կլիմայական շրջան էր, որը գերիշխում էր Միջերկրածովյան ավազանում ու Մերձավոր Արևելքի մի հատվածում գրեթե չորս հարյուր տարի (Ք. ա. մոտ 200–150 – Ք. հ. 150–200 թթ.)¹⁰²։ V դ. կեսերից սկսվեց կլիմայական պեսիմումի մեկ այլ շրջան՝ այսպես կոչված, «ուշ անտիկ փոքր սառցե դարաշրջանը» (այլ կերպ անվանում են նաև «Վաղ միջնադարյան կլիմայական պեսիմում» կամ «Խավար դարի ցուրտ շրջան»։ մոտ 450–750 թթ.)¹⁰³։ 150-ից 450 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը համարվում է «անցումային» (այլ կերպ անվանում են «Ուշ հոմեական կլիմայական անցում») և ընդգրկում է մեր կողմից քննարկվող ժամանակահատվածը¹⁰⁴։

Անցումային այս շրջանն առանձնանում է անկայուն կլիմայով՝ դեպի վատթարացող պայմաններ փոփոխությամբ¹⁰⁵։

Թե՛ գրավոր, թե՛ հնագիտական աղբյուրները վկայում են Փոքր Ասիայի շրջանների մեծ մասում IV դ. և V դ. առաջին կեսին ավելի ցուրտ ու չոր պայմանների հաստատման մասին¹⁰⁶։ Մասնավորապես, Սոֆուլար քարանձավի հոսանսովածքային և Նար ու Թեջեր լճերի նստվածքային տվյալները ցույց են տալիս թերակղզու հյուսիսային և կենտրոնական հատվածում մոտ 300–350 թթ. սկսած շատ ավելի չորային պայմանների հաստատումը։ Այստեղ տեղումները հասել են նվազագույն մակարդակի 350–470 թթ. ընթացքում¹⁰⁷, իսկ չորային պայմանների

¹⁰² McCormick, Büntgen, Cane et al. 2012, 174–184; Harper. 2017, 39–54; Harper, McCormick. 2018, 33–34; Margaritelli, Cacho, Català et al. 2020, 5; Hu, Michel, Valensi et al. 2022.

¹⁰³ Büntgen, Myglan, Lyungqvist et al. 2016, 231–236; Büntgen, Crivellaro, Arseneault et al. 2022, 2336–2344; Harper, McCormick. 2018, 37–38; Margaritelli, Cacho, Català et al. 2020; Peregrine. 2020, 1643–1648. Միջերկրածովյան ավազանի Ուշ անտիկ շրջանի միջավայրային պատմության մասին՝ ընդարձակ գրականությամբ հանդերձ, տե՛ս McMahon, Sargent. 2019, 17–30, Eisenberg, Patterson, Kreiner et al. 2019, 31–50.

¹⁰⁴ Harper. 2019, 357.

¹⁰⁵ Harper. 2017, 14–15.

¹⁰⁶ Jones, Roberts, Leng et al. 2006, 361; England, Eastwood, Roberts et al. 2008, 1233; Izdebski, Pickett, Roberts et al. 2016, 189–208; Harper. 2017, 170; Xoplaki, Luterbacher, Luther et al. 2021, 537, 546, Figure 18.2. Տե՛ս նաև Haldon, Roberts, Izdebski et al. 2014, 124–127, Figure 1; Kaniewski, Paulissen, De Laet et al. 2007, 2212–2213; Telelis. 2008, 185, Figure 8; Manning. 2013, 163–164; Ocakoğlu, Dönmez, Akbulut et al. 2016, 217–218, Figure 12; Harper, McCormick. 2018, 30–33, Table 1.3; Labuhn, Finné, Izdebski et al. 2019, 248, 262, 265–266.

¹⁰⁷ Izdebski, Pickett, Roberts et al. 2016, 196–198, Figure 5, 204; Jacobson, Flohr, Gascoigne et al. 2021. Տե՛ս նաև Woodbridge, Roberts. 2011, 3386–3387, 3390; Kuzucuoğlu, Dörfler, Kunesch et al. 2011, 183,

գագաթնակետը եղել է մոտավորապես 400 թ. սահմաններում¹⁰⁸: Փոքր Ասիայի հարավային շրջաններում չորային շրջան է գրանցվել նաև III–V դ. սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում¹⁰⁹: Այս շրջանը, որը տևել է մոտ 100–150 տարի, Ադամ Իզդեբսկին ու նրա գործընկերներն անվանել են «Ուշ հոռմեական գերերաշտ»¹¹⁰:

Նմանատիպ միտում է նկատվում նաև Լևանտում: IV դ. Մեոյալ ծովի ջրերի բարձրանալուց հետո լճի մակարդակի կտրուկ անկում է դիտվում մոտավորապես 400 թ. հետո¹¹¹: Նույն ժամանակահատվածում զգալիորեն նվազել են Գալիլեայի ծովի ջրերը¹¹²: Հաջորդ դարի կեսերին Իսրայելում տեղումները նվազել են ավելի քան 50 տոկոսով (մինչև 300–400 մմ)՝ համեմատած I դ. մակարդակի հետ: Տեղումների կտրուկ նվազման գագաթնակետերից մեկը ևս գրանցվել է մոտ 400 թ.: II դարից հետո ավելի չորային պայմանների անցնելու միտումը նկատվում է նաև Իսրայելի Սորեկ քարանձավի հոսանստվածքային շերտերի տվյալներում¹¹³:

IV–V դդ. Իսպանիայի մեծ մասում և Իտալիայում արձանագրվել է չորային պայմանների աճ¹¹⁴: 360-ական թվականների կեսերն առանձնանում են խիստ երաշտային պայմաններով, որոնց հաջորդած օտար ցեղերի ներխուժումները լրջորեն խաթարեցին հոռմեական տիրապետությունը Բրիտանիայում¹¹⁵: Ի տարբերություն դրա՝ նույն ժամանակահատվածում համեմատաբար ավելի ցուրտ և շատ ավելի խոնավ պայմաններ են գերակշռել Հյուսիսային ու Կենտրոնական Եվրոպայում, Բալկանների մեծ մասում¹¹⁶ և Փոքր Ասիայի հարավ ու հյուսիս-արևմտյան շրջաններում¹¹⁷:

Ավելին՝ կլիմայական պայմանների վատթարացում է արձանագրվում երկրագնդի այլ գոտիներում ևս: Արևելյան տափաստանային գոտում և Ալթայի լեռնաշղթայում իրականացված կլիմայական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս

185; Manning. 2013, 161–162; Roberts, Cassis, Doonan et al. 2018, 315–316, Figure 5.

¹⁰⁸ Harper, McCormick. 2018, 30, Figure 1.10.

¹⁰⁹ Xoplaki, Luterbacher, Luther et al. 2021, 546–547.

¹¹⁰ Izdebski, Pickett, Roberts et al. 2016, 204–205.

¹¹¹ Bookman, Enzel, Agnon et al. 2004, 566–570, Figure 8; Rambeau, Black. 2011, 100; Decker. 2024, 229. Հմմտ. նաև Harper, McCormick. 2018, 36, 38 և ծնթ. 123.

¹¹² Giaime, Artzy. 2022, Figure 5.

¹¹³ Orland, Bar-Matthews, Kita et al. 2009, 34; Xoplaki, Luterbacher, Luther et al. 2021, 550; Decker. 2024, 229. Տե՛ս նաև Gichon. 2002, 187, Table 1.

¹¹⁴ Labuhn, Finné, Izdebski et al. 2019, 265. Տե՛ս նաև Hu, Michel, Valensi et al. 2022.

¹¹⁵ Norman, Schwinden, Krusic et al. 2025.

¹¹⁶ Büntgen, Tegel, Nicolussi et al. 2011, 580–581, Figure 4; McCormick, Büntgen, Cane et al. 2012, 186; Harper. 2017, 169.

¹¹⁷ Ülgen, Franz, Biltekin et al. 2012, 97; Jacobson, Flohr, Gascoigne et al. 2021.

ջերմաստիճանի անկում, երկարատև խիստ ձմեռներ և ցուրտ պայմանների հաստատում, որոնք գագաթնակետին են հասել մոտավորապես 350–370 թթ., ինչն էլ, ինչպես վերը նշվեց, հանգեցրել է հոների տեղաշարժերին դեպի արևմուտք¹¹⁸: Տիրեթական սարահարթը, Չինաստանի կենտրոնական շրջանները ականատես են եղել ամենադաժան, տասնամյակներ տևած երաշտին՝ մոտավորապես 340–380 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում¹¹⁹: Արդյոք սրանք տարածաշրջանային, թե՛ փոխկապակցված գլոբալ երևույթներ էին՝ մնում է անհայտ: Ամեն դեպքում, արեգակնային ակտիվության անկումը մոտ 370-ից մինչև 435 թթ.¹²⁰, ինչպես նաև Ատլանտյան ռեժիմի փոփոխությունները¹²¹ կամ էլ Նինյո երևույթների կտրուկ աճը Խաղաղ օվկիանոսում, որը գագաթնակետին հասավ մոտ 350 թ.¹²², կարող են վկայել կլիմայական շատ ավելի լայն՝ համաշխարհային ընդգրկում ունեցող երևույթի մասին¹²³:

Արդյո՞ք այս բոլոր տվյալները կիրառելի են նաև IV դ. երկրորդ կեսից մինչև V դ. սկզբի Հայաստանի համար: Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող հնակլիմայական տվյալները, անշուշտ, դեռևս անբավարար են: Ներկայումս հիմնական աղբյուր շարունակում են մնալ Վան և Ծովք լճերի նստվածքային տվյալները: Որոշ նոր տվյալներ են հայտնի ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքից, հիմնականում նրա հյուսիսային ու հյուսիսարևելյան շրջաններից, ինչպես նաև հյուսիսարևմտյան Իրանի՝ Ուրմիա լճի շուրջ ընկած շրջաններից, որոնք նախկինում գտնվում էին հայոց Արշակունիների թագավորության կազմում:

Մասնավորապես, Վանա լճի ավազանի շրջանում չորային պայմանների աճ է նկատվում դեռևս 150 թ. սկսած՝ անցնելով ավելի չոր պայմանների մոտ 350 թ. հետո¹²⁴: Այս տվյալները համապատասխանում են Տիգրիս գետի ակունքների շրջանում ընկած Ծովք լճի նստվածքային տվյալներին, որոնք կրկին ցույց են տալիս չորային պայմանների աճ՝ սկսած մոտ 350 թ.¹²⁵: Ներկայիս Հայաստանի տարածքից (Շենկանի, Զարիշատ, Կալավանի Կարմիր լիճ և որոշ չափով նաև

¹¹⁸ Schlütz, Lehmkuhl. 2007, 108, Figure 6, 114–115; Cook. 2013, 89–102; McCormick. 2013, 70–71; de la Vaissière. 2015, 189–190. Հոների հետագա ներհոսքը դեպի Կենտրոնական Եվրոպա V դ. առաջին կեսին համընկնում է Կարպատներում տիրող խիստ չորային շրջանի հետ, ուր հոներն այդ ընթացքում արդեն հաստատվել էին (տե՛ս Hakenbeck, Büntgen. 2022, 887–892):

¹¹⁹ McCormick, Büntgen, Cane et al. 2012, 190; Cook. 2013, 89–92, Figure 1; Harper. 2017, 191–192; Harper, McCormick. 2018, 37.

¹²⁰ Manning. 2013, 133–134, Figure 9; Harper, McCormick. 2018, 19, Figure 1.1.

¹²¹ Drake. 2017.

¹²² Harper. 2017, 135, Figure 4.2, 163. Տե՛ս նաև Cook. 2013, 92–101.

¹²³ Տե՛ս Harper, McCormick. 2018, 14–20.

¹²⁴ Preiser-Kapeller. 2024, 332, Figure 12.7. Տե՛ս նաև Barlas Şimşek, Çağatay. 2018, 67.

¹²⁵ Biltekin, Eriş, Bulut. 2021, 78.

Վաննան) ստացված տվյալները վկայում են գերիշխող չորային պայմանների մասին Արշակունյաց դարաշրջանում՝ ընդհուպ մինչև 400 թ.¹²⁶: Հյուսիսարևմտյան Իրանի Ուրմիա և Նեոր լճերի տվյալները նույնպես վկայում են ընդհանուր առմամբ ցուրտ ու չորային պայմանների մասին՝ մոտ 390 թ. սկսած, որոնք գերիշխել են մինչև V դ. կեսերը¹²⁷: Ուրմիա լճի ջրերի ցածր մակարդակը նույնպես թվագրվում է այս ժամանակաշրջանով¹²⁸: Կարելի է եզրակացնել, որ առկա տվյալները ցույց են տալիս քննարկվող ժամանակահատվածում Հայաստանում կլիմայական տեղաշարժերի ընդհանուր միտում՝ տեղումների նվազում և անցում դեպի ավելի չոր պայմաններ: Այս ամենը համահունչ է փոքրասիական ու լևանտյան՝ վերը ներկայացված հնակլիմայական տվյալներին, որոնք վկայում են IV դ. կեսերից սկսած Արևելամիջերկրածովյան ավազանում տիրապետող երկարատև երաշտային պայմանների մասին: Այս տվյալների համընկնումը չի կարող պատահական լինել¹²⁹:

Այստեղ հավելենք նաև, որ Պատմահոր նշած կլիմայական անոմալ երևույթներից բացի, նման վկայություն է պահպանվել նաև Փափսոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն»-ում: Նկարագրելով Պապի հրամանով հայր մարդպետի սպանությունը՝ նա հայտնում է, որ «և էին աուրք ծմերայնոյ, և սաստկացեալ կցեալ էր գետն Եփրատ»¹³⁰: Գետերի ջրերի սառչելը հաճախ հանդիպող երևույթ է, բայց Եփրատի (իմա՝ Արածանիի կամ Արևելյան Եփրատի) սառչելը, թերևս, բավական անսովոր էր՝ մատնանշվելու համար պատմիչի կողմից, և կարող է վկայել ծմեռային անսովոր ցածր ջերմաստիճանների մասին:

Քննարկում

Հայոց պատմության հիմնարար հարցերը, ըստ էության, երբեք չեն քննարկվել կլիմայական և շրջակա միջավայրի ուսումնասիրությունների լույսի ներքո¹³¹: Պատմական իրադարձությունների և կլիմայական կամ շրջակա միջավայրի փոփոխությունների միջև փոխհարաբերության վերաբերյալ վերջին բանավեճերը, մինչև ժամանակ, կասկածներ են առաջացնում և ստիպում են զգուշորեն վերաբերվել պատմության ու կլիմայի կապին¹³²: Այստեղ կարելի է մեջբերել Քայլ Հարփերի «Հոռմի ճակատագիրը. կլիմա, հիվանդություն և կայսրության ավար-

¹²⁶ Cromartie, Blanchet, Barhoumi et al. 2020, Figure 7; Joannin, Ali, Ollivier et al. 2014, 79–80; Joannin, Capit, Ollivier et al. 2022; Robles, Peyron, Brugiapaglia et al. 2022.

¹²⁷ Talebi, Ramezani, Djamali et al. 2016, 49. Տե՛ս նաև Alinezhad, Ramezani, Djamali et al. 2021, 607.

¹²⁸ Matloubkari, Shaikh Baikloo Islam. 2022, 64–68; Sharifi, Djamali, Peterson et al. 2023. Հմմտ. նաև Jacobson, Gascoigne, Fleitmann. 2024, 1127–1143.

¹²⁹ Տե՛ս Barlas Şimşek, Çağatay. 2018, 67–69.

¹³⁰ Բուզանդ. 1987, 292–293:

¹³¹ Տե՛ս Քոսյան, Գրեկյան. 2024:

¹³² Տե՛ս Manning. 2025.

տը» (2017) աշխատությունը և Հռոմեական կայսրության համար գրանցված անկման գործընթացներում կլիմայի դերի վերաբերյալ բանավեճերը¹³³։ Այդուհանդերձ, անկման նմանատիպ գործընթաց՝ կլիմայական և շրջակա միջավայրի փոփոխությունների զգալի դերակատարությամբ, ինչպես փորձեցինք վերը ցույց տալ, նկատելի է նաև ուշ Արշակունյաց Հայաստանում։

Ավելի ցուրտ և չորային պայմանների հաստատումը տեսանելի է տարբեր հնակլիմայաբանական տվյալներում և դրսևորվել է հատկապես IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին։ Ըստ երևույթին, երկարատև չորային պայմանները կենսապահովման ճգնաժամ են առաջացրել Հայկական լեռնաշխարհի առավել զգալուն՝ ցածրադիր շրջաններում, մասնավորապես՝ Արարատյան դաշտում ու շրջակայքում, այն է՝ արքունի ոստանում։ Այս գոտին կլիմայական առումով խիստ խոցելի է. այն կիսաանապատային տարածք է, որտեղ տարեկան տեղումները չեն գերազանցում 200–300 մմ-ը, իսկ երկրագործությունը բացառապես հիմնված է արհեստական ոռոգման վրա¹³⁴։

Բացի այդ, ի տարբերություն ներկայիս Հայաստանի հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան ու հարավարևելյան շրջանների, որոնք գտնվում են Սև ու Կասպից ծովերի անձրևային գոտու ամենահեռավոր սահմաններում, Այրարատում և դեպի արևմուտք՝ Եփրատ գետը՝ Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանը ձգվող շրջաններում, տեղումների քանակը հիմնականում կախված է Ատլանտյան օվկիանոսում և Միջերկրական ծովում ձևավորվող արևմտյան ցիկլոններից¹³⁵։ Արևմուտքից արևելք ձգվող Արևելյան ու Ներքին Տավրոսի լեռնաշղթաները գործում են որպես բնական պատնեշ՝ կասեցնելով խոնավության ներթափանցումը, և զգալիորեն նվազեցնում են տեղումները բարձրավանդակի ներքին շրջաններում, մինչդեռ Պոնտոսի և Փոքր Կովկասի լեռները նույն դերն են խաղում լեռնաշխարհի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում։ Ավելին, այսպես կոչված, «Հյուսիսատլանտյան տատանումը» լրացուցիչ ազդեցություն է ունենում տեղումների քանակի վրա՝ մեծապես ազդելով Տիգրիս և Եփրատ գետերի հոսանքի վրա¹³⁶։ Նույնը վերաբերում է նաև Արարատյան դաշտի համար ամենակարևոր ջրի աղբյուրը հանդիսացող Արաքսին։ Վերջինս ձևավորվում է այն նույն ակունքային շրջանում՝ Վանա լճից հյուսիս, որտեղից սկիզբ են առնում Արևմտյան Եփրատը և Արածանին (Արևելյան Եփրատ)։ Սա կարող է բացատրել վերը նշված արևելամիջերկրածովյան և հայկական հնատվյալների միջև եղած կապը։

Երաշտը, ջրի պակասը, գետերի ցածր հոսքը կարող են անարդյունավետ դարձնել ոռոգման համակարգը¹³⁷՝ էապես նվազեցնելով գյուղատնտեսական հո-

¹³³ St' u Erdkamp. 2019; Haldon, Elton, Huebner et al. 2018a; Haldon, Elton, Huebner et al. 2018b; Haldon, Elton, Huebner et al. 2018c.

¹³⁴ Գաբրիելյան. 2000, 141։

¹³⁵ Türkeş. 1996, 1058–1059; Գաբրիելյան. 2000, 130–143, Barlas Şimşek, Çağatay. 2018, 57, 68–69.

¹³⁶ Cullen, deMenocal. 2000, 853–863.

¹³⁷ Արտաշատից գտնված հացահատիկային մնացորդների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այստեղ հավաքված բերքը հաճախ է ենթարկվել ջրի պակասի հարուցած խնդիրների (տե՛ս Orendi. 2024, 203)։

ղերի արտադրողականությունը: Դա խնդիրներ էր առաջացնելու մեծ թվով բնակչության կենսապահովման համար: Արդյունքում՝ խիտ բնակեցված նախկին քաղաքային կենտրոնները կորցնում են իրենց բնակչությունը, նվազում է քաղաքների տնտեսական, առևտրա-արհեստագործական նշանակությունը և, ի վերջո, դրանք կամ վեր են ածվում փոքր գյուղատիպ բնակավայրերի կամ ընդհանրապես լքվում են:

Ակնհայտ է, որ անկման և ապաբնակեցման երևույթները ներառել են ոչ միայն գահին, այլև՝ ինչ-որ չափով, իշխող նախարարական վերնախավին և եկեղեցուն պատկանող հողերը: Շենքերի բնակչության՝ շինականների ու ռամիկների, ինչպես նաև հողին ամրացված կախյալ բնակչության՝ մշակների փախուստը խոսում է դրա օգտին: Արշակավանի դեպքը, որտեղ արքայական իշխանությունը փորձեց հավաքել այդ փախստականներին՝ արտոնություններ տրամադրելով նրանց, դրա ակնհայտ օրինակն է¹³⁸:

Միննույն ժամանակ, կլիմայական և կամ շրջակա միջավայրի փոփոխությունները, կարծես, սահմանափակ ազդեցություն են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի բարձրադիր վայրերում ընկած իշխանությունների վրա, ինչպիսիք են լեռնաշղթաներով կտրտված Սյունիքը կամ Արևելյան Տավրոսի լեռնային շրջաններում ընկած Ծովքը, Աղձնիքը և Կորդուքը՝ ցածրադիր գոտիների համեմատությամբ տարբերվող կլիմայական պայմաններով և շատ ավելի դիվերսիֆիկացված երկրագործական-անասնապահական տնտեսությամբ: Այստեղ վարելահողերի պակասը և, ընդհակառակը, ջրի ու այլ բնական ռեսուրսների բավարար քանակը, ինչպիսիք են բարձրլեռնային արոտավայրերը, տեղական լեռնային համայնքները դարձնում են պակաս զգայուն այն փոփոխությունների նկատմամբ, որոնց բախվել էր Հայաստանի ցածրադիր շրջանների բնակչությունը:

Պետական հողերի արտադրողականության անկումն ազդում է մանր ազնվականության՝ ազատների վրա, որոնք արքունի բանակի համալրման հիմնական աղբյուրն էին: Ըստ երևույթին, արքայական իշխանությունը դեռևս Պապի գահակալության տարիներին, եթե ոչ ավելի վաղ¹³⁹, բախվել է աշխատուժի լուրջ պակասի: Բացի դա, այն փաստը, որ մի քանի կայաններ՝ Այրարատի արքունի ոստանում սփռված ամրացված ռազմական բնակավայրեր, խաղաղ լքվել էին¹⁴⁰, կարող է վկայել ապաբնակեցման ավելի շատ տնտեսական, քան ռազմական, քաղաքական պատճառների մասին:

Հայաստանում քաղաքական կենտրոնացվածությունը փոխկապված էր իշխող հարստության ռազմական ուժի հզորության հետ: Ունենալով ուժեղ բանակ, որը թվապես գերազանցում էր ավագ նախարարների ուժերից յուրաքանչյուրին,

¹³⁸ Մովսես Խորենացին հստակ նշում է, որ նրանք նախարարներին պատկանող կախյալներ էին («ծառայից իրեանց»): Տե՛ս Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1913, 289: Տե՛ս նաև Саpкисян. 1955, 59–61.

¹³⁹ Հմմտ. Բ ու լ գ ա ն դ. 1987, 246–253:

¹⁴⁰ Տե՛ս, օրինակ, Զաքարի Բերդը, որը Արշակունյաց շրջանում կառուցված նման ռազմական բնակավայրերից մեկն էր (Асaтpян. 2005, 73): Հմմտ. նաև Агeсhian. 2013, 155.

Արշակունի արքաները կարողանում էին պահպանել իշխանության կառուցվածքն ու քաղաքական համակարգը՝ ճնշելով խոշոր ապստամբությունները և երկար ժամանակով ապահովելով գահի կայունությունն ու թագավորության տարածքային ամբողջականությունը: Հետագա արքաներն անգոր էին կանխելու տրոհման գործընթացը¹⁴¹:

Ռազմական ուժի զգալի անկումը, հատկապես IV դ. վերջին քառորդում, լրջորեն վնասեց իշխող հարստության բարձր հեղինակությանը և արքաներին դարձրեց անգոր իրենց իսկ երկրի նախարարների առջև: Այս ժամանակաշրջանի աղբյուրներում սպարապետների անունների բացակայությունը պատահականություն չէ: Հայաստանում ուժերի հավասարակշռության փոփոխությունը նկատվում է Մովսես Խորենացու այն վկայության մեջ, որտեղ Պատմահայրը նկարագրում է որոշ նախարարների կողմից հարստության վերջին արքաների նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքը: Միաբանվելով՝ Հայաստանի ավագ նախարարները պահանջեցին Իրանի և ոչ-Իրանի արքայից արքա Բահրամ (Վահրամ/Վոհամ) V Գուրից (420–438 թթ.) գահընկեց անել Արտաշես III-ին՝ հայոց գահին Արշակունյաց հարստության վերջին ներկայացուցչին¹⁴²: Իշխանությունը մասնատվեց նախարարների, եկեղեցու և Սասանյան արքունիքի միջև, որին ներկայացնում էին մարզպանները՝ արքայից արքաների զինվորական տեղապահները մարզպանական Հայաստանում:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Արշակունյաց Հայաստանի թագավորության անկումը կարելի է դիտարկել որպես մի քանի գործոնների համադրություն, այդ թվում՝ կլիմայի փոփոխության հետևանքով սաստկացած երաշտներ, սով և համաճարակներ, բնակչության զանգվածային փախուստներ և աշխատուժի, զինուժի պակաս, ինչպես նաև ավերիչ պատերազմներ: Եվ նույնիսկ եթե կլիմայական՝ միջավայրային փոփոխությունները և տնտեսական անկումը չհանգեցրին հայկական հասարակության լիակատար փլուզմանը, ապա դա բավականաչափ ուժեղ էր գահի տնտեսական և ռազմական հենքը խաթարելու տեսանկյունից՝ աստիճանաբար հանգեցնելով իշխող հարստության անկմանը:

Քաղաքական անկայունություն էր տիրում նաև Սասանյան տերության մեջ: Դրա դրսևորումն էր այն փաստը, որ 379–399 թթ. իշխող մի քանի արքայից արքաներ գահընկեց արվեցին կամ սպանվեցին պալատական հեղաշրջումների հետևանքով¹⁴³: Այս նույն շրջանում՝ 395 թ., Հռոմեական կայսրությունը բաժանվեց երկու հատվածի, որին հաջորդեց նախ՝ Հռոմի գրավումը 410 թ. գերմանական վեստգոթերի կողմից, ապա և՛ կայսերական իշխանության վերացումը Արևմտյան Հռոմեական կայսրությունում 476 թ.¹⁴⁴: Արևելյան Հռոմեական (Բյուզանդական) կայսրությունը V դ. մուտք գործեց սպառված ռեսուրսներով և ստիպ-

¹⁴¹ Բ ու լ ա ն դ. 1987, 398–401:

¹⁴² Խ ո ռ ե ն ա ճ ի. 1913, 346–349, Փ ա ր ա յ ե ճ ի. 1904, 19–25:

¹⁴³ Տե՛ս Mosig-Walburg. 2010, 133–158.

¹⁴⁴ H e a t h e r. 2000, 25–27.

ված էր սահմանափակել իր շահերը Արևելքում: Սա V դ. բացեց նոր, գրեթե «խաղաղ» էջ Արևելահռոմեական ու Սասանյան կայսրությունների հարաբերություններում¹⁴⁵: Հայ Արշակունիների հարստության վերջին ներկայացուցչի հեռացումը գահից և թագավորության լուծարումը հունա-հռոմեական աղբյուրների համար այդպես էլ մնաց աննկատ¹⁴⁶:

Երվանդ Գրեկյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի և հին Առաջավոր Ասիայի պատմություն ու պատմական աշխարհագրություն, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ, հոգևոր մշակույթ, հնագիտություն և հնամիջավայր: Հեղինակ է 1, համահեղինակ՝ 3 մենագրության և 100-ից ավել հոդվածի:

ORCID:0009-0001-4530-1937. ervandgr@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց / Ագաթանգեղոս. Հայոց պատմություն. Քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, ԵՊՀ հրատ., 700 էջ [Agathangelos, History of Armenia. Critical Text by G. Ter-Mkrtychyan and S. Kanayants, Modern Armenian Translation with Commentaries by A. Ter-Ghevondyan, 1983. Yerevan, YSU Publishing House, 700 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 639 էջ [Adontz N. 1987, Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the Naxarar System. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 693 p. (in Armenian)]:

Գաբրիելյան Հ. Կ. 2000, Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 376 էջ [Gabrielyan H. K. 2000, The Armenian Highlands. Yerevan, YSU Publishing House, 376 p. (in Armenian)]:

Գևորգյան Հ., Խաչատրյան Հ. 2023, Մարդպետություն գործակալությունը և մարդպետ պաշտոնյան. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 35, էջ 129–157 [Gevorgyan H., Khachatryan H. 2023, The Office of Mardpetut'yun and the Mardpet Official. – “Banber Matendarani”, № 35, pp. 129–157 (in Armenian)]:

Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին: Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 224 էջ [Yeghishe, On Vardan and the Armenian War. Critical Edition by E. Ter-Minasean. Yerevan, 1957, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 224 p. (in Armenian)]:

Երեմյան Ս. Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական

¹⁴⁵ Տե՛ս, օրինակ, B ö r m. 2016, 624, 630–633.

¹⁴⁶ T r a i n a. 2011, 5–6.

հիմքի վրա), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 154 էջ [Yeremyan S. T. 1963, Armenia according to “Ashkharhatsuyts” (Attempt at Reconstructing of the VII Century Armenian Map based on Modern Cartographic Basement). Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of the ASSR, 154 p. (in Armenian)]:

Երեմյան Ս. Տ. 1984, Մեծ Հայքի թագավորության տրոհումն ու անկումը. – «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 2, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 111–125 [Yeremyan S. T. 1984, The Disintegration and Decline of the Kingdom of Greater Armenia, History of the Armenian People, V. 2, Armenia in the Period of Early Feudalism. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the ASSR, pp. 111–125 (in Armenian)]:

Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց: Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյան, Երևան, 1985, ԵՊՀ հրատ., 560 էջ [Tovma Artsruni and Anonymous, History of the House of Artsruni, Publication, Translation into Modern Armenian and Commentaries by V. M. Vardanyan. 1985. Yerevan, YSU Publishing House, 560 p. (in Armenian)]:

Հարությունյան Բ. 2018ա, Արշակ Բ-ի պայքարը հայոց թագավորության ամրապնդման և պահպանման համար IV դ. 50–60-ական թթ, «Հայոց պատմություն», հ. 2, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), Գիրք Առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., էջ 71–113 [Harutyunyan B. 2018a, The Struggle of Aršak II for Strengthening and Preserving the Kingdom of Armenia in the 50–60s of the IV Century AD, “History of the Armenian People”, V. 2, The Middle Ages (IV Century – First Half of the XVII Century), Book One (Beginning of the IV Century – Middle of the IX Century). Yerevan, “Zangak” Publishing House, pp. 71–113 (in Armenian)]:

Հարությունյան Բ. 2018բ, Հայաստանը Պապ թագավորի օրոք, «Հայոց պատմություն», հ. 2, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), Գիրք Առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., էջ 114–143 [Harutyunyan B. 2018b, Armenia during the Reign of King Pap, “History of the Armenian People”, V. 2, The Middle Ages (IV Century – First Half of the XVII Century), Book One (Beginning of the IV Century – Middle of the IX Century). Yerevan, “Zangak” Publishing House, pp. 114–143 (in Armenian)]:

Հարությունյան Բ. 2018գ, Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. վերջին և V դ. առաջին երեսնամյակին, «Հայոց պատմություն», հ. 2, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), Գիրք Առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., էջ 144–166 [Harutyunyan B. 2018b, The Kingdom of Greater Armenia at the End of the IV Century – in the First Thirties of the V Century AD. – “History of the Armenian People”, V. 2, The Middle Ages (IV Century – First Half of the XVII Century), Book One (Beginning of the IV Century – the Middle of the IX Century). Yerevan, “Zangak” Publishing House, pp. 144–166 (in Armenian)]:

Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն. Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան ևւ Ստ. Մալխասեան: Պատմագիրք Հայոց ի յոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց ի ձեռն բանասիրաց հայոց: Հատոր Առաջին, Գիրք Չորրորդ. Ղազար Փարպեցի, Տիփղիս, 1904, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, ԺԶ+215 էջ [Ghazar Pharpetsi, History of the

Armenians and a Letter to Vahan Mamikonean. Studied by G. Ter-Mkrtchian and St. Malkhasean. Armenian Chronography Published by the Armenian Philologists by Way of Comparison of the Manuscripts. V. I, Book IV: Ghazar Pharpetsi. Tiflis, 1904, Mnatsakan Martiroseants' Printing. XVI+215 p. (in Armenian)]:

Մանանդյան Հ. 1934, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանության շրջան), Յերևան, Հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, 340 էջ [Manandyan H. 1934, Feudalism in Ancient Armenia (Arsacid and Marzpanate Periods). Yerevan, Publication of the Melkonyan Fund, 340 p. (in Armenian)]:

Մանանդյան Հ. 1957, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա. Արշակունիների հաստատումից Հայաստանում մինչև մարզպանության շրջանը (I–V դդ.), Երևան, Հայպետհրատ, 462 էջ [Manandyan H. 1957, Critical Review of the History of the Armenian People, V. 2, part 1: From the Rise of Arsacids to the Marzpanate Period (I–IV Centuries). Yerevan, Haipethrat, 462 p. (in Armenian)]:

Մանասերյան Ռ. Լ. 1997, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, «Արեգ» հրատ., 215 էջ [Manaseryan R. L. 1997, Armenia from Artavazd to Trdat the Great. Yerevan, “Areg” Publishing House, 215 p. (in Armenian)]:

Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան: Պատմագիրք Հայոց ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց ի ձեռն Գ. Տէր-Մկրտչեան, Ստ. Մալխասեանց, Ստ. Կանայեանց, Մ. Աբեղեան, Ս. Յարութիւնեան եւ այլոց: Ընդ վերակազմութեամբ Ստ. Մալխասեանց, Հատոր Երկրորդ, Գիրք Առաջին, Էջմիածին – Տփղիս, 1913, Հրատարակութիւն Ս. Էջմիածնի, ԿԳ+396 էջ [History of the Armenians by Movses Khorenatsi. Studied by M. Abeghean and S. Harutiunian. Armenian Chronography Published by the Method of Comparing the Manuscripts by G. Ter-Mkrtchian, St. Malkhaseants, St. Kanayants, M. Abeghean, S. Harutiunian et al. Edited by St. Malkhaseants. V. II, Book I. Etchmiadzin – Tiflis, 1913, Press of Holy Etchmiadzin, LXIII+396 p. (in Armenian)]:

Յակոբեան Ա. 2011, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուէրանց Հայոց» եւ «Զաւրանամակ». – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), № 169/3–4, էջ 485–550 [Hakobyan A., 2011, “The Gahnamak of Armenian Azats and Tanutērs” and “Zōranamak”. – “Bazmavep” (Venetian), № 169/3–4, pp. 485–550 (in Armenian)]:

Սարգսյան Գ. Խ. 1997, Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությամբ. – ՊԲՀ, № 1, էջ 119–130 [Sargsyan G. Kh. 1997, The “Lament” of Movses Khorenatsi with New Interpretation. – HPh], № 1, pp. 119–130]:

Վարդանյան Ա. 2023, Վարդան Մամիկոնյանի գործունեությունը 415–442 թթ. – ԼՀԳ, № 3, էջ 75–85 [Vardanyan A. 2023, Activities of Vardan Mamikonyan in 415–442. – HSS № 3, pp. 75–85 (in Armenian)]:

Փաւստոսի Բիւզանդաւոյ Պատմութիւն Հայոց. Փաւստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, Բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ [Phavstos Buzand, History of Armenia, The Original Text by K. Patkanyan, Translation and Commentaries by S. Malkhasyants. 1987. Yerevan, YSU Publishing House, 456 p. (in Armenian)]:

Քալանթարյան Ա. Ա., Ղաֆադարյան Կ. Կ. 1990, Դվինի վաղմիջնադարյան մոնումենտալ ճարտարապետության ժամանակագրության որոշ հարցեր. – ՊԲՀ, № 1, էջ 139–151 [Kalantaryan A. A., Ghafadaryan K. K. 1990, Some Questions on Chronology of the Early Medieval Monumental Architecture of Dvin. – HPhJ, № 1, pp. 139–151 (in Armenian)]:

Քոչարյան Գ. Գ. 2025, Դվին V. Անտիկ Դվին, 1986–2013 թթ. պեղումները. – Հնագիտական պեղումները Հայաստանում № 26, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 176 էջ [Kocharyan G. G. 2025, Dvin V. Dvin of the Classical Period: Excavations of 1986–2013. – Archaeological Excavations in Armenia № 26. Yerevan, IAE Publishing House, 176 p. (in Armenian)]:

Քոսյան Ա. Վ., Գրեկյան Ե. Հ. 2024, Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը. Շրջակա միջավայր, կլիմայական փոփոխություններ և քաղաքակրթական գործընթացներ (Ք. ա. X–I հազարամյակներ), Երևան, ՀԱԻ հրատ., 408 էջ [Kosyan A. V., Grekyan Y. H. 2024, The Environmental History of the Armenian Highland. Natural Environment, Climate Changes, and Civilizational Processes (X – I Millennia BC). Yerevan, IAE Publishing House, 408 p. (in Armenian)]:

Асатрян Е. 2005, Закари берд (Результаты раскопок), Археологические раскопки в Армении № 19. Ереван, Издательство «Гитутюн» НАН РА, 107 с. + 110 с. илл. [Asatryan E. 2005, The Fortress of Zakar (Results of Excavations), Archaeological Excavations in Armenia № 19. Yerevan, Publishing House “Gitutyun” NAS RA, 107 p. + 111 p. ill. (in Russian)]:

Манасерян Р. Л. 2019, Гунны в отношениях с Ближним Востоком и Римским Западом (Новая Византийская библиотека. Исследования). Санкт-Петербург, изд. «Алетейя», 118 с. [Manaseryan R. L. 2019, The Huns in Relations with the Near East and the Roman West (The New Byzantine Library. Study). St-Petersburg, “Alatheia” Publishing House, 118 p. (in Russian)]:

Периханян А. Г. 1956, Древнеармянские востаники (В связи с вопросом о формах землевладения). – «Вестник древней истории» (Москва), № 2, с. 44–58 [Perikhanyan A. G. 1956, Ancient Armenian Vostaniks (In connection with the Question of the Forms of Landholding). – “Jurnal of Ancient History” (Moscow), № 2, pp. 44–58 (in Russian)]:

Саркисян Г. Х. 1955. Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.). – «Вестник древней истории», № 3, с. 48–62. [Sarkisyan G. Kh. 1955, From the History of the Urban Community in Armenia (IV c. AD). – “Jurnal of Ancient History” (Moscow), № 3, pp. 48–62 (in Russian)]:

Alemany A. 2000, Sources on the Alans. A Critical Compilation. – “Handbook of Oriental Studies, Section 8: Central Asia 5”, “Brill” Publishing House, 461 p.

Alinezhad K., Ramezani E., Djamali M., Sharifi A., Naqinezhad A., Aubert C., Gandouin E., Pourmand A. 2021, Lake Neor Reveals How Mountain Vegetation Responded to 7000 Years of Hydroclimate Variability in Northwestern Iran. – “Journal of Quaternary Science”, № 36/4, pp. 598–610.

Ammianus Marcellinus, with an English translation by J.C. Rolfe, in three volumes. V. I (The Loeb Classical Library). Cambridge, Mass. London, 1982, “Harvard University Press”, “William Heinemann”, XLIX+582 p.

Ammianus Marcellinus, with an English translation by J.C. Rolfe, in three volumes. V. II (The Loeb Classical Library). Cambridge, Mass. London, 1984, "Harvard University Press", "William Heinemann", VII+683 p.

Ammianus Marcellinus, with an English translation by J. C. Rolfe, in three volumes. V. III (The Loeb Classical Library), Cambridge, Mass. London, 1939, "Harvard University Press", "William Heinemann", IX+602 p.

Areshian G. E. 2013, Sasanian Imperialism and the Shaping of Armenian Identity: Interdisciplinary Verification and Ambivalence of Empire-Nation Relationship. – "Empires and Diversity: On the Crossroads of Archaeology, Anthropology, and History (Ideas, Debates, and Perspectives 7)". Los Angeles, "Cotsen Institute of Archaeology Press", pp. 146–163.

Bachrach B. S. 1973, A History of the Alans in the West from Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages. Minneapolis, "University of Minnesota Press", XVI+161 p.

Barlas Şimşek F., Çağatay M. N. 2018, Late Holocene High Resolution Multi-Proxy Climate and Environmental Records from Lake Van, Eastern Turkey. – "Quaternary International", № 486, pp. 57–72.

Biltekin D., Eriş K. K., Bulut S. 2021, Anthropogenic Influences and Climate Changes in Lake Hazar (Eastern Turkey) during the Late Holocene. – "Quaternary International", № 583, pp. 70–82.

Blockley R. C. 1992, East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius (ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 30). Leeds, "Francis Cairns", XIII+283 p.

Bookman (Ken-Tor) R., Enzel Y., Agnon A., Stein M. 2004, Late Holocene Lake Levels of the Dead Sea. – "Geological Society of America Bulletin", № 116/5-6, pp. 555–571.

Börm H. 2016, A Threat of Blessing? The Sasanians and the Roman Empire. – "Diwan. Studies in the History and Culture of the Ancient Near east and the Eastern Mediterranean / Untersuchungen zu Geschichte und Kultur des Nahen Ostens und des östlichen Mittelmeerraumes im Altertum. Festschrift für Josef Wiesehöfer zum 65. Geburtstag". Duisburg, "Wellem Verlag", pp. 615–646.

Büntgen U., Tegel W., Nicolussi K., McCormick M., Frank D., Trouet V., Kaplan J. O., Herzig F., Heussner K.-U., Wanner H., Luterbacher J., Esper J. 2011, 2500 Years of European Climate Variability and Human Susceptibility. – "Science", № 331 (6017), pp. 578–582.

Büntgen U., Myglan V. S., Lyungqvist F. Ch., McCormick M., Di Cosmo N., Sigi M., Jungclaus J., Wagner S., Krusic P. J., Esper J., Kaplan J. O., de Vaan M. A. C., Luterbacher J., Wacker L., Tegel W., Kirdyanov A. V. 2016, Cooling and Societal Change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD, – "Nature Geoscience", № 9, pp. 231–236.

Büntgen U., Crivellaro A., Arseneault D., Baillie M., Barclay D., Bernabei M., ... Piermattei A. 2022, Global Wood Anatomical Perspective on the Onset of the Late Antique Little Ice Age (LALIA) in the Mid-6th Century CE. – "Science Bulletin", № 67/22, pp. 2336–2344.

Cook E. R. 2013, Megadroughts, ENSO, and the Invasion of Late-Roman Europe the Huns and Avars. – “The Ancient Mediterranean Environment between Science and History” (Columbia Studies in the Classical Tradition 39), “Brill” Publishing House, pp. 89–102.

Cromartie A., Blanchet C., Barhoumi Ch., Messenger E., Peyron O., Ollivier V., Sabatier P., Etienne D., Karakhanyan A., Khatchadourian L., Smith A. T., Badalyan R., Perello B., Lindsay I., Joannin S. 2020, The Vegetation, Climate, and Fire History of a Mountain Steppe: A Holocene Reconstruction from the South Caucasus, Shenkani, Armenia. – “Quaternary Science Reviews”, № 246, article № 106485.

Cullen H. M., deMenocal P. B. 2000, North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow. – “International Journal of Climatology”, № 20, pp. 853–863.

de la Vaissière É. 2015, The Steppe World and the Rise of the Huns. – “The Cambridge Companion to the Age of Attila”. New York, “Cambridge University Press” Publishing House, pp. 175–192.

Decker M. J. 2024, Continuities and Discontinuities in the Agriculture of the Levant in the Late Antique and Early Islamic Period. – “A Companion to the Environmental History of Byzantium” (Brill’s Companions to the Byzantine World 13). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 227–250.

Drake B. L. 2017, Changes in North-Atlantic Oscillation Drove Population Migrations and the Collapse of the Western Roman Empire. – “Scientific Reports”, № 7, article № 1227.

Drijvers J. W. 2016, Ammianus Marcellinus, King Pap and the Dominance over Armenia. – “Diwan. Studies in the History and Culture of the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean / Untersuchungen zu Geschichte und Kultur des Nahen Ostens und des östlichen Mittelmeerraumes im Altertum. Festschrift für Josef Wiesehöfer zum 65. Geburtstag”. Duisburg, “Wellem Verlag” Publishing House, pp. 571–590.

Eisenberg M., Patterson D. J., Kreiner J., Arnold E. F., Newfield T. P. 2019, The Environmental History of the Late Antique West: A Bibliographic Essay. – “Environment and Society in the Long Late Antiquity” (Late Antique Archaeology 11–12), “Brill” Publishing House, pp. 31–50.

England A., Eastwood W. J., Roberts C. N., Turner R., Haldon J. F. 2008, Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): A Palaeoecological Investigation of Annually Laminated Sediments from Nar Lake. – “The Holocene”, № 18/8, pp. 1229–1245.

Erdkamp P. 2019, War, Food, Climate Change, and the Decline of the Roman Empire. – “Journal of Late Antiquity”, № 12/2, pp. 422–465.

Eusebius 1932 (reprinted 1942), The Ecclesiastical History, Volume 2: Books 6–10. Translated by J.E.L. Oulton (Loeb Classical Library 265). London – Cambridge, Mass, “William Heinemann”, “Harvard University Press” Publishing House, VII+491 p.

Garsoïan N. G. 1984–1985. The Early-Medieval Armenian City: An Alien Element? – “Journal of the Ancient Near Eastern Society”, № 16–17, pp. 67–83.

Garsoïan N. G. 1997, *The Aršakuni Dynasty* (A.D. 12-[180?]-428). – “The Armenian People from Ancient to Modern Times, V. I. The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century”. New York, “St. Martin’s Press”, pp. 63–94.

Giaime M., Artzy M. 2022, Using Archaeological Data for the Understanding of Late-Holocene Sea of Galilee’s level Fluctuations. – “Scientific Reports”, № 12, article № 9775.

Gichon M. 2002, 45 Years of Research on the Limes Palaestinae – the Findings and Their Assessment in the Light of the Criticism Raised (C1st – C4th). – “Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)” (British Archaeological Reports, International Series 1084(I)), V. I, “BAR Publishing”, pp. 185–206.

Gnuni A., Mkrtchyan L., Tadevosyan A. 2024, Formation of Urban Space on the Territory of Vagharshapat. – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, № 18, pp. 228–243.

Greatrex G. B. 2000, The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387. – “The Ancient History Bulletin”, № 14 (1–2), pp. 35–48.

Greatrex G. B. 2022, *Procopius of Caesarea: The Persian Wars. A Historical Commentary*. Cambridge, “Cambridge University Press”, 800 p.

Greatrex G., Greatrex M. 1999, The Hunnic Invasion of the East of 395 and the Fortress of Ziatha, – “Byzantion”, № 69/1, pp. 65–75.

Greatrex G., Lieu S. N. C. 2002, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II: AD 363-630. A Narrative Sourcebook*. London, New York, “Routledge” Publishing House, XXVII+373 p.

Hakenbeck S. E., Büntgen U. 2022, The Role of Drought during the Hunnic Incursions into Central-East Europe in the 4th and 5th c. CE. – “Journal of Roman Archaeology”, № 35/2, pp. 876–896.

Haldon J., Roberts N., Izdebski A., Fleitmann D., McCormick M., Cassis M., Doonan O., Eastwood W., Elton H., Ladstätter S., Manning S., Newhard J., Nicoll K., Telelis I., Xoplaki E. 2014, The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology. – “Journal of Interdisciplinary History”, № 45/12, pp. 113–161.

Haldon J., Elton H., Huebner S.R., Izdebski A., Mordechai L., Newfield T. P. 2018a, Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper’s *The Fate of Rome* (1): Climate. – “History Compass”, № 16/12, article № e12508.

Haldon J., Elton H., Huebner S. R., Izdebski A., Mordechai L., Newfield T. P. 2018b, Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper’s *The Fate of Rome* (2): Plagues and A Crisis of Empire. – “History Compass”, № 16/12, article № e12506.

Haldon J., Elton H., Huebner S. R., Izdebski A., Mordechai L., Newfield T. P. 2018c, Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper’s *The Fate of Rome* (3): Disease, Agency, and Collapse. – “History Compass”, № 16/12, article № e12507.

Harper K. 2017, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire* (The Princeton History of the Ancient World). Princeton, Oxford, "Princeton University Press", XII+417 p.

Harper K. 2019, *Contours of Environmental Change and Human Response in Late Antiquity*. – "Environment and Society in the Long Late Antiquity" (Late Antique Archaeology 11–12). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 335–360.

Harper K., McCormick M. 2018, *Reconstructing the Roman Climate*. – "The Science of Roman History: Biology, Climate, and the Future of the Past". Princeton, Oxford, "Princeton University Press", pp. 11–52.

Harrel J. S. 2016, *The Nisibis War 337–363. The Defence of the Roman East, AD 337–363*. Barnsley, "Pen and Sword Military", 288 p.

Heather P. 1995, *The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe*. – "The English Historical Review", № 110, pp. 4–41.

Heather P. 1998, *Goths and Huns, c. 320–425*. – "The Cambridge Ancient History", V. 13, *The Late Empire, A. D. 337–425*, fifth printing 2007. Cambridge, New York, "Cambridge University Press", pp. 487–515.

Heather P. 2000, *The Western Empire, 425–476*. – "The Cambridge Ancient History", V. 14, *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600*, fourth printing 2007. Cambridge, New York, "Cambridge University Press", pp. 1–32.

Heather P. 2010, *Empires and Barbarians. The Fall of Rome and the Birth of Europe*. Oxford, New York, "Oxford University Press", XVII+734 p.

Heather P. J. 2015, *The Huns and the Barbarian Europe*. – "The Cambridge Companion to the Age of Attila". New York, "Cambridge University Press", pp. 209–229.

Hewsen R. H. 1986, *Artaxata*. – "Encyclopædia Iranica", V. II/6, *Art in Iran I – 'Arūz*. London, New York, "Routledge & Kegan Paul", pp. 653–654.

Hewsen R. H. 1997, *An Ecclesiastical Analysis of the Naxarar System: A Reexamination of Adontz's Chapter XII*. – "From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan" (Occasional Papers and Proceedings 8 / Columbia University Program in Armenian Studies, Suren D. Fesjian Academic Publications 5), "Scholars Press", pp. 97–149.

Hu H.-M., Michel V., Valensi P., Mii H.-Sh., Starnini E., Zunino M., Shen Ch.-Ch. 2022, *Stalagmite-Inferred Climate in the Western Mediterranean during the Roman Warm Period*. – "Climate", № 10/7, article № 93.

Hughes I. 2013, *Imperial Brothers: Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople*. Barnsley, "Pen and Sword Military", Publishing House, XXI+282 p.

Izdebski A., Pickett J., Roberts N., Waliszewski T. 2016, *The Environmental, Archaeological and Historical Evidence for Regional Climatic Changes and Their Societal Impacts in the Eastern Mediterranean in Late Antiquity*. – "Quaternary Science Reviews", № 136, pp. 189–208.

Jacobson M. J., Flohr P., Gascoigne A., Leng M. J., Sadekov A., Cheng H., Edwards R. L., Tüysüz O., Fleitmann D. 2021, *Heterogenous Late Holocene Climate in the Eastern Mediterranean—the Kocain Cave Records from SW Turkey*. – "Geophysical Research Letters", № 48, article № e2021GL094733.

Jacobson M. J., Gascoigne A. L., Fleitmann D. 2024, *The Climatic Resilience of the Sasanian Empire*. – "Human Ecology", № 52, pp. 1127–1143.

- James E. 2015, *Europe's Barbarians, AD 200-600*. London, New York, "Routledge" Publishing House, XII+344 p.
- Joannin S., Ali A.A., Ollivier V., Roiron P., Peyron O., Chevaux S., Nahapetyan S., Tozalakyan P., Karakhanyan A., Chataigner C. 2014, Vegetation, Fire and Climate History of the Lesser Caucasus: A New Holocene Record from Zarishat Fen (Armenia). – "Journal of Quaternary Science", № 29/1, pp. 70–82.
- Joannin S., Capit A., Ollivier V., Bellier O., Brossier B., Mourier B., Tozalakian P., Colombié C., Yevadian M., Karakhanyan A., Gasparyan B., Malinsky-Buller A., Chataigner C., Perello B. 2022, First Pollen Record from the Late Holocene Forest Environment in the Lesser Caucasus. – "Review of Palaeobotany and Palynology", № 304, article № 104713.
- Jones M. D., Roberts N. C., Leng M. J., Türkeş M. 2006, A High-Resolution Late Holocene Lake Isotope Record from Turkey and Links to North Atlantic and Monsoon Climate. – "Geology", № 34/5, pp. 361–364.
- Kaniewski D., Paulissen E., De Laet V., Dossche K., Waelkens M. 2007, A High-Resolution Landscape Ecological History Inferred from an Intramontane Basin in the Western Taurus Mountains, Turkey. – "Quaternary Science Reviews", № 26/17–18, pp. 2201–2218.
- Koch J. M. 2025, Palaeoclimate Change in the Southern Black Sea Region and Its Impact on the Fate of Rome–From Megadrought to Collapse of Rome's 'Polis Command Economy'. – "Heritage", № 8/5, article № 190.
- Kuşlu Y., Şahin Ü. 2009, Water Structures in Anatolia from Past to Present. – "Journal of Applied Sciences Research", № 5/12, pp. 2109–2116.
- Kuzucuoğlu, C., Dörfler, W., Kunesch, S., Goupille, F. 2011, Mid- to Late-Holocene Climate Change in Central Turkey: The Tecer Lake Record. *The Holocene* 21/1, pp. 173–188.
- Labuhn I., Finné M., Izdebski A., Roberts N., Woodbridge J. 2019, Climatic Changes and Their Impacts in the Mediterranean during the First Millennium AD. – "Environment and Society in the Long Late Antiquity" (Late Antique Archaeology 11–12). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 247–270.
- Lenski N. 2002, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.* Berkeley, Los Angeles, London, "University of California Press", XIV+454 p.
- Lenski N. 2004, Valens and the Monks: Cudgeling and Conscriptio as a Means of Social Control. – "Dumbarton Oaks Papers", № 58, pp. 97–117.
- Maas M. 2015, *Reversals of Fortune: An Overview of the Age of Attila*. – "The Cambridge Companion to the Age of Attila". New York, "Cambridge University Press", pp. 3–25.
- Manaseryan R. L. 2009, The Eagle Killing the Leopard (Towards an Interpretation of the Scene on a Medallion from Armenia). – "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies", № 4/1, pp. 93–97.
- Manning S. W. 2013, The Roman World and Climate: Context, Relevance of Climate Change, and Some Issues. – "The Ancient Mediterranean Environment between Science and History" (Columbia Studies in the Classical Tradition 39). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 103–170.

Manning S. W. 2025, Climate and Ancient World: Beyond Present Concerns to Complications, Where Details Matter. – “Heritage”, № 8/5, article № 168.

Margaritelli G., Cacho I., Català A., Barra M., Bellucci L. G., Lubritto C., Rettori R., Lirer F. 2020, Persistent Warm Mediterranean Surface Waters during the Roman Period. – “Scientific Reports”, № 10, article № 10431.

Matloubkari E., Shaikh Baikloo Islam B. 2022, Climate Change and Challenges of the Last Ancient Dynasty of Iran: The Decline and Fall of the Sassanid Empire. – “Persica Antiqua: The International Journal of Ancient Iranian Studies”, № 2/2, pp. 61–76.

McCormick M. 2013, What Climate Science, Ausonius, Nile Floods, Rye, and Thatch Tell Us about The Environmental History of the Roman Empire. – “The Ancient Mediterranean Environment between Science and History” (Columbia Studies in the Classical Tradition 39). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 61–88.

McCormick M., Büntgen U., Cane M. A., Cook E. R., Harper K., Huybers P., Litt T., Manning S. W., Mayewski P. A., More A. F. M., Nicolussi K., Tegel W. 2012, Climate Change During and After the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence. – “Journal of Interdisciplinary History”, № 43/2, pp. 169–220.

McMahon L., Sargent A. 2019, The Environmental History of the Late Antique Eastern Mediterranean: A Bibliographic Essay. – “Environment and Society in the Long Late Antiquity” (Late Antique Archaeology 11–12). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 17–30.

Morley C. 2025, Persian-Roman Diplomacy in the Fifth Century. – “Brill’s Companion to War in the Ancient Iranian Empires” (Warfare in the Ancient Mediterranean World 9). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 538–565.

Norman Ch., Schwinden L., Krusic P., Rzepecki A., Bechuk T., Büntgen U. 2025, Droughts and Conflicts during the Late Roman Period. – “Climatic Change”, № 178/5, article № 87.

Ocakoglu F., Dönmez E. O., Akbulut A., Tunoglu C., Kir O., Açikalin S., Erayik C., Yilmaz İ. Ö., Leroy S. A. G. 2016, A 2800-Year Multi-Proxy Sedimentary Record of Climate Change from Lake Çubuk (Göynük, Bolu, NW Anatolia). – “The Holocene”, № 26/2, pp. 205–221.

Orendi A. 2024, The Agricultural Landscape of Hellenistic Artashat. – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, № 18, pp. 188–208.

Orland I. J., Bar-Matthews M., Kita N. T., Ayalon A., Matthews A., Valley J. W. 2009, Climate Deterioration in the Eastern Mediterranean as Revealed by Ion Microprobe Analysis of a Speleothem that Grew from 2.2 to 0.9 ka in Soreq Cave, Israel. – “Quaternary Research”, № 71/1, pp. 27–35.

Parker S. T. 1986, Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier (American Schools of Oriental Research. Dissertation Series 6). Winona Lake, Ind., “Eisenbrauns”, XIII+247 p.

Payne R. 2015, The Reinvention of Iran: The Sasanian Empire and the Huns. – “The Cambridge Companion to the Age of Attila”. New York, “Cambridge University Press”, pp. 282–299.

Peregrine P. N. 2020, Climate and Social Change at the Start of the Late Antique Little Ice Age. – “The Holocene”, № 30/1, pp. 1643–1648.

Potts D. T. 2018, Sasanian Iran and Its Northeastern Frontier: Offence, Defence, and Diplomatic Entente. – “Empires and Exchanges in Eurasian late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750”. Cambridge, “Cambridge University Press”, pp. 287–301.

Preiser-Kapeller J. 2024, Ecology, Irrigation and Lordship in the Lake Van Region: A Long-Term View from Urartu to Vaspurakan. – “A Companion to the Environmental History of Byzantium” (Brill’s Companions to the Byzantine World 13). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 308–345.

Priscus Panites. 2014, The Fragmentary History of Priscus. Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430-476. Translated with an Introduction by J. Given (Christian Roman Empire Series 11). Merchantville NJ, “Evolution Publishing”, XLVIII+194 p.

Procopius of Caesarea 2022, The Persian Wars. Translation, with Introduction and Notes, Edited by G.B. Greatrex. Cambridge, “Cambridge University Press”, XXVIII+251 p.

Rambeau C., Black S. 2011, Palaeoenvironments of the southern Levant 5,000 BO to Present: Linking the Geological and Archaeological Records. – “Water, Life and Civilization: Climate, Environment and Society in the Jordan Valley” (International Hydrology Series), “Cambridge University Press”, pp. 94–104.

Robles M., Peyron O., Brugiapaglia E., Ménot G., Dugerdil L., Ollivier V., Ansanay-Alex S., Develle A.-L., Tozalakyan P., Meliksetyan Kh., Sahakyan K., Sahakyan L., Perello B., Badalyan R., Colombié C., Joannin S. 2022, Impact of Climate Changes on Vegetation and Human Societies during the Holocene in the South Caucasus (Vanevan, Armenia): A Multiproxy Approach Including Pollen, NPPs and brGDGTs. – “Quaternary Science Reviews”, № 277, article № 107297.

Roberts N., Cassis M., Doonan O., Eastwood W., Elton H., Haldon J., Izdebski A., Newhard J. 2018, Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia. – “Human Ecology”, № 46, pp. 305–322.

Schlütz F., Lehmkuhl F. 2007, Climate Change in the Russian Altai, Southern Siberia, Based on Palynological and Geomorphological Results, with Implications for Climatic Teleconnections and Human History Since the Middle Holocene. – “Vegetation History and Archaeobotany”, № 16, pp. 101–118.

Sharifi A., Djamali M., Peterson L. C., Swart P. K., Ávila M. G. P., Esfahaninejad M., de Beaulieu J.-L., Lahijani H. A. K., Pourmand A. 2023, The Rise and Demise of Iran’s Urmia Lake during the Holocene and the Anthropocene: “What’s Past is Prologue”. – “Regional Environmental Change”, № 23/4, article № 121.

Stathakopoulos D. Ch. 2004, Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9). London, New York, “Routledge” Publishing House, 432 p.

Stepanyan A. A. 2021, Khorenica: Studies in Movses Khorenatsi. Yerevan, YSU Publishing House, 384 p.

Talebi T., Ramezani E., Djamali M., Lahijani H. A. K., Naqinezhad A., Alizadeh K., Andrieu-Ponel V. 2016, The Late-Holocene Climate Change, Vegetation Dynamics, Lake-Level Changes and Anthropogenic Impacts in the Lake Urmia Region, NW Iran. – “Quaternary International”, № 408, Part A, pp. 40–51.

Telelis I. G. 2008, Climatic Fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300-1500 from Byzantine Documentary and Proxy Physical Paleoclimatic Evidence – A Comparison. – “Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, № 58, pp. 167–207.

Traina G. 2011, 428 AD: An Ordinary Year at the End of the Roman Empire. Princeton, Oxford, “Princeton University Press”, XIX+203 p.

Türkeş M. 1996, Spatial and Temporal Analysis of Annual Rainfall Variations in Turkey. – “International Journal of Climatology”, № 16, pp. 1057–1076.

Ülgen U. B., Franz S. O., Biltekin D., Çağatay M. N., Roeser P. A., Doner L., Thein J. 2012, Climatic and Environmental Evolution of Lake Iznik (NW Turkey) Over the Last ~4700 Years. – “Quaternary International”, № 274, pp. 88–101.

Woodbridge J., Roberts N. 2011, Late Holocene Climate of the Eastern Mediterranean Inferred from Diatom Analysis of Annually-Laminated Lake Sediments. – “Quaternary Science Reviews”, № 30/23-24, pp. 3381–3392.

Xoplaki E., Luterbacher J., Luther N., Behr L., Wagner S., Jungclaus J., Zorita E., Toreti A., Fleitmann D., Izdebski A., Bloomfield K. 2021, Hydrological Changes in Late Antiquity: Spatio-Temporal Characteristics and Socio-Economic Impacts in the Eastern Mediterranean. – “Climate Change and Ancient Societies in Europe and the Near East: Diversity in Collapse and Resilience” (Palgrave Studies in Ancient Economies). Cham, “Palgrave Macmillan” Publishing House, pp. 533–560.

Zardaryan M. H. 2024, Communication Network of the Ararat Plain, Armenia. Geographical, Economic, Political Dimensions (1st Millennium BC – 1st Millennium AD). – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, № 18, pp. 48–75.

Meier M. 2019, Geschichte der Völkerwanderung: Europa, Asien und Afrika vom 3. bis zum 8. Jahrhundert n. Chr. München, “C. H. Beck” Publishing House, 1532 S. (in German).

Mosig-Walburg K. 2010, Königtum und Adel in der Regierungszeit Ardashirs II., Shapurs III., und Wahrams IV. – “Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Zeev Rubin” (Reihe Geschichte 3). Düsseldorf, “Weltem Verlag” Publishing House, pp. 133–158. (in German).

Palanque J.-R. 1931, ‘Famines à Rome à la fin du IVe siècle’. – “Revue des études anciennes”, № 33/4, pp. 346–356 (in French).

Preiser-Kapeller J. 2021, Die erste Ernte und der große Hunger. Klima, Pandemien und der Wandel der Alten Welt bis 500. n. Chr. (Globalhistorische Skizzen 37). Wien, “Mandelbaum Verlag”, 375 S. (in German).

Sargsyan (Sarkissian) G. Kh. 1968, Les deux significations du terme dastakert dans les anciennes sources arméniennes. – “Revue des études arméniennes”, № 5, pp. 43–50 (in French).

О ПРИЧИНАХ ПАДЕНИЯ ЦАРСТВА АРШАКИДСКОЙ АРМЕНИИ

ЕРВАНД ГРЕКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: царство Великая Армения, династия Аршакидов, Аршак II, Пап, церковь, кризис, депопуляция, засуха, климатические изменения, упадок.

Падение Аршакидского царства Великой Армении в 428 году обычно рассматривается в контексте геополитических и внутренних конфликтов конца IV – начала V веков. Между тем ослабление царства Аршакидов было обусловлено целым рядом факторов. В частности, климатические и экологические изменения, отмеченные в результате различных палеоклиматических и палеоэкологических исследований, свидетельствуют о масштабном климатическом явлении, зарегистрированном в период примерно 350–450 гг. и в специальной литературе названном «Позднеримская мегазасуха». Данное явление также сыграло негативную роль в зафиксированном в Армении упадке, приведя к спаду экономики и, как следствие, усилению внутренней нестабильности и сепаратизма, к упадку городской жизни и депопуляции особенно в провинции Айрарат – царском домене и оплоте власти. Резкое снижение экономического и военного потенциала правящей династии, а также эпидемии и голод, наряду со сложной внешнеполитической ситуацией и военными вторжениями, привели к дискредитации царской власти и в конечном счете к упразднению Армянского царства сасанидским двором.

*Ерванд Грекян – д. и. н., ведущий научный сотрудник отдела ранней археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: история и историческая география, социально-экономические отношения, духовная культура, археология и палеосреда Армянского нагорья и древней Передней Азии. Автор 1, соавтор 3 монографий и более 100 статей.
ORCID: 0009-0001-4530-1937. ervandgr@yahoo.com*

YERVAND GREKYAN

Summary

The fall of the Arsacid kingdom of Greater Armenia in 428 AD is generally viewed in the context of geopolitical and internal conflicts of the second half of the IV – beginning of the V centuries AD. Meanwhile, the weakening of the Arsacid throne was a result of various factors. In particular, the climatic and environmental changes documented by various palaeoclimatic and palaeoenvironmental studies indicate a comprehensive climatic phenomenon that occurred in the region around 350–450 AD, which has been named “Late Roman mega-drought” in special literature. This phenomenon also played a negative role in the decline processes recorded in Armenia, leading to an economic downturn and, as a consequence, to the growth of internal instability and separatism, to the decline of the urban life and depopulation, especially in the province of Ayrarat – the royal domain and stronghold of power. The sharp decline in the economic and military potential of the ruling dynasty, as well as the recorded epidemics and famine, in addition to the hard external political situation and military invasions, led to the discreditation of the royal power and ultimately to the abolition of the Armenian kingdom by the Sasanian court.

Yervand Grekyan – Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at the Department of Early Archaeology, Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: history and historical geography, social and economic ties, spiritual culture, archaeology and palaeoenvironment of the Armenian Highland and the ancient Near East. Author of 1, co-author of 3 monographs and more than 100 articles. ORCID: 0009-0001-4530-1937. ervandgr@yahoo.com

ՀՏԴ : 329.1 (479.25)

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.2-248

ИНФОРМАЦИОННАЯ ЗАПИСКА ПАРТИИ ГНЧАКИСТОВ
СОВЕТУ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ РОССИИ О ПОЛОЖЕНИИ КИЛИКИИ
И АРАРАТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ*

Ключевые слова: информационная записка, партия гнчакистов, Киликия, Араратская республика, Совет народных комиссаров России.

Осенью 1920 года новосозданная республика Армения оказалась в сложной военно-политической ситуации. Подписание Севрского договора (1920 г.), с одной стороны, вызвало большое воодушевление среди всех слоев армянского общества, с другой – сближение кемалистов и большевиков стало серьезной угрозой для существования Республики Армения.

В названный период шли армяно-русские переговоры, которые, после подавления Майского восстания (в начале мая 1920 г.) в Армении, стали бесперспективными. Наряду с этим между закавказскими республиками не прекращались национально-территориальные споры, способствовавшие советизации Армении, Грузии и Азербайджана со стороны большевистской России.

В начале сентября 1920 года состоявшийся в Баку съезд народов Востока предопределил дальнейшие действия Советской России и кемалистской Турции в отношении Армении. Если Россия последовательно проводила программу советизации Армении, то кемалисты стремились захватить новые армянские территории.

После поражения Турции в Первой мировой войне в Киликию вошли английские, затем французские войска. Началось возвращение армян, депортированных в 1915 году. Французские власти, поначалу вселявшие в армян большие надежды, постепенно стали отказываться от своих обязательств и начали сотрудничать с кемалистской Турцией. Пользуясь безнаказанностью, кемалисты зимой 1920 года организовали нападение на армянское население Киликии. Французские власти, сорвав самооборону армян Киликии, оставили их без защиты, и в результате имели место трагические события и массовое истребление армян Мараша, Аджна и других городов и населенных пунктов Киликии.

* Представлена 25. V. 2026 г., принята к печати 18. VI. 2026 г.

© Автор(ы), 2026. Доступно по лицензии Creative Commons Attribution 4.0.

В связи с подобным развитием событий руководство партии Гнчак направило правительству Советской России, Исполнительному комитету Третьего Интернационала информационную записку о политическом положении Киликии и Республики Армения, составленную на русском языке и состоящую из 14 машинописных страниц. Копия документа хранится в Национальном архиве Армении (ф. 1456, оп. 1, д. 241, л. 15). Документ публикуется без изменений, лишь с некоторыми орфографическими уточнениями.

ГЕГАМ ОГАННИСЯН

ИНФОРМАЦИОННАЯ ЗАПИСКА
О СОБЫТИЯХ И НАСТОЯЩЕМ ПОЛОЖЕНИИ КИЛИКИЙСКОЙ РЕСПУБЛИКИ,
О НАСТОЯЩЕМ ПОЛОЖЕНИИ АРАРАТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ¹
И О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СТРЕМЛЕНИЯХ АРМЯНСКОЙ
СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ «ГНЧАК»

АРМЯНСКАЯ

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ «ГНЧАК»

Информационная записка представителей Центрального исполнительного комитета партии «ГНЧАК» в ЦК РКП, В. И. Ленину, ЦИК РСФСР, Наркоминделу, Исполкому Коминтерна о событиях и положении Араратской республики и о деятельности партии «ГНЧАК» (заверенная копия).

Начато: 10. 09. 1920г.

Окончено

На 19 листах

Киликийская республика

Аманосский революционный народный акт провозглашения Киликийской независимой республики в ее историческо-географических пределах по инициативе и [под] руководством соц. дем. партии «ГНЧАК» было естественно неизбежное логическое последствие разыгравшихся политических событий в Малой Азии, в отношениях международном и межнациональном. Вкратце представляем вам цепь тех событий и причин политического и национального характера, развитие которых привело к неизбежности провозглашения Киликии независимой Республикой².

¹ Так называли гнчакисты первую Республику Армении.

² 4 августа 1920 года полномочный представитель Армянской Национальной делегации Мигран Таматян в Адане провозгласил Киликию автономной республикой под протекторатом Франции (Հայոց անկախություն, հ. IV, գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 218–231).

После оккупации Киликии французскими войсками и действовавшим на сирийском фронте армянским легионом, которым был взят штурмом Ара-ру, чем и был решен исход кампании на сирийском фронте, французская оккупационная власть не чинила препятствий к возвращению беженцев и заселению армянами Киликии. Такое отношение со стороны французских властей к армянам продолжалось приблизительно шесть месяцев. В этот период времени Франция в лице армян не видела враждебного фактора, от которого и не ждали какой бы то ни было серьезной опасности своим скрытым целям и видам в Киликии, хотя и с подозрением и недоброжелательностью смотрела на быструю концентрацию армянских масс и заселение, мирное завоевание и культурное возрождение армянского народа в Киликии. Но после открытого выступления армянского народа, требовавшего ликвидации абсолютного правления и переустройства Киликии, а равно после официального представления армянской делегацией Парижской конференции³ территориальных требований в Малой Азии и в особенности же изъявления желаний американского мандата над объединенной Арменией, в территорию которой была включена и Киликия, отношение Франции к армянам в Киликии приняло совершенно иной, явно враждебный оборот. С этого момента в лице армян империалистическая Франция уже видела организованную и сознательную силу в политическом и экономическом отношениях и опасный фактор, могу[щий] серьезно препятствовать своей захватной колониальной политик[е] в Киликии. И начинается со стороны французских властей явно враждебное отношение к армянскому народу, выразившееся в массовом обезоружении армянского населения, натравливан[ии] турок против армян, [во] всяческими мерами воспрепятствовании процессу дальнейшей концентрации армян-беженцев из разных мест в Киликии, разчленени[и] и разложени[и] армянского легиона как боевой силы, в которой по этим же причинам притеснения и вражды к армянскому народу и его заветным мечтам национально-политического освобождения началось, было, брожение против политики Франции, приведшей в Адане к вооруженному кровавому столкновению с французскими войсками, и наконец в печальной изменческой роли властей в марашских событиях.

Соц. Дем. партия «ГНЧАК» с первых же дней Парижской конференции «могущих» мира предупредила трудовые массы армянского народа от иллюзий, от лицемерной политики победительницы-Антанты, от империалистических целей концерта великих держав на Ближнем Востоке, разоблачая истинную цель версальцев об образовании малых государств на Востоке и вокруг России, выражая сомнение в искренности их относительно

³ Парижский конгресс начал свою работу в январе 1919 года.

освобождения Армении, которая может и должна быть действительно освобождена только окончательной победой международного пролетариата в великой революционной социалистической борьбе над международной буржуазией. Отвергая принципы мандата, протектората или суверенитета какой бы то ни было империалистической державы и Турции над Арменией и Киликией, партия предъявила требование о полной политической независимости армянского народа, о свободном самоопределении его, и вела широкую агитацию и пропаганду в этом направлении среди армянских трудовых масс, призывая их организоваться, вооружиться и быть наготове защищать свои права и свободу от покушения европейских империалистов, и благодаря их преступной политик[е] на Востоке от возможного агрессивного выступления воинствующего турецкого национализма против армян с целью похоронить идеал раскрепощения Армении от тисков оттоманского ятагана и европейского капитализма, которая по мнению руководителей турецкого народа была и будет главным препятствием создания великой Турции – идеал пантуранизма.

Одновременно партия «ГНЧАК» настойчиво требовала от армянской национальной, не считающейся с общественным мнением и действительным настроением трудовых масс и революционной демократии армянского народа, самодержавной делегации отказаться от идеи мандата, от политики «милости» и своей детской дипломатией не убить правое дело освобождения народа, перед революционным трибуналом которого в ближайшем будущем должен отвечать за таковую деятельность.

Между тем положение Киликии серьезно осложнилось и с каждым днем все более и более стало ясным о неизбежности турецкого выступления, если не будут приняты строгие меры к предотвращению кровавого столкновения между турками и армянами.

Французская власть на неоднократное обращение к ней армянских органов с указанием о серьезности положения и о необходимости принять от нее зависящие меры ответила успокоительными заверениями о недопущении якобы с ее стороны нарушения нормального хода жизни и мирного сожительства армянского и турецкого народов. В начале января сего года во многих местах Киликии начинается вооруженное выступление турецких четников, сопровождавш[еся] нападениями на мирных жителей в селах, убийствами армян, грабежами путников, угнанием скота, уничтожением посевов, препятствованием трудовому крестьянству заняться сельскохозяйственной работой и вообще терроризированием армянского крестьянского мирного населения Киликии. Это движение скоро принимает широкие размеры и повсеместный общий характер.

Французская военная оккупационная и турецкие административные гражданские власти не только не принимают какие-нибудь меры против

четников для установления мирной жизни, но и своим таинственным молчанием и преступной закулисной деятельностью поощряют антиармянское движение, разжигают национальную вражду. Турецкие миллиджи⁴, первоначально действовавшие вооруженными хумбами⁵ четников исключительно против армян, чем и замаскируя главную и тайную, ничем еще не проявлявшему себя целью, поголовно вооружились, прекрасно организовались и свои главные силы по стратегическим соображениям концентрировали в разных узловых пунктах Верхней Киликии, главным образом в Марашском санджаке. По всем признакам и захваченным документам стало известным, что общее наступление со стороны турок начнется с Марашского санджака. Арест французскими властями нескольких турецких нитаблей⁶ и Марашского мутесарифа⁷, категорически отказавшегося подчиниться требованию французов об удалении турецкой администрации города, послужил поводом открытия военных действий против французского гарнизона и одновременно против армян в Мараше и Санджаке, где дело самообороны армянского населения организовала и руководила партия «ГНЧАК»⁸. Город был осажден крупными турецкими силами, атаковавшими армянскую часть города, где находился французский гарнизон; а турецкая же часть города была подвергнута беспощадной бомбардировке французской батареи. После 20-дневной осады и безуспешных неоднократных атак турки изъявили покорность и начали переговоры с оккупационной военной властью о прекращении огня ... Через приехавшего на аэроплане военного лица были получены от главного начальника французской власти приказы на имя начальника гарнизона немедленно покинуть город и направиться на юг... Начальник гарнизона первоначально отказался по разным соображениям исполнить суровый приказ [Пилата] буржуазной Франции в Киликии. Ночью французский гарнизон, не извещая армян о своем уходе и взрывая склады военного материала, покинул город Мараш. Незначительная часть армянского населения до 5000 душ успела следовать за отступающим гарнизоном, а другая часть, до 20 000 душ, с отчаянием дралась с превосходными силами турецких войск и полчищ до последней возможности. И после израсходования всех боевых ресурсов капитулировала. Турецкие войска, четники и башибузуки творили неслыханные в истории мрачной инквизиции такие зверства, перед которыми бледнеют да-

⁴ Боевики турецкого национального движения «Милли».

⁵ Группами.

⁶ Гражданские чиновники.

⁷ Губернатор Мараша.

⁸ Отметим, что в деле организации самообороны киликийских армян, кроме партии Гнчак, участвовали также партия Рамкавар (Либерал-демократическая) и партия Вераказмьял (Реорганизованная) Гнчак.

же самые ужасные стороны армянского избиения во время войны. 8000 связанных по ногам и рукам стариков и детей были заживо сожжены в специально для этого устроенном грандиозном костре, вокруг которого с музыкой, пением и танцем самым гнусным образом изнасиловали совершенно голо раздетых молодых женщин и девочек перед глазами их мужей, братьев и отцов, и после гнусного акта изнасилованных жертв бросали в пылающий костер. А остальных армян в несколько тысяч, молодых возрастов, как революционеров, воевавших против них, после ужасных мучений поголовно истребили. Таким трагическим образом погибло около 20 000 армян в Мараше; а из следовавших за французским отступавшим гарнизоном до 5000 душ спаслось около 500 человек, остальные погибли по пути от холода и голода.

Армянский народ в Киликии и вне содрогнулся от устроенного турками дикого и возмутительного пиршества в Мараше. Эта полная кровью драма еще раз воочию показала и доказала, что присяжный палач армянского народа – партия «Иддихат» под новой широкой фирмой «Милли» с той же последовательностью продолжает печальную свою политику поголовного истребления армян в Малой Азии. Над армянской Киликией был занесен нож турецкого национализма. Перед злосчастным, окровавленным народом во весь свой рост стоял грозный вопрос – быть или не быть ему в своей родине – Киликии. Ответ-решение было и могло быть только одно – [с] оружием в руках, под красным знаменем на поле брани во имя права и свободы или умереть с честью или побороть угнетающих и убивающих враждебных сил.

Армяне начали концентрироваться в разных местах, городах и селах. Многие места, главным образом в Верхней Киликии, были осаждены турками, и началась неравная борьба почти по всей Киликии, между наступающими турками и обороняющимися армянами. Армянское население мужественно защищалось от нападения турок. Один только Аджн 28 раз отбил бешеные атаки турецких войск и полчищ. Зейтун и Аманос – эти неприступные цитадели армянской революции в Киликии, эти гнезда киликийских орлов были на высоте своей прошлой общеизвестной боевой славы. Турки на всех фронтах потерпели поражение. План турецких националистов – внезапным, смертельным и стремительным ударом выбить армян из Киликии потерпел полное крушение. Оборона и военные действия по всей Киликии были организованы и руководимы партией «ГНЧАК», которая есть смелая и господствующая политическая партия в Киликии. Осажден[ый] Айнтаб постигла бы трагическая судьба Мараша, если бы армяне одурачились бы послушать «добрых» советов властей «великой защитницы» угнетенных малых народов Востока – «демократической» Франции, которая без ведома и согласия армянского руководящего органа заключила перемирие с турками и предложила армянам покинуть город,

обещая свое содействие в эвакуации неворуженного населения. Черезвычайное собрание армян в Айнтабе с негодованием отвергло предложение французской власти, обвиняя ее в преступной провокационной политике, как одна из главных причин армянской трагедии в Киликии, и объявило о бе[с]поворотном своем решении твердо остаться на страже своих прав и свободы и до конца обороняться всеми доступными средствами, давая понять французам, что они сами могут, если захотят, покинуть город, ибо они прекрасно знали и познали, что французам как завоевателям чужды жизненные интересы армянского народа.

Это было первое открытое слово армянского народа, первая скрытая угроза со стороны армянской революционной трудовой демократии против французского империализма и его захватной политики.

Борьба между армянами и турками принимала все более и более ожесточенный характер форменной войны за национально-политическое господство в Киликии, превращая страну в театр ужасной мести и взаимного истребления. Успешное ведение борьбы и конечный исход ее завис[е]л от морального, материального и физического содействия из армянской колонии в Египте, Константинополе, Сирии, Балканах и главным образом в Америке.

С. Д. Партия «ГНЧАК» как руководящая, насильственно навязанной борьбой революционно-политическая сила, в вышесказанных колониях приглашала другие политические партии оказать всяческое содействие и совместными силами спасти Киликию. Партия «Дашнакцутюн» не пошла навстречу, ссылаясь на Эриванское правительство, как якобы полномочный общенациональный орган, которому и принадлежит право ведения национально-политическими делами, а посему от него и только от него должно исходить всякое решение и распоряжение по делам Киликии. Буржуазная националистическая партия «кадетская» и «либеральная» отрицали всякую деятельность в пользу Киликии без санкции и приказа армянской национальной делегации в Париже. Только Национал-Демократическая партия «Вераказмял ГНЧАК» изъявила свою готовность и начала оказывать активное содействие Киликии.

Соц. Дем. партия «ГНЧАК» доказывала несостоятельность и абсурд аргументов оппозиционных к ее деятельности партий, отвергая правомочие как национальной делегации над волей трудовой революционной демократии и политических-социалистических партий, так и Эриванского Правительства, не имеющего права вмешиваться в дела Киликии как по принципиальным и тактическим мотивам, так и по соображениям правового и международного характера. В Америке партия созвала чрезвычайный партийный съезд по киликийскому вопросу, где единогласно была принята резолюция: начать политическое восстание и объявить Киликию независимой республикой. Согласно этого решения в первых числах июня

с. г. созванное партией народное собрание в Аманосе поднимает знамя революционно-политического восстания, провозглашает Киликию независимой республикой, назначает высший военный совет штаба в Адане, и организуется высший национально-политический совет на паритетных началах из представителей от всех армянских партий, союзов и организаций в Адане для управления страной, во главе которого стоит начальник высшего военного совета с правами диктатора.

Революционно-освободительное движение широкими волнами охватывает Киликию и армянские колонии иных стран. К Аманосу присоединяются все города и округа в Киликии, населенные армянами и сочувствующи[ми] армянам племенами. Начинается новая эра в истории окровавленной Киликии.

Благодаря интенсивной деятельности партии «ГНЧАК», мобилизовавшей все свои силы, из заграничных армянских колоний организованные добровольческие-боевые отряды в большинстве из гнчакистов и сочувствующих им широкими волнами стекаются в Киликию. Отправляются также санитарные отряды, медикаменты, продовольствие, амуниция и все необходимое для военных нужд. Оппозиционные партии, в первое время придерживающиеся выжидательной тактики, и как сказали отказавшиеся от реального содействия, замечая явные признаки окончательного успеха революционно-политического движения в Киликии, принявшего характер общенародной освободительной борьбы, начали принимать деятельное активное участие в ведущейся борьбе за освобождение Киликии.

По последним сообщениям из Константинополя от 15 июля, новообразованная Киликийская Республика разделена на 6 округов – Александретский, Аданский, Мерсинский, Хаджинский⁹, Сисский и Айнтабский. Каждый округ управляется советом [из] представителей действующих в округе партий, союзов и организаций, во главе которых стоят окружные военные начальники с правами диктатора при прерывании связи с высшим советом в Адане. Из этих шести округов прилегающие к Средиземному морю три – Александретский, Аданский, Мерсинский успели соединиться и составляют одно территориальное целое, где ликвидирована турецкая власть и заменена армянской, и восстановлен нормальный ход жизни, а остальные три округа – Хаджинский, Сисский и Айнтабский, т. е. Верхняя Киликия находится в процессе борьбы и слияния с Нижней Киликией.

Действующая военная сила состоит из около 300 тысяч волонт[ё]ров¹⁰ и 10 тысячного армянского легиона, подавляющее большинство которых гнчакисты и сочувствующие им. Кроме этих сил, в каждом округе имеются особые действующие для самообороны отряды. Из Аманоса – главный центр боевых сил армян, отправлены отряды на помощь пока еще осажденным Айнтабу,

⁹ Имеется в виду Аджн – город в Киликии.

¹⁰ Добровольцев.

Хаджину и Зейтуну, которые по очищении этих местностей от турецких войск и четников должны будут наступать на Мараш и Урфу. Из Аданы же отправлен в район Тарсони, Мерсинского округа, другой отряд. По последним сообщениям этот отряд очистил Тарсонский уезд от турецких четников¹¹ и войск и наголову разбил наступающи[е] из Анатолии новые турецкие крупные силы и занял Бозандский туннель.

Киликия занимает около 75 тысяч квадратных километров пространства, обнимая почти весь Аданский вилайет и Марашский санджак, с населением в 750 тысяч из 17 племен; армяне составляют 300 тысяч, христианские племена – греки, айсоры¹², гладаны¹³, марониты¹⁴ составляют 100 тысяч, и которые принимают так сказать армянскую ориентацию; турки составляют 100 тысяч, живущих преимущественно в городах. Черкесы, туркмены, курды, тахтаджи¹⁵ и другие племена составляют 250 тысяч, абсолютное большинство которых составляют тахтаджи, самые древнейшие аборигены Киликии, вероятно, остатки или предки древних армян; мусульмане в Киликии принимают армянскую ориентацию – независимость Киликии.

Императорская Франция имеет свои виды в Киликии и всемерно стремится эту богатейшую область укрепить за собой и превратить в свое колониальное владение. Но армянская трудовая демократия в Киликии и в армянских колониях в лице С. Д. партии «ГНЧАК» ведет борьбу за полную независимость Киликии, где должна быть установлена власть трудовой демократии.

Киликия, хотя и страна маленькая, но, благодаря своему географическому, физическому и экономическому положению, ей суждено играть большую роль в разворачивающихся политических событиях на Ближнем Востоке.

Араратская Республика

Политическое положение Араратской Республики в настоящее время более чем тяжелое и неустойчивое. Общественное мнение этой страны с глубоким вниманием следит за ходом русско-польской войны и параллельно с этим ... русско-английских переговоров, от исхода которых зависит развитие той или иной тенденции в Армении. Окруженная со всех сторон враждебно и агрессивно настроенными по отношению к ней силами, Армения всецело поглощена военными действиями и организацией внушительной боевой армии для защиты своей независимости и свободы. Все другие

¹¹ Четники – бойцы нерегулярных турецких отрядов.

¹² Ассирийцы.

¹³ Тюркоязычное племя.

¹⁴ Арабы-христиане.

¹⁵ Древнейшее население Киликии.

вопросы первостепенной важности – народное хозяйство, аграрный, рабочий, транспорт, народное образование, промышленность, торговля и проч. – заслонен[ы] кошмаром переживаемого кризиса и развертывающимися вне и вокруг него событиями мирового значения. Армянский народ глубоко [о]сознает, что не может, да и не допустят его остаться в роли зрителя революционно-политического водоворота на Ближнем Востоке, затрагивающ[его] существенные интересы и его существования, свободы и идеалов. Рано или поздно Армения должна стать активной участницей великой борьбы на Востоке.

Ввиду этих обстоятельств и создавшейся международной политической ситуации, в Араратской республике образовались два друг другу диаметрально противоположные по своим взглядам, тенденциям и лозунгам течения. Одно более организованное и сильное, в полном распоряжении которого находятся государственные ресурсы и правительственный аппарат, агитирует в пользу и фактически придерживается английской ориентации, а другое – слабое и угнетенное течение придерживается и защищает советскую ориентацию. Трения и полемика между этими течениями непрерывно продолжаются. Широкие слои трудовых классов и революционная трудовая демократия армянского народа всецело разделяли взгляды и были на стороне течения советской ориентации, но несвоевременное, неуместно и совершенно не соответствующее объективным условиям текущей жизни данного момента – майское выступление большевиков в Армении, сопровождавшееся явно враждебными манифестациями против назависимости и существования Республики Армении со стороны русского и турецкого национальных советов в Карсе, ультимативная телеграмма народного Комиссара иностранных дел Советской Азербайджанской республики Эриванскому Правительству и упорное молчание ревкома Армении к этим событиям лили холодную воду на настроение сочувствующих Советской России и большевизму народных масс и разочарование в рядах трудовой революционной демократии. Это обстоятельство умалило авторитет Советской Социалистической России и внесло более или менее сомнение в искренность пропагандируемой ею освободительной идеи в Армении по раскрепощению трудовых масс от тисков английского империализма, буржуазии и воинствующего национализма, чем и открылось для антисоветских организаций и элементов широкое поле провокационной, возмутительной агитации в массах и комментарии майского движения.

Публичная информация о майских событиях в Армении с обеих же сторон была баснословно увеличена, тенденциозна и большей частью не соответствовала истинной действительности.

Социал-Демократическая партия «ГНЧАК», представители которой еще до Октябрьской революции, в первых числах июля 1917 года в Петрограде

имели официальное свидание с товарищем Лениным, Троцким, Луначарским, осведомляя их о взглядах и намерениях партий, по вопросам революционной деятельности на Ближнем Востоке вообще и в Армении в особенности, и которая пропагандирует Российскую ориентацию и союз Армении с нею, считает своим долгом представить нам следующие положения:

1) Идея пропаганды против империализма и колониальной политики Антанты в трудовых массах народов Востока вширь и вглубь развернется постольку, поскольку параллельно ведущиеся борьба и пропаганда будет [с] той же интенсивностью ведена и беспощадная агитация и борьба против всех националистических сил народов Востока, которые сами своей преступной деятельностью разжигают межнациональное кровавое пожарище, не давая этим возможности эксплуатируемым и поработленным массам познать своих истинных друзей и врагов и свои классовые интересы, как залог тесного сотрудничества и создания единого революционного фронта между народами Востока.

2) Настоящее и действительное положение вещей, взаимоотношение борющихся реальных сил и создавшаяся военно-политическая ситуация приводит нас к убеждению, что в данное время на национальной почве друг друга растерявшие господствующие классы народов Востока для предотвращения серьезной опасности, надвигающейся с Севера против их господства и власти приведет к временному прекращению этой борьбы и к созданию между ними единого антисоветского, антисоциалистического фронта в Малой Азии.

3) Дабы политикой замедления или колебания не дать повода Армении попасть в сети английского империализма и вступить в союз с антисоветскими коалициями на Востоке, партия «ГНЧАК» считает необходимым: а) официальное признание Советской Россией независимости Армении, б) присоединение Карабаха и Зангезура к Араратской Республике, как нераздельной части Армении, в) если по военным, политическим или иным соображениям Советская власть в настоящее время не находит возможным или желательным присоединение этих областей к Араратской республике, тогда дать этим областям как единое целое – право автономного управления под непосредственной властью Советской России до окончательного решения вопроса о присоединении к Армении. Во всяком случае, Карабах и Зангезур не должны быть включены в территорию Азербайджана, вопреки воле трудового населения неоднократно изъявленного о присоединении к Армении, г) Советская Россия, согласно провозглашенного ею же принципа свободного самоопределения Армении, по мере возможности должна оказать моральное содействие к недопущению повторения избиения армян в Малой Азии, а равно положительного решения очередного вопроса о присоединении к Араратской республике турецкой Армении в пределах Ванского санджака, Битлисского и Эрзрумского вилайетов и для

выхода в Черное море Трапезундского санджака. Независимая Армения может существовать, экономически и политически свободно развиваться лишь в таких территориальных пределах. Иначе, замкнутая в треугольнике – Эривань, Александр[о]поль, Карс, будет обречена на гибель. И она естественной необходимостью будет всемерно стремиться найти выход из такого убийственного положения, из этого тупика – могилы ее свободы и прогресса, д) Решение вопроса турецкой Армении в таком виде соответствует началам права и справедливости, принципу национального самоопределения и соотношения реальных сил. Совершенно ложны сведения турецких националистов о статистических данных названных областей, что якобы армяне составляют ничтожное меньшинство. Напротив, армяне и иные составляют относительное большинство, ибо до войны в этих областях было 1 миллион жителей, из которых армян – 450 тысяч, курдов, турок и других мусульман – 550 тысяч, айс[о]ров и греков 100 тысяч. По достоверным сведениям из самих же турецких и курдских источников, 50 % мусульманского населения этой территории, занятой русскими войсками, погибло в период войны. По последним сведениям из армянских источников погибло также 50 % армянского населения; следовательно, численное соотношение остается опять-таки довоенное. Нужно принять во внимание и то важное обстоятельство, что кроме оставшихся в живых 225 тысяч армян, беженцы из этих областей, ныне временно проживающие главным образом в пределах Арагатской республики, Грузии и Северного Кавказа, массами живут как в этих странах, так и в Константинополе, Балканах, Анатолии, Сирии, Египте и Америке более чем 500 тысяч армян-беженцев и эмигрантов из Малой Азии. Подавляющее большинство этой 800 тысячной массы, как трудовое земледельческое население готово при первой же возможности возвратиться в Армению, что и тогда армяне составят не относительное как теперь, а подавляющее абсолютное большинство населения этих областей Турецкой Армении. Жители этой части Турецкой Армении – греки, айсоры, езиды, кизилбаши¹⁶, а также большинство мусульмане тартумского, корманского и испирского округов, которые вовсе не турки, а армяне – магометане и поныне говорящие на своеобразном армянском наречии, в общей численности до 200 тысяч душ были и являются сторонниками армянской ориентации и находятся в дружбе с армянами. Исходя из этих данных мы убеждены и утверждаем, что при полной свободе волеизъявления населения сказанной территории, абсолютное большинство будет за присоединение к республике Армении. Аргументы и мотивы турецких националистов не соответствуют действительным соотношениям реальных сил и настроению народных масс.

¹⁶ Тюркоязычное племя.

4) Антисоветское настроение среди мусульманских имущих слоев населения и находящихся под влиянием мусаватской контрреволюционной агитации масс, дает нам право сказать, что при настоящем положении вещей на Кавказе вообще, и в Азербайджане в особенности, обезоружение воинственного армянского населения в Карабахе не должно иметь места, чисто по тактическим соображениям, ибо как показало Елизаветпольское событие, когда контрреволюционное выступление «Мусавата» было ликвидировано активным вооруженным содействием подоспевших на помощь осажденным красноармейцам вооруженных армян из окрестностей города, Карабахские армяне также безусловно выступят против могущих быть контрреволюционных новых выступлений в Азербайджане, направленных против Советской России и советской власти, чем и окажут большое содействие революционной борьбе на Востоке.

По сообщениям из Трапезунда, Самсуна, Марзивана, Харберда и Константинополя, в этой части турецкой Армении военные силы националистов незначительны и состоят главным образом, как вообще все их войска, из бывших офицеров, чиновников и четников. Во всей Малой Азии подавляющее большинство трудовых классов тюркского, черкесского и татарского населения в подвластных националистам областях больше не верит широким обещаниям об аграрных, политических и гражданских реформах. Эти массы, разочарованные результатами военных операций на греческом, армянском и киликийском фронтах, настроены враждебно к националистам и не сочувствуют движению «милли», и националисты, несмотря на неоднократные приказы, никак не могли мобилизовать население приморских санджаков. Военные материалы почти израсходованы, дезертирство приняло широкие размеры и экономическое состояние неимущих слоев населения весьма плачевное. Курдское население хотя и настроено враждебно к англичанам, но не сочувствует и не участвует в движении «милли» и находится в дружеских отношениях с армянами.

5) Окруженная со всех сторон бушующими волнами национально-революционного и военно-политического водоворота мирового значения на Востоке, Армения, повелительной необходимостью вытекающей из объективных данных переживаемого ею политического момента, должна включиться в орбиту одной из борющихся главных сил – империалистической Англии или социалистической России. Нет и не может быть иного выхода от создавшегося тяжелого положения Армении и армянского народа.

Руководствуясь этими основными положениями, интересами трудовых масс народов Востока и мировой великой социалистической революции, С. Д. партия «ГНЧАК» находит необходимым: а) чтоб Советская Россия оказала возможное реальное содействие к положительному решению вопроса об объединенной Армении, которая, как государство по лозунгам партии «ГНЧАК», должна быть устроена на социалистических началах,

соответственно объективным условиям данного момента, б) что по отношению к вопросу об объединенной Армении, в вышесказанных пределах Советская власть провела такую политическую линию, чтобы в конечном результате из этой территории создать неприступную цитадель революционного социализма в Малой Азии, откуда армянская революционная демократия российской ориентации, как соратник ее могла участвовать в разворачивающейся мировой борьбе пролетариата и трудовых поработанных масс против империализма всех стран.

Иначе, английские империалисты, как показывают зловещие симптомы, стремятся и могут создать объединенную Армению для тех же целей, ради которых версальцы создали объединенную Польшу.

На восточном театре великой борьбы против мирового империализма Советская Россия опирается и содействует национально-политическому движению турецкого, арабского, татарского и других народов в их борьбе против Антанты вообще, и Англии в особенности. Почему-то, видимо, не обращается должное внимание и не дается должной оценки и другим факторам национально-политического освободительного движения на Востоке. Нужно иметь в виду, что национальное движение турецкого, татарского и арабского народов по своему существу и характеру не демократическое и не прогрессивное, а в конечном результате или при иной международной ситуации может стать тормозом социалистического мирового движения. Между тем национально-освободительное движение персидского, армянского и грузинского народов, интересы которых, а равно и арабов, на этой почве сталкиваются с агрессивными стремлениями и идеалами воинствующего турко-татарского национализма на Востоке, по своему существу, характеру и тенденциям прогрессивное и демократическое, в конечном результате, вероятно и теперь при иной, им не угрожающей военно-политической конъюнктуре и межнациональных отношениях, в конечном результате процессе ведущей ими борьбы будут рычагом революционного социализма на Востоке. Армения, Грузия и Персия по многим причинам и веским соображениям должны быть самыми верными союзницами и соратниками России в ее великой борьбе за великие идеалы против мирового империализма.

Обращаем Ваше авторитетное внимание на этот немаловажный момент.

Представители Центрального Исполнительного Комитета Армении

Социал-Демократической партии «ГНЧАК»

Председатель: Сюник¹⁷ (подпись)

Член: Григорян (подпись)

Москва, 10 сентября 1920 года.

¹⁷ Баграт Шахпаронян.

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆԻ ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒ «СТИХОТВОРНЫЕ ПЕРЕВОДЫ»
ԳՐՔՈՒՅԿԻ ՄԱՍԻՆ*

Քանալի բառեր՝ Աղբալյան, Վեսելովսկի, «Մուրճ» ամսագիր, թարգմանություն, գրքույկ, գրախոսական:

Գրականագետ, գրաքննադատ, հասարակական-քաղաքական, պետական-կուսակցական գործիչ, մանկավարժ Նիկոլ Աղբալյանը (1875–1947) հայ իրականության կարկառուն դեմքերից է՝ 1896 թվականից իր գրաքննադատական գործունեությունը² սկսել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մուրճ» ամսագրի էջերում: «90-ական թվականների նրա հոդվածները՝ իրենց ուղղվածությամբ, հարցադրումներով համահունչ են ամսագրի խմբագիր Ավ. Արասխանյանի ըմբռնումներին, – գրում է անվանի գրականագետ Գ. Անանյանը: – Ձգտելով իր ամսագիրը դարձնել ոչ միայն գեղարվեստական անթերի գործերի ժողովածու, այլև գեղարվեստական զարգացման ընթացքը ամբողջության մեջ արտացոլող և այդ ընթացքի վրա ներգործող օրգան, Արասխանյանը «Մուրճի» էջերը լայնորեն բացել էր և՛ դասականների, և՛ սկսնակների առաջ, այստեղ տպագրվում էին և՛ ռեալիստները, և՛ ռոմանտիկները, այլ խոսքով՝ խմբագիրը ձգտում էր ընդգրկել գրական կյանքի ամբողջական համայնապատկերը: Աղբալյանի որոշ ըմբռնումներ ուղղակի արձագանքում են Արասխանյանի հայացքներին»³: Նկատվել է նաև, որ «Աղբալյանը մշտապես գրական կյանքի ընթացքի մեջ էր, արձագանքում էր հասունացած խնդիրներին, արժեքավորում նշանակալից ստեղծագործությունները, մերժում գրական միջակությունն ու խոտանը: Մի ուրիշ հատկանիշ էլ ուներ Աղբալյանը՝ քննադատը. սիրով հետևում էր իր ճանաչած տաղանդի զարգացմանը, խրախուսում նոր հաջողությունները, անխնա դատապարտում վրիպումները»⁴:

Աշխատակցելով «Մուրճ»-ին՝ արդեն իսկ 1896 թվականից Ն. Աղբալյանը տպագրում է գրախոսություններ՝ ներկայացնելով հայ նոր, ռուս ու եվրոպական

* Ներկայացվել է 02. IV. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

¹ Ն. Աղբալյանի կյանքի և գործունեության մասին մասնավորապես տե՛ս Արմեն Մանուկյանի՝ ՊԲՀ-ում տպագրած հոդվածը (2025, № 2, էջ 101–123)՝ նրա ծննդյան 140-ամյակի առթիվ:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Անանյան. Նիկոլ Աղբալյան. կյանքը և գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը, Երևան, 2002, էջ 89–201:

³ Նույն տեղում, էջ 109–110:

⁴ Գ. Գ. Անանյան. Նիկոլ Աղբալյանը քննադատ: Դասախոսություն, Երևան, 1989, էջ 58:

թե՛ ժամանակակից, թե՛ դասական բազմաթիվ հեղինակների գործերը: Համարյա բոլոր գրախոսականներում անհրաժեշտ էր համարում անդրադառնալ լեզվի խնդիրներին, գնահատել հեղինակի կամ թարգմանչի լեզվական արվեստը, առաջադրել զարգացման ուղիները⁵: Թարգմանությունների առիթով նա սիրում էր կրկնել ռուս հայտնի բանաստեղծ ու թարգմանիչ Վ. Ժուկովսկու կարծիքը՝ «Արձակի թարգմանիչը ստրուկ է, բանաստեղծությանը՝ մրցակից»⁶:

Ըստ Աղբալյանի՝ թարգմանությանը պետք է մոտենալ ստեղծագործ մղումով՝ պահպանելով բնագրի ոգու շունչը, դիրքը, ներքին շարժումն ու սահունությունը, որոնք էլ դառնում են *բանաստեղծների փարբերության* հիմքը: Նա գտնում էր, որ հիշյալ չափանիշներից շեղումը հանգեցնում է գեղարվեստական գործի թարգմանության արժեքազրկմանը:

Ահա այս տեսանկյունից է Ն. Աղբալյանը մոտեցել և, ըստ էության, մերժել արդեն իսկ անուն վաստակած ռուս գրականագետ-քննադատ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, «Հայ արձակագիրներ» («Армянские беллетристы») ժողովածուի կազմող, խմբագիր և հրատարակիչ (Մ. Բերբերյանի մասնակցությամբ, 1893 թ.), Գ. Սունդուկյանի «Պեպո»-ի ռուսերեն թարգմանիչ (Ալ. Ծատուրյանի հետ, 1896 թ.) Յուրի Վեսելովսկու⁷ «Բանաստեղծական թարգմանություններ» ժողովածուի պրակ 1-ը: Դրանում զետեղված են տարբեր թվականներին զանազան պարբերականներում տպագրված թարգմանություններ ինչպես հայ [Ալ. Ծատուրյան, Ա. Շահագյոզ, Հովհ. Հովհաննիսյան, Լեոնեց (Ա. Նազարբեկյան), Պ. Դուրյան], այնպես էլ եվրոպացի (Հ. Իբսեն և Հ. Հայնե) բանաստեղծների գործերից: Նկատվել է, որ «չնայած հեղինակի բարի կամքին ու ցանկության, գործադրած եռանդին ու ջանքերին՝ թարգմանություններն անհաջող են, որովհետև «Մենք ունինք հայերենից թարգմանություններ, բայց չունինք Շահ-Ազիզի, Հ. Հովհաննիսյանի, Ծատուրյանի բանաստեղծությունների թարգմանությունը», թարգմանիչը բոլորին «մի հայտարարի է բերել»⁸:

Ստորև հրապարակելով խնդրո առարկա գրախոսությունը՝ ցանկանում ենք ընթերցող լայն հանրությանը ծանոթացնել երիտասարդ Ն. Աղբալյանի գրաքննադատական-գեղարվեստական հայացքներին, մասնավորապես՝ չափածո

⁵ Նույն տեղում, էջ 73:

⁶ Նույն տեղում, էջ 66:

⁷ Յու. Վեսելովսկու մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Բժ. Շահ-Նազարեանց. Մարդասիրության եւ աշխատանքի ազնիվ զինուորը՝ Իւրիյ Ալեքսեւիչ Վեսելովսկիյ (18^{xii}/27 89–1899 թթ.), Մոսկուա, 1901, А. Д а в т я н. Юрий Веселовский и армянская литература. Ереван, 1970; Ա. Չ ա ք ա ր յ ա ն. Յուրի Վեսելովսկին և հայ իրականությունը. – ՊԲՀ, 2022, № 2, էջ 89–121:

⁸ Գ. Գ. Ա ն ա ն յ ա ն. Նիկոլ Աղբալյան. կյանքը և գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը, էջ 175: Ի դեպ, տարիներ անց Յու. Վեսելովսկու խնդրո առարկա ժողովածուում զետեղված թարգմանությունների վերաբերյալ միևնույն կարծիքն է հայտնել (կարծում ենք, ծանոթ է եղել Ն. Աղբալյանի վերոգրյալ քննադատական դիտարկումներին) Թիֆլիսում հրատարակվող «Զարկ» թերթի խմբագիր, շուրջվերջի գրագետ Գր. Բալասանյանը [տե՛ս «Հանդես ամսորյա» (Վիեննա), 1908, թիվ 12, դեկտեմբեր, էջ 377–378]:

ստեղծագործությունների թարգմանության մի քանի կարևոր սկզբունքներին: Վեսելովսկու գրքույկը ռուս հասարակության՝ հայ գրականության նկատմամբ ունեցած հետաքրքրության վկայությունն է, իսկ Աղբալյանի գրախոսականը գրվել է հետագայում հրատարակվելիք նման գրքերն ավելի կատարյալ դարձնելու բացահայտ միտումով:

Գրախոսության բնագիրը պահվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի (այսուհետև՝ ԳԱԹ) Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերության ֆոնդում (ցուց. 1, 5 – I, թ. 1–6): Ի դեպ, ցուցակում գրված է՝ «Գրախոսական, անթվ. արտագրված՝ Ա. Արասխանյանի ձեռքով: ...»: Գրախոսությունը տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրի 1898 թ. № 1-ում (էջ 131–135), որն էլ ներկայացնում ենք՝ համեմատելով բնագրի հետ⁹:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ВЕСЕЛОВСКИЙ, Юрий, «Стихотворные переводы»,
вып. I, Москва, 1898 թ., 76 էջ, գինը 50 կոպեկ

Թարգմանությունները երկու նպատակ ունին. կամ թարգմանիչն ուզում է մայրենի գրականությունը *հարստացնել*, կամ համազգի ընթերցողներին *ծանոթացնել* օտար գրականության հետ: Մենք դեռ այնքան նոր ենք զարթնել «ասիական թմրությունից», դեռ այնքան մանուկ գրականության ու կյանքի տեր ենք, որ զարմանալու բան չկա, եթե օտար գրականություն հարստացնելու համար ոչինչ չունինք ուրիշներին առաջարկելու*: Պարզ է, որ շատ բան տեսած ռուս գրականության համար մեր գրականությունը միայն հետաքրքրական կարող է լինել: Ահա հենց մի այդպիսի հետաքրքրություն է ուզում ստեղծել և եղածին ձգտում է գոհացում տալ Յուրի Վեսելովսկին:

Այդ նպատակը նոր չէ թարգմանչի համար. մի քանի տարի սրանից առաջ Մ. Բերբերյանի ընկերակցությամբ նա լույս ընծայեց «Армянские беллетристы» խորագրով մի աշխատություն, ուր զետեղած էին մեր հեղինակների երկերից կտորներ: Այդ ձեռնարկությունը դժբախտաբար անբախտ** վախճան ունեցավ***:

⁹ Նկատենք, որ Ա. Պետրոսյանի «Նիկոլ Աղբալեան. գրականագիտական հայեացքները» գրքի (*հրատարակվել է 2005 թվականին*) «Յուրի Վեսելովսկու (Նիկոլ Աղբալեանի մատենագիտությունը) բաժնում (էջ 165–208) այս գրախոսությունը նշված չէ, թեև Գ. Անանյանի՝ դրանից ավելի վաղ՝ 2003 թ., կազմած «Նիկոլ Աղբալյան. մատենագիտություն (1896–1920)» գրքույկի մեջ (էջ 10) այն առկա է:

* Բնագրից բաց է թողնված հետևյալ նախադասությունը. «Ինքնուրույն գրականություն և ամեն ազգի համար հարստություն կազմող ինքնուրույն գաղափարներ ինքնուրույն կյանքով ապրող ազգերը միայն կարող են ծնել. մենք դեռևս մեծ ազգերի սեղանից ենք կերակուր ստանում, մինչև որ կարողանանք նրանց լավության փոխարենը վճարիլ ...»:

** Բնագրում՝ «անհաջող»:

*** Ն. Աղբալյանը նկատի ունի այն իրողությունը, որ «Армянские беллетристы» ժողովածուի 1894 թ. տպագրված երկրորդ հատորի տպաքանակը ցարական

Մեր գրախոսելիք գրքույկը* մի նոր փորձ է, որ անում է Յու. Վեսելովսկին ռուս հասարակությանը մեր չափածո գրականության հետ ծանոթացնելու նպատակով: Հարկավոր է այստեղ նկատել, որ այս գրքույկը ոչ միայն ռուսներին է ծանոթացնելու մեր գրականության հետ, այլև, ամոթ է ասել, մեր հասարակության մի ստվար մասին, որովհետև այդ մասը ոչ միայն իր գրականությամբ չի սնվում, այլև չգիտե իսկ թե ինչ ունի, որովհետև իր մայրենի լեզուն չգիտե:

գրաքննության որոշմամբ ոչնչացվել է (մանրամասն տե՛ս С. Г. Армянская печать и царская цензура. Ереван, 1957, с. 316–318, 409–419; Ч. Գրիգորյան. Վալերի Բրյուսովը և հայ պոեզիան, Երևան, 1959, էջ 27–29, А. Давтян. Юрий Веселовский и армянская литература. Ереван, 1970, с. 49–54): Արդարության դեմ չմեղանչելու համար, նկատենք, որ ժողովածուի առաջին հատորի մասին եղել են նաև ոչ բարենպաստ կարծիքներ: Այսպես՝ Մ. Բերբերյանին ուղղված «1893. հունիսի 3. Թիֆլիս» թվակիր նամակում անգամ իր գործերի տպագրության առումով խստապահանջությամբ հայտնի Նար-Դուրը, մասնավորապես, գրում է. «... քո և Վեսելովսկու սկսած գործը որքան գովելի և օգտակար, նույնքան և դժվար գործ է, որի համար առանձին շնորհակալության արժանի եք երկուսդ էլ. բայց նրա համար, որ գործը դժվար է, դրանով չէ թուլանում պատասխանատվությունը: Իմ համեստ կարծիքով, որքան քիչ գովեք հայ գրողների գեղարվեստական կողմը, այնքան ավելի ճիշտ գնահատած կլինեք նրանց: ... մի խոսքով՝ անպայման գովասանքի տեղ կրիտիկա տվեք – և ձեր գործն անաչառ, ուրեմն և – կրկնապատիկ ավելի գնահատելի գործ կլինի» (ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 212, Գրական ժառանգություն, առաջին գիրք, Երևան, 1961, էջ 161–162, Նար-Դու. Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. չորրորդ, Երևան, 1990, էջ 101–102): Տիգրան Հովհաննիսյանն էլ «Մշակ»-ում գրում է. «Վերջին տարիներս մի տեսակ մոդա է դարձել հայերենից ռուսերեն թարգմանել: Թարգմանում են մեծ մասամբ այնպիսի բաներ, որ չարժե թարգմանել, և այնպիսի մարդիկ, որոնց ուժերից վեր է մարդավարի թարգմանելը:

«Traduttore-tradiore» [sic!] (թարգմանիչները դավաճան են) – ասում է իտալական առածը: Գուցե ոչ ոքի այնքան սազ չէ գալիս այդ առածը, որքան հայերենից ռուսերեն թարգմանողներին, ի բաց չառած և պ. պ. Յուրի Վեսելովսկուն և Մ. Բերբերյանին, որոնք անշուշտ վատ չեն թարգմանել, բայց լավ բաների հետ թարգմանել են և թարգմանել են տվել այնպիսի թույլ բաներ, այնպիսի անհամ գրվածքներ, որ (,) համենայն դեպս, չարժեր ի ցույց հանել: // «Ինձ պատահել է տեսնել ռուսներ, որոնք հիասթափվել են հայկական գրականությունից, կարդալով «Армянские беллетристи»՝ գիրքը, որի մեջ, պետք է խոստովանել, կան վերին աստիճանի անշնորհք և (,) մանավանդ գեղարվեստի տեսակետից, նախկին կտորներ: Բայց դեռ այդ ամբողջ վնասը չէ, որ հասցրել են մեզ, անկասկած (,) ամենաազնիվ դիտավորություններով, այդ գրքի հրապարակիչները: Նրանք իրանք գրքով, մանավանդ նրա երկրորդ հատորով, որ բարեբախտաբար լույս չդեսավ ամբողջապես և այլն» (Ս. Բ. Շահ-Նազարեանց. նշվ. աշխ., էջ 32): Թեմայի շարունակության մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 32–33:

* Խոսքը «Веселовский, Юрий. Стихотворные переводы: Выпуск I. Гейне. Армянские поэты. Ибсен. Москва, ...» գրքույկի մասին է: Նկատենք, որ «Մուրճ» ամսագրի խմբագրությունն այն ստացել է 1897 թ., որի մասին հայտնում է նույն թվականի № 10-ում՝ «Նոր ստացված գրքեր» բաժնում (էջ 1470):

Թարգմանիչը ճիշտ է նկատում առաջաբանում, թե իր գրքույկը անշուշտ չի կարող «լրիվ գաղափար տալ ժամանակակից հայ բանաստեղծության մասին» և որ ինքը «ցանկանում է առաջին քայլն անել» և ցույց տալ, «որ հայ բանաստեղծությունն էլ զուտ գեղարվեստական երկեր ունի»: Այդ նպատակով նա 34 թարգմանություն է դրել իր գրքույկում հետևյալ բանաստեղծների երկերից՝ Ծատուրյան (14 կտոր), Շահ-Ազիզ (8 կտոր), Հ. Հովհաննիսյան (6 կտոր), Լեռենց (5) և Դուրյան (1 կտոր): Հույս ունենալով, որ նպատակի կողմից այս միանգամայն գովելի ձեռնարկությունը ժամանակով «երկրորդ քայլն» էլ կունենա, տեսնենք ինչպես է արված «առաջին քայլը»:

Անկասկած գովելի է թարգմանչի եռանդը, ջանքը և մանավանդ նպատակը. բայց այս էլ կա, որ մարդիկ շատ համակրելի նպատակներ են ունենում, բայց չեն կարողանում հասնել նրանց զանազան աննպաստ հանգամանքների շնորհիվ, որոնք մասամբ անձնական են լինում, մասամբ անձից դուրս: Այդպիսի մարդ է այս դեպքում և Յու. Վեսելովսկին: Երևում է, որ և՛ ցանկություն կա և՛ եռանդ, բայց ինչ արած, որ հաջողությունը հեռու է փախչում ...

Ասած է՝ «լուսնի տակ նոր բան չկա», բայց ամեն բան նոր է, նայած թե որ կողմից է մարդ նայում: Դարերի մշուշից սկսած մինչև այսօր ո՞ր բանաստեղծը սեր չի երգել, ո՞վ չի հիացել բնության գեղեցկությունը դիտելիս, քանի՞ քերթողներ են հայրենասիրություն երգել, բայց նրանցից ամեն մեկը մի տեսակ է զգացել, իր աչքով է նայել երևույթների վրա, ուստի և իր տեսակ երգել: Քանի քանի նկարիչների վրձին է բանել Աստվածամոր պատկերը ստեղծելու համար, բայց և այնպես ամեն նկարիչ *իր* հոգին է դրել նրա աչքերում, *իր* ցանկացած ու երևակայած դիրքն է տվել նրան, *իր* մտատիպարի նման ստեղծել: Այդ է արվեստագետների* տարբերության հիմնապատճառը. նրանք շատ անգամ ոչ *այնքան իրանց* ընտրած նյութերով են տարբերվում**, որքան իրանց տեսողության անկյուններով: Զգացմունքի խորության, ըմբռնելու ուժի, թափանցելու կարողության, ճաշակի նրբության, դրդումների տարբերության աստիճանները հիմք են դառնում բանաստեղծների տարբերության: Այսպես տարբեր բանաստեղծ է Շահ-Ազիզը, տարբեր Հ. Հովհաննիսյանը և Ծատուրյանը. և թարգմանչի առավելությունն այն է, որ զգա այդ տարբերությունը և արտահայտել կարողանա: Այդ չի կարողացել անել Յու. Վեսելովսկին. նրա թարգմանությունների մեջ մենք չենք տեսնում բանաստեղծների ինքնուրույնությունը պահպանած. նա բոլորին մի հայտարարի է բերել: Մենք ունինք հայերենից թարգմանություններ, բայց չունինք Շահ-Ազիզի, Հ. Հովհաննիսյանի, Ծատուրյանի բանաստեղծությունների թարգմանությունը: Ամեն փոքր ի շատե ճաշակի տեր մարդ իսկույն կզգա այս պակասությունը Յու. Վեսելովսկու գրքույկը թերթելիս:

Բայց գոնե հավատարի՞մ է թարգմանությունը մտքի կողմից, կհարցնեն մեզ: Ցավելով պետք է ասենք, որ այս կողմից էլ շատ են կաղում թարգմանությունները: Ահա ձեզ օրինակներ.

* Բնագրում՝ «գեղարվեստագետների»:

** Բնագրում՝ «արվեստագետները ոչ այնքան իրանց ընտրած նյութերով են տարբերվում շատ անգամ»:

В тиши вдыхал я грудью жадной
Цветов роскошных аромат ...
И, освежен росой прохладной,
Дремал так мирно чудный сад ...

ահա բնագիրը (Հյուսիսափայլ, 1861, № 4)

Ամբրոսական ծաղիկներ վառ
Անուշություն էին բուրում,
Եվ երկնքի ցող կենարար
Բնությունն էր զովացնում:

Բայց վերջին տունը շատ ավելի անհաջող է.

И пел я с чистою душою
Все песни скромные свои ...
Я пел о родине порою,
О чувстве искренней любви ...

Բայց տեսե՛ք բնագիրը.

Ես անխռով երգում էի,
Իմ երգս սուրբ և մաքուր էր,
Ազատություն էի երգում,
Հայրենիքի պարծանք ու սեր:

Բավական է ուշադիր նայել վերջին տան վրա, որ տեսնեք թե ի՞նչ տարբերություն ունի բնագրից և նույնիսկ ո՞րքան անհեթեթ բաներ կան ասված թարգմանության մեջ. ես երգում էի, ասում է, իմ բոլոր համեստ երգերը ... Էդ հո լուսացավ! ...

Կամ Հ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունից¹

Когда же ты с любовью взглянешь
Ты будишь светлые мечты ...
Скажи, – меня ты не обманешь
И в горе пожалеешь ты?...

Բայց բնագրում՝

Դու այժմ իբրև նոր արշալույս
Ինձ նոր բախտ ես գուշակում.
Սիրուն մանուկ, ցաված հոգուս
Արդյոք դու էլ չե՞ս խաբում ...

Ո՛րտեղից որտեղ:

¹ Բանաստեղծություններ, էջ 43:

Թարգմանիչ-բանաստեղծը շատ դժվարություններ պիտի տա-անցկենա՝ չափ, հանգ, բնագրին հավատարիմ լինել և այլն. ուստի կարելի է թույլ տալ, որ նեղն ընկած ժամանակ իր կողմից խոսքեր ավելացնի. բայց այս դեպքում պիտի դրած խոսքերը դեմ չլինեն թե բանաստեղծի և թե բանաստեղծության ոգուն: Մանավանդ պետք է այնպիսի խոսքեր դնել, որոնց համար բանաստեղծը կարող է պատասխանատու լինել: Այդպես չի արել մեր թարգմանիչը. օրինակ՝

Ударив по струнам, поведай снова миру
О грезах пламенных, как в прежние года!

Բնագիրը՝

Ոսկի լարերին դու ոգևորված
Զարկիր մատներով, թող դարձյալ հնչեն (Բան. Հ. Հ. - ի էջ 97):

Մենք չգիտենք, թե երգիչը առաջ «բոցոտ անուրջների» մասի՞ն էր մեզ հետ խոսում. ընդհակառակը, ինչպես երևում է, նա առաջ օրհներգում էր «գործերը բարվո և կարեկցության»:

Կամ նույն բանաստեղծության առաջին տողը՝

He оставляй, певец, отзывчивую лиру

բնագիրն ասում է՝

Մի թողնիր, երգիչ, քնարդ կախած.

Եվ լավ էլ ասում է: Եթե քնարը արձագանք տալու ընդունակ լիներ, էլ ինչ կարիք կար կոչում անելու թե «մի թողնիր, երգիչ, քնարդ կախած ... »

Ծատուրյանի «Երգ և մետաղ» ոտանավորից՝

Ты к песне любви равнодушно была, –

բնագրի մեջ՝

Երգչի երգը մերժեցիր.

Պարզ է, որ այլ բան է ասում թարգմանիչը, այլ բան՝ հեղինակը. երգ և մետաղի միջև ընտրություն անող աղջիկը այլ բնավորություն ունի մեկի տողերում, այլ՝ մյուսի. երգիչը երգ է նվիրել, Ծատուրյանի կշտամբանքին արժանացած աղջիկը *մերժել* է. այսինքն ուշադրություն դարձրել է, բայց ավելի լավ է համարել ոսկին. մինչդեռ թարգմանության մեջ այդ աղջիկը *անկարբեր* է երգչի երգի վերաբերմամբ ...

Մի վերջին օրինակ էլ.

О, придет-ли когда миг желанный любви?!
Дашь-ли волю ты мне свои грезы излить?
И любви поцелуй суждено-ли, скажи,
С этих розовых губ мне в ответ получить?!

Իսկ Ծառուրյանը գրում է.

Օ, օրհնյալ լինի այն քաղցրիկ թուփեր,
Երբ քեզ բոցավառ պատմեցի իմ սեր,
Եվ վարդ-շրթունքիցդ սիրուս փոխարեն
Ես մի ջերմ համբույր ստացա նվեր ...

Ինչպես տեսնում եք, բանաստեղծը համբույրն առել պրծել է և օրհնում է համբույր ստանալու թուփեր, իսկ թարգմանիչը դեռ երազում է համբույրի մասին ...

Քիչ-շատ հաջողվել են մի քանի թարգմանություններ. այսպես Ծառուրյանից՝ «Հերիք է որքան բախտը խաբուսիկ» (Բանաստ., էջ 57), «Սիրելի ես, նվիրական դու իմ քաղցր հայրենիք» (էջ 69), Հ. Հովհաննիսյանից՝ «Եվ այս գարուն կ'անցնի շուտով» (Բանաստ., էջ 89): Մի աչքի ընկնող պակասություն կա այս ոտանավորի թարգմանության մեջ. բանաստեղծն ասում է.

Միայն սերը միշտ կմնա
Իմ սրտումը կենդանի.
Ոչի՛նչ սիրող սրտի վրա
Բռնանալու ուժ չունի:

Իսկ թարգմանիչը՝

Но не умрет моя любовь!
Ее в душе храню я страстно ...
Ее изгнать из сердца вновь
Теперь ничто, ничто не властно ...

Բանաստեղծն ասում է, որ «սերը միշտ կմնա կենդանի» և հասկացվում է, որ միշտ էլ կենդանի է եղել. մինչդեռ թարգմանչի խոսքերից երևում է, որ առաջ սերը արտաքսված է եղել, իսկ այսուհետև ոչինչ չի կարող *նորից* արտաքսել ... Այդպես «վա՛յ-նաչարի» հաջողված կարելի է համարել և Հ. Հ. - ի «Քանի՛, քանի՛ կամեցել եմ» ոտանավորի թարգմանությունը* (էջ 71): Հաջողված լինելու կողմից բախտավոր են Ծառուրյանի բանաստեղծությունները. նրանք ավելի մոտ են բնագրին, նույնիսկ ոգու կողմից:

Այս առաջին փորձը սակայն չպիտի վիատեցնի թարգմանչին. հարկավոր է ավելի ջանք գործ դնել, ավելի աշխատել, ավելի մշակել. ընտրած նպատակը այդպիսի վերաբերմունքի արժանի է ...

Գրքույկը պատվական հրատարակություն է. մաքուր, շնորհքով, գեղեցիկ: Արժե ձեռք բերել:

Ն. Աղբալյան

«Մուրճ» (Թիֆլիս), 1898, № 1, էջ 131-135:

* Բնագրում «ոտանավորի թարգմանությունը» բառակապակցության փոխարեն գրված է՝ «բանաստեղծությունը»:

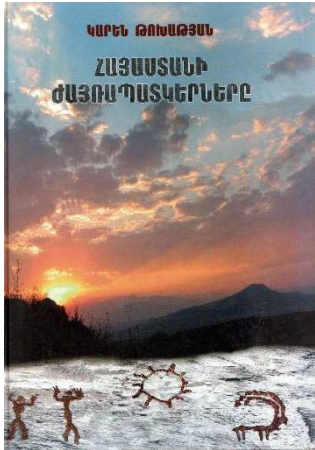
ՀՏԴ : 902.6(479.25) Թոխատյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.2-270

KAREN TOKHATYAN. Petroglyphs of Armenia. Yerevan: “Gitutyun” Publishing House of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 2025. 520 p., 248 plates, 7 maps) *.

Keywords: Armenian Highlands, archaeology, archaeoastronomy, database, historiography, petroglyphs, rock art, symbols.

Petroglyphs are intentionally created images, symbols, signs, and compositions engraved, pecked, incised, or otherwise executed on natural rock surfaces. They

represent one of humanity's earliest and most enduring forms of visual communication and symbolic expression, occupying a unique position at the intersection of art, cognition, religion, and social practice. Being a materialized manifestations of human thought, petroglyphs function simultaneously as archaeological sources, historical documents, artistic creations, repositories of collective memory, and carriers of cultural knowledge¹.

Reflecting diverse aspects of human life, they preserve information concerning economic activities, social organization, ritual practices, mythological narratives, cosmological perceptions, environmental adaptation, and intellectual achievements. As a system of non-verbal communication, petroglyphs enabled the recording, transmission, and accumulation of experience, beliefs, and knowledge across generations long before the emergence of formal writing systems. In many cultural traditions, they also formed an integral component of sacred landscapes, serving religious, commemorative, educational, territorial, and practical functions.

Beyond their immediate cultural context, petroglyphs constitute a valuable source for reconstructing the worldview and mentality of ancient societies. Their study provides insight into the development of symbolic behavior, artistic

* Submitted as of 08. VI. 2026, approved for publication on 18. VI. 2026.

¹ For broader discussions of the interpretation, significance, and methodology of rock art studies: see E. A n a t i. The Typology of Rock Art. – “Expression”, 2019, № 23, pp. 7–23; P. G. B a h n. Prehistoric Rock Art: Polemics and Progress, 2010, Cambridge University Press, XVI + 222 p., 90 Ills.; A. L e r o i - G o u r h a n. The Art of Prehistoric Man in Western Europe, 1968, Thames & Hudson, 543 p.

traditions, scientific knowledge, and systems of communication, while illuminating the complex relationships between humans, nature, and the supernatural. Consequently, petroglyphs should be understood not merely as rock engravings, but as a multifaceted cultural phenomenon embodying the historical memory, intellectual heritage, and spiritual experience of past communities.

Petroglyphs may be understood as a visual and symbolic archive of humanity, preserving in durable form the intellectual, spiritual, social, and artistic experience of past communities. Being a materialized thought embedded in the landscape, they served simultaneously as instruments of communication, repositories of collective memory, markers of identity, and mediators between human beings, nature, and the sacred realm. In this regard, the Armenian Highlands occupy a particularly important position and significance, as various regions of this area can be regarded as an exceptionally important source and, at the same time, an archive of rock art and its related aspects. It should be noted that there already exists a substantial body of highly valuable research on the petroglyphs of different parts of the Armenian Highlands, carried out primarily by Armenian scholars such as G. Karakhanyan, H. Martirosyan, H. Israyelyan, S. Petrosyan, S. Sardaryan². A comprehensive and significant study of various regions of Western Armenia has been conducted by M. Uyanik³. The works of Karen Tokhatyan should likewise be regarded as major contributions to the study of Armenian rock art. Their particular significance lies in the fact that they synthesize the results of previous research while also incorporating the extensive material collected and documented by the author himself. It should be emphasized that the present monograph is the culmination of approximately forty years of tireless and dedicated scholarly work by K. Tokhatyan. He devoted a considerable part of his academic career to fieldwork in mountainous regions,

² Գ. Հ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան. Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 4, Երևան, 1970, աղ. 342, Հ. Ա. Մարտիրոսյան. Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երևան, 1973, աղ. 23, Հ. Ա. Մարտիրոսյան. Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, աղ. 40, նկ. 127, Հ. Ա. Մարտիրոսյան. Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 11, Երևան, 1981, նկ. 40, աղ. 81, Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Ռ. Իսրայելյան. Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 6, Երևան, 1971, նկ. 333, Ս. Պետրոսյան. Հայկական ժայռապատկերներ, Երևան, 2005, նկ. 648, Ս. Սարգսյան. Հայաստանի ժայռապատկերները քարի դարից մինչև բրոնզի դար, Երևան, 2010, նկ. 205:

³ M. Uyanik. Petroglyphs of South-Eastern Anatolia: Asiatic Rock Paintings and Petroglyphs. Graz, 1974, "Akademische Druck-u. Verlagsanstalt", 166 tab.

meticulously recording, one by one, both previously known and newly discovered petroglyphs. It should also be noted that petroglyphs currently play an important role as symbols of national identity in Armenian society. They are widely employed in architectural decoration, jewelry design, and various other forms of applied and decorative art.

The significance of the study also lies in the author's multifaceted approach to the analysis of rock art. The various images, symbols, and compositional groups are presented within a comprehensive analytical framework. Particularly valuable is the author's approach of systematically comparing these materials with later chronological parallels, thereby demonstrating their semantic and ideological continuity. The author's high level of scholarly professionalism is further demonstrated by the extensive range of literature utilized in the study and, in particular, by the rich visual documentation presented in the monograph, including nearly 255 plates and maps.

This monograph presents a comprehensive study of the petroglyphs of the Armenian Highlands, one of the most significant and extensive corpora of rock art in region. Petroglyphs constitute a unique historical and cultural source that preserves information about the worldview, intellectual achievements, ritual practices, economic activities, and artistic traditions of ancient societies. As visual expressions of human thought and experience, they served as a means of communication, transmission of knowledge, and preservation of collective memory long before the emergence of formal writing systems.

The rock art of Armenia is distinguished by its antiquity, thematic diversity, precision of execution, and close integration with the natural and cultural landscape. Spanning a chronological range from the 7th millennium BC – and possibly even earlier – through to the medieval period, these monuments provide invaluable evidence for reconstructing the cognitive, historical, and cultural development of the Armenian Highlands.

The study is based on a broad documentary foundation, comprising approximately 6,000 petroglyphs at 80 of the 85 currently known petroglyph sites in the Armenian Highlands (primarily within the Republic of Armenia, Artsakh, Nakhijevan, and throughout all historical Armenia), as well as more than one hundred associated ritual, residential, defensive, irrigation, and astronomical structures. These materials are supplemented by previously published corpora of petroglyphs, archaeological findings, linguistic, folkloric, and ethnographic evidence, as well as testimonies preserved in the works of ancient and medieval Armenian historians and philosophers. The research also incorporates verified information from scholarly literature, archival sources, digital repositories, maps, photographs, and other documentary materials.

A major contribution of the study is the creation of a multilayered database integrating approximately 8,000 petroglyphs and image groups, together with nearly 800 archaeological sites and associated structures. Each monument is

documented through a comprehensive set of descriptive and analytical parameters, enabling systematic classification, comparison, spatial mapping, and statistical analysis. The database establishes a new methodological foundation for the investigation, preservation, and visualization of the rock art of the Armenian Highlands, while also opening new avenues for future interdisciplinary research. It enables scholars to examine monuments within their original environmental and cultural contexts.

The monograph examines petroglyphs through a multidisciplinary framework that combines archaeological, historical, linguistic, ethnographic, folkloric, philosophical, and archaeoastronomical approaches. Particular attention is devoted to the relationship between rock art and other spheres of Armenian culture, including mythology, religion, architecture, visual arts, crafts, calendrical systems, and writing traditions. The study argues that petroglyphs should not be viewed as isolated artistic creations but rather as integral elements of a broader cultural system reflecting the worldview and intellectual life of ancient communities. Their imagery preserves evidence of cosmological concepts, ritual behavior, social organization, and practical knowledge accumulated over millennia. A substantial section of the monograph is devoted to the historiography of Armenian petroglyph studies. The author identifies five major stages in the development of research in this field. The first stage begins with the observations of medieval Armenian scholars, particularly historians and philosophers of the 5th to 7th centuries AD, whose writings contain some of the earliest references to rock art and its later reflections. The second stage encompasses the discoveries and descriptive accounts of the late 19th and early 20th centuries. The third is characterized by systematic scientific expeditions and the publication of the first specialized monographs. The fourth stage involves the application of digital technologies and map-based documentation, while the fifth focuses on three-dimensional modeling and virtual reconstruction of archaeological landscapes. Together, these stages demonstrate the gradual transformation of petroglyph studies into a distinct field of scholarly inquiry.

The research pays special attention to the astronomical and cosmological perceptions of Armenian rock art. Numerous engraved representations of celestial bodies and phenomena, including the Sun, Moon, stars, constellations, and other astronomical motifs, are analyzed in relation to ritual practices, calendrical systems, and sacred landscapes. The study argues that these images served not only symbolic and cultic functions but also practical purposes connected with the measurement of time and orientation in space. Comparisons with archaeological monuments reveal that celestial concepts influenced the location, orientation, and symbolic organization of settlements, sanctuaries, necropolises, and megalithic structures. Several archaeoastronomical sites are examined as possible observational and calendrical centers, contributing to a

broadier understanding of ancient scientific knowledge of the inhabitants of the Armenian Highlands.

The monograph further includes the role of petroglyphs in the development of symbolic communication and writing. It argues that certain ideographic and pictographic traditions preserved in rock art may have contributed to later forms of visual symbolism and writing systems. In this context, the study revisits questions concerning the origins of Armenian literacy, the development of calendrical knowledge, and the cultural environment that eventually culminated in the creation of the Armenian alphabet. While recognizing the complexity of these issues, the research emphasizes the importance of petroglyphic evidence for understanding long-term processes of cultural continuity and intellectual development.

The principal conclusion of the monograph is that Armenian petroglyphs represent a unique cultural phenomenon and one of the most important sources for reconstructing the ancient worldview of the Armenian Highlands. Their themes, symbolism, geographical distribution, and connections with other cultural domains demonstrate remarkable heredity across thousands of years. By integrating archaeological evidence with linguistic, folkloric, ethnographic, and archaeoastronomical data, the study reveals previously unrecognized relationships between rock art and broader historical processes. The results contribute not only to the understanding of Armenian cultural heritage but also to wider discussions concerning the origins of symbolic thought, the development of early knowledge systems, and the evolution of human culture. Ultimately, the monograph presents the Armenian Highlands as a major center of cultural creativity whose intellectual traditions have persisted from prehistory into historical times.

In conclusion, it can be stated that K. Tokhatyan's monograph is a foundational and significant study that offers a contextual and comprehensive analysis of the rock art of the Armenian Highlands. It is expected to serve as an important reference point for both researchers working in the field and a broader readership, playing a substantial role in the dissemination and popularization of Armenia's historical and cultural heritage.

MIKAYEL BADALYAN

Ph. D. in History, head of the Department of Ancient History at the Institute of History, NAS RA. Scientific interests: history, archaeology, and religion of the Urartian and post-Urartian periods, the spiritual systems of ancient Armenia, and the study of historical and cultural heritage. Author of 1, co-author of 2 monographs and approximately 40 articles. ORCID: 0000-0002-7848-1356. miq.badalyan@gmail.com

ԱԶԱՏ ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ արևմտահայ ազատագրական շարժումների ու ագրարային հարաբերությունների պատմության նշանավոր հետազոտող, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ազատ Սարգսի Համբարյանի ծննդյան 100-ամյակը: Հոբելյան, որը, մեր կարծիքով, նույնիսկ մերօրյա խառնաշփոթի պայմաններում պետք է արժանավոյնս նշվի, քանի որ հայ պատմագիտության մեջ զգալի վաստակի տեր, կյանքի դժվարին ուղի անցած ու լուրջ գիտական ձեռքբերումներ արձանագրած մարդ-անհատ-գիտնականի օրինակը շատ ուսանելի կողմեր ունի և կարող է օրինակ ծառայել գիտության ասպարեզն ընտրած երիտասարդ սերնդի համար:

Ա. Համբարյանը ծնվել է 1926 թ. հունիսի 8-ին Վրաստանի Հանրապետության Նինոծմինդայի (նախկինում՝ Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաք գավառի Բոգդանովկա) շրջանի Սաթիսա գյուղում:

1942 թ. գերազանց առաջադիմությամբ ավարտել է ծննդավայրի միջնակարգ դպրոցը: 1942–1944 թթ. աշխատել է այդ դպրոցում՝ որպես ուսուցիչ: 1944 թ. ընդունվել և 1948 թ. ավարտել է Լենինականի պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետը՝ գերազանցության դիպլոմով: 1948–1949 թթ. աշխատել է նույն ինստիտուտում որպես պատմության կաբինետի վարիչ: 1953 թ. ավարտել է ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի ասպիրանտուրան: Նույն թվականին հաջողությամբ պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն:

1958 թ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում: Եղել է այդ ինստիտուտի կրտսեր (1953–1959), ավագ (1959–1980) գիտաշխատող, ապա ղեկավարել է ինստիտուտի Նոր դարի պատմության բաժինը (1980 – մինչև կյանքի վերջ): Միաժամանակ դասավանդել է Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտում (1970–1978), Երևանի պետական համալսարանում (1985–1987) և մայրաքաղաքի այլ բուհերում:

1966 թ. Ա. Համբարյանը «Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856–1914)» թեմայով պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն և նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: 1976 թ. ստացել է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 1977–1983 թթ.

* Ներկայացվել է 14. V. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

եղել է Հայկական սովետական հանրագիտարանի հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմության գիտաճյուղային խորհրդի անդամ: Իսկ 2000 թ. գիտության ասպարեզում լուրջ ձեռքբերումների համար ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

Սկզբունքային պատմաբանը զգալի նպաստ ունի նաև գիտության ասպարեզն ընտրած շատ երիտասարդների խորհուրդներով օգնելու, ճիշտ ուղղություն ընտրելու և արգասաբեր գործելու առումով, որի առհավատցյան են այն մեծ թվով ատենախոսությունները, որոնք պաշտպանվել են Ա. Համբարյանի գիտական ղեկավարությամբ:

Լայն ու ընդգրկուն է Ա. Համբարյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Աշխատությունները վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ազգային-ազատագրական շարժումների և հասարական-քաղաքական մտքի պատմությանը: Առաջնային տեղ են գրավում նրա այն աշխատությունները, որոնք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի ազգարային հարաբերություններին, XIX դարի վերջի ու XX դարի սկզբի ազգային-ազատագրական շարժումներին, արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական պատմությանը:

Շարունակելով այդ բնագավառներում իր նախորդների կատարածը՝ նա հիմնավորապես ուսումնասիրեց Արևելյան Հայաստանի տնտեսության պատմությունը: Պրպտող գիտնականը արխիվային և սկզբնաղբյուրների հարուստ այլ նյութերի հիման վրա գրված «Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համառոտ պատմությունը (XIX դարի երկրորդ կես – XX դարի սկիզբ)» (1983) աշխատությունում ներկայացրեց երկու դարերի սահմանագծում գտնվող Արևելյան Հայաստանի ոչ բարվոք վիճակը, վեր հանեց տնտեսական զարգացման ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները, մատնանշեց այն գործոնները, որոնք խթանում կամ կաշկանդում էին տնտեսության զարգացումը:

Միևնույն ժամանակ նշանավոր հետազոտողն իր մի քանի համախոհ գործընկերների հետ լուսաբանեց Հայաստանի բանվոր դասակարգի ինչպես ձևավորման, այնպես էլ քաղաքական ու հեղափոխական շարժումներին նրա ակտիվ մասնակցության պատմությունը: Ճիշտ է, նրանց հեղինակած ուսումնասիրությունը կրում էր ժամանակի իշխող կոմունիստական գաղափարախոսության քաղաքական պարտադրանքն ու ազդեցությունը, սակայն նաև թարմ ասելիք էր պարունակում և նոր խոսք էր այդ ասպարեզի մասին (տե՛ս՝ Համբարյան Ազատ, Մուրադյան Դերենիկ, Սիմոնյան Արամ, «Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն», 1988):

Անվանի պատմաբանը պարբերաբար անդրադարձել է նաև այնպիսի կարևոր բնագավառի, ինչպիսին ժողովրդագրությունն է: Ա. Համբարյանի բեղմնավոր գրչի արգասիք են պատմագիտության այդ ճյուղի այնպիսի արժեքավոր և ասելիքով հարուստ ուսումնասիրություններ, որպիսիք են «Արևելյան Հայաստանը 1916–1917 թվականների մարդահամարներում» (կազմող՝ Ազատ Համբարյան, 1992), «Ջավախքի ժողովրդագրության պատմությունից» (1998) և այլն:

Ա. Համբարյանն առաջիններից էր, որ խորհրդային միակուսակցական և գաղափարախոսական դոգմատիկ համակարգի պայմաններում ձեռնամուխ եղավ Արևմտյան Հայաստանի պատմության լուսաբանմանը: Շատ լավ հասկանալով, որ պատմագիտության հենքը նախևառաջ տնտեսությունն է ու դրան ածանցված մյուս բնագավառները՝ արդարամիտ հետազոտողը, հաղթահարելով բավականին լուրջ դժվարություններ և տարբեր աղբյուրներից կաթիլ առ կաթիլ նյութեր հայթայթելով, շարադրեց նաև Արևելյան Հայաստանի տնտեսությանը նվիրված մի քանի արժեքավոր աշխատություններ:

Նույն եռանդով և բարեխիղճ պատմաբանին վայել իրատեսությամբ արխիվային ու այլ աղբյուրների (որոնց մեծ մասն առաջին անգամ էին դրվում գիտական շրջանառության մեջ) հենքով Ա. Համբարյանն ընթերցողի դատին հանձնեց «Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856–1914 թթ.)» (1965) մենագրությունը, որն իրապես կարելի է համարել արևմտահայ գյուղացիության պատմության հանրագիտարան: Տարիների քրտնաջան ու հետևողական պրպտումների արդյունքում բարեխիղճ հետազոտողն ի մի է բերել Արևմտյան Հայաստանի շատ բնակավայրերի գյուղատնտեսությանը վերաբերող մեծ թվով փաստեր, համադրել ու համեմատել դրանք և կատարել շատ արժեքավոր եզրակացություններ: Դրվատելի է նաև այն իրողությունը, որ խորաթափանց ուսումնասիրողը հընթացս ներկայացրել է տարածաշրջանի գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունը, միանգամայն իրական գույներով ցույց տվել, որ թուրքական իշխանությունների, կիսավայրենի քուրդ հրոսակների և զանազան այլ մակաբույծների ճիրաններում տառապող հայ գյուղացին հայտնվել էր անելանելի վիճակում ու հենց դրա անմիջական հետևանքը եղավ ազգային-ազատագրական պայքարի ծնունդը: Անաչառ պատմաբանը հարուստ փաստական աղբյուրների հիման վրա ցույց տվեց, որ թուրքական բռնատիրության ճիրաններում գալարվող հայ գյուղացին, այլ ելք չտեսնելով, իր անձը, պատիվն ու ինչքը պաշտպանելու համար ստիպված դիմեց զենքի: Այդ հիմնախնդիրների լուսաբանմանն են նվիրված «Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908–1914 թթ.)» (1979), «Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը (1856–1914 թթ.)» (2003) և այլ աշխատություններ:

Ա. Համբարյանի ուսումնասիրություններում առանձնանում է արևմտահայ ազատագրական շարժումների, ինքնապաշտպանական մարտերի և ցեղասպանության պատմության հիմնահարցերի լուսաբանման թեման: Դրանց նա նվիրել է մի շարք աշխատություններ, որոնցից են՝ «Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ)» (1990), «Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը (պատմավավերագրություն)» (1990), «Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898–1908 թթ.)» (1999), «Հայոց ցեղասպանությունը» (Համբարյան Ա., Ստեփանյան Ս., 1995) և այլն: Ընդգրկուն ասելիքով, խորաթափանց դիտարկումներով և բավականին անաչառ եզրահանգումներով առանձնանում է հատկապես վերը թվարկված վերջին մենագրությունը, որն իրավամբ կարելի է համարել հայ ազգային-

ազատագրական պայքարի ձևավորման, պատճառների, կարևոր իրադարձությունների և, հատկապես, այդ պայքարը ղեկավարելու հավակնություն ունեցող հայ ավանդական կուսակցությունների դերակատարության մասին ամփոփ տարեգիրք:

Անվանի գիտնականը մահացել է 2003 թ. երևանում:

Նշենք, որ սկզբունքային քաղաքացու, հաջողված ընտանիքի հոր, ավագ գործընկերոջ և հատկապես բեղմնավոր գրչի տեր պատմաբանի հարյուրամյա հոբելյանը առիթ է ոչ միայն հիշելու ու մեծարելու նրա արժանավոր ներդրումը հայ պատմագիտության զարգացման, այլև երիտասարդ սերնդի դաստիարակության կարևոր գործում: Նաև ընդգծելու, որ նրա անցած արգասավոր ճանապարհն ուսանելի շատ կողմեր ունի, քանզի նրա շատ ու շատ գաղափարներ այսօր էլ կարևոր են ու արդիական:

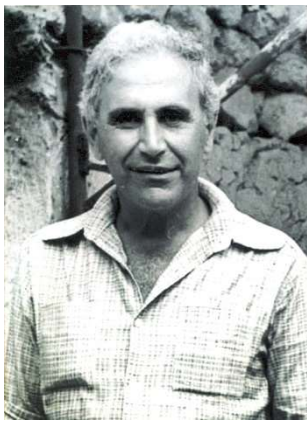
ՍՈՒՐԵՆ Թ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Պ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ազգային-ազատագրական պայքարի, կուսակցությունների և մամուլի պատմություն: Հեղինակ է 16 մենագրության և ավելի քան 150 հոդվածի:

ORCID: 0009-0005-6171-9021. sargsyansuren@yandex.ru

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՏԻՐԱՅՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Այս տարի լրանում է անվանի հայագետ Գևորգ Արտաշեսի Տիրացյանի ծննդյան 100-ամյակը: Նա ծնվել է 1926 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ռումինիայի Չե-տաուեա-Ալբա քաղաքում՝ ճանաչված մտավորական և ուսուցիչ Արտաշես Տի-

րացյանի ընտանիքում: Լեզուների ու հին պատմության հանդեպ նրա նախասիրությունը, որն ի հայտ է գալիս արդեն դպրոցական տարիքում, հիմք է դառնում 1945 թ. Բուխարեստի համալսարանի պատմության ֆակուլտետ ընդունվելու համար: Գ. Տիրացյանի գիտական գործունեությունն սկսվել է դեռևս ուսանողական տարիներին: Համալսարանի երկրորդ կուրսի ուսանողը Ռումինիայի «Հայաստանյան ճակատ» կազմակերպության երիտասարդական բաժնի նորաստեղծ խմբում 1947 թ. կարդում է «Հայ ժողովրդի ծագումը» խորագրով իր առաջին գեկուցումը: Այդ օրվանից՝ մինչև իր լուսավոր կյանքի անսպասելի ու անժամանակ ընդհատումը, նրա գործունեությունն անխզելիորեն կապվում է հայագիտության հետ:

Տիրացյանների ընտանիքը 1948 թ. հայրենադարձվում է, և ուսումնաստենչ երիտասարդը նույն տարում դառնում է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի երկրորդ կուրսի ուսանող: 1952 թ. ավարտում է համալսարանը և ընդունվում ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրա. նրա գիտական ղեկավարն էր Լենինգրադի պետական Էրմիտաժի փոխտնօրեն, նշանավոր հնագետ ու արևելագետ Բորիս Պիոտրովսկին: Ականավոր գիտնականներ Հովսեփ Օրբելու և Կամիլա Տրևերի հետ անմիջական շփումները նույնպես կարևոր դեր են խաղացել ուշիմ հնագետ-պատմաբանի գիտական ընդգրկուն հետաքրքրությունների ձևավորման գործում:

Տաղանդավոր երիտասարդ գիտնականը 1956 թ. Լենինգրադում հաջողությամբ պաշտպանում է «Հայաստանի մ. թ. առաջին դարերի նյութական մշակույթն ըստ Գառնիի դամբանադաշտի և բաղնիքի տվյալների» վերնագրով թեկնածուական ատենախոսությունը և իր աշխատանքային կենսագրությունն սկսում ԳԱ պատմության ինստիտուտում: Հաջորդ տարի նրան շնորհվում է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Գ. Տիրացյանը 1959 թ. աշխատանքի է անցնում նորաստեղծ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, որի հետ է կապվում նրա հետագա գիտական ողջ գործունեությունը՝ տասնյակ տարիներ շարունակ: Սկզբում աշխատում է որպես ավագ գիտաշխատող, 1974–1993 թթ.՝ Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի վարիչ, 1981–1988 թթ.՝

* Ներկայացվել է 16. IV. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

ինստիտուտի փոխտնօրեն, իսկ 1988–1993 թթ.¹ տնօրեն: Այս ինստիտուտում էլ գրում է իր դոկտորական ատենախոսությունը՝ «Հայաստանը մ. թ. ա. VI – մ. թ. III դարերում» թեմայով, որը պաշտպանում է 1986 թ.² հաջորդ տարի արժանանալով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի: Տաղանդաշատ հնագետի բազմամյա բեղմնավոր գիտական գործունեությունը միտված էր մեկ նպատակի՝ Հին Հայաստանի մշակույթի ուսումնասիրությանը: Գիտնականի պատմահնագիտական մեծարժեք ուսումնասիրությունները ժամանակագրորեն ընդգրկում են հայ ժողովրդի պատմության մի հազարամյակ:

Շատ լայն էր Գ. Տիրացյանի պատմագիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Նրա ուսումնասիրության թեմաներից էր, մասնավորապես, Հին հայկական պետության կազմավորման հիմնախնդիրը: «Երվանդունիները Հայաստանում» (1958 թ.) ուսումնասիրությունն արժեքավոր ձեռքբերում է հայ պատմագիտության բնագավառում: Հետազոտությունը կատարվել է Ուրարտու–Հայաստան մշակութային ժառանգորդության գաղափարի լույսի ներքո: Առաջ է քաշվել մինչ այսօր արդիական այն գիտական տեսակետը, որ Երվանդունիները, ուրարտացիներից հետո, Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորման նոր փորձ են կատարել: Դրա ազդեցությունն զգալի է իշխող հաջորդ հայկական հարստությունների վրա՝ միավորիչ պետական քաղաքականությունը շարունակելու առումով: Նրա այլ աշխատություններում ևս արժարժվում է այն միտքը, որ երկու սատրապությունների բաժանված Հայաստանը, այնուամենայնիվ, շարունակում է հանդես գալ մեկ անվան տակ՝ Արմինա: Արտաշես I–ի օրոք նոր հիմքերի վրա առաջացած պետականության հարատևությունը բացատրվում է դասակարգային հասարակության հասունությամբ և հայ ժողովրդի կազմավորման բարեհաջող ընթացքով³: Գ. Տիրացյանի դիտարկմամբ՝ մեզ ժառանգություն մնացած ուղենիշ – գաղափարը՝ Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջականության վերաբերյալ, ծագել է հայկական առաջին հարստության ու դրան նախորդող ժամանակներում:

Իր գիտական ուղու վաղ փուլից սկսած՝ Գ. Տիրացյանն անդրադարձել է նաև հայոց բնօրրանում հայ–սկյութական առնչությունների խնդրին: Նա կարծիք է հայտնել, որ Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները Հայաստանում սկյութական հարստության ժամանակաշրջանի մասին՝ կիմերների ու սկյութների առաջավորասիական պատմության հետ կապված «իրադարձությունների կնիքն են կրում»⁴: Հայկական լեռնաշխարհում սկյութների երբեմնի ներկայության մասին նրա հետևությունն արվում է սկյութական մշակույթին բնորոշ հեծելասարքերի հայտնաբերման փաստերի հիման վրա:

Անվանի գիտնականը նաև ուշադրություն է դարձրել ուրարտական բնակավայրերի բնակելի թաղամասերում հետագա դարաշրջանների դամբարանների առկայությանը, որը հուշում է դրանցում բնակության ժամանակավոր դադարի

¹ Գ. Ա. Տիրացյան. Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար). – ՊԲՀ, 1980, № 4, էջ 84–95, նույնի՝ Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ – մ. թ. ա. III դ. վերջ). – ՊԲՀ, 1981, № 2, էջ 68–84:

² Գ. Ա. Տիրացյան. Հ. Ժամկոչյան. Հայաստանը նախնադարյան–համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, Երևան, 1961. – ՀՍՄՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1962, № 4, էջ 87–95:

մասին: Ուրարտական քաղաքների անկման պատճառներից մեկն էլ նա համարում է թշնամու կողմից դրանց ոռոգման կառույցների ավերումը: Քանի որ արեմենյան ժամանակաշրջանում ուրարտական որոշ խոշոր բնակավայրեր եղել են վարչական կենտրոններ, ուստի եզրակացություն է արվում, որ Վանի թագավորության անկումից հետո այդ քաղաքների գործունեությունը վերսկսվել է: Մասնավորապես, քաղաքային կյանքը շարունակվել է Տուշպա-Վանում, Էրեբունի-Արինբերդում, Արգիշտիխինիլի-Արմավիրում: Այս բոլոր դրույթները Գ. Տիրացյանի կողմից ապացուցվում են հնագիտական տվյալների հիման վրա: Հին հայկական պետության կազմավորման հետ՝ գիտնականի հետազոտության շրջանակում են եղել Ուրարտու-Հայաստան խնդիրը³, Կոմագենե երկիրն ու Հայաստանը թեման⁴, Հայաստանի վաղմիջնադարյան մշակույթի ակունքները⁵ և մի շարք այլ կնճռոտ հարցեր: Այս խնդիրների հիմնավոր մեկնաբանությանը նպաստել են նրա ընդգրկուն աշխարհայացքը, մեկ տասնյակ հին ու նոր լեզուների տիրապետելը:

Շատ լայն և խորն էր նաև Գ. Տիրացյանի բուն հնագիտական ուսումնասիրությունների ոլորտը, իսկ դրա առանցքն էին կազմում Հին Հայաստանի հնագիտության հարցերը: Նա առաջին գիտնականն էր, որը ձեռնամուխ եղավ լուծելու հին հայկական մշակույթի պարբերացման հիմնախնդիրը՝ այդ նպատակով օգտվելով ինչպես հնագիտական աղբյուրների ընձեռած տվյալներից, այնպես էլ գործիմացորեն ներառելով Հին Հայաստանի թե՛ սոցիալ-տնտեսական, թե՛ քաղաքական պատմության տեղեկությունները: Հին Հայաստանի մշակույթը բաժանվեց զարգացման երեք հաջորդական շրջափուլերի՝ մ. թ. ա. VI – IV, մ. թ. ա. III–I և մ. թ. I–III դարեր⁶: Հնագիտական հետազոտությունների ու հետազոտությունների ընթացքը ցույց տվեց հին հայկական մշակույթի պարբերացման «տիրացյանական» սանդղակի կիրառման նպատակահարմարությունը, թեև սկզբնական շրջանում այն առաջադրվել էր համեմատաբար սակավաթիվ հնագիտական տվյալների հիման վրա: Մեր օրերում էլ այն չի կորցրել իր կիրառական նշանակությունը: Խորաթափանց գիտնականի՝ ռուսերեն հրատարակված «Հին Հայաստանի մշակույթը մ. թ. ա. VI – մ. թ. III դարերում (ըստ հնագիտական տվյալների)» (Երևան, 1988) ընդհանրացնող մենագրությունն այսօր էլ ընկալվում է որպես միջգիտակարգային ուսումնասիրություն և մնում է հնագետների, պատմաբանների, մշակութաբանների ու հարակից այլ մասնագիտությունների տեր գիտնականների սեղանի գիրքը: Այս աշխատության մեջ տրված են

³ Գ. Ա. Տիրացյան. Ուրարտու և Հայաստան (նյութական մշակույթի ժառանգորդության հարցի շուրջը). – ՊԲՀ, 1978, № 1, էջ 43–60, նույնի՝ Урарту и Армения (к вопросу о преемственности материальной культуры). – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1968, № 2, с. 17–30.

⁴ Գ. Տիրացյան. Страна Коммагена и Армения. – «Известия общественных наук» АН АрмССР, 1956, № 3, с. 69–74.

⁵ Գ. Տիրացյան. К античным истокам армянской раннесредневековой культуры (по археологическим данным). – ИФЖ, 1983, № 2–3, с. 55–64.

⁶ Գ. Տիրացյան. Опыт периодизации истории материальной культуры Армении (VI в. до н. э. – III в. н. э.). – «Известия общественных наук» АН АрмССР, 1957, с. 77–90.

հին հայկական մշակույթի զարգացման հազարամյա փուլին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի պատասխաններ:

Ականավոր հնագետի գիտական աշխատություններում հին հայկական մշակույթի ժամանակագրական ստորին սահման է ընդունվում մ. թ. ա. VI դարը: Սակայն նա բազմիցս հավաստել է, որ քննարկվող մշակույթի ակունքները ժամանակի առումով շատ ավելի խորն են: Այդ մշակույթի արմատները հասնում են վաղ երկաթի ու երկաթի լայն տարածման դարաշրջաններ: Ստույգ փաստերի հիման վրա նա ապացուցել է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն մշակույթների շարունակականությունը բնակարանաշինության ու ամրոցաշինության, տաճարների ու դամբանների կառուցվածքի, թաղման գույքի և հավատալիքների, քարգործության ու մետաղագործության, տարազի ու խեցեգործության ոլորտներում: Լեզուների փայլուն իմացությունը, մասնագիտական համապարփակ գիտելիքները հատկապես դրսևորվում էին տարբեր մշակույթների փոխառնչությունները հետազոտելիս: Գնահատելի է Գ. Տիրացյանի ավանդը մի շարք այլ գիտական հարցերի մեկնաբանման գործում՝ ուրարտական քաղաքակրթությունը և աքեմենյան Իրանը, քաղաքաշինությունը հին Հայաստանում, արտաշեսյան սահմանաքարերը և դրանց արձանագրությունների վերծանումը, հարևան երկրների հետ Հայաստանի առևտրական կապերը, դրամների վրա դրոշմված դիմաքանդակների գեղարվեստական առանձնահատկությունները և այլն:

Իր հնագիտական գործունեությունն սկսելով Կարմիր բլուրի և Գառնիի արշավախմբերում, մասնակցելով հին մայրաքաղաք Արտաշատի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքներին՝ Գ. Տիրացյանը պեղումներ է իրականացրել նաև Հացավանում, Փարաքարում, Դովրիում, հնագիտական հետազոտություններ է կատարել Արագածոտնի և Կոտայքի մարզերում: Նրա համահեղինակությամբ լույս է տեսել «Հին Հայաստանի ապակին (I–IV դդ.)» ուսումնասիրությունը⁷: Երկար տարիներ՝ 1970 թվականից մինչև իր կյանքի ավարտը, նա ղեկավարել է հին Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Արմավիրի պեղումները, որոնք դարձել են իր դաշտային հնագիտական աշխատանքների անկյունաքարը: Գ. Տիրացյանի և նրա գործընկերների ջանքերի շնորհիվ հին Արմավիրը՝ որպես հնագիտական դասական հուշարձան, հայտնի է դարձել միջազգային գիտական հանրությանը, դրա պեղումների արդյունքների վերաբերյալ լույս են տեսել մի քանի տասնյակ գիտական աշխատություններ և դեռ շարունակում են հրատարակվել: Արմավիրի արշավախումբը դարձավ երիտասարդ հնագետների դպրոց: Այդ դպրոցն անցած հնագետներն այսօր էլ շարունակում են իրենց ուսուցչի գործը Արմավիրում և այլ հուշարձաններում:

Ճանաչված գիտնականը «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական հրատարակության առաջին հատորի (Երևան, 1971) և Կովկասի ու Միջին Ասիայի հնագույն պետություններին նվիրված «ԽՍՀՄ հնագիտություն» ռուսերեն հատորի (Մոսկվա, 1985) մի շարք հոդվածների հեղինակ է: Նա բազմաթիվ հոդվածներ է տրամադրել նաև «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ին՝ «Ակունք», «Արմագի», «Արսամեա», «Արտաշատ», «Երվանդունիներ», «Երվանդ Ա Սակավակյաց», «Տիգրան Երվանդյան», «Երվանդ Բ», «Երվանդ Գ», «Երվանդ Դ Վերջին», «Կոմմագենե», «Հացավան», «Մարաստան», «Նեմրուֆ», որոնք ծավալով

⁷ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Ա. Տիրացյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան. Հին Հայաստանի ապակին (I–IV դդ.), Երևան, 1969:

փոքր, սակայն բովանդակությամբ խոր ու ընդգրկուն գիտական շարադրանքներ են: Մահվանից հետո էլ շարունակվում են տպագրվել նրա մենագրությունները՝ «Արմավիր»-ը՝ ֆրանսերեն⁸, «Ուրարտուից՝ Հայաստան»-ը՝ անգլերեն⁹:

Գ. Տիրացյանը հեղինակ է 4 մենագրության, շուրջ 160 գիտական հոդվածի, 5 գրախոսության, խմբագրել է մեկ տասնյակից ավել մենագրություններ և գիտական ժողովածուներ: Նա կազմել է Լեոյի «Հայոց պատմություն» աշխատության առաջին հատորի ծանոթագրությունները և հեղինակել Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի հայերեն հրատարակության մեկնությունները:

Անխոնջ գիտնականը օր օրի ժողովում էր Իրանում ու Արևմտյան Հայաստանում առկա ուրարտական և հին հայկական մշակույթների առկայության վերաբերյալ նորահայտ հնագիտական փաստերը՝ հմտորեն իմաստավորելով դրանք ու սահմանելով դրանց տեղը Հայկական լեռնաշխարհի համապատասխան դարաշրջանների պատմամշակութային զարգացումների ընդհանուր համակարգում:

Ուշիմ հետազոտողի ծիրքը և լեզուների գերազանց իմացությունը գիտնականին հնարավորություն էին տալիս լիարժեքորեն մասնակցել միջազգային գիտական կյանքին, արտասահմանյան տարբեր գիտաժողովներում բովանդակալից զեկուցումներով ներկայացնել հայագիտության նվաճումները: Որտեղ էլ որ բանախոսեր Գ. Տիրացյանը, նրա արտահայտած գաղափարներն առանձնանում էին իրենց ինքնատիպությամբ, խորությամբ ու պարզությամբ: Դրանցում դրսևորվում են ինչպես խոհուն հայագետի, պատմաբան-հնագետի, այնպես էլ հմուտ արևելագետի ու արվեստաբանի ճկուն մտածողությունը և համապարփակ գիտելիքները: Հուսով ենք՝ այդ գաղափարները գնահատելի կլինեն նաև հետագա սերնդի հայագետների համար: Վաստակաշատ գիտնականը Հայաստանում անցկացված մի քանի միջազգային ու միութենական գիտաժողովների կազմակերպիչն էր, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև արհեստավարժ թարգմանիչը:

Ոչ գիտական պարբերականներում նա հանդես էր գալիս դյուրըմբռնելի հոդվածներով, որոնք առնչվում էին պատմահնագիտական հուշարձանների համաժողովրդական պահպանության և թանգարանային գործի արդյունավետ կազմակերպման խնդիրներին: Այդուհանդերձ, Գ. Տիրացյանի՝ հանրամատչելի ամսագրերում և թերթերում տպագրված հաղորդումներն ու հարցազրույցները զերծ չեն գիտական արժեքից. դրանց գլխավոր նպատակը, թերևս, գիտության հանրայնացումն է:

Գ. Տիրացյանի տաղանդն անկաշկանդ ձևով դրսևորվել է նաև մի շարք հեղինակների պատմագիտական ու հնագիտական ուսումնասիրությունների գրախոսության ասպարեզում¹⁰: Տարբեր լեզուներով տպագրված աշխատանքներ էր

⁸ G. Tirac'yan. Armawir. – “Revue des Études Arménines”, Tome 27. Paris, 1998–2000, pp. 135–300.

⁹ From Urartu to Armenia, Florilegium Gevork A. Tirats'yan, Edited by R. Vardanyan. Neuchâtel, 2003.

¹⁰ Գ. Ա. Տիրացյան. Հելլենիստական նոր կենտրոն Կոմագենե երկրում. F. Dörner, Th. Goell, Arsameia am Nymphaios, Berlin, 1963. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1969, № 3, էջ 90–96, նույնի՝ Ռ. Լ. Մանասերյան, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987. – ՊԲՀ, 1987, № 4, էջ 207–209, նույնի՝ Ա. Ա. Мартиросян. Архитектурные памятники Армении, № 8, Урартские памятники, выпуск I, Ереван, 1974. –

կարողում և վերլուծում պարզ ու հասկանալի լեզվով, քանի որ քաջատեղյակ էր իր բնագավառի կարևոր նորություններին և միշտ ծանրակշիռ ասելիք ուներ: Դրանով նա ընդգծում էր քննարկվող խնդիրների արդիականությունը և մասնագետների ուշադրությունը հրավիրում դրանց վրա: Այս բնագավառում ակնառու էր գիտնականի նրբանկատ ու հարգալից և, միևնույն ժամանակ, քննադատական վերաբերմունքը տարբեր երկրներ ներկայացնող իր գործընկերների գիտական ուսումնասիրությունների հանդեպ:

Գ. Տիրացյանը հատկապես ուշադիր էր ավագ սերնդի գիտնականների նկատմամբ, առիթը բաց չէր թողնում իր շնորհակալությունը հայտնելու նրանց և ըստ արժանվույն գնահատելու իր ուսուցիչների ու գործընկերների գիտական վաստակը: Այսօր էլ հետաքրքրությամբ են ընթերցվում գիտական հանդեսներում տպագրված՝ գիտության երախտավորներ Կ. Տրևերի, Ա. Սահինյանի, Ս. Երեմյանի, Բ. Պիոտրովսկու, Բ. Առաքելյանի կյանքի և գիտական գործունեության վերաբերյալ Գ. Տիրացյանի հակիրճ, բայց տարողունակ հոդվածները: Նա չէր մոռանում նաև օգնել սկսնակներին, միշտ պատրաստակամ էր պատասխանելու երիտասարդ գործընկերների հարցերին, ուղղելու նրանց սխալները՝ առանց ի պաշտոնե պարտավորված լինելու: Հին հայկական մշակույթն ուսումնասիրող և այսօր ճանաչում ունեցող գիտնականներից ոմանք իրենց ատենախոսությունները շարադրել ու պաշտպանել են Գ. Տիրացյանի գիտական ղեկավարությամբ:

Գ. Տիրացյանը նաև գիտության շնորհալի կազմակերպիչ էր: Կյանքի վերջին տարիներին վաստակաշատ գիտնականը Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրենն էր: Նա նույն համեստ, արհեստավարժ ու աշխատունակ անձնավորություն էր, ղեկավարում էր անաղմուկ, առանց ձայնը բարձրացնելու: Այդ ծանր ժամանակներում ինստիտուտի անխափան գործունեությունն ապահովելը վիթխարի ջանք էր պահանջում: Ֆինանսական անլուծելի թվացող դժվարությունները հաղթահարելու նպատակով, Գ. Տիրացյանի նախաձեռնությամբ և անձնական կապերի շնորհիվ, իրագործվեց արտասահմանյան գործընկերների հետ արշավախմբեր ստեղծելու գաղափարը: Կազմակերպվեցին հայ-ամերիկյան, հայ-բելգիական, հայ-ռուսական հնագիտական արշավախմբերը, հեռանկարում պլանավորված էին հայ-իտալական արշավախմբի աշխատանքները: Օրակարգում էր նաև Արցախում պեղումներ կատարելու խնդիրը: Այդ հնարավորությունները պարզելու և իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով Արցախ են գործուղվել ինստիտուտի մի խումբ աշխատակիցներ: Դրանով սկիզբ է դրվել Արցախի հայագիտական կենտրոնի հիմնադրմանը: Երիտասարդ կարող ուժերը գործուղվում էին արտերկիր՝ մասնագիտական հմտությունների վերապատրաստման նպատակով: Գ. Տիրացյանը փնտրում և գտնում էր մեթոդներ՝ պատրաստելու նոր ժամանակներին համապատասխան գիտաշխատողներ, որոնց մասնագիտական գիտելիքները, արհեստավարժությունը և հին ու նոր լեզուների իմացությունը թույլ կտային նրանց դուրս գալ գիտական նեղ շրջանակներից՝

ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, № 3, էջ 111–114, Ն ու յ ն ի՝ Cyril Toumanoff, The Orontids of Armenia, Studies in Christian History. Washington, 1963, pp. 277–354. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967, № 2, էջ 246–251:

զբաղվելով մեր տարածաշրջանում մշակութային փոխառնչությունների և միջգիտակարգային այլ խնդիրների ուսումնասիրությամբ: Նա մշտապես մտածում էր գիտնականի իր տեսակը վերարտադրելու մասին: Տպավորվել է նրա վերջին ելույթը 1992 թ. ձմեռնամուտին՝ Երևանի պետական համալսարանի ընդարձակ ու ցուրտ դահլիճում, որտեղ նա ամփոփում էր ուսանողական գիտաժողովի աշխատանքները:

Գ. Տիրացյանն օժտված էր մարդկանց հետ տևական ջերմ կապեր հաստատելու զարմանալի շնորհով: Հատկապես ուսանելի են նրա մտերիմ հարաբերությունները լենինգրադյան դպրոցն անցած իր սերնդի հայ գործընկերների հետ: Գիտության նվիրյալների այդ աստղաբույլում նա, թերևս, ամենաքիչ տիտղոսավորն էր: Բայց, տարիներ անց, երբ խոսք էր լինում հայ գիտնականների նշանավոր այդ խմբի մասին, առաջինը հնչեցնում էին Գ. Տիրացյանի անունը: Հանրաճանաչ ուսումնասիրողների այդ խմբի արևելագետ իր բարեկամները, անկասկած, գնահատում ու սիրում էին իրենց տաղանդավոր հնագետ ընկերոջը:

Գ. Տիրացյանը մահացել է Երևանում 66 տարեկան հասակում՝ ուժերի ծաղկման շրջանում՝ 1993 թ. հունվարի 17-ին:

Գ. Տիրացյանը կյանքի մարդ էր, առույգ՝ հոգով և մարմնով, դրա համար էլ սիրում էր երիտասարդներին: Նրանց հետ քայլում էր Երևանի փողոցներով ու զրուցում տարբեր թեմաների՝ մշակութային նորությունների, դասական երաժշտության, կերպարվեստի ու գրականության մասին: Աշխատավայր գնալ-գալու համար ծառայողական մեքենայից չէր օգտվում: Բարյացական, կիրթ և ազնիվ անձնավորություն էր, իսկական մտավորական ու քաղաքացի: Հայ մարդ էր՝ եվրոպացու արտաքինով, խոհուն և ուշադիր հայացք ուներ ու փոքր-ինչ օրորուն քայլվածք: Եզակի անհատականություն էր Գ. Տիրացյանը՝ ինքն իր անձի հանդեպ անփույթ և մեծ հոգու տեր: Շատերի համար նա ականավոր գիտնական էր, շատերի համար էլ՝ անփոխարինելի ընկեր: Սրտի ջերմությունը նա բաժանում էր իր շրջապատի մարդկանց, դժվարին պայմաններում հուսադրում և համախմբում էր նրանց: Հայ հնագիտության երախտավորի գործընկերները նրան սիրով ու ջերմությամբ են հիշում, իսկ նրա աշակերտները՝ խոնարհումով ու ականաճանքով:

Միշտ պայծա՛ռ մնաս, Գևորգ Տիրացյան, օրհնվի՛ քո ծնունդը:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտական մշակույթներ, թաղման ծես, կիմերական հնագիտական մշակույթ, մշակութային փոխառնչություններ: Հեղինակ է 5 գրքի և 80 հոդվածի: ORCID: 0000-0002-6696-0093. gstumanyan@gmail.com

ՄԱՆՎԵԼ ԱՍԱՏՐՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Մեծատաղանդ գիտնական, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մանվել Եգորի Ասատրյանի ստեղծած գիտական արժեքները

հայերենագիտության բնագավառում հայ ավանդական լեզվաբանության լավագույն ավանդույթների շարունակությունն ու զարգացումն են, մնայուն արժեքներ, որոնց շնորհիվ լեզվաբանը դուրս եկավ հայ քերականագիտության ամենաբարձր դիրքերը՝ գրավելով իր առանձնահատուկ ու հիմնավոր տեղը:

Մ. Ասատրյանը ծնվել է 1926 թ. ապրիլի 26-ին Էջմիածնի շրջանի Արագած գյուղում: Նրա նախնիները Պարսկահայքից են՝ Խոյից: 1829 թ. Բաբայան ազգանունը կրող նրանց գերդաստանը վերաբնակվել է Հայաստանում: Ասատրյան ազգանունն ըն-

դունվել է՝ ի հիշատակ հայրական պապի:

Միջնակարգ կրթությունը լեզվաբանը ստացել է ծննդավայրում: 1942 թ. գերազանցությամբ ավարտելով Էջմիածնի մանկավարժական ուսումնարանը՝ նա աշխատանքի է անցել հայրենի գյուղում որպես մաթեմատիկայի ուսուցիչ: 1944–1946 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակի շարքերում, զորամասի հետ հասել մինչև Գերմանիա: Զորացրվելուց հետո՝ 1946-ին, ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի հայոց լեզվի և գրականության բաժինը, որը գերազանցության վկայականով ավարտել է 1951-ին: Հենց այստեղ էլ՝ նույն կուրսում, հանդիպել է իր ապագա կնոջը՝ Ժենյա Ճճմարիտյանին, ում հետ տարիներ անց պիտի դառնային հայոց լեզվի ամբիոնի լավագույն դասախոսներից:

Դեռևս ուսանողական տարիներից Մ. Ասատրյանին բախտ էր վիճակված աշակերտելու այնպիսի ականավոր հայագետների, ինչպիսիք են՝ Հ. Աճառյանը, Գ. Ղափանցյանը, Ա. Տերտերյանը: Նշենք, որ ներհուն, խոստումնալից երիտասարդի լեզվաբանական աշխարհայացքի ձևավորման գործում մեծ դեր է խաղացել Հ. Աճառյանը: 1951–1954 թթ. Մ. Ասատրյանը սովորել և ավարտել է ԵՊՀ ասպիրանտուրան պրոֆ. Գ. Սևակի ղեկավարությամբ: 1954 թ. պաշտպանել է թեկնածուականատենախոսություն՝ նվիրված հայերենի քերականության կարևորագույն հիմնահարցերից մեկին՝ բայասեռի քերականական կարգին: 1970 թ. «Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր» թեմայով

* Ներկայացվել է 01. VI. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

ատենախոսության պաշտպանությամբ ստացել է բանասիրության դոկտորի գիտական աստիճան: 1957-ին արժանացել է դոցենտի, 1973-ին՝ պրոֆեսորի պատվավոր կոչման: 1990–1995 թթ. եղել է մայր բուհի հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի երկրորդ վարիչը:

Մ. Ասատրյանն իր մահկանացուն կնքել է 2000 թ. հունվարի 25-ին Երևանում:

Մեծատաղանդ լեզվաբանի գիտական ողջ գործունեությունը կապված է մայր համալսարանի հետ, որի նվիրյալն ու մեծ ջատագովն էր: Շուրջ կեսդարյա պատմությամբ գիտնականն ամուր թելերով կապված էր սիրելի ֆակուլտետին, որտեղ դասավանդել է ժամանակակից հայոց լեզու, հայ բարբառագիտություն, հատուկ դասընթացներ՝ հայոց լեզվի կառուցվածքի մի շարք խնդիրների ու օրինաչափությունների մասին:

Լայն և ընդգրկուն է Մ. Ասատրյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Դժվար է գտնել հայերենի քերականության ուսումնասիրության որևէ բնագավառ, որտեղ նա իր ծանրակշիռ խոսքն ասած չլինի: Լավագույնս տիրապետելով գրաբարի, միջին և նոր գրական հայերենների, ինչպես նաև բարբառների լեզվական իրողություններին՝ Մ. Ասատրյանը գիտական յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն կատարում էր՝ լեզվական տվյալ երևույթը դիտարկելով իր ձևավորման պատմության մեջ, ներկայացնում տվյալ հարցի տեսության պատմությունը, ապա նոր արտահայտում իր կարծիքը՝ քննարկվող նյութը ենթարկելով բազմակողմանի և քննադատական ուսումնասիրության: Այս ամենը նրա համա-ժամանակյա քննությունները դարձնում են հիմնավոր և գիտականորեն պատճառաբանված:

1959 թ. լույս է ընծայվում Մ. Ասատրյանի «Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում» ուշագրավ աշխատությունը, որը խնդրո առարկային նվիրված ամբողջական, համակարգային առաջին լուրջ քննությունն էր հայ քերականագիտության մեջ: Մենագրության մեջ ներկայացված են բայասեռի ըմբռնման, ձևաբանական տարբերակման կրած փոփոխությունները հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում, հստակ տրված է բայասեռի՝ որպես քերականական կարգի, գիտականորեն հիմնավորված ասատրյանական մոտեցումը:

Իր գիտական երկերով և հոդվածներով հեղինակն առաջինն է արձագանքել հայերենագիտության վիճահարույց հարցերի լեզվաբանական բանավեճերին՝ հրաշալի տիրապետելով գիտական քննարկումների բոլոր նրբերանգներին, ձևակերպելով իր մոտեցումները գիտական հստակ հիմնավորումներով: Բավական է հիշել հայերենի հոլովներին նվիրված բանավեճի երրորդ փուլը: 1960-ական թվականների կեսերին՝ Գ. Սևակի և Ա. Ղարիբյանի հոլովական ուսմունքի աներեր տիրապետության շրջանում, վերստին արծարծվում է հայերենի հոլովական համակարգի հարցը: Ռ. Իշխանյանը «Սովետական դպրոց» շաբաթաթերթի 1965 թ. 47-րդ համարում մի հոդված է հրատարակում՝ «Ուղղակա՞ն, թե՞ հայցական» խորագրով՝ կասկածի տակ առնելով հայցականի գոյությունը արևելահայերենում: Եվ ինչպես ինքն է գրում, իր մտորումները հրապարակելով՝ ավելի շուտ հարց տվողի դերում է, քան պատասխանողի: Օրեր անց նույն պարբերականում

վճռականորեն հանդես է գալիս Մ. Ասատրյանը և հաստատուն ու հիմնավոր դիրքերից ապացուցում, որ արևելահայերենում հայցական հոլովը վաղուց է ջնջվել: Գ. Զահուկյանի, Հ. Բարսեղյանի, Ս. Աբրահամյանի, Ռ. Իշխանյանի, Ա. Պապոյանի, Պ. Շարաբխանյանի և այլոց հետ Մ. Ասատրյանը անվերապահորեն պաշտպանում է հինգ հոլովի աբեղյանական գիտական ճշմարիտ տեսությունը, որը և արտացոլվեց «Հին և նոր բանավեճեր հայերենի հոլովական համակարգի շուրջը» հոդվածում և իր հետագա աշխատություններում:

Սկսած 1960-ականներից՝ անվանի լեզվաբանին գնալով ավելի են զբաղեցնում ժամանակակից արևելահայերենի ձևաբանության հիմնախնդիրները, և 1970, 1973, 1977 թթ. Մ. Ասատրյանը հրատարակում է «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր» եռահատոր աշխատությունը, որն իրավամբ կարող ենք համարել նրա գիտական ժառանգության թագն ու պսակը: Այստեղ պատմաքննական վերլուծությամբ ներկայացնելով ու արժեքավորելով արդի հայերենի ձևաբանության գլխավոր և առանցքային խնդիրների մասին մինչ այդ շրջանառության մեջ գտնվող գիտական ըմբռնումներն ու տեսակետները՝ գիտնականը բազմաթիվ իրողությունների նորովի դիտարկումներով հարստացրեց ու զարգացրեց հայերենի խոսքի մասերի ձևաբանական համակարգի տեսությունը: Ուսումնասիրության Գ հատորում հեղինակը գրում է. «Անդրադառնալով «Ձևաբանության հարցերի» երեք գրքերին ամբողջությամբ՝ պետք է նշենք, որ դրանցում ի նորոշարադրված է ժամանակակից հայերենի ամբողջ ձևաբանությունը և նոր մեկնակետերից են քննված ու լուսաբանված քերականական մի շարք հարցեր: Եվ եթե դրանց գոնե մի մասը ճանաչում ու ընդունելություն գտնի և նպաստի մեր լեզվի քերականական կառուցվածքի որոշ երևույթների ավելի խոր ընկալմանն ու մեկնաբանությանը, ապա մենք լիովին հասած կլինենք մեր նպատակին» (էջ 4): Այո, ամուր հենվելով հայ գիտական քերականության հիմնադիր Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն» կոթողային աշխատության հիմնարար դրույթների վրա՝ Մ. Ասատրյանը մի նոր, բարձր մակարդակի է հասցրել արդի արևելահայերենի ձևաբանությունը, որին նա հասել է տարիների խորացումով, քերականական երևույթների բազմափնտռում ուսումնասիրությամբ ու դրանց սահմանման, դասակարգման, բացատրության, մեկնության, ընդհանրացման անուրանալի օժտվածությամբ: Սույն եռահատոր աշխատասիրության կարևորագույն արժանիքներից մեկն էլ լեզվական երևույթների քննության բազմակողմանիությունն ու համապարփակությունն է:

Մենագրության առաջին հատորը նվիրված է արևելահայերենի գոյական և կապ խոսքի մասերի համատեղ քննությանը, որը գիտնականը հիմնավորում է նրանով, որ գոյականը իր ձևափոխությունների ամբողջական համակարգով խոսքակազմիչ դեր է կատարում, իսկ կապը, կարևորվելով տարբեր հոլովների հետ իր ունեցած գործառնություն, գոյականի հոլովների շարահյուսական իմաստների արտահայտմանը մասնակցում է անմիջականորեն՝ ձևավորելով շարահյուսական որոշակի համանիշներ: Հայ քերականության մեջ առաջին անգամ գոյական անունը տրվում է իմաստաբանական հստակ դասակարգմամբ: Եթե

նախկինում այն ընդունված էր բաժանել երկու խմբի՝ թանձրացական ու վերացական, ապա Մ. Ասատրյանը ներկայացնում է գոյականների յոթ ենթատեսակներ՝ հասարակ և հատուկ, թանձրացական ու վերացական, անձ և ոչ անձ ցույց տվող, շնչավոր ու անշունչ, նյութ ցույց տվող, հավաքական, ինչպես նաև անեզական գոյականներ: Դժվար չէ նկատել, որ վերջին դասակարգման համար հիմք է ծառայել ձևաբանական հիմունքը: Ինչ վերաբերում է հոլովի քերականական կարգին, ապա գիտնականը անհողդողդ է իր սկզբունքներում. հինգ հոլովի տեսակետը պաշտպանում է թե՛ այս և թե՛ հետագայում հրատարակած բուհական դասագրքերում:

Աշխատության երկրորդ հատորում ուսումնասիրության են ենթարկված ածական, թվական, դերանուն խոսքի մասերը և բայի անդեմ ձևերը: Պատմական և տեսական բնույթի՝ տարընթերցումների տեղիք տված բազմաթիվ վիճահարույց խնդիրներ են արծարծված հատկապես դերանուններին և դերբայներին նվիրված հատվածներում: Բայի անդեմ ձևերի քննությունը կատարելիս հեղինակը տալիս է դրանց մասին եղած ձևախմաստային վերլուծությունը՝ ըստ քերականագիտության մեջ եղած մոտեցումների, անդրադառնում դրանց անվանումներին և հայերենի համար առանձնացնում անորոշ, անկատար առաջին, անկատար երկրորդ, ապառնի առաջին, ապառնի երկրորդ, վաղակատար, հարակատար, ենթակայական և ժխտական դերբայներ, մասնավորապես կատարում է հարակատար դերբայի իմաստային երկակիության (վիճակային-ածականական և գործողության-բայական) վերլուծություն, որով և պայմանավորված են դրանց կիրառելիության շուրջ եղած տարամետ մոտեցումները հայերենագիտության մեջ:

Աշխատության երրորդ հատորում հանգամանորեն քննված են բայի դիմավոր ձևերը, մակբայ, շաղկապ, եղանակավորող բառ և ձայնարկություն խոսքի մասերը: Վերլուծություններ կատարելիս, ըստ հարկի, Մ. Ասատրյանը հիմնավորում և ամբողջացնում է դրանք հին ու միջին հայերեններից, արևմտահայերենից ու բարբառներից բերված ամենատարբեր փաստերով ու օրինակներով: Այսպես՝ դիմավոր բայի քերականական կարգերի վերլուծությունը կատարելիս լեզվաբանն ընդգրկում է դրանց մասին եղած բոլոր մոտեցումները՝ վիճահարույց հարցերի իր առանձնակի մեկնաբանումներով: Եղանակի կարգի գիտաբառերից հակասական կարծիքների տեղիք են տալիս և եղանակչով կառույցները, որոնք, ըստ նրա, պիտի անվանել հաստատողական եղանակի միավորներ, քանի որ դրանք հիմնականում արտահայտում են հաստատապես կատարելի գործողություն: Կարելի է այսպես շատ օրինակներ թվարկել:

Լեզուն արժևորելով իբրև կառուցվածքային մի ամբողջական համակարգ՝ գիտնականն անդրադարձավ ոչ միայն հայերենի ձևաբանությանը, այլև քերականության մյուս ենթամակարդակին՝ շարահյուսությանը: Եվ իրար հաջորդեցին նախանձախնդիր քերականի նույնքան արժեքավոր բուհական դասագրքերը՝ նվիրված ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանությանը և շարահյուսությանը, որոնցով ուսանել և շարունակում են ուսանել բանասերների տասնյակ սերունդներ:

Մ. Ասատրյանը մեծ ներդրում ունի նաև հայ բարբառագիտության զարգացման բնագավառում: Ասվածի լավագույն ապացույցն են նրա «Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը» (1962 թ.) և «Լոռու խոսվածքը» (1968 թ.) ուսումնասիրությունները, որոնցում հեղինակը ներկայացնում է նշված բարբառի ու խոսվածքի լեզվաբանական խոր ու մանրակրկիտ քննությունը:

Մեծ գիտնականի տեսադաշտից չի վրիպել նաև մայրենի լեզվի քերականական կառուցվածքի գործնական ուսուցումը. նա ուսանողի սեղանին է դրել ժամանակակից հայերենի, ինչպես նաև բարբառագիտության գործնական պարապմունքների ձեռնարկներ, ինչպես՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ» (համահեղինակ՝ Ժ. Շշմարիտյան, 1981 թ.), «Հայոց լեզու» դասագիրք՝ բուհերի ուսական բաժինների ուսանողների համար (համահեղինակներ՝ Ա. Մարգարյան և Դ. Ջաղացպանյան, 1-ին հրատ.՝ 1964 թ., 2-րդ հրատ. 1970 թ.), «Հայ բարբառագիտության գործնական աշխատանքների ձեռնարկ» (1985 թ.):

Այսքանով չի սահմանափակվում Մ. Ասատրյանի արգասաբեր գործունեությունը. այս ամենին պետք է հավելել նաև հարյուրից ավելի գիտական հոդվածներն ու հրապարակումները, որոնցում իրենց հանգուցալուծումն են ստացել հայերենագիտության ամենատարբեր կնճռոտ հիմնախնդիրներ:

Մ. Ասատրյան գիտնականը նաև անփոխարինելի մանկավարժ էր, հմուտ ու խստապահանջ դասախոս: Նրա դասախոսություններն աչքի էին ընկնում խորությամբ, հստակությամբ և ներշնչող ուժով:

Գրեթե կես հարյուրամյակ նա իր խոր ու բազմակողմանի գիտելիքները փոխանցեց համալսարանական բազում սերունդների՝ նրանց հաղորդակից դարձնելով մայրենիի գանձերին, պատվաստելով լեզվական բարձր ճաշակ, սերմանելով մեծ սեր դեպի ոսկեղենիկ հայոց լեզուն: Նա կրթել է տասնյակ սերունդներ՝ փոխանցելով ոչ միայն գիտելիք, այլև լեզվի հանդեպ սեր և պատասխանատվություն, բժախնդրությամբ և հոգատարությամբ դեկավարել բազմաթիվ ատենախոսություններ, գիտական աշխատանքներ:

Մ. Ասատրյանը մայր բուհի այն վառ անհատականություններից էր, ում մեջ խտացված էին բեղուն գիտնական-մանկավարժի, ազնվագույն, սկզբունքային և անկողմնակալ մարդու, հայրենասեր հայի, հավատարիմ ընկերոջ լավագույն հատկանիշները: Արտաքուստ խստասիրտ գիտնականը նույնքան բարի էր և նրբազգաց, կենսասեր, սրամիտ ու սրախոս: Նրա խոսքը միշտ շաղախված էր նուրբ հումորով:

Անվանի լեզվաբանն իր հետևից թողել է ասատրյանական դպրոց, որն ունի իր բազում հետևորդները:

Մ. Ասատրյանը պարզապես գիտնական չէր. նա մի ամբողջ դարաշրջան էր հայ լեզվաբանության մեջ: Նրա ստեղծած գիտական արժեքները շարունակելու են ապրել այնքան ժամանակ, որքան կինչի հայոց լեզուն: Նա մեզ թողեց ոչ միայն լեզվաբանական ժառանգություն, այլև մտածողություն, գիտական մոտեցում, լեզ-

վի նկատմամբ խորագույն պատասխանատվության օրինակ: Եվ, թերևս, ամենակարևորը. նա մեզ սովորեցրեց, որ լեզուն պարզապես հաղորդակցության միջոց չէ. այն ազգի հոգին է, հիշողությունը, ինքնությունը:

Ուստի, հիշելով Մ. Ասատրյանին՝ մենք ոչ միայն հարգանքի տուրք ենք մատուցում մեծ գիտնականին, այլև վերահաստատում մեր հավատարմությունը այն արժեքներին, որոնց նա հավատարիմ մնաց ամբողջ կյանքում:

Մեծ գիտնականի, սիրված պրոֆեսորի, վառ անհատականության անունը հավերժացնելու համար 10 տարի առաջ հայ բանասիրության ֆակուլտետի լսարաններից մեկն անվանակոչվեց նրա անունով:

Գաղտնիք չեմ բացահայտի, եթե ասեմ, որ ինձ բախտ է վիճակված եղել լինելու մեծ գիտնականի ուսանողն ու ասպիրանտը, հետագայում՝ նաև գործընկերը, առաջին անգամ լսարան մտնել իր փոխարեն իր իսկ հորդորով: Իմ որպես լեզվաբանի կայացման գործում անուրանալի է Մ. Ասատրյանի ունեցած դերը:

Թող Մանվել Ասատրյան անունը շարունակի հնչել հայ գիտության մեջ՝ որպես ճշմարտության որոնման, նվիրումի և մտքի ազնվության խորհրդանիշ:

Հիշատակն արդարոց օրհնությամբ եղիցի ...

ԱՆՆԱ ԱԲԱԶՅԱՆ

Բ. գ. դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայոց լեզվի պատմություն, հայոց լեզվի տեսություն, պատմական ձևաբանություն, իմաստաբանություն, բառակազմություն, դարձվածաբանություն: Հեղինակ է 4, համահեղինակ՝ 3 մենագրության և շուրջ 60 հոդվածի:

ORCID: 0000-0003-3728-0862. abajyan.anna@ysu.am

ՀՏԴ : 929 : 947.925 Քոսյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.2-292

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ
(Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)*

Հայկական արևելագիտության արդի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում խեթագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Արամ Քոսյանը, որի գիտական, մանկավարժական և կազմակերպչական գործունեությունը տասնամյակներ շարունակ էապես նպաստել է Հայաստանի և հարակից երկրների հնագույն պատմության ուսումնասիրմանը: Նրա 70-ամյա հոբելյանը պատշաճ առիթ է գնահատելու այն նշանակալի ավանդը, որ գիտնականը ներդրել է գիտության զարգացման մեջ մեր երկրում:

Ա. Քոսյանը ծնվել է 1956 թ. մայիսի 18-ին Երևանում: 1973–1977 թթ. սովորել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-

աշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության և հասարակագիտության բաժնում: 1978 թ. Ա. Քոսյանն աշխատանքի է անցել Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնում:

1981–1982 թթ. հետբուհական կրթությունը շարունակել է Մոսկվայում՝ ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Սլավոնագիտության և բալկանագիտության ինստիտուտում: Այստեղ նրա ղեկավարն է եղել հայտնի բանասեր Վյաչեսլավ Իվանովը: Ա. Քոսյանը Հայաստան է վերադարձել նոր գիտելիքներով զինված՝ տիրապետելով հին (սեպագիր խեթերեն, սեպագիր լուվիերեն, հիերոգլիֆային լուվիերեն, աքքադերեն, ուրարտերեն) և ժամանակակից (ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն) լեզուների: Հետագայում նա վերապատրաստվել է նաև արևմտյան գիտական կենտրոններում, մասնավորապես՝ Քլիվլենդի պետական համալսարանում (ԱՄՆ, 1994–1995 թթ., Ֆուլբրայթ հիմնադրամ) և Վյուրցբուրգի համալսարանում (ԳՖՀ, 2000–2002 թթ., Հումբոլդտ հիմնադրամ):

1987 թ. Ա. Քոսյանը Երևանում հաջողությամբ պաշտպանում է թեկնածուական թեզը՝ «Մ. թ. ա. XII–VIII դդ. Փոքր Ասիայի և հարակից շրջանների լուվիական պետությունները» վերնագրով՝ ստանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1997 թվականին էլ պաշտպանում է դոկտորական

* Ներկայացվել է 07. VI. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

ատենախոսություն՝ «Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը» թեմայով:

1995–2001 թթ. եղել է Արևելագիտության ինստիտուտի փոխտնօրեն, իսկ 2011 թ. առ այսօր՝ Հին Արևելքի բաժնի վարիչն է:

Զուգահեռ Ա. Քոսյանը զբաղվել է նաև գիտության կազմակերպմամբ և մանկավարժական գործունեությամբ: Մասնավորապես 2007 թ. դասավանդել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնում (2012 թ. սկսած՝ որպես պրոֆեսոր), իսկ 1991–1993 թթ.՝ նաև Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում: 2002–2007 թթ. եղել է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության գիտության և հետբուհական կրթության վարչության պետ, որից հետո 2007–2009 թթ.՝ Մանկավարժական համալսարանի Գիտական կենտրոնի տնօրեն:

Ա. Քոսյանը եղել է գիտական մի շարք պարբերականների գլխավոր խմբագիր («Հիմնարար հայագիտություն», «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», «Հին Արևելք»): Հիշատակության արժանի է «Արամազդ. մերձավորարևելյան ուսումնասիրությունների հայկական հանդես»-ը, որը տպագրվել է եվրոպական լեզուներով Երևանում (2006–2017 թթ.) և Օքսֆորդում (2017 թ. մինչ այժմ):

Գիտնականը իր փորձն ու գիտելիքները սիրով փոխանցել և շարունակում է փոխանցել երիտասարդ սերնդին: Նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել և պաշտպանվում են ատենախոսություններ, զարգացվում են նորարարական թեմաներ: Նշենք նաև, որ Ա. Քոսյանը նպաստում է ակադեմիական գիտելիքի հանրայնացմանը հիմնական և ավագ դպրոցներում՝ հեղինակելով Հին աշխարհի պատմության, Համաշխարհային պատմության, Հայաստանի հարակից երկրների պատմության դասագրքերի համապատասխան հատվածները:

Ա. Քոսյանի գիտական ժառանգությունը, որը ներկայացված է 150-ից ավել հրապարակումներով, ընդգրկում է աշխարհագրական բավականին լայն տարածք (Հայկական լեռնաշխարհ, Փոքր Ասիա, Միջագետք) և ժամանակաշրջան (մ. թ. ա. III հազ. – I հազ. կեսեր)՝ առնչվելով հին արևելագիտության (հատկապես՝ խեթագիտության) և հնագիտության ամենատարբեր խնդիրներին: Այդ աշխատանքները, թեև հիմնականում գրված են օտար (հատկապես՝ խեթա-լուվիական) աղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա, սակայն էապես ուղղված են Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության և մշակույթի խնդիրների վերհանմանը: Ա. Քոսյանն այն բացառիկ հայ հեղինակներից է, որի հոդվածները դեռևս խորհրդային տարիներին տպագրվում էին միջազգային հեղինակավոր հանդեսներում:

Ա. Քոսյանի գիտական գործունեության վաղ շրջանի աշխատանքները վերաբերում են ուշ խեթական/լուվիական թագավորությունների (մ. թ. ա. XII–VIII դդ.) քաղաքական պատմությանը, տեղանվանաբանությանը, հիերոգլիֆ լուվիերեն լեզվի և հայ-լուվիական լեզվական առնչությունների քննարկմանը: Այդ աշխատանքներից առանձնապես հիշարժան է «Փոքր Ասիայի և հարակից շրջանների լուվիական թագավորությունները մ. թ. ա. XII–VIII դարերում. ըստ հիերոգլիֆ

լուվիական աղբյուրների» (1994) աշխատությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ հոդվածներ՝ տպագրված միջազգային հայտնի գրախոսվող հանդեսներում: Նշենք, որ նույն ժամանակագրական համատեքստում հեղինակն անդրադարձել է նաև ուրարտագիտական տարբեր հարցերի:

Հեղինակի հիմնական աշխատանքները վերաբերում են խեթական թագավորության (մ. թ. ա. XVII–XIII դդ.) վարչաքաղաքական և էթնիկ պատմությանը, պատմական աշխարհագրությանը, կրոնին: Դրանց թվում հատկապես հիշարժան են «Խեթական տերությունը և Ախխիյավան (Տրոյական պատերազմը, 1997), «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները՝ ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների» (2004), «Մ. թ. ա. XIV դարի խեթա-հայաստանյան միջպետական պայմանագրերը» (2016), «Մ. թ. ա. XV դարի խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին» (2018), «Խեթական թագավորություն» (2022) մենագրությունները: Այս աշխատանքներում արևելագետը Փոքր Ասիայի մ. թ. ա. II հազ. իրականությունը ներկայացնելիս հատուկ ուշադրություն է դարձնում Հայկական լեռնաշխարհին (հատկապես վերին-եփրատյան կոնտակտային գոտուն, Իսովա-Շուփքի և Հայասա-Բարձր Հայք/Տուրուբերան շրջաններին) վերաբերող խնդիրներին:

Մերձավորարևելյան պատմության և հայ ժողովրդի կազմավորման համատեքստում Ա. Քոսյանը բազմիցս անդրադարձել է հայկական սկզբնաղբյուրների և հատկապես Մովսես Խորենացու հայտնած տվյալներին: Այս հարցի շուրջ հեղինակի հրապարակումներից մասնավորապես կարևոր է «Տուն Թորգոմայ». առասպել և իրականություն (1998) մենագրությունը:

Ա. Քոսյանի գրչին են պատկանում նաև ընդհանրացնող ու միջմասնագիտական ոճի հետազոտություններ, որոնցում, բացի պատմական աղբյուրներից, օգտագործվել են միջմասնագիտական՝ հիմնականում հնագիտական, մշակութաբանական տվյալներ: Այսպես՝ երկու տասնյակից ավել հրապարակումներում հեղինակն անդրադառնում է հինարևելյան պատմության պարբերացման, պատմական գործընթացների վրա շրջակա միջավայրի ազդեցության խնդիրներին, «կոնտակտային գոտի» հասկացությանը և այլն: Այս տեսանկյունից կարևոր է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն» քառահատորյակի առաջին հատորը (2013), որի պատասխանատու խմբագիրը և Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի պատմությանը նվիրված առանձին գլուխների հեղինակը Ա. Քոսյանն է:

Այստեղ հատուկ կցանկանայինք անդրադառնալ գիտնականի՝ կլիմայական ճգնաժամերի և պատմական գործընթացների վերաբերյալ իրականացրած հետազոտություններին: Այս համատեքստում հեղինակը հատուկ անդրադարձ է կատարել մ. թ. ա. XII դ. մերձավորարևելյան գլոբալ ճգնաժամին և դրա ազդեցությանը Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկ պատկերի վրա. հմմտ. «Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը» (1999) մենագրությունը:

Այս կապակցությամբ հիշարժան է ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի 2025 թ. մրցանակին արժանացած «Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը. շրջակա միջավայր, կլիմայական փոփոխություններ և քա-

ղաքակրթական գործընթացներ (Ք. ա. X-I հազարամյակներ)» (2024) մենագրությունը (համահեղինակ՝ Ե. Գրեկյան): Այս արժեքավոր աշխատանքը քննարկում է չափազանց հավակնոտ խնդիր՝ կլիմայական և բնամիջավայրային փոփոխությունների ազդեցության հարցը տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային գործընթացների վրա՝ սկսած Վաղ Հոլոցենից մինչև Ուրարտական թագավորության անկումը, ինչը հայագիտության մեջ նման հարցադրմամբ առաջին համապարփակ ուսումնասիրությունն է: Աշխատությունն ունի միջգիտակարգային բնույթ և միավորում է պատմության, հնագիտության, հնաբուսաբանության, հնակլիմայաբանության, աշխարհագրության, երկրաբանության և բնագիտական այլ ոլորտների տվյալները: Մենագրության տեսական հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ հասարակությունը կոնկրետ էկոհամակարգի բաղադրիչ է, և նրա զարգացման հիմնական ուղղությունները մեծապես պայմանավորված են բնական միջավայրի առանձնահատկություններով: Վերլուծելով Հոլոցենի ընթացքում արձանագրված կլիմայական խոշոր ճգնաժամերը և դրանց ազդեցությունը Առաջավոր Ասիայի ու մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների վրա՝ հեղինակները աշխատանքում միջազգային հնամիջավայրային տվյալները համադրում են հնագիտական նյութերի հետ՝ բացահայտելով կլիմայական տատանումների և պատմական գործընթացների միջև առկա հնարավոր կապերը: Հատկանշական է, որ գրքում կլիմայական փոփոխությունները չեն ներկայացվում որպես պատմական զարգացման միակ կամ բացարձակ գործոն. կլիմայական գործոնը դիտարկվում է քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական և մշակութային այլ գործոնների հետ փոխկապակցված համակարգում: Հայագիտության տեսանկյունից աշխատության կարևորությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ այստեղ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմությունը քննարկվում է համաշխարհային բնամիջավայրային պատմության լայն համատեքստում: Յուրյ է տրվում, որ տարածաշրջանում տեղի ունեցած գործընթացները պետք է դիտարկել ոչ թե մեկուսացված, այլ Առաջավոր Ասիայի և ամբողջ հին աշխարհի քաղաքակրթական զարգացումների շրջանակում: Այդ մոտեցումը հնարավորություն է տալիս նորովի գնահատել Հայկական լեռնաշխարհի դերը հնագույն քաղաքակրթությունների զարգացման գործընթացում:

Փաստորեն, Ա. Քոսյանի երկարատև գիտական աշխատանքի շնորհիվ շրջանառության մեջ են մտել բազմաթիվ նոր տվյալներ, զարգացվել են նոր տեսակետներ և տեսություններ, որոնք գալիս են լույս սփռելու ինչպես հինմերձավորարևելյան (հատկապես՝ փոքրասիական), այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության ու հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի վրա: Կարևոր է, որ այդ խնդիրները ներկայացվել են նաև միջազգային հարթակներում:

Այս վերջին տեսանկյունից տեղին է հիշատակել ևս մի հրապարակում, որն այս դեպքում ոչ թե Ա. Քոսյանի, այլ իրեն նվիրված հրապարակում է: Իսուքը «Աստծո շնորհով. հինանատոլիական ուսումնասիրություններ» նվիրված Արամ Քոսյանի 65-ամյակին» (Լեռվեն-Փարիզ-Բրիստոլ, 2023) գրքի մասին է: Ե. Գրեկյանի կողմից խմբագրված այս ծավալուն ժողովածուն ներառում է անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն լեզուներով 28 գիտական հոդվածներ,

որոնք հեղինակել են Հայաստանի, Իտալիայի, Գերմանիայի, Նիդերլանդների, Լեհաստանի, Հունաստանի, Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Վրաստանի առաջատար համալսարանների ու գիտահետազոտական կենտրոնների ներկայացուցիչները, ինչը վկայում է Ա. Քոսյանի՝ միջազգային գիտական շրջանակներում ունեցած բարձր հեղինակության մասին: Ժողովածուի նպատակն է ոչ միայն մեծարել նշանավոր գիտնականին, այլև ներկայացնել համապատասխան բնագավառում նրա արձանագրած նոր ձեռքբերումները: Այս տեսանկյունից ժողովածուն լիովին արտացոլում է Ա. Քոսյանի գիտական գործունեության լայն ընդգրկումը, որն առնչվում է փոքրասիական բանասիրությանը, խեթագիտությանը, լուվիական ուսումնասիրություններին, ուրարտագիտությանը, պատմական աշխարհագրությանը, հնագիտությանը:

Հոբելյարն այսօր հանդես է գալիս որպես հայ արևելագիտության և հայագիտության այն երևելի ներկայացուցիչը, որի գիտական վաստակը էական ազդեցություն ունի ոլորտի զարգացման վրա: Հայկական հասարակագիտական հանրույթը, բազմաթիվ աշակերտներն ու գործընկերները, երախտագիտությամբ գնահատելով Արամ Քոսյանի բազմամյա գիտական գործունեությունը, մաղթում են նրան ստեղծագործական նոր հաջողություններ ու բեղմնավոր տարիներ՝ ի նպաստ հայկական գիտական մտքի զարգացման:

ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ

Պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հնագույն Հայաստանի նյութական ու հոգևոր մշակույթի խնդիրներ: Հեղինակ է 4 մենագրության և 150-ից ավելի հոդվածի: ORCID: 0000-0002-2277-8281. arsen. bobokhyan@sci.am

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ
(Ծննդյան 65-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ վաստակաշատ գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վիկտոր Կատվայանի Կատվայանի ծննդյան 65-ամյակը:

Վ. Կատվայանը ծնվել է 1961 թ. հուլիսի 10-ին Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան գյուղում: Սովորել է հայրենի գյուղի դպրոցում, 1984 թ. գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի (այսուհետև՝ ԵՊՀ) բանասիրական ֆակուլտետը: 1984–1987 թթ. սովորել է ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: Երկար տարիներ աշխատել է այդ ինստիտուտում նախ իբրև կրտսեր գիտաշխատող, ապա՝ գիտաշխատող:

1991 թ. ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանի ղեկավարությամբ պաշտպանել է թեկնածուականատենախոսություն՝ «Հնչյունների համակցական փոփոխությունները ժամանակակից հայերենում» թեմայով, և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1993 թ. դասախոսում է Գավառի պետական համալսարանում: 1998 թ. եղել է նույն համալսարանի հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի դեկան, 2004–2012 թթ.՝ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան:

2012 թ. կրկին աշխատանքի է անցել Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում իբրև ավագ գիտաշխատող, նույն տարում էլ ընտրվել է ինստիտուտի տնօրեն:

2011–2024 թթ. դասավանդել է Սբ Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում, 2025-ից դասավանդում է ԵՊՀ-ում:

2016 թ. Վ. Կատվայանը պաշտպանել է դոկտորականատենախոսություն՝ «Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ» թեմայով՝ ստանալով բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

Լեզվաբանի գիտական հետաքրքրությունները բավական ընդարձակ են. ընդգրկում են հայերենագիտության տարբեր բաժինները: Հեղինակ է 16 մենագրության և 100-ից ավելի հոդվածների, այդ թվում տարբեր երկրներում

* Ներկայացվել է 05. VI. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

(Ռուսաստանի Դաշնություն, Իսպանիա, Կանադա, Վրաստան) հրատարակված Scopus և Veb of Science գիտաչափական համակարգերի համար ընդունելի գիտական հանդեսներում: Դրանք վերաբերում են բարբառագիտությանը, հայոց լեզվի պատմությանը, ժամանակակից հայերենին, ընդհանուր լեզվաբանությանը, բառարանագրությանը, արևմտահայերենի և արդի լեզվաքաղաքականության խնդիրներին:

Վ. Կատվայանը մի շարք հեղինակավոր հանդեսների խմբագրական խորհուրդների անդամ է: Գիտական-մանկավարժը հեղինակ է դպրոցական ուսումնամեթոդական ձեռնարկների: Նրա գիտական խմբագրությամբ հրատարակվել են ավագ դպրոցի հայոց լեզվի դասագրքեր: Հատկանշական է Վ. Կատվայանի՝ «Ուղղագրական և կետադրական ուղեցույցը» (1992), որը երկար տարիներ ուսուցիչների և աշակերտների սեղանի գիրք է եղել:

Գիտական հետաքրքրությունների հզոր երակը, սակայն, բարբառագիտությունն է, որը, ինչ խոսք, նրան հոգեհարազատ է: Վ. Կատվայանը բարբառագիտական իր հետազոտություններն սկսել է հայրենի Բայազետի բարբառի հնչյունական, քերականական և բառապաշարային իրողությունների ուսումնասիրությամբ, որի արդյունքներն ամփոփված են «Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ» (2016) մենագրության մեջ: Աշխատության մեջ ոչ միայն առաջին անգամ ամբողջականորեն հետազոտվում ու նկարագրվում է Բայազետի բարբառը, այլ նաև լեզվական իրողությունները դիտարկվում են շրջակա Մուշի, Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի և Արարատյան բարբառների հետ համեմատություններով, ինչը առավել հավաստի է դարձնում երևույթների մեկնաբանությունները: Վ. Կատվայանն ի հայտ է բերել և մեկնաբանել Բայազետի բարբառում շրթնայնացած ա հնչյունի դրսևորման օրինաչափությունը և սահմանել հնչյունական օրենք («Ա» ձայնավորի դրսևորումները Բայազետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը», – «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», 2012, 2, էջ 48–64): Բարբառային, ապա և խոսակցական հայերենում էական բայի եզակի երրորդ դեմքի ա տարբերակի առաջացման վերաբերյալ առաջ է քաշել իր վարկածը («Եմ» բայը Բայազետի բարբառում. – «Բանբեր Երևանի Վ. Բոյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի. հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն», 2012, 2, էջ 94–99): Դիտարկել է բարբառային լեզվում հարացուցային հնաբանությունների մեկնաբանման խնդիրը (Հարացուցային հնաբանությունները բարբառային հայերենում. – Հայոց լեզվի պատմական ուսումնասիրության արդի խնդիրներ, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 78–87), քննել է արդի բարբառներում հինհայերենյան ու միջինհայերենյան իրողությունների մեկնաբանման տարբեր հարցեր:

Վ. Կատվայանը ներկայացրել է Հայաստանի Հանրապետությունում ներկայում գործածվող բարբառային միավորների տարածական ընդգրկումները, կրողների մոտավոր քանակը (Բարբառային հայերենը Հայաստանի Հանրապետությունում. – Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիա, Զեկույցներ, 2024, 1 (124), էջ 67–86): Անդրադարձել է Ֆր. Ռիվոլայի բառարանում ազգերին ու երկրներին վերաբերող բառապաշարին (Katvaljan V. L., Gharibyan

A. A., Hovhannisyan N. G., Vardanyan A. V., Mkhitarian G. M. Rivola's Baragirk'Hayoc'. Dictionarium Armeno-Latinum (1621). An Analysis of Vocabulary Related to Nations and Countries in the First Printed Armenian Dictionary. – "Lexocography" (Toronto), V. 12, Iss. 2, 2025, pp. 53–73), բարբառային նյութի քննություն է կատարել ճանաչողական լեզվաբանության մեթոդներով (Katvalyan V., Gharibyan A., Hovhannisyan N., Mkhitarian G. Analysis of gender differences in the vocabulary of dialectal Armenian. – "Dialectologia" (Barcelona), V. 35, 2025, pp. 109–131; Katvalyan V., Khachatryan H., Barnasyan J., Gharibyan A., Hodgson C., Kumunts M. Domestic Animals in Armenian Proverbs: A Cognitive Approach. – "Etnografia" (Saint-Petersburg), V. 3, 2025, pp. 62–185): Տարբեր դիտակետերից հետազոտել և ընդհանուր գծերով նկարագրել է մի շարք բարբառային միավորներ (Վանի, Սասունի, Կարնո, Հաղարծի, Շամախի բարբառներ, Երևանի, Մակուի, Խոտնավուի, Կարբիի, Փարպիի, Սուրմալուի, Լոռու խոսվածքներ):

Հետաքրքրական անդրադարձումներ է կատարել տարբեր հեղինակների՝ բարբառներին և դրանց ուսումնասիրությանն առնչվող աշխատանքներին (Ղ. Ալիշան, Գ. Սրվանձտյանց, Հ. Աճառյան, Մ. Աբեղյան, Գ. Ղափանցյան, Է. Աղաջան, Մ. Ասատրյան):

Վ. Կատվալյանը 2013 թ. նախաձեռնել է «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» գովարժան ծրագիրը, որի նպատակն է Հայաստանում բարբառային միավորների և հատկանիշների տարածման արդի պատկերի ճշգրտումը, երկրի բարբառային քարտեզի կազմումը և ամբողջացումը:

Վ. Կատվալյանը գրասենյակային գիտնական չէ: ՀՀ գիտության կոմիտեի դրամաշնորհային ծրագրերի շրջանակում իր ղեկավարած խմբով երկամյա փուլերով դաշտային աշխատանքներ է կատարել Գեղարքունիքի, Կոտայքի, Արագածոտնի, Շիրակի մարզերում, ներկայում հետազոտվում են Լոռու մարզի բնակավայրերի խոսվածքները: Հավաքչական բարբառային նյութերի մշակմամբ ստացված արդյունքներն ամփոփված են Վ. Կատվալյանի «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 1. Գեղարքունիքի մարզ» (2018) և «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 2. Կոտայքի մարզ» (2020) աշխատություններում: Սույն ուսումնասիրություններում առանձին-առանձին ներկայացված են Գեղարքունիքի և Կոտայքի մարզերի բնակավայրերի լեզվական բնութագրերը՝ համալրված բառացանկերով և քաղաքներված բարբառային նմուշորինակներով, ժողովրդագրական տեղեկություններով, ձևավորվել է գործածվող բարբառային հատկանիշների և բարբառային միավորների տարածման համապատկերը:

Վ. Կատվալյանը 2025 թ. նախաձեռնել է «Հայոց լեզվի բարբառագիտական ատլաս» նախագծի իրականացումը՝ նպատակ ունենալով հաջորդաբար ձևավորել ՀՀ մարզերից յուրաքանչյուրին վերաբերող առանձին ատլասներ, ապա և՛ ընդհանրական ատլաս: Առցանց հարթակում հրապարակվել է բարբառագետի «Հայոց լեզվի բարբառագիտական ատլաս, Պրակ Ա., Գեղարքունիքի մարզ» աշխատությունը (2025, 325 էջ):

Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ առանձին մարզում բարբառային հատկանիշների տարածումը քարտեզներով ներկայացնող սույն ատլասը պարունակում է 2 ընդհանուր և 65 զուգաբանական քարտեզներ, որոնք ընդգրկում են Գեղարքունիքի մարզի շուրջ ինը տասնյակ բնակավայրեր: Ատլասի՝ զուգաբանություններ ներկայացնող բոլոր քարտեզներն ունեն մեկնաբանություններ՝ հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Ատլասը համալրված է նաև ժողովրդագրական տեղեկություններով, մարզի բնակավայրերից յուրաքանչյուրի բնակչության թվաքանակն արտացոլող աղյուսակով, բարբառային միավորների տարածական ընդգրկումը ներկայացնող տեղեկությո՜ւմ: Առանձին աղյուսակում զուգաբանությունների և դրանց տարբերակային դրսևորումների համարակալումով ներկայացվում է բնակավայրերից յուրաքանչյուրին բնորոշ հատկանիշների խումբը: Ատլասը եզրափակվում է մարզում գործածվող բարբառային միավորների ընդհանուր բնութագրերի և դրսևորումների ներկայացումով, զուգաբանությունների և քարտեզների ցանկով:

Այս հսկայածավալ աշխատանքը շարունակական է, և առաջիկայում գիտական հանրությունն սպասում է հայրենասեր լեզվաբանի հարանոր արարումների:

Վ. Կատվալյանն ընտանիքին նվիրված անձնավորություն է, երկու զավակի հայր, երեք թոռան պապ: Ստեղծագործական վերելքներ մաղթենք մեր ժամանակների վաստակաշատ հայագետ-մանկավարժին, ցանկանք քաջառողջություն և արևշատություն:

ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՅԱՆ

Բ. գ. դ., պրոֆ., Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, Սբ Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ մշակութային ժառանգություն, տեքստի ոճաբանություն և խոսքի զարգացման հիմնախնդիրներ, հաղորդակցական իրավիճակների մեթոդաբանություն: Հեղինակ է 4, համահեղինակ 10 գրքի և շուրջ 150 հոդվածի: ORCID: 0000-0001-9506-8611. galstyanashot42@aspu.am

ՀՏԴ : 008(479.25+40)

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.2-301

«ՀԱՅ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ»
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ*

Հայաստանում Ֆրանկոֆոնիայի երկամսյակի շրջանակներում ապրիլի 17-ին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայում տեղի ունեցավ «Հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերի պատմությունից» միջազգային գիտական առաջին կոնֆերանսը, որը կազմակերպել էր ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը:

Իր բացման խոսում ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատար, արվ. դ., պրոֆ. *Աննա Ասատրյանը* նշեց, որ թեև 2010 թվականից Հայաստանում անց են կացվում Ֆրանկոֆոնիայի օրեր, որի շրջանակում տեղի են ունենում տարաբնույթ միջոցառումներ, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտն այս տարի առաջին անգամ միացավ Ֆրանկոֆոնիայի օրերին՝ գիտական միջոցառման ձևաչափով:

Ու քանի որ հայ-ֆրանսիական մշակութային բազմադարյա և հարուստ առնչություններն անհնար է բացահայտել մեկ գիտական կոնֆերանսի շրջանակներում, հետևաբար որոշվել էր կազմակերպել հայ-ֆրանսիական մշակութային առնչությունների ուսումնասիրությանը նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսների շարք, որի մեկնարկը տրվեց այս տարի: Այդ կոնֆերանսները այսուհետ կգումարվեն ամեն տարի ապրիլ ամսին՝ Հայաստանի Հանրապետությունում Ֆրանկոֆոնիայի երկամսյակի շրջանակներում: «Առաջին հայացքից կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտն արհեստական կերպով է միացել Հայաստանում տարեցտարի առավել ընդլայնվող ֆրանկոֆոն շարժմանը: Սակայն իրականում դա ընդամենն աղիթ էր: Բանն այն է, որ Արվեստի ինստիտուտի գիտական առաջնահերթություններից է հայ ժողովրդի՝ այլ ժողովուրդների հետ ունեցած մշակութային առնչությունների ուսումնասիրությունը, և արժեքավոր հետազոտություններ են իրականացվել և իրականացվում, մասնավորապես, հայ-ռուսական, հայ-ֆրանսիական, հայ-իտալական, հայ-իսպանական, հայ-վրացական, հայ-թուրքական, հայ-իրանական և հայ-արաբական գեղարվեստական, երաժշտական, թատերական և ճարտարապետական առնչությունների ուսումնասիրության ուղղությամբ», – նշեց Ա. Ասատրյանը:

Գիտական կոնֆերանսի մասնակիցներին ուղղված իր ողջույնի խոսքում ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս *Յուրի Սուվարյանը*, մասնավորապես, նշեց. «Հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերը դարերի պատմություն ունեն, և այսօր էլ այդ կապերն ինտենսիվ զարգանում են: Առաջին հայը Ֆրանսիայում հայտնվել

* Ներկայացվել է 23. IV. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

է դեռևս 591 թվականին: 1855 թվականին լույս տեսավ Ֆրանսիայում առաջին հայերեն պարբերականը՝ «Արևելք»-ը: Ընդհանուր առմամբ, մինչ այսօր Ֆրանսիայում հրապարակված հայերեն պարբերականների թիվն անցնում է 215-ից: Ի սկզբանե հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերը կրել են անհատական բնույթ: Ֆրանսիայում են սովորել և ստեղծագործել շատ հայ անվանի գործիչներ՝ Գրիգոր Զոհրապ, Սիամանթո, Ստեփան Աղաջանյան, Հակոբ Գյուրջյան և այլք: Իսկ երբ մենք ունեցանք պետականություն, այդ մշակութային կապերը սկսեցին կրել արդեն միջպետական բնույթ: 1949 թ. ստեղծվել է Ֆրանսահայ մշակութային միությունը, որը մինչ օրս ակտիվ գործում է: Որպեսզի մշակութային կապերը տարբեր երկրների, տարբեր ժողովուրդների հետ ամուր լինեն, և մենք հաղորդակցվենք ու մասնակից դառնանք համաշխարհային մշակույթի զարգացմանը, պետք է ձգտենք ամրապնդել մեր պետականությունը, իսկ մշակույթը պետականության կարևոր գործիքներից է», – ասաց Յու. Սուվարյանը:

Կոնֆերանսն ուներ ինքնատիպ առանձնահատկություն՝ Պատվո հյուրն էր Հովհաննես Չեքիջյանը: Քանի որ արվեստն ու արվեստագիտությունը՝ որպես արվեստի ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտություն, փափուկ ուժ և մշակութային դիվանագիտության կարևոր բաղադրիչ են, ուստի որոշվել էր, որ յուրաքանչյուր կոնֆերանս ունենա իր Պատվո հյուրը՝ հայ կամ օտարազգի գիտնական կամ արվեստի գործիչ, ով իր գործունեությամբ նպաստել է հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերի ամրապնդմանը, զարգացմանը և/կամ ուսումնասիրությանը:

Ինչպես ասվեց, առաջին կոնֆերանսի Պատվո հյուրը ՀՀ ազգային հերոս, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի անդամ, պրոֆեսոր Հովհաննես Չեքիջյանն էր, ում անվարան կարելի է անվանել հայ-ֆրանսիական երաժշտական առնչությունների լեգենդար խորհրդանիշ: Մաեստրոն իր բարձրագույն երաժշտական կրթությունն ստացել է Փարիզում, ուսանել աշխարհահռչակ դիրիժոր Ժան Ֆուրնեի դասարանում, որպես երաժիշտ ու դիրիժոր ձևավորվել ֆրանսիական երաժշտական միջավայրում, հետագայում՝ իր կատարողական գործունեության ընթացքում, Հայաստանում և ողջ աշխարհում պրոպագանդել ֆրանսիական վոկալ-սիմֆոնիկ երաժշտությունը, իսկ Ֆրանսիայում ներկայացրել հայ խմբերգային ու վոկալ-սիմֆոնիկ երաժշտությունը:

Կոնֆերանսն սկսվեց «Հեկտոր Բեռլիոզի վոկալ-սիմֆոնիկ ստեղծագործությունները Հովհաննես Չեքիջյանի մեկնաբանությամբ» զեկուցումով, որն արխիվային վավերագրերի, ժամանակի մամուլի արձագանքների և 1969 թ. մարտի 5-ին Լենինգրադում Ֆիլիարմոնիայի Դ. Դ. Շոստակովիչի անվան Մեծ համերգասրահում, Հայաստանի պետական երգչախմբի և Լենինգրադի ֆիլարմոնիայի սիմֆոնիկ նվագախմբի կատարմամբ (ներածական խոսքը՝ Յուլիան Վայնկոպի) կայացած համերգի ձայնագրության ուսումնասիրության հիման վրա ես պատրաստել էի հատուկ այս նպատակով: Մաեստրո Չեքիջյանի ղեկավարությամբ, հայկական կապելլայի և տարբեր սիմֆոնիկ նվագախմբերի կատարմամբ Հայաստանում և Խորհրդային Միությունում առաջին անգամ հնչել ու համերգային կենսագրություն են ստացել Բեռլիոզի «Ռեքվիեմ»-ը, “Te Deum”-ը և «Ռոմեո և

Ջուլիետ» դրամատիկ սիմֆոնիան: Ձեկուցմանս մեջ կենտրոնացա Բեռլիոզի «Ռեքվիեմի» (1837) չեքիջանական մեկնաբանության վրա: «Ռեքվիեմը» (կամ «Մեռելոց պատարագը», ինչպես նախընտրում էր անվանել հեղինակը) «ուղեկցել է» Հովհաննես Չեքիջանին իր համերգային գործունեության ողջ ընթացքում՝ 1967 թ. մինչև 2025 թվականը. հնչել է 38 անգամ՝ այդ թվում 18 քաղաքներում՝ Երևան, Մոսկվա, Լենինգրադ, Կիև, Մինսկ, Քիշնև, Թբիլիսի, Ռիգա, Վիլնյուս և այլն: Հայաստանում և Խորհրդային Միությունում առաջին անգամ այս ստեղծագործությունը հնչել է հենց Չեքիջանի կատարմամբ: Ամենուրեք մեծ հաջողությամբ կատարելով այդ բարդագույն ստեղծագործությունը՝ Չեքիջանը «Ռեքվիեմը» մատուցել է որպես հսկայական ծայնային որմնանկար: Օգտագործելով հարյուրավոր երգիչների և ընդլայնված նվագախմբի (այդ թվում՝ լրացուցիչ փողային խմբերի) ռեսուրսները՝ նա ստեղծել է տարածական հնչողություն, որն ունկնդրին ցնցել է իր հզորությամբ, հատկապես “Dies irae” և “Tuba mirum” հատվածներում: Չնայած ստեղծագործության ահռելի ծավալներին՝ Չեքիջանը խուսափել է «աղմկոտ» էֆեկտներից: Նրա մեկնաբանության մեջ առանձնակի նրբությամբ են հնչել քնարական մասերը: Նա հասել է ծայրահեղ ճշգրտության, որտեղ հսկա երգչախումբը հանկարծ հնչում է շատ մեղմ, գրեթե կամերային ձևով՝ ընդգծելով Բեռլիոզի երաժշտության հոգեբանական խորությունը: Մատուցող, հետևելով Բեռլիոզի մտահղացմանը, «Ռեքվիեմը»-ը ներկայացրել է ոչ թե որպես կրոնական-եկեղեցական ծես, այլ որպես աշխարհիկ հերոսական դրամա: Նրա ղեկավարմամբ երաժշտությունը հնչում է որպես ծոն՝ ուղղված մարդկային ոգուն, հերոսությանը և հիշատակին: Դա ոչ թե մահվան առջև խոնարհում է, այլ կյանքի և պայքարի փառաբանում:

Կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցեցին վաստակաշատ գիտնականներ ու երիտասարդ հետազոտողներ Հայաստանից՝ բացառապես ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտից, Ֆրանսիայից, Լիբանանից և Չինաստանից:

Առավոտյան նիստում (համանախագահներ՝ Աննա Ասատրյան, Արարատ Աղասյան) արվ. թ. Մովսես Ծիրանի-Հերգելյանը (Լիբանան) ներկայացրեց ֆրանսահայ նկարիչներ Լևոն Մուրադովի, Էդմոն Քիրազի և Ժան Գազանջանի ստեղծագործական դիմանկարները:

Արվեստի ինստիտուտի ճարտարապետության բաժնի ավագ գիտաշխատող, ճարտ. թ. Անուշ Տեր-Մինասյանի «Օգյուստ Շուազին և հայկական ճարտարապետությունը» զեկուցումը նվիրված էր ֆրանսիացի հայտնի ճարտարագետ և ճարտարապետ Օգյուստ Շուազիի գլխավոր աշխատություններից մեկին՝ «Ճարտարապետության պատմություն» երկհատոր ծավալուն ուսումնասիրությանը, որտեղ գիտնականն անդրադարձել է հայկական ճարտարապետությանը, հայ վարպետների ստեղծած թաղերին, գմբեթներին ու այլ կոնստրուկտիվ տարրերի, ինչպես և դեկորատիվ հարդարանքին: Նա մեծ նշանակություն է տվել նաև ճարտարապետական հիմնական սկզբունքների տարածման ուղիներին: Ա. Տեր-Մինասյանի դիտարկմամբ՝ «Չնայած այն տարիներին ընդունված կարծիքին, թե հայկական ճարտարապետության ակունքները սկիզբ են առնում այլ երկրներից, Շուազին փաստում է, որ Հայաստանում դրանք վերափոխվել ու զարգացել են՝

վերածվելով ինքնուրույն արվեստի, որն իր հերթին էական ազդեցություն է ունեցել այլ երկրների ճարտարապետական զարգացման վրա»:

Արվ. թ. *Շուշան Զոհրաբյանը* (Ֆրանսիա) «Վարդգես Սուրենյանցի ստեղծագործությունը՝ Սեն-ժերմեն-լ'Օսերրուա եկեղեցին, որպես հայ-ֆրանսիական մշակութային երկխոսության արտահայտություն» զեկուցման մեջ անդրադարձավ Վ. Սուրենյանցի «Սեն-ժերմեն-լ'Օսերրուա» (1897) ստեղծագործությանը՝ այն դիտարկելով գոթական ճարտարապետության նկատմամբ վերածնվող հետաքրքրության շրջանակում և ընդգծելով ակադեմիական ռեալիզմի, իմպրեսիոնիզմի և գոթական վերածննդի գաղափարների փոխհարաբերությունը:

Արվեստի ինստիտուտի թատրոնի բաժնի գիտաշխատող, արվ. թ., դոցենտ *Գռն Վանյանը* «Արևմտահայ թատրոնի հետագիծը Գառնիկ Ստեփանյանի «Ֆրանսահայ թատրոն» աշխատության էջերում» զեկուցման մեջ քննության առավ XX դարի նշանավոր թատերագետ, արվեստագիտության դոկտոր Գ. Ստեփանյանի «Ակնարկներ սփյուռքահայ թատրոնի պատմության» երկհատորյակի առաջին հատորը, որը նվիրված է ֆրանսահայ թատրոնի ձևավորմանն ու զարգացմանը (1923–1970): 1982 թ. հրատարակված աշխատությունը, որը ներկայացնում է ֆրանսահայ թատերական կյանքն իր առաջատար դեմքերով, խաղացանկով, ստեղծագործական ուղղություններով և մշակութային միջավայրով, հայ-ֆրանսիական թատերական առնչությունները վավերացնող եզակի ուսումնասիրություն է, կարևոր ինչպես հայ-ֆրանսիական միջմշակութային հարաբերությունների լուսաբանման, այնպես էլ հայ թատերագիտական մտքի զարգացման տեսանկյունից: Գ. Վանյանը նշեց, որ Գ. Ստեփանյանը, վերլուծելով թատերական դեմքերի գործունեությունը, խաղացանկը և ժամանակի քննադատների արձագանքները, ցույց է տալիս, որ ֆրանսահայ թատրոնը շարունակությունն է կեսդարյա պատմություն անցած, իր նկարագիրը ճշտած արևմտահայ թատրոնի և գործել է գրեթե նույն խաղացանկով, նույն արևմտահայ լեզվով, գրեթե նույն ուժերով, որոնց մեծ մասը խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո տեղափոխվել է Հայաստան, հանդես եկել Սունդուկյանի անվան թատրոնում՝ արևելահայ դերասանների հետ կողք կողքի: «Գառնիկ Ստեփանյանի «Ֆրանսահայ թատրոն» աշխատությունը հայ թատրոնի պատմության ուշագրավ էջերից է, հազվագյուտ աշխատանք, որի ուսումնասիրությունը բացահայտում է ոչ միայն հեղինակի թատերագիտական հայացքները, այլև հայ-ֆրանսիական բարեկամական հարաբերությունների նշանակությունը ազգային բեմարվեստի զարգացման գործում», – նկատեց զեկուցողը:

Արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի ավագ գիտաշխատող, բ. գ. թ. *Ռուզան Սարյանը* «Ֆրանսերենի իմացությունը Մարտիրոս Սարյանի կյանքում» բանախոսության մեջ ընդգծեց, որ Մարտիրոս Սարյանի արխիվում պահվող 1911 թ. ֆրանսերեն գրված ծոցատետրը, ֆրանսերեն նրան ձոնված Մայա Կյուլիլիե-Կուդաշովա-Ռոլլանի բանաստեղծությունները և նկարչի անձնական գրադարանի ֆրանսալեզու գրքերի ուսումնասիրումը վկայում են, որ նա բավականին լավ է տիրապետել ֆրանսերենին: Սարյանն իր հետ Փարիզից բերել է ֆրանսիացի հեղինակների՝ Հայաստանին և հայերին նվիրված գրքեր, որոնք տպագրվել են XIX

դարի վերջին և ընդգրկում են բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող լուսանկարներից արված կլիշեներ: Գրքերից մեկի վրա կան Սարյանի կողմից իրեն անձանոթ բառերի հայերեն թարգմանությունները, ինչը վկայում է, որ նա ընթերցել է այն, և նրա ֆրանսերենի բառապաշարը եղել է հարուստ: Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Սարյանի՝ ֆրանսերենի ուսուցչուհու՝ պոետ Մայա Կյուվիլիե-Կուդաշովա-Ռոլլանի անձը: «Մեր այս ուսումնասիրությունը մի նոր բացահայտում է, որը մինչ օրս անհայտ փաստերով է լրացնում Սարյանի կապը Ֆրանսիայի հետ», – եզրակացրեց բանախոսը:

Արվեստի ինստիտուտի թատրոնի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ., դոցենտ *Անուշ Ասլիբեկյանը* «Դրամատուրգիական ռեգիդենցիան որպես ժամանակակից ֆրանկոֆոն թատրոնի նոր համագործակցային մոդել Հայաստանում» զեկուցման մեջ ներկայացրեց 2025 թ. Հայաստանում անցկացված «Թէատրոն» կատարողական արվեստների առաջին ֆրանկոֆոն փառատոնի շրջանակում իրականացված դրամատուրգիական ռեգիդենցիայի փորձը՝ այն դիտարկելով որպես ժամանակակից թատրոնում ստեղծագործական համագործակցության և միջմշակութային փոխազդեցության արդիական ձևաչափ: Կապանի Ալ. Շիրվանզադեի անվան դրամատիկական թատրոնում կազմակերպված ռեգիդենցիան ղեկավարել է ֆրանսիացի դրամատուրգ, դերասանուհի և ռեժիսոր Նատալի Ֆիլիոնը՝ հայ դրամատուրգներ Անի Առաքելյանի և Անուշ Ասլիբեկյանի մասնակցությամբ: Ստեղծագործական աշխատանքի արդյունքում համահեղինակված պիեսի հիման վրա իրականացվել է փորձարարական ներկայացում ժամանակակից իմերսիվ թատրոնի սկզբունքներով՝ համադրելով խոսքը, լուսանկարչական պատկերաշարը, կենդանի իմպրովիզացիոն երաժշտությունը, բեմանկարչական լուծումները և հանդիսատեսի ներգրավվածությունը: Ստեղծված պիեսը և դրա հիման վրա Ն. Ֆիլիոնի բեմադրած փերֆորմանսն արտացոլում են ժամանակակից կատարողական արվեստներին բնորոշ միջարվեստային միտումները և բազմաշերտ գեղարվեստական մտածողությունը: Ա. Ասլիբեկյանը դրամատուրգիական ռեգիդենցիան վերլուծեց որպես ստեղծագործական փորձի փոխանակման, մշակութային համագործակցության և նոր թատերական արտահայտչամիջոցների ձևավորման միջավայր՝ ցույց տալով միջազգային արվեստային նախագծերի տեղայնացման ազդեցությունը արդի հայկական թատրոնի զարգացման գործընթացի վրա:

Երեկոյան նիստում (համանախագահներ՝ Մարգարիտա Քամալյան, Մարտին Հարությունյան) Քասլիքի Սուրբ Հոգի համալսարանի մշտական դասախոս և Երաժշտական բարձրագույն ուսումնասիրությունների բաժնի վարիչ, երաժշտագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր *Եղուարդ Թորիկեանը* (Լիբանան) «Ձոյգ մը ժողովրդականացած երգեր որպէս Հայ-ֆրանսական մշակութային առընչութիւն» զեկուցման մեջ լուսաբանեց պատմության ընթացքում առավելապես մասսայական-ժողովրդական ազդեցություն ունեցած հայ-ֆրանսիական երաժշտական առնչությունները՝ երկու երգերի տեքստային և մեղեդային համեմատական քննարկման միջոցով: Առաջինը ուշ միջնադարում Ներսես Շնորհալու «Զարթիր, փառք իմ» երգի ակնառու նմանությունն է ֆրանսիացիների շրջանում տարած-

ված մի ժողովրդական երգի եղանակին: Երկրորդը XIX դարում սփյուռքահայության համար նվիրական մաղթերգ դարձած հանրահայտ «Կիլիկիա» երգն է, որը ֆրանսիական հայրենասիրական մի երգի բնագրի հայերեն թարգմանությունն է:

Սուչժոուի համալսարանի հետդոկտորանտ հետազոտող, արվ. դ. *Անի Մարգարյանը* (Չինաստան) «Դարավերջյան Փարիզը՝ որպես ամերիկահայ նկարիչ Հովսեփ Փուշմանի գեղագիտական ոճի ձևավորման աղբյուր» զեկուցման մեջ ներկայացրեց Հ. Փուշմանի ստեղծագործական վաղ շրջանի քննադատական վերաբերմունքը՝ ընդգծելով, որ հենց Փարիզն էր այն միջավայրը, որտեղ ձևավորվել է նրա գեղարվեստական ինքնությունը: Բանախոսն առաջ քաշեց այն թեզը, որ այդ ձևավորումը բաղկացած էր երկու փոխկապակցված գործընթացներից. նախ՝ ակադեմիական կրթությունը ժյուլիան ակադեմիայում, ինչը նկարչին ներառեց տվյալ ժամանակաշրջանում գերիշխող ճապոնիզմի և օրիենտալիստական գեղագիտության շրջանակներում, և ապա՝ ինտեգրումը փարիզահայ մտավորական սփյուռքին, որը ներկայացված էր Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսի շուրջ համախմբված շրջանակով: Վերականգնելով Փուշմանի փարիզյան ձևավորման համատեքստը՝ սույն հետազոտությունը վերաիմաստավորում է Փուշմանի արվեստը: Ա. Մարգարյանի դիտարմամբ՝ չինական հնությունների նրա հայտնի բեմադրական լուծումները (*mise-en-scène*) դեկորատիվ էկզոտիզմից վերածվում են փարիզյան միջնորդությամբ ձևավորված միստիկ սիմվոլիզմի բարդ ձևի: Սա արվեստագետին դասում է այն տրանսատլանտյան շրջանակի վարպետների շարքին, ովքեր, հենվելով ակադեմիական կրթության վրա, ստեղծեցին ամերիկյան նատյուրմորտի ինքնատիպ ավանդույթը:

Արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ. *Լիլիթ Արտեմյանը* «Հայ-ֆրանսիական երաժշտական առնչությունները 21-րդ դարում. Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի օրինակով» զեկուցման մեջ առաջին անգամ ներկայացրեց հայ-ֆրանսիական փոխգործակցության կարևոր ուղղություններից մեկի՝ միջմշակութային երկխոսության զարգացման գործում Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի ներդրումը:

Արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի գիտաշխատող, արվ. թ. *Գայանե Պողոսյանի* «Ֆրանսիացի հետազոտողները և Ուրարտուն» զեկուցումը նվիրված էր Ուրարտուի (Վանի թագավորություն, մ. թ. ա. IX–VI դդ.) պատմության ուսումնասիրության գործում կարևոր դերակատարում ունեցած ֆրանսիացի հետազոտողներին: Բանախոսի գնահատմամբ՝ ֆրանսիացիների կողմից Ուրարտուի ուսումնասիրությունը հին Մերձավոր Արևելքի մշակույթների այլ համատեքստում սկսվել է դեռևս XIX դարում և շարունակվում է առ այսօր: Ֆրանսիացի մասնագետների ուրարտագիտական որոշ հետազոտություններ ունեն առանցքային կարևորություն ոչ միայն պատմության, այլև ուրարտական կրոնի ու արվեստի բացահայտման գործում:

Արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ., դոցենտ *Մարտին Հարությունյանը* «Ֆրանսիայի Օվերն–Ռոն–Ալպ շրջանի Հայ Առաքելական եկեղեցիները» զեկուցման մեջ տեղային ուսումնասիրությունների, արխիվային նյութերի հետազոտության արդյունքում բացահայտեց, թե

ինչպես են հայկական եկեղեցաշինական ավանդույթները ներդաշնակվում ֆրանսիական տեղական ճարտարապետական միջավայրին՝ ձևավորելով յուրահատուկ մշակութային երկխոսություն: Միաժամանակ, իրականացված քարտեզագրումը լրացնում է այս ոլորտում առկա տեղեկատվական բացը և կարևոր հիմք ստեղծում Ֆրանսիայում հայկական ճարտարապետական ժառանգության փաստագրման, պահպանման և հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Արվեստի ինստիտուտի ճարտարապետության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, արվ. թ. *Ռուզաննա Միքայելյանը* «Շառլ Ազնավուրի կերպարը Հայաստանի մոնումենտալ քանդակագործության մեջ» զեկուցման շրջանակում քննության առավ ֆրանսահայ աշխարհահռչակ շանսոնյե Շառլ Ազնավուրի՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում տեղադրված մոնումենտալ քանդակները՝ անդրադառնալով դրանց ոճական, հորինվածքային ու ճարտարապետական լուծումներին, ինչպես նաև քանդակների ստեղծման պատմությանը՝ զուգահեռներ տանելով Շառլ Ազնավուրի՝ այլ երկրներում կանգնեցված արձանների հետ:

Կոնֆերանսը եզրափակվեց Արվեստի ինստիտուտի գիտքարտուղար, կերպարվեստի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ. *Մարգարիտա Քամայանի* «Գրիգոր Շլյանի ստեղծագործական գործունեության փարիզյան շրջանը» զեկուցումով, որտեղ առաջին անգամ փորձ արվեց համակողմանիորեն ամբողջացնել և հայ-ֆրանսիական առնչությունների համատեքստում ներկայացնել իտալահայ ականավոր նկարչի կյանքի և ստեղծագործության փարիզյան շրջանը (1926–1933):

«Հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերի պատմությունից» միջազգային գիտական առաջին կոնֆերանսը Հայաստանում Ֆրանկոֆոնիայի երկամսյակի շրջանակում կազմակերպված բազմաթիվ միջոցառումների շարքում միակն է իր գիտական ուղղվածությամբ և նշանակությամբ: Կոնֆերանսի արդյունքները դարձան կարևոր քայլ հայ արվեստագիտության առաջընթացի գործում:

Վստահ ենք, որ գիտական այս նորաստեղծ ու շարունակական միջոցառումը կդառնա հուսալի ու հեղինակավոր գիտական հարթակ, որտեղ հայ-ֆրանսիական (հետագայում աստիճանաբար կընդգրկվեն մյուս ֆրանսախոս երկրները ևս) մշակութային կապերի իրենց հետազոտությունների արդյունքները պարբերաբար կներկայացնեն ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի, ինչպես նաև Հայաստանի ու արտերկրի վաստակաշատ գիտնականներն ու երիտասարդ հետազոտողները:

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Արվ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատար, երաժշտության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XIX–XXI դարերի հայ երաժշտության պատմություն և տեսություն: Հեղինակ է 12 գրքի և 272 հոդվածի: ORCID: 0009-0009-0814-4870.

anna.asatryan@arts.sci.am

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ ԵՎ «ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԱՐՎԵՍՏԸ»
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ*

Մայիսի 4-6-ը Ռուսաստանի Դաշնության մշակույթի նախարարության Արվեստների պատմության ռուսաստանյան ինստիտուտում (Սանկտ Պետերբուրգ) անցկացվեց Հայրենական մեծ պատերազմում տարած Հաղթանակի 81-ամյակին նվիրված «Հաղթանակի արվեստը» միջոցառումների շարքը: Ծրագրի ղեկավարն էր Արվեստների պատմության ռուսաստանյան ինստիտուտի տնօրեն, արվեստագիտության թեկնածու, «Զուգույան ինստիտուտի տարեգիրք» գիտական պարբերականի գլխավոր խմբագիր Դմիտրի Շոմիլինը:

Ծրագրի կենտրոնական իրադարձությունը դարձավ «Հաղթանակի արվեստը» երկօրյա միջազգային գիտական կոնֆերանսը, որն անցկացվեց «Գիտության և տեխնոլոգիաների տասնամյակի» շրջանակում մայիսի 4-6-ը և համախմբեց Ռուսաստանի ու Հայաստանի արվեստաբաններին, երաժշտագետներին, մշակութաբաններին, պատմաբաններին և փիլիսոփաներին:

Դմիտրի Շոմիլինի հրավերով ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատար, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աննա Ասատրյանն ընդգրկվեց կոնֆերանսի կազմկոմիտեում: Ութ վաստակաշատ գիտնականներից բաղկացած կազմկոմիտեում նա արտասահմանյան միակ ներկայացուցիչն էր:

Հեռավար ձևաչափով կոնֆերանսին զեկուցումներով մասնակցեց ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի պատվիրակությունը: Մեր արվեստաբանները՝ ներկայացրեցին բովանդակալից զեկույցներ՝ նվիրված Հայրենական մեծ պատերազմի իրադարձությունների արտացոլմանը Հայաստանի ականավոր նկարիչների, ճարտարապետների, կոմպոզիտորների ստեղծագործություններում և հայ ժողովրդական երաժշտության մեջ:

Արվեստագիտության դոկտոր Աննա Ասատրյանի «Մեծ հաղթանակի նախակարապետը. Արամ Խաչատրյանի Երկրորդ սիմֆոնիան» զեկուցման նպատակն էր բացահայտել Արամ Խաչատրյանի Երկրորդ սիմֆոնիայի հայեցակարգը (կոնցեպտը) և վերլուծել կոմպոզիտորի սիմֆոնիզմը՝ Մեծ հաղթանակի կանխագագման պրիզմայով: «Մեր կարծիքով, Հայրենական մեծ պատերազմի թեժ պահին՝ 1943 թ. գրված Երկրորդ սիմֆոնիան Արամ Խաչատրյանն ավարտել է լավատեսական ֆինալով, քանի որ, լինելով իր ժամանակից առաջ անցած մեծ արվեստագետ, նա կանխատեսել է ապագան»:

Արվեստագիտության թեկնածու Մարիաննա Տիգրանյանը «Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի կերպարը հայ ժողովրդական երաժշտության մեջ» զեկուցման մեջ նշեց, որ Նելսոն Ստեփանյանի, ինչպես և

* Ներկայացվել է 04. V. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.:

Թամանյան դիվիզիայի մարտիկների, Հաղթանակի մարշալների և հայ ժողովրդի մյուս քաջորդիների հիշատակն անմահացել է հերոսների սխրանքները գովերգող ժողովրդական երգերում: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդական երգարվեստը դարձավ հայրենասիրության և մարտական ոգու բարձրացման հզոր զենք: Նելսոն Ստեփանյանի սխրանքներն անմիջապես արձագանք գտավ ժողովրդական ստեղծագործության մեջ՝ հարստացնելով հայկական հերոսական-գինվորական երգերի պատմությունը:

Ճարտարապետության թեկնածու *Անուշ Տեր-Մինասյանը* «Երևանի ճարտարապետությունը հետպատերազմյան շրջանում (1945–1960 թթ.)» զեկուցման մեջ նշեց, որ հնագույն պատմական քաղաք Երևանի ճարտարապետությունը, որը հիմնականում ձևավորվել էր 1920–30-ական թվականներին, մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակից հետո: Այդ ժամանակաշրջանում ի հայտ եկան քաղաքաշինական նոր լուծումներ և կառույցներ, որոնք կարևորագույն դեր ունեցան քաղաքի հետագա զարգացման գործում: Կառուցված բազմաթիվ շենքեր մտան ժամանակակից հայկական ճարտարապետության գանձարանը: Դրանցից էին Կառավարական № 2 տունը, ՀՀ ԳԱԱ նախագահության շենքը, Փակ շուկայի, Ազգային ժողովի, Մատենադարանի և բազմաթիվ այլ շենքեր, որոնք այժմ ստեղծում են Երևան քաղաքի յուրահատուկ, ինքնատիպ տեսքն ու կերպարը:

Արվեստագիտության թեկնածու *Մարգարիտա Քամայանը* «Հայրենական մեծ պատերազմը Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ Էդուարդ Իսաբեկյանի աչքերով» զեկուցման ընթացքում բացահայտեց, որ Էդուարդ Իսաբեկյանի արվեստում Հայրենական մեծ պատերազմը դառնում է ոչ միայն պատերազմի վավերագրություն, այլև մարդկային ոգու, հերոսության ու ազգային հիշողության արտահայտություն:

Արվեստագիտության թեկնածու *Գայանե Պողոսյանի* «Հայրենական մեծ պատերազմի թեման նկարիչ Եփրեմ Սավայանի ստեղծագործության մեջ» զեկուցումը նվիրված էր գեղանկարիչ Եփրեմ Սավայանի (1909–1974)՝ Հայրենական պատերազմին նվիրված թեմատիկ գեղանկարչական հորինվածքների քննությանը: Ուսումնասիրության առանցքում էին 1941–1945 թթ. ընթացքում վրձնած նրա ստեղծագործությունները՝ «Ռուստովի գրավումը խորհրդային զորքի կողմից»՝ Հովհաննես Զարդարյանի հետ համատեղ վրձնած մեծադիր կտավը, պատերազմում աչքի ընկած զորահրամանատարների (Վորոշիլով, Տիմոշենկո, Բուդյոննի) դիմանկարները և այլն: Զեկուցողի դիտարկմամբ՝ Եփրեմ Սավայանն իր կտավներում փոխանցել է ժամանակի հերոսական ոգին և մարդկային անկոտրում ուժի զգացողությունը:

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու *Ռուզան Սարյանի* զեկուցումը նվիրված էր ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, կոմպոզիտոր Ղազարոս Սարյանի ռազմաճակատային նամակներին:

Ամփոփելով «Հաղթանակի արվեստը» միջազգային գիտական կոնֆերանսի արդյունքները՝ Դ. Շումիլինը և Ա. Ասատրյանը բարձր գնահատեցին կոնֆերանսի դերը երկու պետությունների արվեստագիտության ու մշակույթի զարգացման գործում և պատրաստակամություն հայտնեցին շարունակելու իրենց ինստիտուտների միջև արդյունավետ համագործակցությունը:

ԱՆՆԱ ԱՍՍՏՐՅԱՆ

ՀՏԴ : 929 : 070(479.25) Վարդանյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.2-310

ԱՐՏԱԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Մեծ ցավով ու դժվարությամբ ենք ընդունում այն իրողությունը, որ ընդհատվեց բարբառագետ, գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ Արտակ Վարդանյանի երկրային պայծառ ու լուսավոր ուղին ...

Ա. Վարդանյանը ծնվել է 1951 թ. Նախիջևանի Ազնաբերդ գյուղում և չնայած ութամյակը ավարտելուց հետո տեղափոխվել է Երևան, իր հայրենի եզերքի բնապատկերները, հարազատ մարդկանց մտերիմ միջավայրը միշտ նրա հետ են եղել, դարձել գիտական ու ստեղծագործական պրպտումների աղբյուր, վերակենդանացել գեղարվեստական գողտրիկ և ջերմ պատումներում ու հարազատ բարբառի ծանրակշիռ գիտական հետազոտություններում, որոնք ամփոփված են շուրջ երկու տասնյակ գրքերում, մի քանի տասնյակ հոդվածներում:

Լայն հետաքրքրություններ ունեցող բարձր մտավորական էր Ա. Վարդանյանը: Ավարտելով Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի տեխնիկական կիբեռնետիկայի ֆակուլտետը (1973 թ.) և այնուհետև իբրև ճարտարագետ աշխատելով մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտում (1973–1974 թթ.)՝ նա միաժամանակ մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերում լեզվական հարցերի, գրականության, լրագրության հանդեպ, ավարտում է հարազատ բուհի ՀՄՖ լրագրության բաժինը (1988 թ.), թղթակցում Հայաստանի և Սփյուռքի պարբերականներին, աշխատակցում «Հայրենիքի ծայն» շաբաթաթերթին, Հայաստանի հանրային ռադիոյին: Երկար ժամանակ՝ 1994–2018 թթ., աշխատել է ՀՀ Նախագահի աշխատակազմի արձանագրային բաժնում, եղել է դրա ղեկավարը:

Տարիների ընթացքում Ա. Վարդանյանը հեղինակում է գիտահանրամատչելի, հրապարակախոսական բազում հոդվածներ, էսսեներ, պատմվածքներ ու բանաստեղծություններ, որոնք ընթերցողին գրավում են ասելիքի կարևորությամբ ու խորությամբ, պարզ ու անպաճույճ ոճով, անմիջականությամբ, գեղարվեստական ակնհայտ արժանիքներով: Ա. Վարդանյանը կատարել է թարգմանություններ տարբեր լեզուներից, նրա գրական ստեղծագործությունները թարգմանվել և տպագրվել են ռուսերեն, պարսկերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, ռումիներեն, վրացերեն: Լինելով ազգային ինքնության պահպանման ու ամրապնդման, զարգացման գործի նվիրյալ, մեծ սեր ունենալով արվեստի, մշակույթի, ազգային բառ ու բանի, երգ ու երաժշտության հանդեպ՝ նա դառնում է «Ակունք» ազգագրական համույթի հիմնադիր կազմի անդամ, հաղորդակցվում ու գործակցում Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագետների հետ, զբաղվում բանահավաքությամբ: Չունենալով բանասիրական մասնագիտական կրթությ-

յուն՝ Ա. Վարդանյանը խորամուխ է լինում լեզվաբանության, հատկապես՝ բարբառագիտության հարցերում, լրջորեն ուսումնասիրում այդ ոլորտը և սկսում գիտական հետազոտություններ կատարել բարբառային հայերենի ասպարեզում: Վաղ շրջանի նրա գիտական պրպտումները ամփոփվում են «Վայոց ձորի խոսվածքների լեզվաաշխարհագրական բնութագիրը» թեկնածուական ատենախոսության մեջ, որը հեղինակը հաջողությամբ պաշտպանել է 2004 թվին՝ ստանալով բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Անցել են շատ տարիներ, բայց չեմ մոռացել մեծն Գ. Զահուկյանի դրվատանքի խոսքերը, որոնցով նա իբրև լեզվաբանական աշխարհագրության կիրառման հաջողված օրինակ ինձ ներկայացնում էր «մի երիտասարդի» բարբառագիտական հետազոտությունը. հետագայում միայն, երբ դարձա Արտակի գործընկերը և ծանոթացա նրա գիտական աշխատանքներին, հասկացա, որ խոսքը նրա մասին էր: Այսօր արդեն, երբ փորձում ենք արժևորել Ա. Վարդանյանի գիտական վաստակը, պետք է արձանագրենք նրա անուրանալի ներդրումը հայ բարբառագիտության ոլորտում: Բարբառագետը Վայոց ձորի և հյուսիսային Նախիջևանի մի շարք բնակավայրերի խոսվածքների ուսումնասիրությամբ և վիճակագրական հաշվարկներով պարզել է, որ այդ խոսվածքների ամբողջությունը բարբառային առանձին միավոր է կազմում՝ միջանկյալ դիրք ունենալով Արարատյան և Զուղայի բարբառների միջև («Վայոց ձորի միջբարբառը», 2004 թ.): Այդ միավորը Ա. Վարդանյանը անվանել է Վայոց ձորի միջբարբառ, հետագայում՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ: Հայ բարբառագիտության մեջ Ա. Վարդանյանի բերած մեկ այլ նորությունն էլ Հյուսիսային Գողթնի խոսվածքների ուսումնասիրությունն ու իբրև միջբարբառ առանձնացումն էր («Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառը», 2021 թ.): Արժեքավոր այս աշխատանքները կարևոր են ոչ միայն հայերենի չուսումնասիրված բարբառային միավորների քննության, այլև կորուսյալ հայերենիքի կենտրոնական հատվածներից մեկին՝ Գողթն-Նախիջևանին նվիրված հետազոտությունների շարքը շահեկանորեն լրացնելու առումով: Ընդհանրապես, Ա. Վարդանյանի գիտական հետաքրքրությունները բարբառագիտության ոլորտում բազմազան էին: Նրա ուսումնասիրությունները վերաբերում են այնպիսի ոլորտների, ինչպիսիք են՝ առանձին բարբառային միավորների նկարագրություն, բարբառների պատմական և համեմատական քննություն, բարբառային բառերի, անձնանունների ու տեղանունների, բուսանունների ստուգաբանություն, բարբառային հայերենի բառապաշարային, հնչյունաքերականական իրողությունների դիտարկում ու մեկնաբանություն, տարածքային բարբառագիտության հարցեր, մանկական բառապաշարի, ծածկալեզուների քննություն և այլն: Արժեքավոր են նաև Ա. Վարդանյանի դիտարկումները գրական հայերենի նորմավորման, բառագործածությանն առնչվող խնդիրների շուրջ:

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում աշխատելու ընթացքում (2018–2026 թթ.) Ա. Վարդանյանը ոչ միայն իր զգալի ավանդն ունեցավ հայ բարբառագիտության զարգացման գործում, այլ նաև եղավ ինստիտուտի ամենասիրված ու հարգված աշխատակիցներից մեկը, որի մարդկային բարձ որակները՝ բարյացակամությունն ու բարեկրթությունը, գիտական բարեխղճությունը, պատասխանատվությունն ու պարտաճանաչությունը իր գործընկերների շրջանում ձևավորել են ջերմ ու անանց հիշողություն Հայ մտավորականի ու Մարդու մասին:

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ԿԼԻՄԵՆՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Մայիսի 23-ին կյանքին հրաժեշտ տվեց վաստակաշատ պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Ամասիայի Հարությունյանը, որը ծանրակշիռ և բացառիկ ներդրում ունի Երկրորդ աշխարհամարտին և Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության պատմության հետազոտության բնագավառում:

Կ. Հարությունյանը ծնվել է 1940 թ. մայիսի 1-ին Կապան քաղաքում: 1961–1966 թթ. սովորել ու գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմալեզվագրական ֆակուլտետի պատմության բաժինը: 1966–1968 թթ. աշխատել է Հայաստանի նորագույն պատմության պետական կենտրոնական արխիվում որպես կրտսեր, ապա՝ ավագ գիտաշխատող: 1968 թ. ընդունվել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրա: 1971 թ. մինչ կյանքի վերջը աշխատել է նույն ինստիտուտում՝ կրտսեր գիտաշխատողից հասնելով գլխավոր գիտական աշխատողի պաշտոնին: 1979 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, 1994 թ.՝ դոկտորական ատենախոսությունները:

Կ. Հարությունյանի դոկտորական ատենախոսությունը՝ «Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ.», ըստ էության, հայկական զինուժի շինարարության ընդհանրացնող պատմությունն է: Այն 2002 թ. հրատարակվել է որպես մենագրություն: Պատմաբանի հիմնականում աշխատություններից է նաև 2004 թ. ռուսերենով լույս տեսած «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմին (1941–1945 թթ.)» ստվարածավալ մենագրությունը, որի համար Կ. Հարությունյանն արժանացել է ՌԴ ԳԱ նախագահության և Ռուսաստանի պատմության ինստիտուտի «Պատվավոր դիպլոմի»:

Անվանի պատմաբանի ուսումնասիրության ոլորտում հատուկ տեղ են գրավում Մոսկվայի, Ստալինգրադի, Կուրսկի և հաղթական այլ ճակատամարտերին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության հիմնահարցերը, որոնք առանձին գրքերով լույս են տեսել ռուսերեն: Նրա գրչին են պատկանում նաև մարշալներ Հովհ. Բաղրամյանի, Հ. Բաբաջանյանի, Ս. Խուդյակովի և Ս. Ազանովի մասին արժեքավոր մենագրությունները:

Կ. Հարությունյանի տեսադաշտից չեն վրիպել նաև Հայրենական մեծ պատե-

րազմին Արցախի և Զավախքի հայության հերոսական մասնակցության հիմնահարցերը: 2009 թ. արխիվային նորահայտ փաստերի հիման վրա նա ռուսերեն հրատարակել է «Լեռնային Ղարաբաղի և Հյուսիսային Արցախի հայ ռազմիկների մասնակցությունը Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945)», իսկ 2014 թ.՝ «Զավախքահայերի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին» մենագրությունները:

Կ. Հարությունյանը զգալի ավանդ ունի արխիվային մի շարք փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուների կազմման գործում: Մասնակցել է Խորհրդային Հայաստանից Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված հայերի անուններն ամփոփող «Հուշամատյան» քառահատորյակի պատրաստման աշխատանքներին, հեղինակ է «Հայկական ազգային ատլաս»-ում և «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս»-ում տեղ գտած երկու քարտեզների, որոնք վերաբերում են Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությանը:

Վաստակաշատ պատմաբանը 44 մենագրությունների հեղինակ է, տասնյակից ավելի աշխատությունների համահեղինակ: Հրատարակել է շուրջ 150 գիտական և 100-ից ավելի հրապարակախոսական հոդվածներ: Նրա գիտական ղեկավարությամբ պաշտպանվել է 4 թեկնածուական ատենախոսություն:

Գիտական, ռազմահայրենասիրական բեղմնավոր գործունեության համար Կ. Հարությունյանը պարգևատրվել է «Մովսես Խորենացի», «Մարշալ Բաղրամյան», «Ծովակալ Իսակով», «Վազգեն Սարգսյան», «Գարեգին Նժդեհ», «Մեծ Հայրենական-65», «Հայրենական պատերազմում Հաղթանակ- 70», «Հայրենական պատերազմում Հաղթանակ-75», ՌԴ «Միխայիլ Շոլոխով-100» և պետական այլ մեդալներով, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Մովսես Խորենացի» հուշամեդալով, ՀՀ ԳԱԱ «Գովեստագրով» ու «Վաստակագրով», ԱՊՀ երկրների վետերանների միության «Պատվո Նշանով» և այլն:

Մինչև կյանքի վերջին օրը անվանի պատմաբանը գրիչը վայր չդրեց՝ ավարտին հասցնելով իր հերթական մենագրությունը ...

Անվանի պատմաբանի մահվան կապակցությամբ խորապես ցավակցում ենք նրա ընտանիքին, հարազատներին և գործընկերներին:

ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 210-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Հրաչյա Բալոյան – Կրթամշակութային խոշոր կենտրոնը. Լազարյան
ճեմարան3

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 140-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Էդիկ Մինասյան – Մեծանուն հայր. Ալեքսանդր Մյասնիկյան18
Արման Եղիազարյան – Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական առնչությո-
ւոնների մի կարևոր դրվագի շուրջ (X դարի առաջին քառորդ)38

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 155-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Աելիտա Դուլիսանյան – Եզակի բյուզանդագետն ու հայագետը.
Նիկողայոս Ադոնց52
Պետրոս Դեմիրճյան – Թովմաս Թերզյանը՝ Արշակ Չոպանյանի
գնահատմամբ75

ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սամվել Ռամազյան – «Սասնա ծռեր» էպոսի որոշ երկրանունների շուրջ87

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լուսինե Մարգարյան – Վերանվանման գործընթացը Արցախի տեղանվանա-
կան համակարգում. հիմունքներ, պատճառներ ու հետևանքներ130
Կարինե Առաքելյան – Երգիծանքի լեզվաոճական միջոցները Երվանդ
Թոլայանի արձակում152

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մհեր Նավոյան, Նանե Մխակյան – Ութձայն համակարգի ուսումնասիրության հիմնարար սկզբունքների շուրջ (Արմաշական ավանդույթի օրինակով)	167
Արծվի Բախչինյան – Արթուր Ադամովը և հայ իրականությունը	194

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մարիամ Շախմուրադյան, Գոռ Ղազարյան, Արա Ավագյան – Նորահայտ «Անապատի օդապարուկ» Արարատ լեռան հյուսիսարևմտյան լանջերին (անգ.)	206
---	-----

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Երվանդ Գրեկյան – Արշակունյաց Հայաստանի թագավորության անկման պատճառների շուրջ	213
--	-----

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Գեղամ Հովհաննիսյան – Հնչակյան կուսակցության տեղեկատվական գրությունը Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին Կիլիկիայի և Արարատյան Հանրապետության դրության մասին (ռուս.)	248
Անուշավան Զաքարյան – Նիկոլ Աղբալյանի գրախոսությունը Յուրի Վենետկովսկու «Стихотворные переводы» գրքուկի մասին	262

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միքայել Բադալյան – Կարեն Թոխատյան. Հայաստանի ժայռապատկերները (անգ.)	270
---	-----

ՄԵՐ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

Սուրեն Սարգսյան – Ազատ Համբարյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	275
Գարեգին Թումանյան – Գևորգ Արտաշեսի Տիրացյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	279
Աննա Աբաջյան – Մանվել Ասատրյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	286

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Արսեն Բորոխյան – Արամ Քոսյան (ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)	292
Աշոտ Գալստյան – Վիկտոր Կատվալյան (ծննդյան 65-ամյակի առթիվ)	297

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Աննա Ասատրյան – «Հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերի պատմությունից» միջազգային գիտական առաջին կոնֆերանսը	301
Աննա Ասատրյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը և «Հաղթանակի արվեստը» միջազգային գիտական կոնֆերանսը	308

ԼՐԱՏՈՒ

Վիկտոր Կատվալյան – Արտակ Վարդանյան	310
Կլիմենտ Հարությունյան	312

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

К 210-ЛЕТИЮ ОСНОВАНИЯ
ЛАЗАРЕВСКОГО ИНСТИТУТА

Рачья Балоян – Крупный образовательно-культурный центр: Лазаревский институт	3
--	---

К 140-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
АЛЕКСАНДРА МЯСНИКЯНА

Эдик Минасян – Именитый армянин: Александр Мясникян	18
Арман Егиазарян – Об одном важном эпизоде в армяно-византийских церковно-политических отношениях (первая четверть X века)	38

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

К 155-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
НИКОЛАЯ АДОНЦА

Аэлита Долуханян – Уникальный византист и арменовед: Николай Адонц	52
--	----

Բովանդակություն	Contents	Содержание	317
Петрос Демирчян – Товмас Терзян в оценке Аршака Чопаняна			75
ФОЛЬКЛОРИСТИКА			
Самвел Рамазян – О некоторых геонимах в эпосе «Сасна црер»			87
ЛИНГВИСТИКА			
Лусинэ Маркарян – Процесс переименования в топонимической системе Арцах: основания, причины и последствия			130
Карине Аракелян – Лингвостилистические средства сатиры в прозе Ерванда Толаяна			152
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ			
Мгер Навоян, Нане Мисакян – Об основных принципах изучения армянского восьмигласия (на примере Армашской традиции)			167
Арцви Бахчинян – Артур Адамов и армянская действительность			194
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ			
Мариам Шахмурадян, Гор Казарян, Ара Авагян – Нововыявленный «Пустынный змей» на северо-западных склонах горы Арарат (на англ. яз)			206
ОБСУЖДЕНИЯ			
Ерванд Грекян – О причинах падения царства Аршакидской Армении			213
ПУБЛИКАЦИИ			
Гегам Оганнисян – Информационная записка партии гнчакистов Совету народных комиссаров России о положении Киликии и Араратской республики (на русск. яз.)			248
Анушаван Закарян – Рецензия Никола Агбаляна о брошюре «Стихотворные переводы» Юрия Веселовского			262
РЕЦЕНЗИИ			
Микаел Бадалян – Карен Тохатян. Петроглифы Армении (на англ. яз)			270

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Сурен Саргсян – Азат Амбарян (к 100-летию со дня рождения)	275
Гарегин Туманян – Геворг Арташесович Тирацян (к 100-летию со дня рождения)	279
Анна Абаджян – Манвел Асатрян (к 100-летию со дня рождения)	286

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Арсен Бобохян – Арам Косян (к 70-летию со дня рождения)	292
Ашот Галстян – Виктор Катвалян (к 65-летию со дня рождения)	297

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Анна Асатрян – Первая международная научная конференция «Из истории армяно-французских культурных связей»	301
Анна Асатрян – Международная научная конференция Института искусств НАН РА и «Искусство победы»	308

ХРОНИКА

Виктор Катвалян – Артак Варданян	310
Климент Арутюнян	312

CONTENTS

HISTORY

TO THE 210TH ANNIVERSARY OF
FOUNDING LAZAREV INSTITUTE

Hrachya Baloyan – Large Educational and Cultural Center: Lazarev Institute ...3

TO THE 140TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF ALEXANDER MYASNIKYAN

Edik Minasyan – The Famous Armenian, Alexander Myasnikyan	18
Arman Yeghiazaryan – On an Important Episode in Armenian-Byzantine Ecclesiastical and Political Relations (the first quarter of the 10th century)	38

TO THE 155TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF NICHOLAS ADONTZ

LITERARY STUDIES

- Aelita Dolukhanyan** – A Unique Byzantinist and Armenologist,
Nicholas Adontz52
- Petros Demirchyan** – Tovmas Terzian in the Assessment of
Arshak Chopanyan75

FOLKLORE STUDIES

- Samvel Ramazyan** – About Some Geonyms of the Epic “Sasna Tsrer”87

LINGUISTICS

- Lusine Margaryan** – The Process of Renaming in the Toponymic System of
Artsakh: Foundations, Causes and Consequences130
- Karine Arakelyan** – Lingual and Stylistic Means of Satire in Ervand Tolayan’s
Prose152

ARTS

- Mher Navoyan, Nane Misakyan** – On the Fundamental Principles of the
Armenian Eight-Mode Studies (based on the example of the
Armash tradition)167
- Artsvi Bakhchinyan** – Arthur Adamov and Armenian Reality194

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

- Mariam Shakhmuradyan, Gor Ghazaryan, Ara Avagyan** – A newly Identified
“Desert Kite” on the Northwestern Slopes of Mount Ararat
(in Eng.)206

DISCUSSIONS

- Yervand Grekyan** – On the Reasons for the Fall of the Arsacid Kingdom
of Armenia213

PUBLICATIONS

- Gegham Hovhannisyan** – Information Letter of the Hunchakian Party to the Council of People's Commissars of Russia on the Situation in Cilicia and the Ararat Republic (in Russ)248
- Anushavan Zakaryan** – Review of Nikol Aghbalyan on the Book “Stikhotvorniye Perevody” by Yuri Veselovsky262

REVIEWS

- Mikael Badalyan** – Karen Tokhatyan. Petroglyphs of Armenia (in Eng.)270

OUR HONOURED SCHOLARS

- Suren Sargsyan** – Azat Hambaryan (on the occasion of his 100th birthday)275
- Garegin Tumanyan** – Gevorg Artashes Tiratsyan (on the occasion of his 100th birthday)279
- Anna Abajyan** – Manvel Asatryan (on the occasion of his 100th birthday)286

OUR JUBILEES

- Arsen Bobokhyan** – Aram Kosyan (on the occasion of his 70th birthday)292
- Ashot Galstyan** – Victor Katvalyan (on the occasion of his 65th birthday)297

SCIENTIFIC LIFE

- Anna Asatryan** – “On the History of Armenian-French Cultural Ties” the First International Scientific Conference301
- Anna Asatryan** – Institute of Arts of NAS RA and the “Art of Victory” International Scientific Conference308

NEWS

- Viktor Katvalyan** – **Artak Vardanyan**310
- Kliment Harutyunyan**312

Հայերեն բաժնի խմբագիրներ

Հայերեն բաժնի սրբագրիչ
Ռուսերեն բաժնի խմբագիր
Անգլերեն բաժնի խմբագիր
Համակարգչային ձևավորում և էջադրում

Редакторы армянского отдела

Корректор армянского отдела
Редактор русского отдела
Редактор английского отдела
Компьютерный дизайн и пагинация

Editors of Armenian segment

Proofreader of Armenian segment
Editor of Russian segment
Editor of English segment
Computer design and pagination

Սոնյա Գասպարյան
Հրաչյա Բալոյան
Աղավնի Շահինյան
Գայանե Հարությունյան
Մարինե Ժամկոչյան
Գոհար Հովհաննիսյան

Соня Гаспарян
Рачья Балоян
Агавни Шагинян
Гаянэ Арутюнян
Марине Жамкочан
Гоар Оганнисян

Sonya Gasparyan
Hrachya Baloyan
Aghavni Shahinyan
Gayane Harutyunyan
Marine Zhamkochyan
Gohar Hovhannisyan

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24-գ, հեռ. (010)581872
Адрес редакции: 0019, Ереван-19, пр. Маршала Баграмяна, 24 г, тел. (010)581872
Address: 24G Marshal Baghramyan av., 0019, Yerevan, Armenia, tel. (010)581872

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջեր՝ <https://patmabanasirakanhandes.sci.am> / <https://pbh.sci.am>
<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>
Официальный сайты журнала: <https://patmabanasirakanhandes.sci.am> / <https://pbh.sci.am>
<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>
Official sites of the journal: <https://patmabanasirakanhandes.sci.am> / <https://pbh.sci.am>
<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ info@pbh.sci.am
Электронная почта журнала: info@pbh.sci.am
E-mail of the journal: info@pbh.sci.am

Հրատ. պատվեր № 1457
Ստորագրված է տպագրության 19. 06. 2026 թ.:
Տպագրական 20,25 մամուլ: Թուղթ № 1, 70x100:
Տպաքանակը՝ 150:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան պող. 24:

Изд. заказ № 1457
Подписано к печати 19. 06. 2026 г.
Печ. 20,25 л. Бумага № 1, 70x100.
Тираж –150.

Типография НАН РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.